ANDREI EŞANU

Cultural universe in Moldavia (XV-XIX)

Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)

ACADEMY OF SCIENCES OF MOLDOVA
INSTITUTE OF HISTORY

ANDREI ESANU

CULTURAL UNIVERSE IN MOLDAVIA (XV-XIX)

studies

Chisinau, 2013

ACADEMIA DE ŞTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

ANDREI EŞANU

UNIVERS CULTURAL IN MOLDOVA (SEC. XV-XIX)

studii

Chişinău, 2013

CZU
ISBN

Recomandată pentru tipar
de Consiliul Ştiinţific al Institutului de Istorie al AŞM

Recenzenţi oficiali: **Valeriu Pasat,** *membru titular al AŞM*
Victor Ghilaş, *dr. în studiul artelor*
Silvia Corloteanu, *dr. în istorie*

Autor: **Andrei Eşanu**
Lector: **Valentina Eşanu**
Coperta: **Ştefan Eşanu**

MD-2049, mun. Chişinău, str. Mirceşti 8/1, of. 130
MD-2049, mun. Chişinău, str. Alexandru cel Bun 111
tel.: 022 22 04 94; fax. 28 81 78; GSM: 0 699 04 555; 0 795 29 555

© Andrei Eşanu, 2013

CUPRINS

Cuvânt înainte 7
Foreword 9
CURRUCULUM VITAE Andrei Eşanu 11

I. ***CARTE ÎN MOLDOVA*** 15
1. Le livre ouest-slave dans les Pays Roumains aux XVe-XVIe siècles 15
2. Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române 20
3. Учебная книга Молдавии (XV-XVII вв.) 38
4. Cartea Moldovei în epoca modernă 51

II. ***BIBLIOTECI PRIVATE ŞI MĂNĂSTIREŞTI*** 63
5. Nicolas le Spathaire Milescu et la civilisation occidentale (avant son établissement en Russie) 63
6. Biblioteca mănăstirii Căpriana 72
7. Biblioteca mănăstirii Condrița 85
8. Biblioteca mănăstirii Suruceni 98
9. Întregirii la Pomelnicul mănăstirii Sihăstria Putnei 103
Anexa 1. Textul transliterat al Pomelnicului 106
Anexa 2. Fotocopia Pomelnicului 110

III. ***ÎNVĂȚĂMÂNT ŞI ŞTIINȚĂ DE CARTE*** 122
10. Женское образование в Молдавии в XV- нач. XVIII в. 122
11. Латинские школы в Молдавии (вторая половина XVI- первая половина XVII в.) 130
12. Activități cultural şi spiritual la mănăstirea Secu în primele decenii ale sec. al XVII-lea 146
13. Academia slavo-greco-latină din Iaşi 162
14. Instituții şcolare şi ştiință de carte la Chişinău (sec. XVII - începutul sec. XIX) 169
15. Распространение славянской грамотности в Молдавии после появления и утверждения письменности на румынском языке (вторая половина XVII - нач. XIX вв.) 177

IV. *DIMITRIE CANTEMIR ŞI ANTURAJUL SĂU* 205
16. Dimitrie Cantemir's reign – the crossroad of Moldovan history 205
17. Димитриу Кантемир и европейская книжная культура 212
18. Le Panégyrique de 1719 par Dimitrie Cantemir 223
Annexe. La version russe de „Panégyrique…" (1719) 230
19. „Notationes quotidiana" by Ivan Ilinski (1721-1730).
A new vision after de-visu reading 244
20. Considérations sur la dignité
de la princesse Maria Cantemir 249
21. Addenda (2010-2013)
la bibliografia „*Neamului Cantemireştilor*" 260

V. *OM, UNIVERS ŞI MEDIU* 291
22. Iarna în Europa şi în spaţiul istoric al Ţării Moldovei
(de la începutul ierei noastre până la 1900) 291
23. Anomalii naturale în istorie: arşiţă şi secetă în Moldova
(sec XVI-XIX) 319

CUVÂNT ÎNAINTE

Culegerea se doreşte a fi o ediţie pregătită către aniversarea a 65-cea de la naşterea autorului şi cuprinde un şir de studii elaborate de-a lungul anilor fie direct în română şi rusă, fie traduse în limbile engleză şi franceză. Dacă unele au fost publicate cu mai mulţi ani în urmă, în ediţii puţin accesibile astăzi, apoi altele – văd lumina tiparului pentru prima dată.

Într-o anumită măsură aceste articole reflectă interesul manifestat de autor faţă de anumite probleme de istorie naţională predominând cele ce ţin de istoria culturii şi spiritualităţii, de reprezentările omului despre univers şi natură. În dependenţă de tematică s-au profilat cinci compartimente care au tematică comună şi reflectă diverse aspecte ale procesului istoric şi cultural al Ţării Moldovei în context românesc şi eurorean din evul mediu până în plină epocă modernă.

Primul compartiment ***Carte în Moldova*** este dedicat cărţii ca factor de cultură şi spiritualitate în evul mediu. Astfel, dacă în primele două studii atenţia cercetătorului se opreşte asupra fenomenului penetraţiei şi prezenţei în spaţiul istoric al Moldovei şi altor ţări româneşti a unor scrieri originale din sec XI-XV şi tipărituri din sec. XVI est-slave, apoi următoarele două studii vin să verse lumină asupra cărţii de instruire în şcoala din Ţara Moldovei sec. XV-XVII, cât şi evoluţiei cărţii în spaţiul istoric al Moldovei în epoca modernă.

În partea a doua ***Biblioteci private şi mănăstireşti*** care întruneşte cinci studii, în centrul atenţiei se află reconstituirea bibliotecii personale a omului de cultură - Nicolae Milescu Spătarul (1636-1707), pe care a utilizat-o în activitatea sa didactică şi cărturărească, la elaborarea operelor sale după stabilirea în Rusia în 1671, precum şi o serie de biblioteci mănăstireşti din Basarabia, încheindu-se cu un studiu prin care se realizează întregirea *Pomelnicului* mănăstirii Sihăstriei Putnei întocmit în a doua jumătate a sec. XVIII-lea.

Cel de-al treilea compartiment ***Învăţământ şi ştiinţă de carte*** cuprinde o serie de studii dedicate unor aspecte ce ţin de istoria învăţământului şi răspândirii ştiinţei de carte în Moldova în sec. XV- începutul sec. XIX. O atenţie deosebită se acordă instruirii fetelor din înalta societate şi celor din rândurile maselor largi ale populaţiei pe parcursul evului mediu, primelor încercări de constituire a unor instituţii de învăţământ de tip occidental cu predare în limba latină, între care colegiile din mediul urban al Hârlăului şi Cotnarilor, precum şi vestitelor centre de cultură şi instruite din sec. al XVII-lea de la mănăstirile Secu şi Trei Ierarhi unde activa Academia slavo-greco-latine din Iaşi prin 1639/1640 până la hotarul sec. XVII-XVIII, după care urmează un studiu consacrat procesului de consolidare a Chişinăului ca centru urban în spaţiul dintre Prut şi Nistru şi de apariţie a primelor centre de instruire şi educaţie organizată, inclusiv a primei şcoli domneşti în a două jum. a sec. XVIII- început sec. XIX. În cel din urmă studiu este examinată problema perpetuării limbii slavone în spaţiul istoric moldav în perioada detranziţiei la limba română în cultura scrisă până în pragul epocii moderne.

Al patrulea compartiment ***Dimitrie Cantemir şi anturajul său*** are în vizor o serie de aspecte privind viaţa şi activitatea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723) şi a

familiei sale. Un loc aparte este rezervat activității sale politice şi orizontului său cultural-cărturăresc format la interferența a două mari civilizații: cea românească şi occidentală, pe de o parte şi a celei orientale, pe de alta. Un studiu aparte este consacrat unei lucrări puțin cunoscute a lui D. Cantemir, fiind vorba de un *Panegiric* dedicat Sfântului Mare Mucenic Dimitrie de Salonic – lucrare teologică de puternică trăire creştină – de facto un *autolaudatio*. Alte două studii vin să verse mai multă lumină asupra *Zilnicului* lui Ivan Ilinski (secretarul personal al lui D. Cantemir), sursă de primă importanță privitoare la ultimii ani de viață ai lui Dimitrie Cantemir şi prințesei Maria Cantemir (1700-1757), personalitate de rară finețe şi formație intelectuală, viața căreia necesită investigații aprofundate. Încheie ciclul o luctrare bibliografică care continuă efortul de inventariere a edițiilor operelor cantemiriene şi a cercetărilor dedicate vieții şi activității dinastiei Cantemireştilor, al lui Dimitrie Cantemir în special.

Al cincilea compartiment ***Om, univers şi mediu*** include două studii care abundă în informații despre anumite fenomene naturale, între care secete şi ierni grele, repercursiunile lor asupra oamenilor pe parcurs de mai multe secole.

În totalitatea lor studiile incluse în volumul de față reflectă sub diferite aspecte universul cultural multiaspectual în permanentă evoluție în secolele XV- începutul sec. XIX în Moldova.

Culegerea este adresată atât cititorului autohton, cât şi celui european.

Autorul exprimă cele mai sincere mulțumiri soției sale Valentina, doamnelor Zamfira Mihail, Marina Guțu şi Lilia Eşanu-Cerici, precum şi domnilor Petre Guran şi Adrian George Dumitru care ne-au ajutat în pregătirea şi redactarea unor studii în limbile engleză şi franceză. Totodată exprimăm deosebita noastră recunoştință academicianului Gheorghe Duca, Preşedintele Academiei de Ştiințe a Moldovei, profesorului Gheorghe Cojocaru, Directorului Institutului de Istorie şi doamnei Silvia Corloteanu, doctor în istorie, secretar ştiințific al aceluiaşi institut prin efortul cărora vede lumina tiparului volumul de față.

FOREWORD

The collection is intended as an edition prepared by the 65th anniversary of the birth of the author and collection includes a series of studies carried out over the years whether directly or translated into English, French and Russian. While some were published several years ago and represent less accessible editions, then others see the light of day for the first time.

In a certain degree these articles reflect the author's interest in national history issues with the prevalence of those related to cultural history. In dependence of theme there were profiled four chapters that have common topic and reflect various aspects of historical and cultural processes that occurred in the Country of Moldova from the Middle Ages until the early modern times.

The first compartment, *The book in Moldova*, is devoted to the book as factor of culture and spirituality in the Middle Ages. Thus, if within the first two studies researcher's attention focuses on the phenomenon of historical penetration and presence in Moldovan and other Romanian countries' area of original writings in XI-XVth and East Slavic printings in XVIth, then the following two studies come to shed light on the issue of manuals in Moldovan Countries' school from XIV-XVIIth cc. and the evolution of the book in this historic area in the modern era.

In the second part, *Private and monastery libraries*, which includes five studies, the center of attention is the problem of reconstituting of the personal library of Nicolas MilescuSpătarul (1636-1707), used for the development of his works after his settlement in Russia in 1671, and a series of monastic libraries from Bessarabia, concluding with a study which completes the issue concerningthe Diptych Putnamonastery's Hermitage, drawn in the second half of the XVIIIth.

The third chapter, *Eduacation and book science*, includes a series of studies dedicated to some aspects of the history of education and spread of literacy in Moldova in XV - early XIXth century. Particular attention is given to such issues as: training girls from the high society and those from among the broad masses of the population during the Middle Ages; first attempts of establishing the educational institutions of Western type with teaching in Latin - College from the Hirlau town and the one from Cotnari; as well as famous cultural and educational institutions from Secu and Trei Ierarhi monasteries were the Slavic-Greek-Latin Academy of Science from Iasi which activated from the 1639/1640 to the border XVII-XVIIIth centuries; consolidation of Chisinau as an urban center in the area between the Prut and Dniester and the appearance of the first organized instruction and education centers, including the first royal schools in the second half of XVIIIth – the beginning of XIXth century. In the latter study is examined the issue of Slavonic languages'perpetuating in the historicalspace of Moldovan during the transition of written culture to theRomanian until the verge of the modern era.

Fourth compartment, *Dimitrie Cantemir and his enviroment* has in its sights several issues regarding the life and work of DimitrieCantemir (1673-1723) and his family. A particular place is reserved for his political activity and his cultural and scholarly horizon formed at the intersection of two major cultures: the West, on the

one hand and the Oriental, on the other hand. A separate study is devoted to a less known works of D. Cantemir, case being concerned with panegyric dedicated to St. Dimitrie of Thessaloniki - theological work of powerful Christian living - de facto an autolaudatio. Two other studies come to shed more light on Ivan's diary Ilinski as a source of prime importance regarding the final years of DimitrieCantemirs' and Princess Maria Cantemir (1700-1757), person of rare finesse and intellectual formation, which requires further investigation. The following study is revealing the role of Antiochus Cantemir, the son (1709-1744), in spreading and printinging his father's works in Western Europe, including his continuing effort to accomplish the bibliographic inventory of Dimitirie's editions and research works dedicated to the life and work Cantemir family, Dimitrie Cantemir's in particular.

The fifth compartment *Man, universe and environment* include two studies that abound with natural phenomena, including droughts and winters and their repercussions on people throughout the centuries. In their totality studies included in this volume reflect under different aspects multispectral cultural universe in itspermanent evolutionin Moldovain the XV- early XIXth centuries.

The collection is addressed to both autochthonous reader and the European one.

The author expresses an utq1 most gratitude to his wife Valentina, ladiesZamfira Michael Marina Gutu, Lilia Eşanu-Cerici and Mr. Petre Guran and Adrian George Dumitru who helped with preparing and drafting of some studies in both English and French. Also express our special recognition to academician Gheorghe Duca, President of the Academy of Sciences, Professor Gheorghe Cojocaru, Director of the Institute of History, and Silvia Corloteanu by who's the effort this volume sees the light of day.

CURRUCULUM VITAE

Andrei Esanu

PhD in History, Professor, Member of the Academy of Sciences of Moldova,
Honorary Member of the Romanian Academy

Working Address
82, 31st August 1989 str.,
Institute of History of the ASM,
MD-2012, Chisinau, RM
Tel.: + (373 22) 23 33 10
Fax: + (373 22) 23 45 41
E-mail: iist_asm@mtc.md

Home Address
86, Ismail str., ap. 237
MD-2001, Chisinau,
Republic Moldova
Tel.: + (373 22) 54 71 05
E-mail: acad_andrei_esanu@yahoo.com
Mob : + (373) 79030047
http://andreiesanu.wordpress.com

The place and date of birth: village Sculeni, Ungheni disctrict, the Republic of Moldova, the 16th of July 1948.

Family Status: Married. His wife Valentina Esanu is a scientific research worker at the Institute of History of the Academy of Sciences of Moldova (ASM), has three children. In 1994, as a result of a very serious disease, Andrei Esanu got blind. With the support of his wife, he resumed his scientific activity.

Academic area of expertise: Includes a broad spectrum of problems connected with the Medieval and Modern culture; history and civilization of South-East and Eastern Europe; political history and international relationships; military history of the South-East and the East (14th - 20th centuries); urban Medieval and Modern civilization; ecclesiastic and spiritual history and culture; the East-West European cultural influences and confluences from the early Middle Ages till the modern time; history of written culture; books and printing in Medieval Europe.

Scientific and Honorary Titles:

- **2011 – elected as Member of the Academy of Romania;**
- 2011 – elected as Honorary member of Institute of History „George Barițiu", of the Academy of Romania;
- **2007 – elected as Member of the Academy of Sciences of Moldova;**
- 2006 – awarded the Professor title;
- 1992 – elected as Corresponding Member of the Academy of Sciences of Moldova.

Education:

- 1992 – Doctor Habilitat in History;
- 1982 – PhD in History;

- 1972-1975 – Post-graduate studies at the Institute of History of the ASM;
- 1966-1971 – History Faculty of the State University of Moldova;
- 1955-1966 –High school of the Sculeni village, Ungheni district, Moldova.

Professional Activity:

- 1995-2006 – Head of the Unit "History of Culture and Science", Institute of History;
- since 1994 – Leading scientific researcher, Institute of History;
- 1993-1994 – Director ad-interim, Institute History;
- 1991-1993 – Deputy Director, Institute History;
- 1990-1994 – Head of the Laboratory "History of Culture", State University of Moldova;
- 1976-1991 – Scientific Researcher, Institute of History of the ASM.

Educational Activity:

- 2002-2003 – University of International Relations and Law "Perspective" in Chisinau, Masters Courses, *European Medieval History*;
- 1993-1994 – Free International University of Moldova, the course *History of Romanians*;
- 1992-1994 – Chisinau Theological Academy, courses *History of the Romanian Orthodox Church, Church History, History of Byzantium;*
- 1991-1992 – Theological Seminary. New-Neamt Monastery, Chițcani, the course *History of the Romanian Orthodox Church*;
- 1991-1993 – Pedagogical University "Ion Creanga", course *History of Romanians* in several faculties;
- 1990 – State University of Moldova, Department of History, the course *Current problems of the history of national culture*.

Academic and Governmental Awards and Distinctions:

- 2011 – **„Premio Italia - 2011", Italian Embassy to the Republic of Moldova,** for scientific activity;
- 2010 – **"Order of the Republic" conferred by the President of Moldova;**
- 2010 – **Academy of Sciences Award "Scientist of the Year 2010"** for the works: *Cantemir Dynasty, References*; *Cultural heritage of Cantemir Dynasty*; *Voroneț Monastery, History. Culture. Spirituality*;
- 2010 – **Romanian Academy Award "Titu Maiorescu"** for coordination of the *Cantemir Dynasty. XVIIth - XVIIIth centuries*;
- 2008 – **Medal "Dimitrie Cantemir",** awarded by the President of the Academy of Sciences of Moldova;
- 2004 – **Academy of Sciences of Moldova Award** for the book *Moldova description Cantemir in European culture.* Monographic study and Annex facsimile of the manuscript in Latin Historiae Moldavicae. Partes Tres. [Description of Moldova] by Dimitrie Cantemir;

- 2003 – The prize **"The Book of the Year"** at the 12th national book Exhibition of the Republic of Moldova, for the book "The Capriana Monastery (XVth – XXth centuries)";
- 2001 – **The State Prize of the Republic of Moldova** in the sphere of science (the highest State distinction of the Republic of Moldova in the sphere of science and technology), for the cycle of five works (monographs, studies, chronicles and historical documents) "*Cultural heritage of the Moldova Participate (XIVth – XVIIIth centuries). Problems of research and reintegration of the values in the European circuit"*.
- 2001 – **The honor title of the Republic Moldova "Honored Man"** (distinction given by the President of the Republic of Moldova to some persons of distinctive merits in various spheres of activity).
- 1998 – **The award of the Academy of Sciences of Romania "Dimitrie Onciul"** (the highest academic distinction of the Romania granted for the extremely distinguished scientific works), for the book "*The Medieval Romanian culture and civilization. From the early Middle ages till the XVIIIth- century*;
- 1998 – **The prize of the Academy of Sciences of Moldova** (the highest academic distinction in the field of science of the Republic of Moldova), for the work "The Medieval Romanian culture and civilization. From the early Middle ages till the XVIIIth- century", Chisinau, ARC Publishing House, 1996, 270 pp.
- 1997 – **Diploma "Cultural Merit"** at the National Book Exhibition of Chisinau, for the book *The Medieval Romanian culture and civilization. From the early Middle ages till the XVIIIth- century*;
- 1996 – **The prize of the Academy of Sciences of Moldova**, for the book *The history of Moldova from the oldest times till the modern times*;
- 1996 – **The Order "Glory of Work**" awarded by the Government of the Republic of Moldova (high distinction of the State for a long and fruitful activity)
- 1994 – **The State Prize of the Republic of Moldova** in the sphere of science for the book *The history of education and pedagogical thinking in Moldova*;
- 1991 – **The prize of the Academy of Sciences of Moldova** for the book "*The Book of Moldova. General Catalogue (XVIIth-XXth centuries);*
- 1991 – **The diploma of the First grand and first prize** at the Inter-academic Contest of the USSR "*History of the Book*" Alma-Ati.

<u>Positions and Scientific Academic Activities</u>

- Member of the "Association of Historians of Moldova";
- 2013 – Chairman of methodological seminar (Medieval and Modern History);
- 2003-2007 – President of the Theoretical Seminar at the Institute of History.

- Since 2000 – Associated member of the Institute of Genealogy and Heraldry (Romanian Academy of Sciences);
- 1993- 2002 – President of the Specialized Scientific Council for PhD in History Sciences of the Institute of History of the ASM;
- 1993 – 1994 – Member of the Commission of experts for awarding the scientific and didactical degrees of the Supreme Commission of Attestation of the Republic of Moldova;
- 1992 – 1994 – Member of the Section Bureau "Humanities, Social and Economical Sciences" of the ASM;
- since 1991 – Member of editorial Committees and Collegiums: History Journal (Bucharest), Journal of Moldova History (Chisinau), Science (publishing body of the Academy of Sciences), Romanian Language (Chisinau), Romanian Destiny (Bucharest - Chisinau), National Calendar (Chisinau);
- since 1987 – member of the Scientific Council of the Institute of History.

Knowledge of languages

Romanian (mother tongue), Russian (fluently), French (Fluently), Old Slavonic Language (good), German, Bulgarian and Ukrainian (with dictionary).

Scientific Publications

Monographs, collection of studies, synthesis works, utilizations of history sources, articles and chapters in journals and collections works, as a whole more than 350 works, including 31 books.

Participation in World Congresses, sessions and regional and national history symposia numbered more than 120.

I. CARTE ÎN MOLDOVA

1. LE LIVRE EST-SLAVE DANS LES PAYS ROUMAINS AUX XVe-XVIe SIÈCLES

A l'issue d'un longue et compliqué processus de migration et d'ethnogenèse dans l'Europe du sud-est, les Roumains ont constitué au Moyen Âge une île de romanité dans le monde slave. Entouré par des États slaves au sud, nord et est, les Pays Roumains ont établi et ont maintenu des relations diverses, y compris culturelles avec leurs voisins. Ces liaisons ont été amplifiées avec la christianisation des Slaves aux IXe-Xe siècles, l'élaboration de l'alphabet cyrillique et la traduction des premiers textes chrétiens en slavon. Finalement le slavon s'imposa comme langue littéraire et de culte chrétien orthodoxe non seulement pour les diverses peuplades slaves balkaniques et est européennes, mais aussi pour les Roumains.

Si au début le livre comme phénomène culturel à contenu prépondérant chrétien est_répandu dans l'espace habité par les Roumains à partir des centres culturels bulgares et serbes, suite à l'apparition et la consolidation des centres livresques est-slaves dans la Russie kievienne, la Russie galicienne et la Moscovie, aux XIIIe-XVe siècles, les contacts culturels se dirigent vers cette partie de l'Europe. „Byzance après Byzance", pour citer Nicolae Iorga, s'est réfugiée dans les Pays Roumains, après la conquête de la Bulgarie et de la Serbie par l'Empire ottoman. Alors que les centres de la production du livre dans les Balkans (les patriarcats, les métropoles, les évêchés, les monastères etc.), dépourvus du soutient d'une noblesse chrétienne ou d'Etats chrétiens, finissent par se fermer sous la domination ottomane, d'autres centres ouvrent dans le monde est-slave. Les métropoles de Kiev, Halych, Moscou, la Laure des Grottes de Kiev, la Laure de Saint-Serge près de Moscou, sans épuiser l'énumération, ont ouvert des centres de transcription et de distribution du livre pour tout l'espace de la spiritualité slave orthodoxe, qui comprenait les Pays Roumains. La circulation du livre s'est passé dans les deux sens: des Balkans et du monde roumain vers les centres est-slaves et du monde est-slave vers les Pays Roumains et les peuples chrétiens au sud du Danube.

Les écoles nationales de slavistique de la seconde moitié du XIXe siècle et de la première moitié du XXe siècle ont contribué à la recherche de ce vaste patrimoine culturel commun et de ces liens spirituels anciens. Malheureusement, après la génération des Ioan Bogdan, P.P. Panaitescu, Damian P. Bogdan, Gheorghe Mihăilă la slavistique roumaine s'éclipse et abandonne le domaine. Les relations culturelles roumaines-sud-slaves ont pris de l'ampleur pendant le Moyen Age, alors que les rapports avec le monde est-slave a commencé à croître quand les précédents déclinèrent, selon des slavistes originaires de Bessarabie Alexandre Iațimirskii et Polihronie Sârcu dans l'historiographie russe et P. Constantinescu-Iaşi ou Gheorghe Bezviconi dans l'historiographie roumaine. Il est regrettable que la recherche sur la

vie et l'œuvre de Pierre Movilă à Lvov et Kiev, Nicolae Milescu et Dimitrie Cantemir à Moscou a diminué les dernières décennies.

Des nombreuses accumulations d'informations sur les études de la culture et de la spiritualité roumaine médiévale démontre que après la tombée des Balkans sous la domination ottomane le facteur culturel est-slave est monté en importance d'un siècle à l'autre par la réception d'un large éventail de livres manuscrits et imprimés, qui a diversifiée la thématique de la littérature religieuse et laïque qui a circulé dans les Pays Roumains aux XVe-XVIIe siècles.

Les premiers contacts politiques, culturels et spirituels avec les centres est-slaves sont attestés dans la seconde moitié du XIVe siècle. En 1352 un certain Cyril Volochin, dont le nom signifie le roumain est attesté comme évêque orthodoxe de Przemysl[1], preuve du contact des Roumains avec les autres évêchés orthodoxes de la même zone géographique, avec la métropole orthodoxe de Halych après sa reconstruction en 1371 puis et avec celle de Kiev. Laţcu, prince de Moldavie, pour renforcer les structures ecclésiastiques orthodoxes a obtenu l'ordination par le métropolite Antonie de Halych de deux évêques pour sa principauté, Joseph et Meletios. Notons encore la participation de Cyprien, métropolite de Kiev, à l'hommage que Pierre I Muşat prête en 1387 au roi polonais Vladislav II, et la visite en 1382 de Basile Ivanovitch, fils de Dimitri Donskoï, prince de Moscou[2] au « grands volohs» et à leur prince Pierre. Preuve des liens soutenues avec le monde est-slave est l'inscription dans les obituaires princier de Moldavie des parentés de Kiev d'Etienne le Grand, à la suite de son mariage avec Eudoxie, fille de Olelko, dans l'obituaire de Bistriţa, ou de plusieurs tsars de Moscou du XVIe-XVIIe siècles: d'Ivan le Terrible à Alexeï Mikhaïlovitch dans l'obituaire de Voroneţ. Un tel geste est généralement accompagné par de riches cadeaux, notamment des livres[3] et des icônes russes[4], ou par la mission d'une équipe de peintres de Moscou pour peindre l'église du monastère des Trois Hiérarques à Jassy au temps de Basile Lupu et l'installation de typographies.

Dans la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, dans celles de plusieurs universités, archives, musées, monastères et églises de Roumanie et de la République de Moldavie se sont accumulés un grand nombre de livres manuscrits et imprimés est-slaves des XVe-XVIIe siècles, des centres culturels ukrainiens et russes, notamment des typographies de Moscou, Lvov, Ostrog, Vilna, Uniev, Kiev. Ce dépôt de manuscrits et livres imprimés est-slaves, inventoriés tant bien que mal, n'a pas encore fais l'objet d'une recherche complète ou satisfaisante de l'influence est-slave sur la culture roumaine médiévale[5].

---

[1] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Românii şi Episcopia ortodoxă din Przemysl (XIVe-XVIIe siècles)*, in *Revista de istorie a Moldovei*, 2002, nr.1-2, p.10-16.

[2] *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.).* Отв. Ред. Д. Драгнев, Кишинев, 1987, с. 21.

[3] Mitric Olimpia, *Colecţiile de carte veche din biblioteca mănăstirii Putna*, în *Analele Putnei*, A. VI, 2010, nr. 1, p.94-96.

[4] Smirnova Enghelina, *Icoane ale maeştrilor ruşi din secolul aş XV-lea la mănăstirea Putna. Registrul Apostolilor şi Praznicerele*, în *Analele Putnei*, A. VI, 2010, nr. 1, p. 7-32.

[5] Яцимирский А., *Русские и славянские рукописи румынских библиотек*, Спб., 1905, 965 с.

Al. Iaţimirskii à la charnière du XIXe et du XXe siècle investigua les bibliothèques académiques et monastiques (Agapia, Neamţ, Humor, Văratic, Secu Dragomirna, Golia, Bogdana, Moldoviţa, Bisericani, Voroneţ, Probata, Sucevița, Tismana, Bistrița de Valachie et de Moldavie, Putna, Dealu, Monastère des Trois Hiérarques et église de Saint Nicolas de Jassy, Pângărați) de Roumanie, en constatant la présence d'un nombre relativement important de manuscrits russes d'ancienne date. Le spectre thématique de ces livres est très divers: vies des saints et des martyrs, lettres, enseignements et homélies, livres populaires, chronographes, etc. Ces investigations ont été poursuivies par les historiens russes au cours du siècle passé. Des œuvres de la Russie kiévienne ont pénétré les littératures sud-slave avant la chute de la Bulgarie et de la Serbie médiévales, et de là, en slavon bulgare ou serbe, elles ont continué leur route vers les Pays Roumains aux XVe-XVIe siècles. L'un de ces monuments littéraires est „Le service des Saints Boris et Gleb" („Служба Борису и Глебу") et „La translation des reliques de Saints Boris et Gleb" („Перенесение мощей Бориса и Глеба") dédiés aux saints russes du même noms écrites par le métropolite Jean Ier de la Russie kiévienne en 1039, attesté au sud du Danube dès le XIIe siècle, dans un „Livre mensuel des Saints" („Minei") serbe de XIIIe-XIVe siècles de la collection Hludov (au Musée historique d'Etat de Moscou, nr. 160)[6]. Ce texte en version bulgare est arrivé en Moldavie, étant inclus dans le manuscrit slave nr. 82 de Monastère de Neamt (du XVIe-XVIIe siècles) aujourd'hui à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine[7], dans lequel est inclus et le Tropaire et Codex des saints russes Boris et Gleb, puis il a été publié par l'historien bulgare B. St. Angelov[8].

Un autre écrit de la littérature russe ancienne de la période kiévienne est transmis par un intermédiaire sud-slave en Moldavie : « Le Sermon sur la foi varègue" („Слово о вере варяжской") par Feodosii Pecerskii inclus dans un manuscrit slavo-roumain du XVe-XVIe siècles du même monastère de Neamţ. „La vie de Feodosii de la Laure des Grottes de Kiev" („Житие Феодосия Печерского"[9]) par le moine kiévien Nestor[10] était connue dans les diverses rédactions bulgares ou serbes des XIIe-XIVe siècles. Le chercheur russe V. P. Andrianova-Pereţ[11] suppose que tout le „Paterikon russe" avait circulé en ces temps-là dans les Balkans, grâce à une notice

---

[6] Сперанский М.Н., *Из истории русско-славянских литературных связей*. Сб. статей, Москва, 1960, с. 15-16.

[7] Panaitescu P.P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*. Vol. I, Bucureşti, 1959, p. 106.

[8] Ангелов Б.Ст., *Из старата българска, русска и сръбска литература*, София, 1958, с. 190-200.

[9] Феодосия Печерский le fondateur et prieur de la Laure des Grottes de Kiev (à la Ier moitié du XIe siècle).

[10] Nestor (1050 – au début du XII siècle), moine au monastère de la Laure des Grottes de Kiev, hagiographe şi chroniqueur (Творогов О.В., *Нестор*, в *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.), Отв. ред. Д.С. Лихачев, Ленинград, 1987, с. 274-278).

[11] Адрианова-Перец В.П., *Древнерусские литературные памятники в югославянской письменности,* в *Труды Отдела Древнерусской Литературы*, т. XIX: Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур, Москва-Ленинград, 1963, с. 9.

de la main d'un érudit médiéval sud-slave ou roumain qui fait référence au IIe chapitre du « Paterikon russe ». La notice se trouve dans un codex slaves de l'année 1505 découvert par Al. Iațimirskii dans le village Vilcovo de la Bessarabie du Sud, qui nous amène à supposer que le vieux „Paterikon russe" de rédaction kiévienne était totalement ou partiellement connu dans les pays roumains aux XVe-XVIe siècles[12].

Quelques travaux de Cyrille de Tourov[13] ont circulé dans le monde sud-slave encore avant la fin du XIVe siècle, comme par exemple les deux écrits *La parabole sur le prêtre et le moine* („Притча о белоризце и мнишестве") connu au XVIe siècle sous le nom de *Chronique de Basile, higoumène de La Laure des Grottes de Kiev* („Повесть к Василию игумену Печерскому") dans une copie serbe du „prêtre Dragol" et *La parabole de l'aveugle et du boiteux* („Притча о слепце и хромце"). Les deux ont été inclus dans le codex du Monastère de Neamț en Moldavie nr. 91 (80)[14] du XVIe siècle, ce qui confirme la réception de ces ouvrages dans la culture roumaine écrite.

À la différence des exemples ci-dessus arrivés par intermédiaire balkanique, d'autres ouvrages de la même période kiévienne sont arrivé aux XVe-XVIe siècles dans les Pay[15], métropolite de Kiev, *Enseignements à ceux qui ont renoncé au monde* („Наказание к отрекшимся от мира") ou *Dit du frère ermite* („Слово к брату столпнику"), *Dit de l'utilité spirituelle* („Слово о пользе душевной"), *Dit de la translation des reliques de Saint Nicolas* („Слово о перенесение мощей преподобного Николая (Николы)" et des ouvrages attribués à Ephrem[16], évêque de Periaslav. *Le Sermon de Cyrille de Tourov* („Слова Кирила Туровского") conservé dans une version serbe des XIVe-XVe siècles se retrouve dans un codex copié au Monastère de Neamț au XVIe siècle (La Collection de monastère de Neamț, nr. 91 (80))[17]. Al. Iațimirskii a conclu que ces derniers travaux ont été copiés en Moldavie directement d'un codex original russe[18].

---

[12] Яцимирский Ал., *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVII в.*, в *Памятники древней письменности и искусства*, т. CLXII, Спб., 1906, с. CIX, 159-160.

[13] Cyrrille († ante 1182), évêque de Turov, auteur des enseignements, mots de fête et de prières (Творогов О.В., *Кирилл*, в *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.), Отв. ред. Д.С. Лихачев, Ленинград, 1987, с. 217-221).

[14] Яцимирский Ал., *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVII в.*, в *Памятники древней письменности и искусства*, т. CLXII, Спб., 1906, с.148-150. Ангелов Б.Ст., *Из старата българска, русска и сръбска литература*, София, 1958, с. 307.

[15] Hilarion (au milieu du XIe siècle), orateur et écrivain (Розов Н.Н., *Иларион*, в *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.), Отв. ред. Д.С. Лихачев, Ленинград, 1987, с. 198-204).

[16] Ephrem (au XIe siècle), on admet qu'il serait l'auteur des écrits d'après le Saint Nicolas de Miralichiei (Творогов О.В., *Ефрем*, в *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.), Отв. ред. Д.С. Лихачев, Ленинград, 1987, с. 125-126).

[17] Яцимирский Ал., *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*, в *Сборник Отделения Русского языка и словесности*, том LXXIX, Спб., 1905, с. 772-779.

[18] Яцимирский Ал., *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*, в *Сборник Отделения Русского языка и словесности*, том LXXIX, Спб., 1905, с.779. B. St. Anghelov

Directement sur un codex est-slave, provenant de la Russie de Halych-Volhynie a été copié en Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle un Устав de Vladimir Sviatoslavič, prince de Kiev, inclus dans *Les Règles Volhyniennes* („Кормчая Волынская") dans une rédaction faite après l'invasion des Mongols et des Tatars (1240-1242), conservé aujourd'hui dans la collection de l'évêché d'Arad (nr. 21 , 37, 56)[19] identifié par N. Smochină[20].

Le même Al. Iaţimirskii a acheté en 1895 dans un magasin d'antiquités de Jassy une feuille d'un *Livre des heures* („Ceaslov") russe datée du XIII siècle, feuille utilisée pour la fabrication de la couverture d'un autre codex du même lieu[21]. Dans le monastère rupestre Horodişte de Bessarabie (XV siècle), le même Al. Iaţimirskii a trouvé une feuille d'un autre codex russe *Règlement du jeûne et de la pénitence* (Устав о посте и о епитемиях) daté de la fin du XIIIe - début du XIVe siècle[22]. Ces fragments en rédaction unique russe, maintenant conservés dans le fond Iaţimirskii à la Bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie à Saint-Pétersbourg, représentent les traces de la circulation de certains codex est-slaves dans l'espace historique de la Moldavie au XIV - XV siècles.

À la suite de la consolidation du nord-est de la Russie avec le centre à Moscou s'intensifie les liens entre la Russie moscovite et les Balkans, ainsi le recueil de textes vétérotestamentaires et apocryphes Историческая Палея, qui comprend un écrit apocryphe *La vie de Moise* („Житие Моисея") circulaient en variantes serbes et bulgares. Le fragment intitulé *L'Exode de Moïse* („Исход Моисеев") a été conservé dans une variante moldavo-slave (codex nr. 505 de collection Şciukin du Musée historique de Moscou)[23].

Des manuscrits liturgiques russes arrivent dans l'espace roumain et de la Pologne médiévale. Un Evangile de Jean, parchemin du XVIe siècle en rédaction (écriture) novgorodienne, est attestée en Moldavie, d'après les notes marginales,

---

s'efforce de considérer que „Sermon de la translation des reliques de Nicolas le moine" („Слово о перенесение мощей преподобного Николы") d'évêque de Periaslav Ephrem de le même codex du Monastère de Nemţ est d'une version bulgară medievale, ce qui nous amène de considérer que cet l'ouvrage a atteint la Moldavie du même éspace sud-slave (Ангелов Б.Ст., *Из старата българска, русска и сръбска литература*, София, 1958).

[19] Щапов Я.Н., *Княжеские уставы и церковь в древней Руси*, Москва, 1972, с. 24-25, 55-56.

[20] Smochină N., *Le „Procheiros Nomos" de l' empereur Basile (867-879) et son application chez les Roumains au XIVe siècle*, în *Balkan Studies*, 1968, 9, nr. 1, p. 167-208.

[21] Библиотека Академии Наук Российской Федерации, Санкт-Петербург, Фонд 31, Рук. №. 13.7.9 [Яцимирский, 13-a] (*Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI-XVI веков*. Составители: Н.И.Бубнов, О.П. Лихасева, В.Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с. 48).

[22] Библиотека Академии Наук Российской Федерации, Санкт-Петербург, Фонд 31, Рук. №. 13.7.8 [Яцимирский, 13-b] (*Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI-XVI веков*. Составители: Н.И.Бубнов, О.П. Лихасева, В.Ф. Покровская, Ленинград, 1976, с.66).

[23] СперанскиЙ М.Н., *Русские памятники письменности в югославянских литературах XIV-XVI вв.*, Москва, 1938, с. 112, 123-142.

depuis le début du XVIIe siècle[24] ; le „Recueil de sermons pour les fêtes" („Сборник поучений на празники") avec une écriture russe daté de l'année 1550 est conservé à la Bibliothèque universitaire „M. Eminescu" de Iaşi (Ms-VI-240) et un autre à la Bibliothèque universitaire de Cluj.

Un plus grand nombre de livres est-slaves pénètrent et se répandent dans les Pays Roumains après l'apparition et la propagation de l'imprimerie dans l'espace est-slave, notamment avec la mise en place par Ivan Fedorov des imprimeries à Moscou, Zabludov, Lvov et Ostog. La diffusion des anciens ouvrages imprimés russes est un autre chapitre spécial dans l'histoire des relations culturelles roumaine-est-slaves, qui a également joué un rôle important dans la vie culturelle et spirituelle de l'espace roumain et de l'Europe du sud-est qui nous occupera dans nos recherches futures.

2. TIPĂRITURILE LUI IVAN FEODOROV ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Cercetarea problemei răspândirii cărţii vechi manuscrise şi tipărite, a vechilor fonduri de carte din bibliotecile laice şi mănăstireşti oferă unica în felul ei posibilitate de a afla atât nivelul general de informare a societăţii, gradul de răspândire a ştiinţei de carte, cât şi cerinţele spirituale ale diferitor pături sociale într-o epocă sau alta, fenomene care de rând cu altele reflectă nivelul de dezvoltare culturală a unei ţări, a unui popor. Studiul de faţă îşi propune să vină cu informaţii noi, să lărgească orizontul de cunoaştere a acestor fenomene printr-o componentă slab cercetată până azi, fiind vorba de pătrunderea şi absorbirea cărţii est-slave a primului tipograf rus - Ivan Feodorov, în special, în Ţările Române în sec. XVI-XVIII.

Ne-a încurajat să perseverăm în această încercare spusele misionarului catolic Pietro Deodato Bakšić, care în 1641s-a aflat într-o vizită apostolică în Ţara Moldovei: „… călugării şi preoţii lor slujesc în biserică în slavoneşte, au cărţi tipărite în Ţara Moscovită şi la Veneţia …"[25]

Primele tiparniţe în limba slavonă cu caractere chirilice au activat la Cracovia (Polonia) unde în anul 1491 au fost imprimate un *Осмогласник* şi un *Часослов*, iar în 1493 au fost scoase de sub tipar, precum se admite, două tiraje ale *Triodului*, meşter tiparnic fiind Schweipolt Fiol[26]. Un exemplar al *Triodului* din 1491 de păstrează în Muzeul Şcheii Braşovului, acesta fiind unicul exemplar cunoscut care include şi fila cu semnătura tipografului[27]. A doua tiparţină - la Cetinje (Muntenegru), unde în

[24] Panaitescu P.P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române* . Vol. I, Bucureşti, 1959, p. 7, nr. 5.

[25] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. 5, Bucureşti, 1973, p. 225.

[26] Кукушкина М.В., *Книга в России в XVI в.*, Санкт-Петербург, 1999, с.150.

[27] Исаевич Я.Д., *Издания Ивана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987, с.9.

1494-1495 au fost tipărite de meşterul tipograf Macarie un *Октоих первогласник*, O*ктоих пятигласник*, *Псалтырь с восследованием* şi un *Молитвеник*, de unde primele cărţi tipărite în slavonă au pătruns şi în Ţările Române. După aceasta a urmat fondarea primei tipografii în Ţara Românească, fiind vorba de cea de la Târgovişte unde Macarie[28] a tipărit în 1508 un *Liturghier*, în 1510 un *Octoih* şi în 1512 un *Tetraevanghel* – prima ediţie cunoscută în limba slavonă a celor patru Evanghelii. Cea de a patra tipografie – fiind cea de la Praga unde Francisc Scorina a tipărit în 1518 *Biblia rusca*; iar a cincea - cea din Veneţia 1519-1521, în care tipograful Bojidar Vucovici imprimă trei cărţi, iar după o întrerupere de 15 ani îşi reia activitatea în 1537 publicând o altă serie de cărţi în limba slavonă[29]. Au urmat tiparniţa lui Filip Moldoveanul (*Evanghelie*, Sibiu, 1546), Dimitrie Liubavici (*Apostol*, Târgovişte, 1547), Coresi (*Evanghelie*, Braşov, 1562, *Osmoglasnic*, Braşov, 1575) ş.a. de unde primele tipărituri româneşti în limba slavonă capătă răspândire pe întreg spaţiu populat de români.

În acelaşi timp unii domni moldoveni au întreprins încercări să întemeieze tipografii şi în ţara lor, iar alţii au tipărit şi au patronat cu cheltuiala lor cărţi la tipografiile din Transilvania şi Ţara Românească. Astfel, în 1547 la Târgovişte Dimitrie Liubavici, pe lângă „*Apostolul slavon*", tipărit la comanda domnului Ţării Româneşti, a imprimat aceeaşi carte cu sprijinul domnului Moldovei Iliaş Rareş (1546-1551). În carte, la mijlocul frontispiciului, figurează stema Moldovei, iar inscripţia gravată conţine numele celui ce patrona cartea: „Autocratul domn a toată Ţara Moldovei Io Iliaşco voievod şi mama lui, binecinstitoarea doamna Elena, despotiţa şi fiii ei Io Ştefan voievod, Io Constantin voievod, fii răposatului Petru voievod şi lui fie-i veşnică pomenire"[30]. Pe „*Octoihul mic slavonesc*" tipărit la Braşov de Oprea logofătul şi Coresi diaconul în 1557 apare numele altui domn al Moldovei Alexandru Lăpuşneanu.

În paralel, pe parcursul sec. XV-XVI continuau să producă carte manuscrisă mai multe scriptorii din cele trei Ţări Româneşti. Or, cartea tipărită, fie pentru biserică, fie pentru instruirea tinerilor generaţii rămânea încă deosebit de rară, căci atât cărţile copiate cu mână, cât şi cele tipărite continuau să coste destul de scump.

După cum vom încerca să arătăm mai jos, un nou suflu a imprimat circulaţiei cărţii tipărite în mediul cultural-spiritual ortodox din Ţările Române cărţile venite din aria de cultură est-slavă, spaţiu cu o populaţie de aceiaşi credinţă, unde oficierea slujbelor în biserică şi instruirea copiilor se făcea după aceleaşi cărţi în limba slavonă.

---

[28] Daca un timp se considera că Macarie din Cetinie este una şi aceiaşi persoană cu Macarie din Târgovişte, apoi ulterior s-a ajuns la concluzia quasi unanimă că sunt persoane diferite (Vezi istoriografia problemei: Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с.88-89).

[29] Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с. 88-101. Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 41-48. М.В. Кукушкина М.В., *Книга в России в XVI в*., Санкт-Петербург, 1999, с. 150-153.

[30] *Bibliografia românească veche*. Ed. de I. Biani şi D. Simonescu, vol. I, Bucureşti, 1903, p. 515-516.

În această efervescență culturală se înscrie şi activitatea primului tipograf rus şi ucrainean Ivan Fiodorov (cc. 1510 – 5/15 decembrie 1583)[31], umanist şi iluminist de prim rang din sec. al XVI-lea, activitatea căruia a generat o bogată literatură ştiințifică[32]. Nu se ştie exact unde s-a născut, dar se admite că baştina sa ar fi oraşul Moscova sau marele cnezat al Moscovei[33]. Pe de o partea, se presupune că a studiat la Cracovia, unde în 1532 conform Cărții universitare de promovare „Johannes Theodori Moscus" (identificat cu Ivan fiul lui Feodor Moscvitin) i s-a acordat gradul ştiințific de bacalauriat. Ceva mai târziu, a fost identificată de astă dată din Metrica aceleiaşi universități, o altă notă din 1529 când „Johannes Theodori de Phyetkowycze" (… din Petkoviț) a fost înscris la studii, considerându-se că ar fi vorba de acelaşi Ivan Feodorov[34]. Pe de altă parte, în postfața la *Apostolul* tipărit la Lvov în 1574, Ivan Feodorov povesteşte despre Polonia ca despre o țară cu totul necunoscută şi nouă pentru el[35].

În anii '50-'60 ai sec. XVI a fost diacon la biserica Sântul Nicolae Făcător de Minuni (zis Gustânskii) din Kremlinul Moscovei. Se admite că ar fi deprins meseria de tipograf la Cracovia[36] sau în mediul lui Francisc Scorina[37] şi că ar fi activat dintru început în tipografia anonimă din Moscova care a scos la lumină 7 diferite ediții de carte bisericească[38] dintre care unele au circulat şi în spațiul moldav. Drept dovadă pot servi:

- două exemplare ale „Evangheliei", Moscova, [Tipografia anonimă, cc. 1555] (inv. nr. 3033-1-75)[39] şi cc.1560 (inv. nr. 3033-29-75)[40], care au fost atestate pe teritoriul fostei RASS Moldoveneşti şi RSSM, precum şi în sudul Basarabiei în timpul unor expediții arheografice organizate de Biblioteca Universității „M. Lomonosov"din Moscova în anii '70-'80 ai sec. XX-lea, care ulterior au intrat în colecția „moldo-ucraineană" a acestei biblioteci păstrate astăzi la cotele arătate mai

---

[31] *Первопечатник Иван Феодоров: описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности*. Сост. Немировский Е.Л., Галушко М.В., Кизлик А.Д. Науч. Ред. и предисл. Исаеевич Я.Д. Львов, 1983. Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, 318 с.

[32] *Основная литература о жизни и деятельности Ивана Федорова,* в кн.: Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 301-305.

[33] Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с.14-17.

[34] Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 16-19, vezi facsimilele inscripțiilor, p. 16, 18.

[35] *Книга в России. Часть первая. Руская книга от начала письменности до 1800 года*. Под. ред. В.Я. Адарюкова, А.А. Сидорова, Москва, 2008, с.64.

[36] Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 19-22.

[37] Ботвинник Марат, *Откуда есть пошел букварь*, Минск, 1983, с. 14.

[38] Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с. 147-255. Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 91-94.

[39] Поздеева И.В., Кашкарова И.Д., Леренман М.М., *Каталог книг кирилловской печати XV-XVII вв. научной библиотеки Московского Университета*, Москва, 1980. Список книг полученных в экспедициях 1971-1976 г., № 1.

[40] Поздеева И.В., Кашкарова И.Д., Леренман М.М., *Каталог книг кирилловской печати XV-XVII вв. научной библиотеки Московского Университета*, Москва, 1980. Список книг полученных в экспедициях 1971-1976 г., с. 278, № 4.

sus. În mare parte aceste exemplare au fost achiziționate de la populația locală sau din fostele biblioteci bisericești.

- o „Evanghelie" tipărită la Moscova de până la 1564, care conține însemnări din Moldova (de la Hotin) din 1656 şi 1669, care se păstra odinioară în biblioteca mănăstirii Putna[41].

- „Tâlcuirea Evangheliilor" („Учительное Евангелие") tipărită la Moscova în 1568 (apărută în capitala Rusiei în 1568-1569[42]), Introdusă într-un „Inventaruim" de odoare şi obiecte ale mănăstirii Putna întocmit la 1796 la rubrica „Cărți slavoneşti" [43].

În 1563 Ivan Feodorov împreună cu Piotr Timofeev Mstislaveț fondează la Moscova prima tipografie cu sancțiunea autorităților de stat din Rusia Moscovită[44], sub oblăduirea țarului Ivan cel Groaznic şi a mitropolitului Macarie[45], în care reuşesc să scoată la lumină două cărți: un *Apostol*, 1564 – prima carte exact datată în limba slavă veche la Moscova, în care se constată influențe ale *Molitvenicului* tipărit de Bojidar Vucovici la Veneția în 1520[46] şi un *Ceasovnic*, 1565 în două ediții (tiraje)[47]. Învinuiți de erezie, de clerul „osiflean", după incendierea tipografiei de gloatele întunecate[48], cei doi tipografi sunt nevoiți să părăsească Moscova stabilindu-se în Marele Ducat al Lituaniei la Zabludov (azi în Polonia), moşia marelui hatman G.A. Hodkevici, mecenat, cu sprijinul căruia reuşesc să deschidă o nouă tiparniță de sub teascurile căreia au apărut în 1569 *Evanghelia de învățătură*, peste un an, de astă dată fără Piotr Mstislaveț care a plecat la Vilno (Vilnus), tipăreşte o *Psaltire cu Ceasoslov*[49], cărți destinate pentru instruirea şi educarea copiilor în spiritul moralei creştine.

În 1572 Ivan Feodorov îşi continuă activitatea tipografică, de astă dată cu sprijinul meşteşugarilor din Lvov (considerată prima tipografie de pe teritoriul Ucrainei), unde s-a aflat cu anumite întreruperi până în 1583. Pe parcursul anilor 1573-

---

[41] *Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв*, Киев, 1959, с. 16-17, № 15.

[42] Немировский Е., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров*, Москва, 1964, с. 333.

[43] Cojocaru Alexie, monah, *Inventarul de odoare şi obiecte ale mănăstirii Putna (1796),* în *Analele Putnei*, An. II, 2006, nr. 1-2, p. 60, nr. 47.1.

[44] Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с.271-340.

[45] Ботвинник Марат, *Откуда есть пошел букварь*, Минск, 1983, с. 14.

[46] Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с.98. Тихомиров М.Н., *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*, Москва, 1969, с. 83-93. *Книга в России. Часть первая. Руская книга от начала письменности до 1800 года*. Под. ред. В.Я. Адарюкова, А.А. Сидорова, Москва, 2008, с. 63.

[47] Немировский Е.Л., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Феодоров*, Москва, 1964, с.271-318. Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 98-110. Pe care D.Lihaciov le consideră a fi manuale destinate instruirii copiilor (Лихачев Д.С., *Подвиг Ивана Федорова*, в кн. Дмитрий Лихачев. *Книга беспокойств,* Москва, 1991, с. 271).

[48] *Книга в России. Часть первая. Руская книга от начала письменности до 1800 года*. Под. ред. В.Я. Адарюкова, А.А. Сидорова, Москва, 2008, с.65.

[49] Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 117-137.

1574 pregăteşte şi tipăreşte un *Apostol* slavon, care a inclus în final o lucrate publicistică laică „*Povestire de unde a început şi s-a săvârşit această tiparniță*", în care Ivan Feodorov vorbeşte despre viaţa sa, peregrinările şi căutările sale, despre înalta chemare a tipografului de a semănă lumină şi învăţătură în popor. În 1574 în aceiaşi tipografie apare primul manual tipărit în limba slavă *Bucvarul* pentru iniţierea elementară în ştiinţa de carte[50].

În paralel Piotr Timofeev Mstislaveţ la Vilnus în 1575 tipăreşte o *Evanghelie*. Un exemplar al acestei ediţii ajunge destul de timpuriu la şcoala din Şcheii Braşovului unde se păstrează până astăzi. Pe fila lipită pe prima copertă găsim inscripţia; „*Pi[sa] az Necula snă Balealo[g] v leat 7120 (1612)*", iar pe ultima copertă nota: „*Să să ştie această sfântă Ievanghelie că au fost dată de Staica de Balealog Sfintei biserici de la Şchei şi eu Necula păharnicul după moartea teatăni meu datu ... 7141 (1633)*". Tot aici urmează o altă însemnare: „*Pisal Radu s[â]n protopop Teampea ot Braşov 1739, mart 1*"[51].

În 1575 Ivan Fedorov se stabileşte pentru un timp la Ostrog unde este primit în slujbă la influentul cneaz Constantin Ostrojskii (care avea pe atunci o şcoală şi o bibliotecă[52]), unde cu ajutorul acestuia a fondat o nouă tiparniță. Prin 1576-1577 cneazul îi încredinţează cârmuirea mănăstirii Dermani în Volânia, unde se pare a lucrat asupra textului integral a Bibliei în limba slavonă. Deosebit de productivi în activitatea sa de la Ostrog s-au dovedit a fi anii 1578-1581, când apar principalele sale tipărituri: a doua ediţie a *Bucvarul*, 1578; *Psaltire cu Noul Testament* în 1580 şi *Cărticică culegere de lucruri deosebit de trebuincioase* (Книжка собрание вещей нужнейших), care reprezintă un indice alfabetic şi de materii la *Noul Testament cu Psaltire;* iar în 1581 scoate de sub tipar într-un tiraj impunător pe acele timpuri (până astăzi sau păstrat peste 300 ex.[53]), prima ediţia în limba slavonă a *Bibliei*, numită de la Ostrog, la temelia căreia a fost pusă una din copiile (din 1499) ale arhiepiscopului de Novgorod Ghenadii, alcătuitorul primului codice complet al Bibliei în limba slavonă. După aceasta Ivan Feodorov nu s-a mai bucurat de sprijinul mecenatului şi împovărat de datorii este nevoit să pună tipografia şi cărţile sale zălog la bogaţii negustori din Lvov unde revine în 1582, încercând să reactiveze tiparniţa, având noi planuri editoriale. În căutare de mijloace în 1583 el întreprinde o călătorie la Cracovia, Viena, posibil şi la Drezda, revenind la Lvov se stinge din viaţă la 5/15 decembrie 1583, fiind înmormântat la mănăstirea Sf. Onufrie din aceiaşi urbe[54].

Dintre episoadele vieţii şi activităţii sale, din perspectiva studiului de faţă trebuie subliniat faptul că Ivan Feodorov cu începere din 1573 când s-a stabilit la Lvov a avut strânse legături cu Ţara Moldovei, precum şi teritoriile populate de bulgari şi

---

[50] Ibidem, c.147-156.

[51] Исаевич Я.Д., *Издания Ивана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987, с.8.

[52] Исаеевич Я.Д., *Преемники первопечатника*, Москва, 1981, с. 6-7.

[53] Немировский Е.Л., *Путешествие к истокам русского книгопечатания*, Москва, 1991, с. 199.

[54] Немировский Е.Л. *Иван Федоров (Москвитин),* в Словарь книжников и книжности Древней Руси, вторая половина XIV-XVI в., часть А-К, Ленинград, 1988, с.388-393. Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.10 -35.

sârbi, cu întreg spațiu Balcanic aflat sub stăpânire otomană. Se admite chiar, că Ivan Feodorov a început încă de pe atunci să pregătească textul complet în slavoneşte al *Bibliei*. Deosebit de complicat s-a dovedit a fi munca de pregătire pentru tipar a *Vechiului Testament*. În acest scop tipograful a întreprins căutări fie personal, fie prin anumite persoane ale unor copii ale *Bibliei* sau a unor părți componente ale acesteia, provenite din Moscova şi din spațiul sud-est european, de la însăşi Patriarhul Constantinopolei şi chiar de la Roma [55].

După cum reiese dintr-o declarație al lui Ivan din Suceava, document redactat în limba latină la 22 octombrie 1579, prezentată în cârmuirea oraşului (войтовском правлении) Lvov, acesta renunță la orice pretenție față de Ivan Feodorovici (identificat de cercetători cu tipograful Ivan Feodorov), pe care îl însoțise anterior în călătoria sa prin Moldova (Valahia, în redacția latină) şi pământurile turceşti[56]. După cum reiese din alte surse, acesta însoțit de Ivan din Suceava a călătorit pe aceste meleaguri în căutare de materiale, mostre şi modele pentru tipăriturile sale[57]. Se admite că pelerinajul a avut loc între iunie 1577 – martie 1578 sau iunie 1578 – martie 1579 când Ivan Feodorov lipseşte din documentele liovene[58]. Poate drept recunoştință pentru materialele puse la dispoziție, tipograful rus a dăruit la 1 decembrie 1583, după cum reiese din însemnarea de donație, un exemplar al *Bibliei* (Ostrog, 1581), mănăstirii cu hramul Înălțarea Domnului, numită Paveniţa din Serbia şi că acest exemplar a putut să ajungă la destinație datorită aceluiaşi Ivan din Suceava[59] .

În a două jumătate a anului 1583 Ivan Feodorov s-a stabilit din nou la Lvov (după activitatea la Ostrog şi călătoria în vest), unde intenționa să-şi continuă activitatea tipografică. Dintre cărțile pe care dorea să le tipărească făceau parte *Psaltirea*, deținând mostre ale unei *Псалтирь толковая* (adică *Psaltire tâlcuită*/*comentată*) şi *Псалтирь волошского извода*[60] (adică *Psaltire de izvod moldovenesc*). Se pare tot din timpul călătoriei sale în Moldova şi la slavii de sud Ivan Fedorov a căutat modele şi surse de inspirație pentru *Bucvarul* său, manualul de ştiință de carte slavonească în redacțiile din Lvov 1574[61] şi Ostrog 1578[62].

Istoricii care s-au aplecat asupra problemei primelor manuale slave tipărite, fiind vorba de *Bucvarul* lui Ivan Feodorov arată că l-a întocmirea lor el a utilizat di-

---

[55] Зернова А.С., *Книги кирилловской печати хранящихся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии*, в кн. *Труды Государственной Библиотеки СССР им. В.И.Ленина*, том 2, Москва, 1958, с. 30.

[56] Document păstrat la Arhiva Centrală Istorică de stat a Ucrainei din Lvov, F. 52, R. 2, Nr. 383, p. 86, original. (*Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI- перша половина XVII ст.)*. Збірник документів. Упорядники Я.Д.Ісаевич, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк, Е.Й. Ружицький, Київ, 1975, с. 38-39, № 16.).

[57] Немировский Е.Л. *Издания Ивана Федорова в книгохранилищах Сербии и Воеводины,* в *Советское славяноведение,* Москва, 1980, № 5, с.101-102.

[58] Немировский Е.Л., *Иван Федоров (около 1510-1583)*, Москва, 1985, с. 176-177.

[59] Ibidem, с. 176.

[60] Ружицький Е. *Нове про Ивана Федорова*, в *Литераткрна Україна*, Кіев, 1972, 14 ноября. Citat după: Исаевич Я.Д., *Иван Федоров и возникновение книгопечатания на Украине,* в *Федоровские чтения. 400 летие книгопесатания на Украине,* Москва, 1976, с. 27.

[61] Ботвинник Марат, *Откуда ест ь пошел букварь*, Минск, 1983, с.17-28.

[62] Ibidem, с.29-41.

verse îndrumare manuscrise de ştiinţă elementară de carte în limba slavonă, care au ajuns în tradiţia cărturărească est-slavă de la popoarele sud-slave prin intermediul cărturarilor medievali din Ţara Românească şi Moldova şi care la rândul lor îşi aveau obârşia în tradiţia greco-romană antică. De la aceştia din urmă sistemul de învăţate a ştiinţei de carte a fost preluată şi perfecţionată de Ioan Damaschin (cc. 675–până la 735), mare propovăduitor creştin, poet bizantin şi autor al unei gramatici în limba greacă, care mai târziu în sec. IX a fost tradusă în slavonă de un monah sud-slav Cernorizeţ Hrabr (**Черноризець Храбрь**) cu titlul **„Ѿсьмь чєстии слова и лико глаголємь и пишємь”**[63] („Opt părţi ale cuvântului [adică gramaticii.- n.n.] cum vorbim şi scriem”), care a circulat în manuscris în Bulgaria şi Serbia, iar de la aceştia a fost preluat de români, ca de aici încolo acest text gramatical să devină un bun cultural comun al acestor popoare[64]. Marele slavist I.V. Iaghici, care a studiat în detaliu problema, arată că acest manual elementar de carte a ajuns în Rusia Moscovită prin intermediul codicelor moldo-valahe. Faptul că pentru elaborarea *Bucvarului* din 1574 Ivan Feodorov a avut la dispoziţie preponderent tradiţia manuscrisă est-slavă care la acea dată preluase, fie şi parţial mostre de manuale manuscrise de la slavii de sud prin filieră moldo-valahă, apoi în pregătirea celei de a doua ediţii a *Bucvarului* , Ostrog, 1578, el a obţinut textul integral despre cele „Opt părţi ale cuvântului” în redacţia lui Cernorizeţ Hrabr identificat în urma călătoriei lui Ivan Feodorov în Moldova sau pământurile sud-slave.

Investigaţiile efectuate de predecesorii, la care venim şi noi cu anumite completări, permit să afirmăm că ediţiile lui Ivan Feodorov efectuate în tipografiile din Moscova (1564-1565), Zabludov (1569-1570), Lvov (1573-1574) şi Ostrog (1578-1581) au ajuns pe diferite căi (solii reciproce, peregrini, legături comerciale ş.a.) în centrele ecleziastice româneşti. Dintre acestea mai cunoscute erau în Moldova „*Psaltire cu Ceasoslov*” (Zabludov, 1570); „*Apostolul*” (Lvov, 1574) şi „*Biblia*” (Ostrog, 1581).

Una dintre cele mai timpurii tipărituri ale lui Ivan Feodorov „**Евангелие Учительное**”(Evanghelie de învăţătură), Zabludov, 1569[65].

- A circulat în Moldova ajungând un exemplar în colecţia Bibliotecii Universitare „M. Eminescu” din Iaşi (cota CR.V-178). Exemplar incomplet cercetat *de visu*, lipsesc primele două file de la început şi ultima filă[66]. La f. 1-5 nenumerotate însemnarea: „*Лета 7160 генария ден 27 на памяти во имя отца нашего Иоана Златоустаго Патриарха Цариграда*” (Anul 1652 ianuarie 27 în amintirea părintelui nostru Ioan Zlataust Patriarhul Constantinopolului) şi pe f. 6-11

---

[63] Ягич И.В. *Расуждения старины о церковно-славянском языке*, Мюнхен, 1968, с. 40-47.

[64] Stipčevic Biljana, „*Сказаніе о словесехъ*”, в кн. *Slovo. Častopis staroslovenskog Instituta u Zagrebu*, tov 14, Zagreb, 1964, c. 52-58.

[65] Azi oraşul Zabludov , Polonia, unde se stabileşte Ivan Feodorov în 1568 pe moşia lui Ghrigorii Hodrevici, hatman al Marelui Ducat al Lituaniei (Немировский Е., *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров*, Москва, 1964, с. 333).

[66] Spre deosebire de Bodinger M. (*Catalogul cărţii rare şi preţioase străine*, vol. I, iaşi, 197, 92, nr. 171) istoricul ucrainean consideră că exemplarul ar face parte dintr-un tiraj a tipografiei Mamonicei din Bilno , 1595 după ediţ ia Zabludov, 1569 (Исаевич Я.Д., *Издания Ивана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987, с.9).

o altă notă cu creionul de altă mână: „*Сія святое и богодухновенная книга нарациемая Ев[ан]г[е]лія Толковая благословения от отца Краснова Герасїма Артамонова своси дочярі Марфи Феодотивне*” (Această carte sfântă şi cu duhul sfânt, numită Evanghelie tâlmăcită, cu binecuvântare de la tatăl Krasnov Gherasim Artamonovici, fiicei sale Marfa Feodotovna).

- Un alt exemplar al acestei ediţii atestat odinioară în biblioteca mănăstirii Putna avea o însemnare din care reieşea că fusese cumpărată de cineva „*de la popa Matei din Orhei, cu un ughi*”[67].

Un exemplar „**Псалтирь с Часословом**” (Psaltire cu Ceasoslov), Zabludov, 1570, care astăzi se păstrează în Muzeul de stat de artă ucraineană din Lvov (cota Q332), poartă la f. 221^{v} însemnarea de la sf. sec. XVI: „*Сию книгу рекомий Псалтир даде я пан Петро Алботивенский дворник Молдавской Земли за душе свою и сожителницы своеи Сохии и чад своих и въ за души родителей своих даде я издеже въ храм Рождество Пресветаа Владичице наше Б(огороди)ци оу село Ропенко, иже [г]де есть поп Прокопие, даде я непорушено въ веки в лето 7207 (1698) м(есе)ца септемврия 7, коли есмь бил оу пригоди изгнан [от] нашею земли от проклетих турцеи*”[68] (Cartea aceasta numită Psaltire am dat-o eu pan Petru Albotă, vornic al Ţării Moldovei, de sufletul mei şi soţiei mele Sohia şi a copiilor mei şi de sufletul părinţilor mei am dat eu aici în biserica cu hramul Naşterea Preasfintei Noastre Stăpână Născătore de Dumnezeu din satul Ropenko şi unde este popa Procopie, dat-am eu să nu fie încălcat în veci în anul 7207 (1698) luna septembrie 7, când eu am fost izgonit din ţara noastră de blestemaţii turci). Exemplarul a fost descoperit în satul Târeava Voloşskaia situat în apropiere de satul Ropenko[69]. Dacă Ia. D. Isaevici datează evaziv însemnarea cu 1694, iar de la Facerea lumii cu 7207 septembrie 7, adică ar fi 1698 apoi V. I. Svenţiţkaia descifrează data aceiaşi însemnări 7202 septembrie 7 (1694). Investigaţiile noastre ne-au făcut să considerăm că *пан Петро Алботивенский дворник Молдавской Земли* cu soţia sa *Sohia* (Sofia) care dăruiau cartea menţionată mai sus, este de fapt Petru Albotă, vornicul Ţării de Jos, ianuarie-mai 1572, care s-a refugiat cu fostul domn Bogdan Lăpuşneanu (1568-1572) în Polonia. De unde reiese clar că însemnarea respectivă a fost făcută cu cel puţin o 100 de ani mai devreme. Cu atât mai mult că dintre boierii Alboteşti care au deţinut înalte dregătorii în sec. XVI-XVII, doar Petrea a avut rangul de vornic, mai mulţi ani s-a aflat în pribegie şi doar el a avut soţie pe nume Sofia – fapte fixate în mai multe surse istorice din epocă[70]. Prin urmare însemnarea pe carte a fost scrisă între anii 1572-1592.

---

[67] Mitric Olimpia, *Colecţiile de carte veche din biblioteca mănăstirii Putna*, în *Analele Putnei*, A. VI, 2010, nr. 1, p.94.

[68] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 150.

[69] Свенцицкая В.И., *Заблудовские издания Ивана Федорова в библиотеках и музеях Львова*, в кн. *Федоровские чтения 1982,* Москва, 1987, с. 18-19.

[70] Stoicescu Nicolae, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucureşti, 1975, p. 290. Székely Maria, Magdalena, *Sfetnicii lui Petru Rareş. Studiu prosopografic*, Iaşi, 2002, p. 365-369. Pâslariuc Virgil, *Raporturile politice dintre marea boierime şi domniei în Ţara Moldovei în secolul al XVI-lea*, Chişinău, 2005, p. 211.

O altă tipăritură ale lui Feodorov care a avut căutare în mediul românesc este „**Apostolul**” tipărit la Lvov, în 1574. Drept mărturie poate servi prezența unui exemplar la Biblioteca Universitară „M. Eminescu” din Iaşi (cota CR.V-182), precum şi alte exemplare care au circulat în țările române ajungând ulterior în diferite *colecții şi biblioteci din alte țări*, între care:

- un exemplar în colecția privată al lui Luca Dmitrievici Abramkin din regiunea Moscovei cu însemnarea la f. 55^{v} “*Изволением отца съ посрешениемь сына и съвръшением святаго духа изволися богобо[язне]нный раб Божий Иоанашко с женою своею Анна от село Жидещи (Жидешти), и купи сиа душеспасителнаа книга Праксеи в молъбу себе и родителем своим и даде за нея 10 талерии серебръных и даде сии Праксеи в храм, идеж буде требование в служба церковнаа, где ж не обретается ина книга. Купи ею от единь человек на име Фокша от таможде, дабы не имал ин никто с нею отдалити ею от сыновь его или от дъщерей его на векы веком, Петрашко сын его и Василии сынь его и Глига и тоде от (?) и дъщи его Съфрониа и Антимиа и Ларион. И аще кто бы еи имал отдалити, или продати, или украсти от родители его, да будет проклят от Господа Бога и от Пречистыя его Богоматере и от святых отець, 318, иже в Никеи съшедшихся на Ариа. И да будет суд имати с Иродом на векы, амин. В дни благочестиваго господина нашего Ио Арона воевода, в лет[о] 7101 (1592-1593)*” (Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh a binevoit robul lui Dumnezeu Ionaşco cu nevasta lui Anna din satul Jideşti şi a cumpărat această carte mântuitoare de suflet Praxiu pentru pomenirea sa şi a părinților săi şi a dat pentru ea 10 taleri de argint şi a dat acest Praxiu în biserică şi unde va fi de trebuință la slujba bisericească, unde nu este altă carte. Am cumpărat-o de la un om, pe nume Focşa, tot de acolo şi să nu aibă nimeni a o înstrăina de la feciorii săi şi de la fiicele sale în vecii vecilor, Petraşco fiul său şi Vasilii fiul său şi Gliga şi tode din (?) şi fiicele Săfronia şi Antimia şi Larion. Şi cine de va îndrăzni să o înstrăineze sau să o vândă, sau să o fure de la părinții săi, să fie blestemat de Domnul Dumnezeu şi de Preacurata Sa Maica Domnului şi de cei 318 Sfinții Părinți de la Niceea care l-au osândind pe Arie. Şi să fie judecat laolaltă cu Irod în veci, amin. În zilele binecinstitorului domnului nostru Io Aron voievod[71], în anul 7101 (1592-1593); la f. 90^{v}-91 se află un text mare în limba română cu caractere chirilice, datat de posesor cu I jum a sec. XVII, în care se spune despre Ioan Gură de Aur, Proslăvirea lui şi scurte date biografice, despre a doua venire a lui Iisus Hristos, despre posibilitatea mântuirii, despre egalitate tuturor în fața lui Dumnezeu ş.a.; la f. 173^{v} aflăm alte două însemnări în limba română, datate cu sec. XVII de două persoane diferite: „*Andrei din Eşi în zilele lui Iliaş voevod …*” (1666-1668) şi al doilea text purtând o dată mai târzie „*Acest Apostol e dat bisericii din mănăstirea Pârvul, încredințat popei Gheorghie Costache …*”; la f. 207 ^{v} sunt trecute câteva însemnări calendaristice din anii 1642-1645, iar pe copertă este încleiată o foaie cu însemnarea: „*Книга, отказ мне от Анаткина Никиты, умер*

[71] Petru Aron, domn al Țării Moldovei (1591-1595).

16 ноября 1961 г. н[ового] [с]тиля" (Cartea, mi-a fost refuzată de Anatkin Nikita, mort 16 noiembrie 1961, pe noul stil)[72].

- un exemplar la Biblioteca Ştiinţifică "V.Stefanic" din Lvov a Academiei de Ştiinţe a Ucrainei (cota Ст. IV. 3 (cota veche Ст.1АСП)), deosebit de valoros prin însemnările sale din perioada imediat următoare după tipărire în 1574, care arată cu certitudine că a fost procurat de Gavriil Moţoc logofăt al Ţării Moldovei[73] în domnia lui Petru Şchiopul (1574-1577; 1578-1579; 1582-1591) şi intenţiona să-l dăruiască mănăstirii Uniev: „*Сїа книгу Апостол передана рабом божим Гавриліем Моцоком логофетом земл҃и Волоскои и преставился в монастыри Унив҃ъ из маткою своую и купил Апостол тетр друкованый и предал уго ку Въскресенію. А кто был м҃ъл тую книгу отдалити от того свяеого монастыра, то суд хощу с ним им҃ъти на страшн҃ъь суд(или)щ҃и Христов҃и*" (Această carte Apostol transmisă de robul lui Dumnezeu Gavriil Moţoc logofăt al Ţării Moldovei şi s-a săvârşit în mănăstirea Uniev şi cu mama sa şi a cumpărat acest Apostol tetr tipărit şi l-a transmis la Înviere (probabil hramul măn. Uniev.- n.n.). Şi cine va îndrăzni să înstrăineze această carte de la acea mănăstire, acela să fie judecat la judecate de apoi a lui Hristos). Exemplarul, însă a mai rămas în Moldova până cel puţin în domnia lui Miron Barnovschi (1626-1629, 1633). Rarisima relicvă a reapărut în atenţie în anul 1874, când făcea parte din colecţia Mitropoliei Ortodoxe din Lvov, ca ulterior să ajungă în colecţia lui A.S. Petruşevici[74], care cu întreaga sa colecţie ajunge în Biblioteca Ştiinţifică "V.Stefanic" din Lvov[75].

- Conform unei informaţii din epocă, pe la 1626 Petraşcu (viitorul mitropolit al Kievului (1633-1646) Petru Movilă), fiul lui Simion Movilă, domn al Moldovei (1606-1607) a dat Frăţiei Ortodoxe din Lvov un „*Apostol*", o veche tipăritură a lui Ivan Moscvitin[76] (evident Ivan Feodorov), care poate fi ediţia din 1564 din Moscova sau mai curând cea din 1574 din Lvov, unde Petru Movilă s-a aflat mai multă vreme.

---

[72] *Русская рукописная и старопечатная книга в личных собраниях Москвы и Подмосковья.* (Каталог выстовки), Сост. И.В.Поздеева, А.И. Троицкий, Москва, 1983, с. 57.

[73] Apare în documente interne ca Moţoc, mare vornic al Ţării de Jos (1592-1594). Vezi : Gonţa Al., *Documente privind istoria României. A Moldova veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de persoane*, Bucureşti, 1995, p. 473 .

[74] Петрушевич А.С. *Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год,* Львов, 1874, с. 27.

[75] Исаеевич Я.Д., *Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 года (по материалам львовских книгохранилищ),* в *Книга. Иследования и материалы*. Сборник, вып. IX, Москва, 1964, с. 62-63.

[76] *Архив Юго-западной России*, ч.1, том. 11, с. 369. Apud Исаевич Я.Д., Мицько Т.З., *Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького*, в *Библиотекознавство та библиографі я*, Киев, 1982, с. 54.

Mediului cultural românesc atribuim şi un exemplar al ediţiei de la Ostrog „Псалтырь и Новый Завет”, 1580, care poartă autograful mitropolitului *„Петр Могила архиеп(ископ) митрополит рукою власною*” (Petru Movilă arhiepiscop mitropolit cu mâna vlădicească), care mai târziu a trecut în posesia ieromonahului Antonii K. de la Lavra Pecerska din Kiev, astăzi păstrat în Muzeul Istoric din Moscova (cota: Менш.1094)[77].

„Biblia” (Ostrog, 1581), foaia de titlu

Istoricul ucrainean Jaroslav Isaevici a întreprins în premieră, în anii 80 ai secolului trecut, încercarea de a identifica *în România* exemplare ale ediţiilor primului tipograf rus Ivan Feodorov, reuşind să identifice exemplare ale primei ediţii în limba slavonă a Sfintei Scripturi: **„Библия сирич Книги Веткаго и Неваго Завета”** (Biblia adică cărţile Vechiului şi Noului Testament) editată la Ostrog în 12. VIII. 1581, in 2^0, [8]+276+180+30+56+78 f., care au circulat şi au ajuns în colecţii din spaţiul românesc:

- un exemplar semnalat în 1923 de Dan Dimitrie la mănăstirea Sucevița (cota: 345), după o condică de cărți întocmită în 1863[78]. Probabil, acelaşi exemplar a fost văzut şi de Isaevici, dar cu nr. inv. 212 cu însemnarea din sec. XVII: *„Обители Скитскиа общежит[елной]”*[79] (A Schitului de trai comun mănăstiresc). Probabil este vorba de Schitul Mare din Galiția numit şi „Maniava”, fondat în 1611-1612 de Iov Kneaghinițki cu sprijinul soției domnului moldovean Ieremia Movilă şi a fiicei sale Maria, căsătorită Potoțki, căruia i-a fost închinată mănăstirea Sucevița cu toate

[77] Немировский Е.Л., *Острожские издания Ивана Федорова – выдающееся памятники восточнославянской культуры*, в кн. *Федоровские чтения 1981*, Москва, 1985, с. 6. Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 158.

[78] Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviței şi Schitul celui Mare*, Bucureşti, 1923, p. 87, nr. 10.

[79] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.172.

moşiile ei, danie întărită de Vasile Lupu, domnul Moldovei şi urmaşii săi şi susţinut de numeroşi boieri. Probabil, exemplarul în cauză a fost dăruit Schitului de unul dintre sprijinitorii săi moldoveni, care au fost trecuţi drept recunoştinţă la Pomelnic[80]. După câte se vede, exemplarul a ajuns la Sucevița, cu un monah refugiat după desfiinţarea Schitului de către autorităţile austriece în 1785.

- un exemplar păstrat la Muzeul regional de cercetare a ţinutului natal din Cernăuţi cu o însemnare nedescifrată din anul 1581, provenită din colecţia Mitropoliei Bucovinei[81], care a adunat cărţi manuscrise şi tipărite din mănăstirile şi schiturile din Bucovina desfiinţate de autorităţile austriece după 1775. Probabil, exemplarul aparţinea la o dată anterioară unuia dintre lăcaşele din nordul Ţării Moldovei.

- două exemplare atestate la Braşov în Muzeul primei şcoli româneşti. Exemplarul cu nr. inv. 127 care făcea parte din biblioteca şcolii ortodoxe din suburbia Şchei Braşovului cu însemnările, una pe foaia lipită pe copertă: „*Scriu eu Stancu fiul popă Stanciului ot Braşov*"; pe fila de gardă verso, jos: „*Am scris Dumitrul săn Crăstea pop*" şi *„ Să să şti de când am învăţat într-aceast[ă] Biblie la Ev[an]ghelie eu Radu săn protopot Radu Teampea[82] ot Braşov. Et ck[r]ipsi [!] ego Rudolphus Tempe. 1736*", precum şi „*Quando in clausulo ex 2 die Augusti usque ad diem 25 Octom. fui cum meus pater [!] propter nihil*" (Când am fost în detenţie de la 2 august până la 25 octombrie împreună cu tatăl mei pentru nimic"); o notă pe foaia de titlu verso: „*Da, se [se] ştie că această Biblie adosă din Ţara Ruminească ot Bucureşti";* Exemplarul cu nr. inv. 159 are însemnarea:„*C[вя]тыя православныя брашовския церкве*" (Sfânta Biserică ortodoxă din Braşov), care pare să fi fost făcută în scurtă vreme după 1581 când şi în Transilvania slujba religioasă se făcea în limba slavonă. Acelaşi exemplar posedă şi alte însemnări din sec. XVII-XVIII în limba română[83], care denotă prezenţa neîntreruptă a exemplarului în spaţiul românesc.

- cinci exemplare ale acestei *Biblii* sunt atestate la Bucureşti, dintre care 1 la Biblioteca Sinodului (cota II 5060) şi altul la Biblioteca Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române (cota 265), iar 3 păstrate în Secţia „Manuscrise şi Carte rară" de la Biblioteca Academiei Române cercetate *de visu*:

Pe exemplarul cu cota CR III 163399 (unicat), lipsă f. 77 şi 78, aflăm pe forzaţ încercări de condei; la fila 1 nota marginală: „*А сфинтей Мънъстир Бистрица: храм Оуспеніе Б[огоро]д[и]цы*" (A Sfintii mănăstiri Bistriţa [cu] hravul Adormirea Născătoarei de Dumnezeu[84]; la f. 240^{v} aflăm ortografiat frumos „*Serafim*", care a şters sfârşitul capitolului al 3-lea, din cartea a 3-a Ezdra, pe care D. Bogdan îl identifică cu Serafim episcopul de Buzău 1648-1668 şi de Râmnic (1668-

[80] Zahariuc Petronel, *Informaţii genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiţia*, în *Arhina Genealogică*, Iaşi, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 19-26.
[81] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.173.
[82] Radu Tempea (1691-1742), iluminist român, autor de cronică.
[83] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 159.
[84] Mănăstirea Bistriţa din Valahia.

1670)[85]; mai jos de acest nume aflăm altă însemnare în limba română din sec. XVI-XVIII: „*Serafim au stricat că n-au ştiut ce să înţelege acaeasta*"; pe a doua copertă: „*Kasianus Komarinski malorosiyskago рода от Королевства Polskago*"[86] (Kasianus Komarinski de neam malorus din Regatul Poloniei), tot acolo altă însemnare „*Аз Иаков многогряшний пис въ дни Ио Матей*[87]*, во[ево]д Тоад[ер] архиирей, свътяйший кир Теофил митриполит*[88] *месяца септявръ и̑ (8) дни въ л[ѣ]т ҂ЗРПѧ* (7151= 1642)" (Eu, multpăcătosul Iacov am scris în zilele Io Matei vooievod, Toad[der] arhiereu, preasfinţitul chir Teofil mitropolit, luna septembrie 8 zile în anul 1642); mai jos cu cerneală roşie: "*М[е]с[я]ца март в̑ (2) нед[еля] в̑ (2) пост[а] лѣто ҂ЗРМА (7141=1633).* ҂*АХЛЄ (1633)*" (Luna martie 2, săptămâna a 2-a a postului. Anul 7141 (1633)), după care urmează încercări de condei.

Pe exemplarul de la cota CR III 163399+D1 sunt însemnările, pe fila 56: „*Scris-am eu, Ion din Ohabă, pe ace[a]stă hărtie. Să să ştie de când am învăţat eu, Ion, Evanghelee la părintele pop Ivan şi pa …*" ; pe fila 456: „*Să să ştie de când am învăţat eu Oancea l[a] Ev[an]g[he]li[e] di[n]ţeles la popa Ion ot Ohaba v leat 7215 (1706-1707)*"[89]. Câţiva ani mai târziu, în 1711, tot el a însemnat la f. 123[v] : „*Să să ştie de când au murit vitele v leat 7219. Pis az Oancea ot Tudoriţa m[e]c[я]ца март[ie] dvadeset i devet [29] dnii*"[90].

Al treilea exemplar (necunoscut de Ia. D. Isaevici) păstrat în aceiaşi secţie a Bibliotecii Academiei Române la cota CR III 163399+D2, este un volum incomplet: lipseşte f. de titlu şi f. de la sfârşit, precum şi filele cu cele două prefeţe, f. cu tabla de materie, iar din text până al f. 1-38r, există numai 1 f. originală, lipsind f. 64r - 78r.

- un alt exemplar, păstrat (cota 9698), în Secţia de „Carte rară" a Bibliotecii Naţionale a Republicii Moldova, a *Bibliei* de la Ostrog, a fost achiziţionat din librăria anticariat „Букинист" din Chişinău la 23 decembrie 1982. Acesta poartă 3 însemnări, prima pe fila albă de la început: „*[7]262 (1754) года*", pe fila 1 nenumerotată de la sfârşitul cărţii: „*Напечатана [7]262 (1754) го[да]*", iar pe a doua filă nenumerotată de la sfârşit:"*От Бытия со̑ (270) Пса[л]тирь тлг̑ (333). Всего хг̑ (603) листовъ*" (De la „Facere" (prima carte a vechiului Testament) 270 (pagini până la) „Psaltire" - 333 (pagini). În total 603 file). Nu este exclus că de pe acest exemplar s-a efectuat tipărirea unor părţi din Biblie pe la 1754. Drept dovadă ar putea servi ediţia kieveană a „Psaltirei" din 1754, ca după această din urmă dată exemplarul *Bibliei* să ajungă în Basarabia.

Pe lângă acestea în Ţările Române au circulat şi alte exemplare ale „Bibliei" de la Ostrog, exemplare care astăzi se păstrează *în colecţii din alte ţări*, între care:

---

[85] Bogdan D., *Răspândirea cărţii bisericeşti ruse în Oltenia*, în *Mitropolia Olteniei*. Craiova, 1955, nr. 3-5, p. 148-149. *Enciclopedia ortodoxiei româneşti*, ; Bucureşti, 2010, p. 574.

[86] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 159.

[87] Matei Basarab, domn al Ţării Româneşti (1632-1654).

[88] Teofil mitropolit al Ungrovlahiei (1637-1648), până la aceasta a fost stareţ al mănăstirii Bistriţa.

[89] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 159.

[90] Исаевич Я.Д., *Издания Ивана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987, с. 7.

- un exemplar din Biblioteca comunității ştiinţifice „T.G.Şevcenco”, probabil din Lvov, care pe timpuri aparţinuse lui Dosoftei Mitropolitului Moldovei şi Sucevei: *„Іоанникий Местичевский еп[ис]к[о]пъ Мукачевский Моромор[ошский]*[91]*. У Стрию оу митрополита Дософ[е]а*[92] *у Полщы Мефодий епископ Раковецкий*[93] *по[свя]тився быв на еп[иско]пство року 1687, а пак преставися у Полщи в манастыри Перегинском*[94] *року 1693, 7 лет вл[а]д[и]чив […] Иерей [Ми]хаил Бялецкий*[95] *лято 3 дня 1680 [?]. Нашему Олекся поповя Бялецкому 44 рокы юж ест”*[96] (Ioanikii Mesticevskii, episcop de Mucacevo şi Maramureş. La Strii la mitropolitul Dosoftei în Polonia[97], Mefodie episcop de Racoveţ hirotonit ca episcop la 1687 şi s-a săvârşit în Polonia la mănăstirea Pereghinsc în anul 1693, după 7 ani de episcopat. Ierei Mihail Bealeţkii anul, 3 a treia zi, 1680 (lectură îndoielnică). Preotului nostru Olexea Beleaţkii are 44 de ani). Exemplarul mai conţine numeroase însemnări istorice şi posesorale din sec. XVIII-XIX în limba ucreineană. Astăzi cartea face parte din colecţia Bibliotecii Ştiinţifice “V.Stefanic” din Lvov (Ст. IV 214, cota veche 18905)[98];

- un alt exemplar al *Bibliei* din aceiaşi din urmă colecţie (Ст. IV 211, cota veche Ст. III 428) poartă o însemnare din sec. XVII la filele 2-6: *„Аз іерей Іоан Крицилъ купил сію книгу рекомую Библия в обители Скицкой*[99] *з собору всях соборнихъ на еще час бившаго ігумуна Ступницкого*[100]*, за которую дал ем[у] зол[отых] ріе [115] власную працу свою*.” (Eu, iereu Ioan Criţilă cumpărat-am această carte numită Biblie în Schitul mănăstiresc (Maneava) cu întreg soborul încă în timpul egumenului Stupniţkii, pentru care i-am dat 115 galbeni cu mâna mea stăpânitoare). Această însemnare, ca şi de pe alte cărţi de la Schitul Maneava este asemănătoare, precum observă Isaevici, cu cea a *Bibliei* de la Ostrog, 1581 păstrat la mănăstirea Sucevița[101];

- un exemplar păstrat în Biblioteca de Stat a Rusiei (fost V.I. Lenin) din Moscova (inv. nr. 8275), care după mai multe însemnări în slavonă din zona Kievului din sec. XVII, posedă o notă marginală, cei drept târzie din localitatea basarabeană Bender (Tighina) de la 1829: *„Воск[росе]ние, страшного струса во граді Бендяръ 1829 года месеца ноебра 14 дня по полунощи в третгим часу*

---

[91] Ioanichie Zaican (†1686) episcop ortodox cunoscut prin lupta sa contra Uniei cu Roma, a avut reşedinţă la Mucacevo şi mai târziu la Imsticev.

[92] Dosifei (Dosoftei) mitropolit al Sucevei între anii 1684-1690 s-a aflat în localitatea Strii.

[93] Mefodii Racoveşkii episcop ortodox din Ucraina de Vest luptător contra Uniei.

[94] Azi localitate în regiunea Ivano-Francovsc, Ucraina.

[95] Licalitatea Bilki din reg. Transcarpatică a Ucrainei.

[96] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.165.

[97] Într-adevăr, în această perioadă (1686-1693) Dosoftei mitropolitul Moldovei se afla la Strii (Fuştei Nicolae, *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale Sud-Est şi Est Europene (a doua jum. a sec. al XVII-lea)*, Chişinău, 2008, p. 35-41).

[98] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.165.

[99] Este vorba de Schitul Maneava din Galiţia (Schitul cel Mare).

[100] Varlaam Stupniţkii egumenul Schitul Maneavschii în 1718 (Целевич Ю., *Історія Скиту Манявського*, Львів,1887б с. 134).

[101] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.165, nr. 1.

дясеть минут. Аз грешны и недостоины сего писати Тимофеи Красовски"[102] (Duminică, cutremur îngrozitor în oraşul Bender în anul 1829 luna noiembrie 14[103] zile la ora trei şi zece minute după miezul nopţii. Eu păcătosul şi nevrednicul Timofei Krasovski);

- un exemplar la Biblioteca Academiei de Ştiinţe a Rusiei, Secţia din Petersburg, (cota nr.34). Judecând după două însemnări în slavonă, un timp exemplarul a circulat în spaţiul ucrainean fiind amintit un protopop din Belaia Ţercovi şi un oarecare Iacov Danilov care a vândut cartea prin 7162 (1653/1654), după care, se vede, exemplarul a ajuns în spaţiul românesc, drept dovadă serveşte o veche însemnare nedatată cu caractere chirilice în limba română: „*Această carte cestită Bâblie* […] "[104];

- un exemplar la Biblioteca Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Sârbeşti din Belgrad (cota 29919), cu însemnări în limba română[105].

Încă prin 1900 în Biblioteca Frăţiei Ortodoxe din Sofia a fost descrisă o veche tipăritură rusească incompletă (lipsă 2 pagini de început şi 16 de la sfârşit) cu o însemnare precum că a fost cumpărată „ … *în zilele binecinstitorului şi iubitorului de Hristos Petru voievod stăpânitorul Ţării Moldovei*"[106], care mai târziu a fost identificată cu „*Biblia*" de la Ostrog, 1581 (astăzi nu se cunoaşte locul de păstrare)[107]. „Petru voievod stăpânitorul Ţării Moldovei" poate fi identificat cu Petru Şchiopul domn în anii 1574-1577; 1578, 1582-1591 ceea ce ar însemna că exemplarul a ajuns în Moldova în scurtă vreme după editare.

În afară de acestea se cunosc alte 2 exemplare ale „*Bibliei*" de la Ostrog, care într-o anumită perioadă au circulat fie în Moldova, inclusiv Basarabia, fie în zone limitrofe cum ar fi regiunea Odesa din Ucraina, cu populaţie românească, unde au fost identificate şi preluate în urma aceleiaşi expediţii arheografice (1973-1974) de Biblioteca Universităţii din Moscova (cote 3047-2-75; 3047-2-75)[108].

În timpul călătoriei de studii în România la hotarul anilor 70-80 ai sec. al XX-lea cunoscutul istoric ucrainean Iaroslav D. Isaevici arăta că din consultările cu slaviştii români Ion Radu Mircea, Paul Mihail a aflat că un exemplar al *Bibliei* de la Ostrog a fost prezentat într-o expoziţie de cărţi rare din colecţii private în or. Timişoara, iar altul se păstra pe atunci în biserica staroverilor din Iaşi[109]. Aceasta arată că

---

[102] Ibidem, c. 168.

[103] Acest cutremur din 14 noiembrie 1829 (dar în zi de joi), este fixat şi de alte izvoare fiind vorba de Epicentrul Vrancea din Moldova.

[104] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 164.

[105] Ibidem, c. 159.

[106] Спространов У., *Опис на ръкописите в библиотеката на св.Синод*, София, 1900, №.10. Citat după Атанасов П., *Книги Ивана Фудорова в Болгарии*, в *Книга и графика*, Москва, 1972, с. 107-108.

[107] Атанасов П., *Книги Ивана Фудорова в Болгарии*, в *Книга и графика*, Москва, 1972, с. 108.

[108] Поздеева И.В., Кашкарова И.Д., Леренман М.М., *Каталог книг кирилловской печати XV-XVII вв. научной библиотеки Московского Университета*, Москва, 1980. Список книг полученных в экспедициях 1971-1976 г., с. 278, № 4.

[109] Исаевич Я.Д., *Издания Ивана Федорова в Румынии*, в *Федоровские чтения 1982*, Москва, 1987, с. 9.

numărul de exemplare al ediţiei în cauză care se păstrează în diverse colecţii din România poate fi mai mare.

Trebuie să admitem cu o mare doză de siguranţă că şi alte tipărituri feodoroviene au avut căutare în Ţările Române, în Moldova în special, fiind vorba mai întâi de toate de manualele de iniţiere în ştiinţa de carte slavonească „Азбука" tipărită de el la Lvov (1574) şi Ostrog (1578). Or, până atunci în lumea sud şi est-slavă, precum şi în cea românească unde limba literară folosită în structurile de stat şi în biserică era limba slavonă în baza alfabetului chirilic se studia în şcolile de atunci după manuale manuscrise. De aceea apariţia primelor manuale tipărite înlesnea cu mult alfabetizarea tinerilor. Pornind de la strânsele legături ale Moldovei cu Lvovul şi alte centre culturale ucrainene trebuie să admitem că de rând cu cartea religioasă feodoroviană arătată mai sus, a ajuns pe meleaguri româneşti şi această „*Азбука*" (Abecedar). Din păcate, atât în lumea slavă, cât şi cea românească ortodoxă nu au ajuns până astăzi sau nu au fost identificate nici un exemplar al acestor ediţii. În schimb au fost descoperite 2 exemplare ale ediţiei Lvov, 1574 în bibliotecile: British Library din Londra şi respectiv în Haughton Library a Universităţii Harvard din Cambridge, Mass (SUA) şi alte 3 exemplare ale ediţiei Ostrog, 1578: Biblioteca din or. Gota (Germania), Biblioteca regală din Copenhaga (Danimarca) şi 4 pagini din al treilea exemplar păstrate în Biblioteca de Stat a Rusiei din Moscova (fosta V.I. Lenin)[110], exemplare, după care au fost efectuate în sec. al XX-lea ediţii facsimile[111].

Cauza principală a lipsei de exemplare ale *Abecedarului* lui Ivan Feodorov în bibliotecile şi colecţiile din lumea slavă şi cea românească, precum subliniază mai mulţi cercetători, rezidă în utilizarea lor permanentă de generaţii de învăţăcei până la uzarea definitivă şi scoaterea din circuit. Pe lângă aceasta „*Азбука*" şi alte ediţii de manuale apărute mai târziu în centrele tipografice est-slave[112] au putut şi scoase din uz şi datorită faptului că în ţările române mai ales pe parcursul sec. al XVII-lea are loc trecerea treptată de la limba slavonă la cea română în cultura scrisă şi respectiv în pregătirea oamenilor ştiutori de carte.

Oricum pe ici-colo în mănăstirile Moldovei s-au mai păstrat copii manuscrise slavoneşti ale manualelor de slavonie[113] şi ediţii de „azbucoavnice" apărute la Moscova, Evie, Lvov sau în alte centre tipografice est-slave, între care *Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго ѣзыка. Совершеннаго искусства осмии частей слова, ко наказанію многоименитому росіискому роду* (Gramatica binevorbitelor limbi eline şi slavone. De perfectă artă a celor opt părţi ale cuvântului spre învăţătura multvestitului neam rosienesc). Во Львовѣ: В друкарии Братской року, 1591, [179] f. Un Exemplar al acestei *Gramatici…* l-am identificat recent în

---

[110] Ісаєвич Я.Д. *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с.156-157.

[111] Федоров Иван, *Азбука*. Подгот. изд. Г.В. Карпюка, Москва, Просвящение, 1974, 94 с. *Букварь Ивана Федорова*. Ред. И.И. Брояк, Киев, 1975, 95 с. *Русский первопеяатник краткое жизнеописание. „Азбука" Ивана Федорова,1578*, Москва, 2000, 12 с.

[112] Ботвинник Марат, *Откуда есть пошел букварь*, Минск, 1983. Лукьяненко В.И. *Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова*, в кн.: *Книгопечатание и книжное собрание в России до середины XIX в*. Сб. трудов. Ленинград, 1979, с. 6-25.

[113] Ешану Андрей, *Школа и просвещение в Молдавии (XV-нач. XVIII в.)*, Кишинёв, 1983, с. 18-19.

secţia „Manuscrise şi Carte rară” la Biblioteca Academiei Române, cota CR I 13827. Volum complet, copertă târzie cu însemnări româneşti sec. XVIII, care denotă prezenţa sa în spaţiul românesc: pe f. 2 nenumerotată revers: „... *1763 года мца мая 27 дня*”, şi pe f. de titlu revers: „*Ачастъ граматикъ ѣасте дин кърциле мѣле Михай дхов W тестеле Іереи Пелени ръп 1788 март і2*”. (Această gramatică iaste din cărţile mele Mihai d[u]hov[nic] ot testele Ierei Peleni răp[osat] 1788 mart 12).

După cum mărturiseşte Dimitrie Cantemir el a învăţat carte slavonească după un manual tipărit la Moscova în 1648[114], ca la 1697 la Snagov să fie retipărită după o ediţie moscovită[115] „Граматика славенския правилное синтагма” a lui Meletie Smotriţkii (apărută pentru prima dată la Evie în 1619)[116].

După cum au observat istoricii români unele tipărituri fedoroviene nu numai că au început să circule în Ţările Române imediat după apariţia lor, ba chiar unele dintre ele au fost puse la baza unor tipărituri româno-slave. Astfel, s-a stabilit că la baza ediţiei din 1581 a *Evangheliei cu învăţătură* a lui Coresi a fost pusă „Евангелие Учительное” tipărită de Ivan Feodorov la Zabludov în 1569[117].

Torentul de carte tipărită est-slavă a continuat în Ţările Române în perioada imediat următoare de după Ivan Feodorov şi a căpătat proporţii mai ales în sec. al XVII-lea. Or, în această perioadă pe lângă centrele tipografice arătate mai sus au început să activeze din plin altele noi, între care cele ale lui Andronic Neveja la Moscova (1575-1591), Vasilii Garaburda la Vilno (1580); Mamonici la Vilno (1595); tipograful Vasilii la Ostrog (1594-1598), la Evie, Kiev, Cernigov ş.a.. Cum era firesc acestea ajungeau în primul rând în mănăstirile şi bisericile din Ţara Moldovei situată în vecinătate cu spaţiul est-slav. Astfel, la mănăstirea Sucevița este atestată „Învăţătura lui Vasilie, arhieriscopul Cezariei Capodociei” (Василий Великий, Книга о постничестве), Ostrog, 1594 (nr. 348, ex. 1863)[118], iar altul la Biblioteca Academiei Române[119].

---

[114]Ешану Андрей, *Учебная книга Молдавии конца XIУ-нач.XУ11 в.,* в *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг.* Москва, 1990, с.125, примеч.19. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei**,** *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi. Bucureşti, Institutul Cultural Român, 2007, p. 339.

[115] Коляда Г.И. *Из истории книгопечатных связей России, Украины и Румынии в XVI-XVII вв*, в кн.: У истоков русского книгопечатания, Москва, 1959, с. 81-100.

[116] Strungaru D., *Cramatica lui Smotriţki şi prima gramatică românească*, în *Romanoslavica*, Bucureşti1960, vol. IV, p. 289-306.

[117] Olteanu P., *Originalul slavon al Cazaniei II (1582) a diaconului Cores i şi cazania de Zabludov (1569),* în Olteanu P., Mihăilă G., ş.a.; *Slava veche şi slava românească*, Bucureşti, 1975, p. 396-399.

[118] Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviţei şi Schitul celui Mare*, Bucureşti, 1923, p. 88, nr. 13.

[119] Запаско Яким, Ісаєвич Ярослав, *Пямятки книжкового мистецтва. Каталог стартдруків,виданих на Україні.* Книга перша (1574-1700), Львів, 1981, с.31, № 31. Investigaţiile noastre nu au dat rezultate pozitive în identificarea acestui exemplar. Totodată trebuie verificată informaţia precum că în localitatea transilvăneană Livada sunt atestate un „Minei”, Lvov, 1582 şi un „Ceaslov”, Lvov, 1583 (Rodoslav Doru, *Catalogul cărţii tipărite şi manuscrise din Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX),* Cluj-Napoca, 1995, p. 62). Căci asemenea ediţii nu

Multe dintre aceste cărți au ajuns treptat în colecțiile bibliotecilor academice şi universitare cum ar fi în cea a Universității „Mihail Lomonosov" din Moscova. Interesante achiziții a făcut Universitatea în urma expediției efectuate în fosta RSS Moldovenească şi reg. Odesa a Ucrainei efectuate în anii 1971-1976[120], când au fost depistate în spațiul indicat exemplarele, astăzi ajunse în colecția de cărți rare ale instituției moscovite:

- „Евангелие Учительное",Vilvo, 1580 (inv. 3033-30-75)[121]
- „Троид постная", Moscova, 8. XI. 1589 (inv. 3033-7-75)[122]
- „Троид цветная", Moscova, 1591 (inv. 150-7-74)[123]
- Василий Великий, „[Книга о постничестве]", Острог, 3.III. 1594 (inv.3333-31-75)[124]
- „Апостол", [Vilno, 1595] (inv. 3033-53-75)[125]
- „Евангелие Учительное",Vilvo, 1595 (inv. 3033-3-75)[126]
- „Новый Завет с Псалтырью",[Vilno, 1596] (inv. 3033-43-75)[127]
- „Апостол", Moscova, 4. VII. 1597 (inv. 3033-32-75)[128]
- „Правило истинного живота христианского" (Псалтирь с восследованием), Острог, 1598 (inv. 3333-33-75)[129]
- „Миней общая", Moscova, 29. VI. 1600 (inv. 3033-35-75)[130].

Se consideră că tipăriturile lui Ivan Feodorov s-au aflat şi la dispoziția primilor tipografi din Moldova, ca unii dintre ei, cum ar fi mitropolitul Dosoftei, să preia unele viniete feodoroviene în tipăriturile sale[131].

Din cele arătate mai sus putem conchide că cartea veche est-slavă şi în primul rând cea tipărită de Ivan Feodorov la Moscova, Ostrog, Lvov ş.a. a avut o destul de largă prezență în Țările Române contribuind alături de cartea veche românească la crearea unei atmosfere culturale şi spirituale mai bogate pe parcurs de câteva secole.

---

figurează în cele mai riguroase cataloage privind cartea veche ucraineană (Запаско Яким, Ісаєвич Ярослав, *Пямятки книжкового мистецтва. Каталог стартдруків,виданих на Україні.* Книга перша (1574-1700), Львів, 1981).

[120] Поздеева И.В., Кашкарова И.Д., Леренман М.М., *Каталог книг кирилловской печати XV-XVII вв. научной библиотеки Московского Университета*, Москва, 1980. Список книг полученных в экспедициях 1971-1976 г.

[121] Ibidem, p. 294, nr. 12.

[122] Ibidem, p. 294, nr. 18.

[123] Ibidem, p. 294, nr. 21.

[124] Ibidem, p. 294, nr. 25.

[125] Ibidem, p. 294, nr. 29.

[126] Ibidem, p. 294, nr. 27.

[127] Ibidem, p. 294, nr. 30.

[128] Ibidem, p. 294, nr.31.

[129] Ibidem, p. 294, nr. 32.

[130] Ibidem, p. 294, nr. 33.

[131] Madan I., *Primul tipograf rus*, în *Moldova socialistă*, 1983, 15 decembrie, p. 4

3. УЧЕБНАЯ КНИГА В МОЛДАВИИ (XV- XVIII вв.)

Статья является первой в историографии попыткой представить общую картину эволюции и распространения учебной книги в Молдавии до начала XVIII в. Эволюция учебной книги прослеживается в Молдавии не столь чётко, как, например, у восточнославянских народов, и не только потому, что степень сохранности и, соответственно, репрезентативности источников намного ниже, чем у других народов региона, но и потому, что развитие просвещения, и в частности учебной книги, в княжестве, жившем в условиях османского господства, происходило в этот период, как и у южно-славянских народов, мучительно медленно.

Основные формы просвещения

Возникновение более или менее организованной системы обучения и воспитания в Молдавии следует отнести к середине XIV в., когда завершилось образование Молдавского средневекового государства.

На протяжении рассматриваемого в статье периода в Молдавии более или менее чётко выделяются четыре основные формы школы и просвещения: церковное образование, городские школы, домашнее обучение и воспитание, и выезд молдавской молодёжи на учёбу в зарубёжные учебные заведения.

В государственной, культурной и церковной жизни страны вплоть до 40-х гг. XVII в. использовался славянский (старославянский) язык. На нем писали государственные акты, вели дипломатическую корреспонденцию и различную частную переписку, писали первые молдавские летописи и осуществляли христианское православное церковнослужение.

Славянский язык и письменность распространились в Молдавии в условиях постоянных экономических, политических и культурных контактов и связей с южными и восточными славянскими народами на протяжении многих веков. Восприятие славянского языка и письменности благотворно сказалось на культурном развитии Молдавского государства, ибо тем самым страна приобщалась к высокой культуре Византии и славянского мира.

В средневековой Молдавии, как и в других румынских странах, первыми центрами просвещения стали религиозные учреждения - монастыри и церкви.

Церковное образование возникло в Молдавии на рубеже XIV-XV вв. Оно охватывало монастырские школы как основной тип церковных школ, а также отдельные совсем небольшие школы, которые спорадически возникали и исчезали при митрополии, епископствах, городских и сельских церквях. На протяжении XV-XVI вв. именно эти школы занимали господствующее положение в системе просвещения страны, в подготовке основной массы грамотных и образованных людей.

Начиная примерно со второй половины XVI в. церковное образование начинает отставать от запросов социально-экономического и культурного развития страны. Однако оно продолжало существовать и в последующие

столетия, вплоть до начала XIX в., уступая постепенно ведущее место другим формам обучения, и в частности городским школам, которые, несмотря на определенные успехи, достигнутые во второй половине XVI в. (Котнарская школа) и первой половине XVII в. (Ясская коллегия), все же из-за османского господства не смогли подняться до уровня городских школ других стран Центральной и Восточной Европы. Поэтому в XV- начале XVII в. довольно заметное место в системе просвещения страны занимали и такие формы, как домашнее образование и выезд молодёжи на учёбу в зарубежные учебные заведения.

Проведенные нами изыскания показали, что большая часть учебно-просветительных центров, существовавших на протяжении этого периода в Молдавии, предоставляли в большинстве случаев начальное образование — элементарные знания по чтению и письму на славянском языке, умение выполнять элементарные арифметические расчеты; знание наизусть довольно большого количества церковных текстов (молитв, проповедей, евангельских притч).

Из школ этого периода к учебным заведениям среднего уровня исследователи относят Путнянскую монастырскую и Котнарскую городскую школы (XVI в.), Ясскую коллегию (1640-90-е гг. XVII в.)[132]. Последнюю некоторые исследователи склонны относить даже к школам повышенного типа[133].

Состояние источниковой базы

Решение поставленного здесь вопроса во многом затруднено крайне неудовлетворительным состоянием источниковой базы. В отличие от многих других стран (к примеру, Польши, Украины и др.), где сохранилось множество исторических документов, отражающих конкретную историю становления и развития школ различных типов вплоть до списков учеников этих школ, в Молдавии такого рода источники дошли до нас лишь в очень незначительном количестве[134]. Подобное положение объясняется прежде всего неустойчивой внутри- и внешнеполитической обстановкой в княжестве из-за многочисленных войн и набегов турецких и татарских орд и как следствие - сравнительно невысоким уровнем развития просвещения. Учебные книги распространялись в Молдавии, главным образом, в рукописях, что, конечно, значительно понижало степень их распространения; поскольку же они использовались на протяжении многих лет для обучения не одного поколения

---

[132] Подробнее об основных формах просвещения в Молдавии см.: Ешану А. И., *Школа и просвещение в Молдавии (XV - нач. XVIII в.),* Кишинев, 1983. Подробнее о деятельности Ясской коллегии см.: Eşanu A., *Din vremuri copleşite de greutăţi*, Chişinău, 1991, p. 138-211.

[133] См.: Руссев Е. М. *Свет из Москвы*, Кишинев, 1981, с. 15-29.

[134] Кроме того, абсолютное большинство (90-95%) сохранившихся источников по истории Молдавии до 1812 г. (в т. ч. и по исследуемому в настоящей статье вопросу) хранится в библиотеках и архивах Румынии, поскольку основные культурные центры Молдавского княжества входят в настоящее время в состав Румынии.

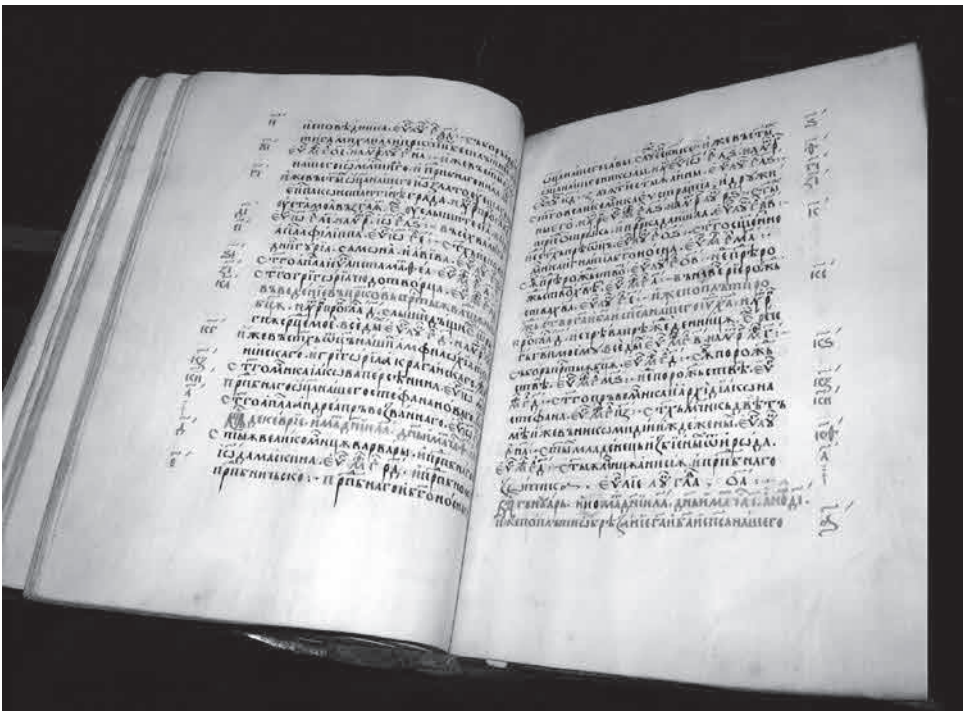

Рукописные листы „Евангелии" (Воронецкий монастырь, 1550)

детей, постольку приходили в полную непригодность[135], тем более что они не ценились так, как церковные книги, предназначенные для церковного ритуала. Следует также учесть, что вплоть до 40-х годов XVII в., когда была основана первая молдавская типография, печатная книга, и в частности печатная учебная книга, была относительно редким явлением в Молдавии. Однако и после выхода в свет первой молдавской печатной книги положение мало изменяется к лучшему, так как первая специальная учебная книга (Букварь) вышла в свет в Молдавии лишь в 1755 г.[136] Отсутствие местных учебных пособий, в определённой мере, восполнялось за счёт привезённых из Львова, Острога, Москвы и Тырговиште учебников, а так же путём переписывания и распространения рукописных грамматических и других учебников[137].

---

[135] Низкая степень сохранности учебной книги этого периода характерна и для других стран. Например, согласно сводным каталогам, изданным Государственной библиотекой СССР им. В. И. Ленина (Российская Государственная Библиотека), из 500 с лишним изданий XVI - XVII вв. в собрании библиотеки представлено 441 издание (1872 экз.). Отсутствуют, главным образом, издания «Часослова» (14 изданий) и «Псалтыри» (11 изданий), т.е. книг, которые служили в то время для обучения грамоте (*Книги Кирилловской печати XV-XVIII вв.: Каталог*, М., 1979, с. 6-7).

[136] См. подробнее: Teoctist, Mitropolitul Moldovei si Sucevei. *În slujba ortodoxiei româneşti. Mitropolitul Iacob Putneanul (1719-1778*), Măn. Neamţ, 1987; Ghibu O. *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Bucureşti, 1975.

[137] См. подробнее: в настоящем сборнике *Tipăruturile lui Ivan Feodorov în Ţările Române*.

Книги для обучения грамоте

Чему обучали в этот период в школах Молдавии (в монастырских, городских или на дому) и какие использовали учебные книги?

Всякая учеба в местных школах (подобно тому, как это происходило у соседних славянских народов, от которых молдаване восприняли письменность) начиналась с изучения славянского алфавита; затем переходили к составлению последовательно двух-, трёх- и четырёхбуквенных слогов. После этого учащиеся учились чтению отдельных слов, а затем и текстов[138].

По мере того как ученики овладевали навыками чтения, начиналось и обучение письму, которое в то время (не только в Молдавии) было своеобразным искусством, учиться писать по всем правилам было непросто. Обязательным для образованного человека было и хорошее знание старославянского языка. Со второй половины XIV в., когда, языком грамотности стал славянский язык, одновременно с различной литературой религиозного, юридического, исторического и другого содержания на славянском языке из соседних славянских стран в Молдавию стали, вероятно, проникать и распространяться (переписанные или созданные уже на месте) рукописные, а несколько позже и печатные книги как для обучения элементарной грамоте, т. е. чтению и письму, так и для изучения славянского языка и элементов его грамматики, составленные и написанные южнославянскими (болгарскими и сербскими) и восточнославянскими (русскими и украинскими) книжниками.

Во многих случаях при отсутствии специальных учебных книг обучение чтению и письму проводилось непосредственно на церковных книгах. Так, например, при просмотре одной из наиболее богатых в нашей стране коллекций славяно-молдавских рукописных книг XV-XVII вв., хранящейся ныне во львовских библиотеках, на их обложках и полях легко можно заметить многочисленные надписи на старославянском, румынском и других языках; приписки и даже различные упражнения (судя по почерку) детей, обучающихся чтению и письму[139].

Такие же упражнения в написании славянских букв наблюдаем и на отдельных рукописях молдавского происхождения на славянском языке, храня-

---

[138] См., например: Сырку П. А., *Очерки по истории литературных отношений болгар и сербов в XIV-XVII вв*., СПб., 1901, с. CIX; Дарчевска И., *Старинные славянские азбуки и буквари*, в *Советское славяноведение,* 1979, № 4,с. 56-66. Весь этот процесс обучения грамоте превосходно показан в произведениях классиков румынской литературы XIX в. К. Негруци и И. Крянгэ (Негруци К., *Избранное,* Кишинев, 1963, с. 11-18; Крянгэ И., *Сказки. Воспоминания детства. Рассказы*, Кишинев, 1971, с. 180-183). Как правило, большинство этих текстов было церковного содержания. Вначале выучивались наизусть краткие молитвы, а потом различные отрывки из Евангелий, Псалтыри, Катехизиса, из жизнеописаний святых и других церковных книг.

[139] См. например: *Львовская библиотека им. В. Стефаника*. Отдел рукописей. Рук. № 49. Славяно-молдавская рукопись «Триодь цветная» XVI в., просмотренная нами *de visu*. (См., например, л. 245 об.— 263 об этой рукописи, где пометки на полях явно сделаны рукой начинающего ученика, который упражняется в написании различных букв.)

щихся в Российском Центральном государственном архиве древних актов в Москве[140].

Из рукописных книг, имевших распространение в Молдавии в этот период, довольно широко использовались для обучения чтению и письму так называемые в народе «часловы» («часословы») и «буковники» на славянском, а впоследствии и на румынском языках. Молдавские «часловы» - это небольшие церковные книги, которые включали различные религиозные молитвы и песнопения, другие тексты суточного круга богослужения, предназначенные как для церковных чтецов и певчих, так и для обучения элементарной грамоте в Молдавии вплоть до XIX в. Именно такую книжку, например, переписал в 1695 г. известный молдавский переписчик и учитель второй половины XVII - первых десятилетий XVIII в. «Василе Стурдза даскал (учитель. - *А.Е.)* молдаванин», родом «из Ясс»[141]. Подобные «часловы» продолжали переписывать и использовать в учебных целях в Молдавии и в течение XVIII в.[142]. На протяжении всего рассматриваемого периода, и особенно во второй половине XIV-XVI вв., в большинстве случаев книги подобного рода служили не только для обучения чтению, но и в качестве образцов для обучения письму. Вначале (примерно с конца XIII вв.) славянские рукописи привозились из соседних славянских стран - Болгарии и Сербии, Украины. Затем к концу XIV- началу XV в., как свидетельствуют рукописные книги, созданные местными переписчиками, здесь сложились уже местные традиции со своими чётко отличительными чертами в написании текстов, в украшении их прекрасно нарисованными орнаментами, инициалами, фронтисписами и миниатюрами.

Характеризуя сложившиеся в школьном деле средневековой Молдавии к началу XVIII в. традиции, выдающийся румынский ученый Д. Кантемир (1673-1723) отмечал: «Когда они (ученики.- *А.Е.)* научатся читать и писать, им предлагается выучить наизусть молитвы восточной (православной.- *А.Е.)* церкви, Октоих и Псалтырь. По окончании этого им даётся толкование Евангелия, Деяний Апостолов и Пятикнижие и редко остальные книги Ветхого Завета, чтобы они могли, по крайней мере, понимать содержание Библии»[143].

---

[140] См.: *РГАДА*, ф. 196(фонд Ф. Ф.Мазурина), ед. хр. 1096. Славяно-молдавская рукопись середины XVII в. «Житие и жизнь Василия Нового». (13Х10,5 см, IX + 309 л.). На листе 1 находим надписи разными почерками нескольких писцов, в своем роде упражнения по совершенствованию почерка, пробы пера. На этом же листе написано имя писца «Пътрашко», а также имя молдавского господаря «Георгия» (Георгий Штефан, правивший в Молдавии в конце 50-х гг. XVII в.). На листах VIII об. и IX об. этой же рукописи написан (наверняка учеником, использовавшим эту рукописную книгу в качестве учебного пособия по чтению и письму) весь славянский алфавит, отдельные славянские буквы. Например, буква «А» написана, а вернее, нарисована красными и черными чернилами.

[141] Ghibu O. *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Bucureşti, 1975. p. 38-39, 284.

[142] Публикацию одного из таких «Часловов» см.: Mihail P., Mihail Z. *Manuscrise slave în colecţii din Moldova* (II), în *Romanoslavica*, t. XIX.— Bucureşti, 1980, p. 40. В настоящее время этот рукописный «Часлов» на славянском языке хранится в церкви Сф. Воеводов в г. Романе (Румыния).

[143] Cantemir Dimitrie, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Tradu-

Грамматика

По имеющимся в нашем распоряжении источникам самые ранние сведения о появлении в Молдавии рукописей с текстами грамматического содержания относятся к середине XVI в. Так, в рукописном сборнике[144], созданном или переписанном примерно в 1554-1562 гг. в молдавском монастыре Слатина, наряду со славяно-молдавскими летописями, поучениями, сказаниями и различными другими сочинениями богословского и канонического характера, включены и сокращенные и переработанные грамматические работы по славянскому языку южно-славянских книжников, например: «Осмь части слова, елико глаголем и пишем» (л. 208 об.); «О писменах Чрънориза Храбра» (л. 205); «Словеса вкратце избранная из книги Константина Философа и учителя сербского, бившаго при благочестивем деспоту Стефану, сыну святаго княза Лазара» (л. 216 об.). Это говорит о том, что в XVI в. эти произведения южнославянской письменности были известны в Молдавии, откуда затем, как полагал В. И. Ягич, они получили распространение в России[145].

В то же время, учитывая географическую близость, а также постоянные экономические и культурные связи Молдавии с западно-украинскими землями и особенно со Львовом в XV-XVII вв., нельзя исключить и проникновение восточнославянской рукописной, а затем и печатной учебной книги ещё со второй половины XVI в., в частности изданных во Львове (1574) и Остроге (1578) «Азбук» Ивана Фёдорова. Как нам представляется, данное предположение имеет определенную почву, т. е. установлёно распространение многих произведений Ивана Федорова в Балкано-Дунайском регионе начиная с последних десятилетий XVI в.[146].

---

cere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi. Bucureşti, Institutul Cultural Român, 2007, 407 p. 339. Кантемир Дмитрий, *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Коментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 284.

[144] Ныне эта рукопись, которая включает также и несколько списков славяно-молдавских летописей, принадлежит Центральной научной библиотеке Украинской Академии Наук (отдел рукописей; собрание Почаевской лавры, № 116). Описание рукописи дается в кн.: И. В. Ягич., *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, Мюнхен, 1968 (перепечатка первого. 1897 г. издания, в которой опубликованы полностью интересующие нас разделы сборника) .

[145] Ягич И. В. *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, с. 228, 266, 287, 294. Произведение Черноризца Храбра было включено во второе (Острожское, 1578 г.) издание «Азбуки» Ивана Федорова (см..например: *От Азбуки Ивана Федорова до современного букваря*: *Книга-альбом (1574—1979)*, Москва,1974,с. 8).

[146] Существует мнение о пребывании самого Ивана Федорова в Молдавии, в других странах региона, «во Влахии и в турецких землях» в сопровождении Ивана из Сучавы (см.: Немировский Е. Л., *Иван Федоров*, Москва, 1985, с. 176-177). О распространении отдельных печатных произведений Ивана Федорова **в** странах этого региона см.: Немировский Е. Л,. *Издания Ивана Федорова в книгохранилищах Сербии и Воеводины*, в *Советское славяноведение*, 1980, № 5, с. 98-103; Атанасов П., *Книги Ивана Федорова **в** Болгарии*, в *Книга и графика*, Москва, 1972, с. 107-114; Исаевич Я. Д., *Издания Ивана*

В XVII в. в условиях полного отсутствия местной печатной книги, упадка культурных центров в южно-славянской письменности (из-за османского ига) и усиления связей с украинским и русским народами в Молдавию довольно широко проникает и распространяется здесь, как и в других странах указанного Балкано-Дунайского региона, восточно-славянская учебная печатная книга, и в частности известная книга «Грамматики славенския правилное синтагма» Мелетия Смотрицого, впервые изданная в г. Евье в 1619 г.[147]. Г. Безвикони связывает наличие отдельных экземпляров изданий 1619 и 1648 гг. грамматики М. Смотрицкого в современных библиотеках Румынии с её распространением на территории Молдавии и Валахии еще в XVII в.[148]. Уже в 1650 г. известный русский путешественник А. Суханов свидетельствовал о наличии одного экземпляра первого издания (1619 г.) грамматики М. Смотрицкого в библиотеке валашского книжника Удриште Нэстурела[149]. В 1655 г. с этого экземпляра была снята рукописная копия в валашском городе Тырговиште иеромонахом Стефаном из Ловеча[150]. Поскольку валашские книжники поддерживали связи с русскими и другими восточно-славянскими культурными центрами в основном через Молдавию, вероятно распространение указанной учебной книги в Молдавии также примерно с этого периода.

О некотором распространении на этот раз, судя по всему, московского издания грамматики М. Смотрицкого в Молдавии в последние десятилетия XVII - начале XVIII в. писал и Д. Кантемир. В частности, он указывал, что «редко попадаются (в Молдавии.- *А.Е.)* люди, которые изучают славянскую грамматику» и книга по грамматике «в настоящее время (т. е. при его жизни в последние десятилетия XVII - начале XVIII в. - *А.Е.)* встречается очень редко»[151]. Однако учёный неверно объяснил это тем, что

Федорова в Румынии, в *Федоровские чтения: 1982,* Москва, 1987, с. 5-11. Вопросы о связях Ивана Федорова с Молдавией (в период его пребывания на Украине), о распространении его печатных работ в Молдавии см. статью в настоящем сборнике "*Răspândirea ediţiilor lui Ivan Feodorov în Ţările Române*" (Распространение изданий *Ивана Федорова в Румынских странах*).

147 О грамматике М. Смотрицкого см., напр.: Мечковская Н. Б. , *Ранние восточно- славянские грамматики,* Москва, 1984.

148 Bezviconi Ch., *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 77-78.

149 Strungaru D., *Gramatica lui Smotriţki şi prima gramatică*, în *Romanoslavica*, Bucureşti, 1960, Vol. IV, p. 289-306.

150 Дарчевска И., *Старинные славянские азбуки и буквари*, в *Советское славяноведение,* 1979, № 4,С. 65. Ныне этот список хранится в библиотеке Ломского педагогического училища в Болгарии.

151 Cantemir Dimitrie, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi. Bucureşti, Institutul Cultural Român, 2007, 407 p. 339. Кантемир Дмитрий, *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Коментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 284. Не исключено, что Д. Кантемиру было известно московское издание 1648 г. грамматики М. Смотрицкого, по которой он, вероятно, еще в детстве (в 70-х - начале 80-х гг. XVII в.) изучал в доме своего отца

славянская грамматика издавалась «только один раз в Москве».

О распространении грамматики М. Смотрицкого в Молдавии в XVII - начале XVIII в. свидетельствуют и другие факты. Так, рукописная копия или переработка этой книги, сделанная в XVII в., принадлежала в XVII - начале XVIII в. молдавскому монастырю Бистрица[152]. О том, что её длительное время использовали в учебных целях в местной монастырской школе, свидетельствует, как нам кажется, имеющаяся на ней более поздняя надпись на румынском языке: «Эта святая книга, которая называется грамматикой, принадлежит святому монастырю Бистрица. Она осталась от дидаскала (т. е. учителя.- *А.Е.)* Иоасафа, впоследствии (видимо, после смерти Иоасафа.- *А.Е.)* хранилась в монастыре Бистрица. Октябрь 1. 7215 (1706)»[153]. Эта копия, по описанию историка С. Чобану, представляла собой довольно объёмистую рукописную книгу в 286 листов в одну четвертую листа и была помещена в хороший кожаный переплёт, на котором сохранились следы золотого тиснения. Рукопись отличалась красивым почерком, инициалы были написаны киноварью, каждая глава открывалась фронтисписами. Точно содержание этой рукописи неизвестно, так как неизвестно её нынешнее местонахождение.

В начале XX столетия В.Г. Курдиновский обнаружил в бессарабском монастыре Гербовец никому до тех пор не известную рукописную копию грамматики славянского языка, датированную им XVII веком. Несколько позже он изучил ее более детально, дал подробное описание и анализ, придя совершенно справедливо, на наш взгляд, к выводу, что она является переделкой той же грамматики М. Смотрицкого 1619 г. Описанная им рукопись имела 131 лист и была написана полууставом на тонкой бумаге. Она числилась в библиотеке указанного выше монастыря под регистрационным номером 251[154]. В. Г. Курдиновский высказывает мнение, что данная переработка грамматики осуществлена в России после 1619 г., но раньше 1648 г., когда вышло в свет московское издание грамматики М. Смотрицкого, так как составитель описанной им рукописи не знал об этом издании. Исследователь рукописи не пытался установить, когда и при каких обстоятельствах она попала в Молдавию. Мы также не можем этого сделать, поскольку местонахождение этой рукописи в настоящее время неизвестно.

славянский язык, который, судя по его произведениям, знал в совершенстве. Слабое распространение славянской грамматики в этот период в Молдавии могло быть связано с ослаблением интереса к славянскому языку в последние десятилетия XVII в., когда в письменности завершился переход от славянского языка к румынскому.

[152] Ciobanu S., *Din bibliotecile ruseşti*, în *Comisiunea monumentelor istorice. Secţia din Basarabia*, Chişinău, 1924, p. 79. Эта рукописная грамматика принадлежала известному слависту В. И. Григоровичу и хранилась некоторое время в библиотеке Общества истории и древностей в Одессе под регистрационным номером 105.

[153] Ibidem, p. 180.

[154] Подробнее см.: Курдиновский В. Г., *Интересная рукопись библиотеки Гербовецкого монастыря в Бессарабии* , в *Труды Бессарабской губернской ученой комиссии*, Кишинев, 1902, Т. II, с. 438-443. *Его же. Церковно- славянская грамматика Гербовецкого монастыря Бессарабской губернии, в Труды церковного историко-археологического общества*, Вып. IV, Кишинев, 1910, с. 3—29.

Восточнославянские грамматики (по всей вероятности, не только грамматика М. Смотрицкого) продолжали распространяться в Молдавии не только в XVII, но и на всем протяжении XVIII в.; в пользу этого говорит хотя бы то, что та же Грамматика М. Смотрицкого была переиздана в Валахии в конце XVII в. (1698) и оттуда распространилась к югу и северу от Дуная, в том числе и в Молдавии[155]. В подтверждение вышеуказанного положения можно привести и другие факты. Так, например, сравнительно недавно румынские ученые Паул Михаил и Замфира Михаил обнаружили в одной частной коллекции в Румынии (Еуджения Бэдэрэу, г. Яссы, Армянская ул., 1) рукописную славянскую грамматику, которую они датировали второй половиной XVIII в. (123 л., 23X18 см)[156]. Как свидетельствует авторская надпись переписчика, рукопись была переписана в знаменитом Нямецком монастыре в Молдавии. Ученые пришли к предварительному выводу, что обнаруженная ими рукописная славянская грамматика существенно отличается по содержанию от грамматики М. Смотрицкого, что поэтому в её основе лежит какая-то другая славянская грамматика, возможно, одна из тех грамматик, по которым учились в Ясской коллегии, функционировавшей в тогдашней столице Молдавии при господаре Василие Лупу (1634-1653)[157] и позже.

Примеры составления грамматик в Молдавии, только теперь уже грамматик румынского языка по образцу грамматики М. Смотрицкого, на основе того же кирилического алфавита наблюдаются в XVIII в.[158]. Так, в 70-е гг. XVIII в. иеромонах Драгомирненского монастыря Макарий составил первую грамматику румынского языка, приняв в качестве образца московское (1648 г.) издание грамматики М. Смотрицкого[159]. (В настоящее время рукопись хранится в румынской коллекции.)

Славяно-румынские словари как учебные пособия

После появления и утверждения письменности на румынском языке примерно начиная с 30-40-х гг. XVII в. преподавание и соответственно обучение велось параллельно на славянском и румынском языках. С этого же времени в Молдавии резко возрастает число переводов церковной литературы со славянского на румынский, чаще переписываются румынские переводы, а также со-

---

[155] Strungary D., *Gramatica lui Smotriţki şi prima gramatică*, în *Romanoslavica*, Bucureşti, 1960, Vol. IV, p. 289-306.

[156] *Mihail P., Mihail Z., Manuscrise slave în colecţii din Moldova* (II), în *Romanoslavica,* t. XIX. Bucureşti, 1980, *p. 41-42,* приводятся только названия разделов и фотографии одной надписи на обложке и двух страниц рукописи; фотографии низкого качества (Ibidem, p. 73-74).

[157] Ibidem, p. 33.

[158] См. в настоящем сборнике статью „Распространение славянской грамотности в Молдавии после появления и утверждения письменности на румынском языке (вторая половина XVII - начало XIX в.)" и Andrei Eşanu, Iacob Putneanul şi „Bucvarul " său din 1755, în Cugetul, 2 (14), 2002, p. 7-10.

[159] Strungary D*., Gramatica lui Smotriţki şi prima gramatică,* în *Romanoslavica,* Bucureşti, 1960, Vol. IV, p. 293, 302—303.

ставляется местными книжниками довольно большое количество славяно-румынских словарей, которые использовались не только для перевода, но и как учебные пособия по славянскому и румынскому языкам[160]. Самые древние славяно-румынские словари относятся к XVI в.[161]. Наибольшее распространение подобные словари получили в XVII в. Следует также отметить единственный в своем роде латино-греко-славяно- румынский словарь, датируемый XVII-XVIII вв.[162].

О том, что подобные словари в то время использовались в Молдавии для переводов с латинского языка на славянский, свидетельствует, например, авторская запись писца-переводчика на Минее служебной и Прологе, завершенных им 2 августа 1588 г.[163].

Еще в XV—XVI вв., а более интенсивно с XVII в. в Молдавии стали распространяться и рукописные учебные пособия по греческому языку (азбуки, катехизисы, в которых содержание излагалось в виде диалогов, словари). Большее распространение греческо-румынские учебные пособия получили в период фанариотского режима (1711 - 1821 гг.)[164].

Наряду с крупными славяно-румынскими и румыно-славянскими словарями (до настоящего времени было обнаружено всего 13 подобных словарей, два из них хранятся в библиотеках России)[165], в учебных целях использовались небольшие словарики, которые переписывали в отдельных «тетрадях», а иногда прямо на полях церковных книг. Один из таких небольших

---

[160] Подробнее о славяно-румынских и румыно-славянских словарях см.: Борщ А. Г., *Из истории молдавской лексикографии*, в *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка.* 1953, т. XII, Вып. 3, с. 284—293. Ряд более крупных славяно-румынских словарей XVII—XVIII вв. были составлены по образцу хорошо известного не только в славянском мире словаря Павмо Берынды. (Нимчук В., *Староукраинские словари, состовление вида учебной книги*, в кн.: *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг.* Москва, 1990, с. 142-154).

[161] Борщ А. Г., *Из истории молдавской лексикографии*, в *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка.* 1953, т. XII, Вып. 3, с.284—285.

[162] См. рецензию А. И. Яцимирского на издание: Mardaree Cozianul. Lexicon slavo-românesc şi tâlcuirea numelor din 1649…, Bucureşti, 1900 в журнале: *Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук*, СПб., 1906, т. II, кн. 2,с. 439-443.

[163] См.: Славяно-русские рукописи XV—XVI вв. научной библиотеки Московского университета.(Поступления 1964—1978 годов). Составители: Н. А. Кобяк, И. В. Поздеева, Москва, 1981, №43, с. 121 - 123.

[164] Stefănescu Iul. *Manuale si dicţionare greco-romane*, în *Revista istorica*, vol. X, 1940,p. 140-163. В библиотеках и архивах СНГ пока не обнаружены подобные материалы молдавского происхождения; см.: Лебедев И. Н. *Греческая рукописная и печатная книга и ее влияние на книжность других народов, в кн. Рукописная и печатная книга,* Москва, 1975, с. 105-114.

[165] Один из них составил Мардарий Козианул в монастыре Козия в 1649 г. (см. прим. 30.) .Второй словарь хранился в библиотеке русского общества истории и древностей в Москве (регистрационный № 240), настоящее его местонахождение нам неизвестно. (См.: Сергиевский М. В., *К истории создания литературного языка в Румынии*, в *Ученые записки МИФЛИ*, Москва, 1928, т III). Еще один славяно-румынский словарь XVII в. хранится в Государственной Национальной библиотеке в Санкт-Петербурге, Отдел рукописей. Толстовское собрание. № 74.

славяно-румынских словарей XVI в., составленный в молдавском монастыре Нямц, обнаружил и описал румынский славист Ион Богдан[166].

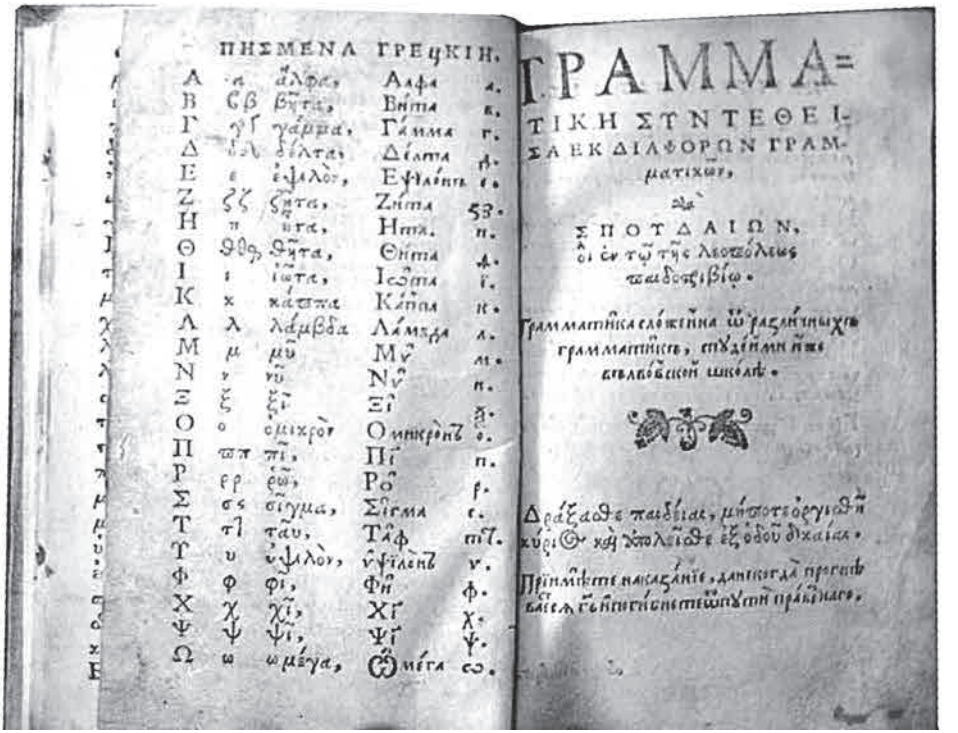

Страницы из греко-славянской „*Грамматики*" (Львов,1591)

Математические знания

В процессе обучения учащиеся получали и некоторые арифметические знания, о чем свидетельствует то, что на некоторых славяно-молдавских рукописях (церковного содержания) встречаются упражнения по арифметике[167]. Математические знания применялись для составления церковных календарей, определения дат религиозных праздников, при написании житий святых, хронографов, летописей. Поскольку до настоящего времени в Молдавии не было обнаружено каких-либо специальных пособий для обучения элементарной математике[168], остаётся предположить, что обучение проводилось по церковным

[166] Bogdan Ion, *Glose române într-un manuscris slavon din sec. XVI*, în Bogdan I., *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 542-558.

[167] Cm.: Hurmuzaki E., *Documente* …, vol. XI, 1900, p. 198; Iorga N., *Studii si documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV, Bucureşti, 1904, p. 19-20. (Здесь приводятся обнаруженные арифметические упражнения сына молдавского господаря Петра Хромого, датируемые 70-80-ми гг. XVI в.).

[168] Первый молдавский учебник по математике «Елементе аритметиче арэтате фиреште» («Арифметические элементы естественно представленные») был составлен примерно в 60-70-е гг. XVIII в. епископом просветителем Амфилохием Хотинским и издан в 1795 г.

календарям. И лишь в 1795 г. Амфилохий Хотинский опубликовал первый учебник по математике «Арифметические элементы естественно представленные» («Elemente aritmetice arătate firesc», Iaşi, 1795).

ЄЛЄМЄНТЇ

ДГЇѲМЄТЇЧЄ ДГЪТĂТЄ
ФЇРЄЩЇ

Дкѹмь дтжй тѵпъритъ. дзилелѣ
Пре лѹминатѹлѹй. шй Пре
Днълиатѹлѹй домнѹлѹй нострѹ
ДЛЄѲѦНДРЪ ІѠДНЬ КДЛЇМДХ
ВВДЬ.

Кѹ блгословєнїє Прешсфинцитѹлѹй
Митрополитъ дль Молдавїей.
Кѵрїѡ Кѵрь ГДКОВЬ. дтрѹ д
Прешсфинцїей сале тѵпографїе д-
сфнтѣ митрополїе. д Гдшй.
ла лѣтъ ,дѱчє. декем: аї.

Слѹ тѵпъритъ де Герасимь Іеродїаконь. шй де Павель петровь

Учебник арифметики Амфилохия Хотинского, Яссы, 1795

Этот учебник является переработкой учебника арифметики итальянца А. Конти (См.: Pocitan Bîrlădeanu V., *Vechea episcopie a Hotinului*, Bucureşti, 1932.)

Учебники церковной музыки

Наличие в монастырях и церквях различных рукописных сборников церковной музыки конца XIV - начала XVIII в. и позже, показывает, что в монастырских школах важное место среди преподаваемых в тот период учебных предметов занимала церковная музыка, являвшаяся важной составной частью церковного христианского ритуала.

При обучении музыке в монастырских школах Молдавии на первых порах использовались сборники, привезённые в XIII-XIV вв. из стран с более давними культурноцерковными традициями (Византии, Болгарии и др.). Несколько позже, примерно с конца XV – начала XVI в. появились учебники, составленные в самой Молдавии. Среди древнейших славянских и славяномолдавских рукописей, принадлежащих известному культурному центру средневековой Молдавии - Нямецкому монастырю (основан в последние десятилетия XIV в.), числится и „Осмогласник" (сборник и в то же время учебник по церковному пению), который датируется не позже XIV в.[169] О том, что подобные рукописные сборники использовались в качестве учебников по церковной музыке, сообщается, например, в надписи на рукописном „Осмогласнике" 1694 г., принадлежащем другому молдавскому монастырю - Агапия. В этой надписи, в частности, указывалось, что в дальнейшем никому не будет разрешено брать этот „Осмогласник" в кельи, чтобы учиться читать или петь, потому что он сильно износился от этого[170].

Среди учителей школы при Путнянском монастыре конца XV - начала XVI в. числился высокообразованный монах Евстратий, который в источниках того времени фигурирует как «ритор, доместикус, протопсалт», будучи в то же время и автором оригинального сборника и учебника церковной музыки[171]. В 1546—1547 гг. при том же Путянском монастыре протопсалтом Антонием был составлен другой учебник церковной музыки на греческом языке[172].

Таким образом, приведенный в статье материал показывает, что молдавская учебная книга развивалась в конце XIV - начале XVIII в. в тесной связи с учебной книгой славянских народов, а Молдавское княжество являлось составной частью единого обширного региона Юго- Восточной и Восточной Европы, одним из мест распространения южнославянской (XIV - первая половина XVI в.), а со второй половины XVI в. - восточнославянской учебной книги.

---

[169] Linţa E., *Cele mai vechi manuscrise slave din ţara noastră,* în *Romanoslavica*, vol. XVIII, Bucureşti, 1972, p. 246-247.

[170] Melchisedec, episcop, *Cronica Romanului*. Part II, Bucureşti, 1875,p. 327-329.

[171] B*ârsănescu St., Şcoala greco-slavo-românească de la Putna*, în *Revista de pedagogie*, Bucureşti, 1966, nr. 6, p. 22-23.

[172] См. подробнее: Bârsănescu St., *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. X-XVI)*, Bucureşti, 1971, p. 28-61.

4. CARTEA MOLDOVEI ÎN EPOCA MODERNĂ

De la un secol la altul, încă din cărunta antichitate, când a apărut, cartea, fie sub formă de rulou (sul), fie sub formă de codice (în file copertate), a jucat un rol tot mai important în viaţa societăţii umane, a marilor civilizaţii şi culturi de pe întregul mapamond[173]. În carte şi prin carte oamenii au putut expune, transmite experienţa şi cunoştinţele acumulate ale multor generaţii şi popoare, multe secole la rând.

Procesul de difuzare şi circulaţia cărţii au fost puternic stimulate în Europa de răspândirea creştinismului, fenomen care era însoţit de edificarea de numeroase centre ecleziastice: biserici, mănăstiri, episcopii, apoi şi de fondare a unor instituţii de învăţământ, în care studiau viitorii slujitori ai cultului, care, la rândul lor, aveau nevoie de carte, de cunoştinţe. Treptat, către începuturile epocii moderne, cartea devine un factor definitoriu al evoluţiei civilizaţiei umane a tuturor popoarelor lumii sub aspect nu numai spiritual-cultural, dar şi cognitiv, ştiinţific şi tehnic. La accelerarea răspândirii şi circulaţiei cărţii în societate, în relaţiile dintre ţări şi popoare un rol deosebit l-a jucat apariţia tiparului, care a făcut să crească incomparabil numărul şi diversitatea cărţilor, precum şi accesibilitatea lor în cele mai largi pături ale populaţiei. În plin ev mediu, în Europa Occidentală şi Centrală, datorită acumulării de cunoştinţe prin carte au apărut universităţile, care au devenit, alături de instituţiile ecleziastice, importante focare de copiere, apoi şi de tipărire şi difuzare a cărţii. În paralel, apare necesitatea formării unor centre de păstrare şi de accesibilitate a cărţii. Astfel, încă din antichitate, apar biblioteci, pe lângă centrele de instruire şi educaţie, pe lângă temple şi înaltele curţi aristocratice; se înfiripă negoţul cu cărţi, care treptat duce la apariţia unor librării, mai ales în marile centre urbane ecleziastice şi universitare.

În acest iureş al evenimentelor, spaţiul istoric populat de români, împrejurările vitrege au făcut ca aceştia să-şi fondeze state rezistente în istorie doar către secolele XIII-XIV. Procesul de consolidare a acestor state, a Ţării Moldovei, în special, a fost frânat de anumite circumstanţe, între care factorul otoman a devenit determinant pentru multe secole înainte. Astfel, încadrarea Moldovei în diversele procese de modernizare ale ţărilor europene a întârziat, aceasta devenind alături de alte popoare subjugate de osmani o zonă periferică a vieţii intelectuale şi culturale a Europei. Cu toate acestea, rolul crescând al marilor centre economice, culturale şi spirituale, inclusiv de difuzare a cărţii, din Europa au atras treptat în aria lor de influienţă şi de afirmare a marilor curente ştiinţifice, cărturăreşti şi Ţara Moldovei, cu modestul ei potenţial intelectual şi de carte.

În ştiinţa istorică de mai multă vreme se discută problema privitoare la începuturile epocii moderne, ale procesului de modernizare în ţările române, în Ţara Moldovei, în special. Unii istorici întrevăd primele elemente ale modernităţii încă din sec al XVI- XVII-lea, alţii consideră că modernitatea ca fenomen istoric începe

[173] Vezi de exemplu: Tomescu Mircea, *Istoria cărţii româneşti, de la începuturi până la 1918*, Bucureşti, 1968; Розов Н.Н. *К определению понятия «книга» в историческом аспекте*, в кн. *Рукописная и печатная книги*, Москва, 1975, с. 11-19.

să se afirme în sec. al XVIII-lea, dar mai cu seamă în cea de a doua jumătate a aceluiaşi secol. Cât ne priveşte pe noi, considerăm că, în ciuda marilor dificultăţi legate de stăpânirea otomană, de domniile fanariote, de numeroasele războaie dintre marile puteri de atunci duse pe teritoriul Ţarii Moldovei, aceasta din urmă poate fi considerată atrasă ireversibil în procesul general european de modernizare în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea primele decenii ale sec. al XIX-lea. Un rol deosebit de important în aceste transformări l-a avut cartea, care în Epoca iluminismului european s-a diversificat enorm ca tematică şi problematică, evoluând de la una preponderent religioasă la una preponderent cu conţinut laic pragmatic, când se afirmă un număr tot mai mare de oameni în ştiinţă, tehnică, literatură, artă, muzica ş.a. şi creşte enorm necesitatea asimilării pe cale largă a cunoştinţelor ştiinţifice şi tehnice în toate domeniile de activitate practică, în instituţiile de stat, în industrie, agricultură, comerţ, transporturi ş.a.

Periodizarea istoriei cărţii româneşti, inclusiv a celei moldoveneşti, adică a celei ieşite de sub teascurile tipografiilor situate în spaţiul istoric al Ţării Moldovei, s-a pornit de la rezultatele acumulărilor şi sistematizării cărţii româneşti, tipărite, de la începuturile ei, în anul 1508, la Târgovişte (*Liturghierul* lui Macarie), până în zilele noastre. În spaţiul dintre Prut şi Nistru şi în spaţiile moldoveneşti din stânga Nistrului nu au existat centre tipografice vechi. Doar după războiul ruso-otoman din 1786-1791, când tipograful din capitala Moldovei Mihail Strilbiţki, fiind interceptat de turci că avea misiune de spionaj în favoarea armatei ruse[174] a fost nevoit să fugă şi să se stabilească peste Nistru, dintru început la Dubăsari, apoi la Movilău, unde şi-a reluat pentru câţiva ani activitatea, editând în temei cărţi pentru populaţia Ţării Moldovei şi pentru moldovenii de dincolo de Nistru.

Pornind de la aceste realităţi în linii mari până la sf. sec. al XVIII-lea, istoria cărţii în acest spaţiu a avut aceeaşi evoluţie şi aceleaşi caracteristici ca şi în Moldova dintre Carpaţi şi Prut, dat fiind faptul că aici în temei circulau, erau în folosinţă aceleaşi cărţi[175]. Întrucât, drept urmare a războiului ruso-otoman din 1806-1812, ţinutul dintre Prut şi Nistru a avut după această din urmă dată un alt destin, fiind înglobat în Imperiul ţarist, cercetătorii care s-au ocupat de istoria cărţii moldoveneşti[176], între care şi subsemnatul[177], au considerat a fi binevenită ca linie de hotar între două perioade istorice, inclusiv în istoria cărţii, anul 1812, dar fără a specifica mai clar că până la tragicul eveniment ar fi vorba de cartea veche, iar după această dată de cea modernă. Cu atât mai mult că asemenea caracteristici, categorii şi noţiuni cum ar fi cele de istorie modernă, perioadă modernă, modernitate nu erau acceptate în istorio-

---

[174] Eşanu A. *O faţetă necunoscută a activităţii în Moldova a lui Mihail Strelbiţki*, în *Revista de istorie a Moldovei*, Chişinău, 1997, nr 1-2,pag.81-86.

[175] Eşanu Andrei, *Apariţia şi dezvoltarea tipăririi cărţilor în Moldova (sec.XVII-înc.sec.XIX),* în *Cartea Moldovei. Sec.XVII - înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII-înc. sec. XIX).Catalog general*. Chişinău, 1990, pag.15-32.

[176] David Alexandru, *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993. Colesnic Iurie, *Cartea românească în Basarabia*, în vol. Simonescu Dan, Buluţă Gheorghe, *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 93-101.

[177] Eşanu Andrei, *Tiparul şi editarea cărţilor în Moldova (sec. XIX- începp. sec. XX),* în *Cartea Moldovei. Sec. XVII- începp. sec. XX. Ediţii chirilice. Sec. XIX- începp. sec. XX.* Catalog general, Chişinău,1992, pag.10-29.

grafia sovietică. Pornind de la noile realităţi, când au căzut „zidurile berlineze", considerăm oportun de a ne ralia la periodizarea acceptată, în general, în istoria cărţii româneşti, de delimitare convenţională a perioadei moderne. Pe această cale se depăşeşte mai uşor asincronismul periodizării şi în acest domeniu de activitate culturală şi istoriografică de către cercetătorii de la Chişinău. Bibliografii români, pe parcurs de câteva decenii, au acumulat un bogat material, pe care l-au publicat sub genericul „*Bibliografia românească veche*", în care în ordine cronologică a apariţiilor editoriale s-a ajuns, în volumul al IV-lea al colecţiei, până la anul 1829/30[178]. După această din urmă dată, treptat, numărul informaţiilor bibliografice a crescut enorm, încât, după alte câteva decenii, odată cu venirea altei generaţii de bibliografi, s-a găsit de cuviinţă a continua vechea serie a bibliografiei cărţii româneşti, dar de astă dată pornind de la alte principii de sistematizare a materiei, sub genericul „*Bibliografia românească modernă*"[179]. Aceasta din urmă serie, apărută în patru volume, care a necesitat un travaliu enorm din partea unui număr considerabil de bibliografi, în frunte cu cunoscutul bibliolog şi istoric Gabriel Ştrempel, cuprinde perioada 1831-1918. Astfel, pe această cale, mai mult convenţional (or, procesul de modernizare a cărţii a durat mai multe decenii), s-a ajuns la delimitarea a două perioade mari în istoria cărţii româneşti:

perioada cărţii tipărite vechi (1508 – 1829/30) şi
perioada cărţii moderne (1831 - 1918).

Prin urmare, opinia exprimată recent precum că delimitarea celor două mari perioade în istoria cărţii româneşti trebuie legată de apariţia în 1829 a ziarelor: *Curierul Romînesc* (în Valahia) şi *Albina Românească* (în Moldova) nu ni se pare concludentă, cel puţin din considerentul că transformările legate de modernizare în ţările române, în toate domeniile de activitate, inclusiv în producţia de carte, au avut loc treptat, pe parcurs de mai multe decenii. Cu toate acestea, la întocmirea unor asemenea cataloage, între care şi volumul al III-lea al „Cărţii Moldovei" (Chişinău, 2013), bibliografii au fost nevoiţi să opereze cu limite cronologice exacte, pentru a nu omite anumite informaţii de ordin bibliografic, dar şi pentru a prezenta sub aspect cronologic o panoramă clară a evoluţiei cărţii româneşti, de la întroducerea tiparului în spaţiul nostru cultural, pînă la sfârşitul epocii moderne.

În epoca modernă, când se afirmă din plin noile relaţii capitaliste, creşte mult interesul marilor puteri europene faţă de spaţiul nord-dunărean, pe de o parte, iar setea de modernizare, de cunoştinţe de carte îi face pe mulţi reprezentanţi ai boierimii locale, ai clerului, ai păturilor sociale mai modeste să manifeste interes sporit faţă de cultura şi ştiinţa occidentală, pe de altă parte. În noile condiţii cartea nu mai rămâne una de „învăţătură" religioasă, ca pe timpul mitropolitului Varlaam, sau „dulce zăbavă", ca pe timpul lui Miron Costin, nu numai un" letopiseţ"din care cititorul (preponderent clerul şi păturile suspuse ale societăţii) să afle ce a fost în trecut, „ca apoi cele bune să le urmeze, iar de cele rele să se ferească şi să se îndirepteze", ci devine un instrument de lucru pentru un număr considerabil mult mai mare de persoane

[178] *Bibliografia românească veche 1508-1830*. Alcăt. Bianu I., Hodoş N., Simonescu D. În 4 volume, Bucureşti, 1903-1944.

[179] *Bibliografia românească modernă 1831-1918*. Coord. Gabriel Ştrempel. În 4 volume, Bucureşti, 1984 – 1996.

(elevi, studenţi, profesori, oameni de cultură, medici, ingineri, agronomi ş.a.), de acumulare a unui volum de cunoştinţe utile pentru diversele domenii de activitate practică, cotidiană.

La curtea princiară şi la Academia domnească din Iaşi, mai ales cu începere din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în familiile marii boierimi sunt invitaţi tot mai frecvent oameni de cultură, savanţi, cu studii universitare occidentale, care aduc cu sine numeroase manuale şi tratate ştiinţifice de matematică, fizică, biologie, geografie, filosofie, medicină, agronomie, astronomie, numeroase cărţi de beletristică şi cultură generală, dicţionare bilingve şi polilingve, istorie modernă, enciclopedii ş.a. Concomitent, mulţi tineri băştinaşi încep să-şi facă studiile în universităţi din Occident, unde însuşesc temeliile ştiinţei, literaturii şi culturii moderne şi se pătrund de suflul înnoitor al Europei în plină transformare modernă capitalistă. Pe aceste căi, în Ţara Moldovei este adus şi pus în circulaţie un număr tot mai mare de cărţi, care prin conţinutul şi mesajul lor duc la schimbări radicale de mentalitate, orizont şi viziune ale celor mai luminate personalităţi din rândurile populaţiei autohtone. Astfel, în paralel cu numeroasele cărţi, în limbile greacă, latină, franceză, rusă ş.a. se efectuează tot mai multe traduceri de tratate ştiinţifice şi manuale în limba română, iar alături de vechile biblioteci mănăstireşti, cele mai importante de până atunci, se formează altele noi, atât la curtea domnilor fanarioţi şi la Academia domnească[180], cât şi în casele boierimii locale mai luminate (a familiilor domnitoare Mavrocordat[181], Cantacuzino[182], Ghica şi a celor boiereşti Ioan Balş[183], Nicolae Rosetti-Roznovanu[184], Kogâlniceanu, Asachi, Hâjdău ş.a).

Cu toate ca domnii fanarioţi nu au acordat atenţia cuvenită tiparului, anumite evoluţii pozitive se întrevăd şi în editarea cărţilor. Astfel, începând din a doua jum. a sec. al XVIII-lea, în Ţara Moldovei, în afară de cărţi religioase, încep să fie editate cărţi cu conţinut laic, inclusiv manuale şcolare (*„Bucoavna”* lui **Iacob Putneanul**, Iaşi, 1755[185]); manualele de ştiinţă elementară de carte tipărite de **Mihail Strilbiţki**

---

[180] Camariano-Cioran Ariadna, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971; Idem, *Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974.

[181] Mihordea V., *Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor*, în *Analele Academie Române*. Memoriile secţiei istorice, seria III, tom XII, memoriul 16, Bucureşti 1940.

[182] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Letopiseţul lui Ioan Canta şi locul său în istoria cronografiei moldoveneşti*, în Ioan Canta. *Letopiseţul Ţării Moldovei (1741-1769)*, Chişinău, 1999, p. 9

[183] Karadja C.I., *Un bibliophile moldave au debui du dix-neuvieme siecle. Le grand ecuyer Ioan Balş*, în *Bulletin de la Section Historique*, Bucarest, 1947.

[184] Papacostea C., *O bibliotecă din Moldova la începutul sec. al XIX-lea. Biblioteca de la Stânca*, în *Studii şi cercetări de bibliologie*, V, 1963, p. 215-220. Isar N., *Circulaţia valorilor occidentale în Principatele române*, în epoca luminilor: de la istoriografie la filosofie, în *Faţetele istoriei. Existenţe, identităţi, dinamici. Omagiul acad. Ştefan Ştefănescu.* Vol îngrijit de T.Teoteoi, B. Murgescu, Ţ, Soltan, Bucureşti, 2000, p. 548-551.

[185] Eşanu Andrei. *Iacob Putneanul şi „Bucvarul ” său din 1755*, în *Cugetul*, 2 (14), 2002, p. 7-10. Despre evoluţia acestui gen apariţia şi evoluţia acestui de carte în Sud-Estul şi Estul Europei vezi de exemplu: Ботвинник Марат, *Откуда есть пошел Букварь*, Минск, 1983. Iar în spaţiul românesc, vezi: Ghibu Onisifor, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Bucureşti, 1975; Ешану Андрей, *Учебная книга Молдавии конца ХІУ-нач. ХУ11 в.*, в кн.: *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг.* Москва,1990,стр.116-126.

(*„Куриозника ши ын скурт арэтаре челор че юбеск а черка вредниче ынвэцэтурь дин физиогномие”*, Iaşi, 1785*; „Букварь”*, Dubăsari, 1792, 1794 şi la Movilău,1800[186]); *„Bucoavna”*, Chişinău, 1814-1815[187], *„Scurtă rusească gramatică”*, Chişinău, 1819, editate de **Gavriil Bănulescu-Bodoni** în tipografia exarhicească din Chişinău; manualele de matematică (*„Елементе аритметиче арэтате фиреск*”), geografie (*„Де обште географие*”), teologie (*„Граматикэ теологичяскэ*”) pregătite şi editate la Iaşi, în anul 1795, de **Amfilohie Hotiniul**[188]; *„Aritmetica*”, Iaşi, 1830, de **Theodorescu;** *„Elemente de matemanică*”, Iaşi, 1838, de **Gheorghe Asachi)**; coduri de legi (*„Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile...*”, Iaşi, 1814, cu reeditări în 1831 şi 1850 de **Andronachi Donici**[189]; „ *„Перевод ручной книги законов ...*”, Chişinău, 1850, de **Constantin Armenopulo)**; cronografe şi altă literatură istorică (*„Istoria lui Alexandru cel Mare...*”, Movilău, 1796; *„Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*” al lui **Dimitrie Cantemir**, Iaşi 1835-1836; *„Hronograf*”, Mănăstirea Neamţ, 1837), volume de poezii (*„Poezii noo*”, Dubăsari, [1793-1796], de **Ioan Cantacuzino**; *„Poezii*”, Iaşi, 1836, de **Gheorghe Asachi;** *„Aprodul Purice*”, Iaşi, 1837, de **Constantin Negruzzi;** *„Poezii. Alcătuiri şi tălmăciri*”, Iaşi, 1856, de **Costache Conachi**[190]), calendare (*„Calendar pe 112 ani*”. Tradus de **Vartolomeu Măzăreanu**, Tipografia lui **Mihail Strilbiţki**, Iaşi, 1785), îndrumare de conversaţie bilingve (*„De ale casei voarbe ruseşti şi moldoveneşti...”*, *„În scurtă adunare a numelor...* ”, Iaşi, 1789, de **Mihail Strilbiţki**,) precum şi unele tratate ştiinţifice (*„Scrisoarea Moldovei”*, Mănăstirea Neamţ, 1825, de **Dimitrie Cantemir; „***Desertaţie sau descrierea apelor minerale de la Borcea din ţinutul Sucevei în Moldova*”, Iaşi, 1834, de **Eustratie Plusc**; *„Istoria naturală*”, Iaşi, 1837, de **Iacob Cihac**) ş.a.

Treptat, prin efortul mai multor tipografi moldoveni (de la Iaşi, Rădăuţi, Cernăuţi, Chişinău, mănăstirea Neamţ), cât şi prin aducerea unor importante loturi de carte din Ţara Românească şi Transilvania, precum şi din mai multe ţări occidentale (Franţa, Italia, Austria, Germania), din Rusia, în această primă fază a epocii moderne cartea manuscrisă dominantă până odinioară este înlocuită masiv de cea tipărită, care copleşeşte treptat numeric nu numai bibliotecile laice, dar şi cele ale instituţiilor ecleziastice. Mai mult ca atât, mulţi dintre tinerii moldoveni, care şi-au făcut studiile în străinătate, cum ar Mihail Kogâlniceanu, Ştefan Mărgeală, Ion Hâncu (Ghinculov) ş.a. îşi publică primele tratate ştiinţifice şi manuale dincolo de hotarele ţării, lucrări care nu în ultimă instanţă se depozitează în număr apreciabil în bibliotecile particulare, precum şi ale unor instituţii eleziastice şi şcolare din Moldova. Aceiaşi tineri

---

[186] *Cartea Moldovei. Sec. XVII - înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII - înc. sec. XIX).Catalog general*. Chişinău, 1990, p. 147, 222,226,

[187] David Alexandru. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 23-24.

[188] Vezi: *Cartea Moldovei. Sec. XVII - înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII - înc. sec. XIX).Catalog general*. Chişinău, 1990, p. 155-162, nr. 35, 36, 37.

[189] Grama D. *Din istoria dreptului Moldovei (Despre "Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile..." a lui Andronachi Donici),* în *Probleme ale istoriei, teoriei şi organizării ştiinţei*, Chişinău: Ştiinţa, 1985, p. 6-23. (în limba rusă).

[190] Cernatoni A. *Costachi Conachi – poet şi om politic iluminist*, în *Magazin istoric*, 1979, nr. 2, p. 18-22.

încearcă, şi de multe ori izbutesc, să fondeze în Principatul Moldovei tipografii, instituţii de învăţământ, de cultură, teatre, mori de hârtie, arhive, biblioteci, librării ş.a şi să altoiască spiritul întreprinzător, interesul faţă de carte şi cunoştinţele moderne la concetăţenii lor.

Dimitrie Cantemir „Scrisoarea Moldovei" (Mănăstirea Neamţ, 1825)

Toate aceste instituţii de tip modern, în mod direct sau indirect, urmăreau scopul de a difuza, pe o cale cât mai largă, ştiinţa de carte şi prin aceasta să trezească interesul păturilor largi ale populaţiei faţă de ştiinţă, tehnică, cultură şi literatura modernă europeană, iar acestea, la rândul lor, să orienteze ţara şi poporul lor spre progres, lumină şi înţelepciune, spre conexiune cu valorile Europei capitaliste, cuprinse de febra unor mari transformări înnoitoare.

Din nefericire, acest proces de includere a Ţării Moldovei în orbita valorilor moderne europene, a transformărilor de tip capitalist, însoţite de apariţia industriei moderne, a căilor ferate şi a dezvoltării fără precedent a comerţului, a fost puternic frânat de politica marilor puteri vecine, care au dus la împărţirea ţării. Astfel, în 1775, este răpită partea de nord a Moldovei, devenită ulterior Bucovina şi anexată la Imperiul habsburgic, iar în 1812 a fost anexată la Imperiul ţarist partea de răsărit a Moldovei, devenită ulterior Basarabia. În urma acestor croiri nedrepte de hotare din fosta ţară a Moldovei, între munţii Carpaţi (la vest) şi râul Nistru (la est), cu hotarul pe râul Ceremuş - la nord, Marea Neagră şi Dunărea - la sud, a rămas un mic principat între Carpaţi şi râul Prut cu capitala la Iaşi, dependent de Imperiul otoman. În ciuda acestui destin dramatic, unul dintre factorii principali, care au făcut să se menţină legătura (e drept, nu rare ori cu mari dificultăţi legate de trecerea hotarelor dintre cele trei imperii) între provinciile istorice ale Ţării Moldovei a fost cartea, care, fie

legal, fie ilegal trecea de sârma ghimpată, ajungând în bibliotecile instituţiilor de învăţământ, publice şi ecleziastice, ale unor persoane particulare. În aceste condiţii, în virtutea împrejurărilor şi de fapt a politicii respective de deznaţionalizare, în Bucovina se impune tot mai mult limba germană, iar în Basarabia – cea rusă. De rând cu acestea, pe lângă cartea ştiinţifică şi de cultură din aceste spaţii culturale, pătrunde cartea germană şi cea rusă, care ia în mare parte locul cărţii manuscrise şi tipărite autohtone. Mai mult ca atât, multe dintre acestea din urmă, prin închiderea celebrelor mănăstiri din nordul Moldovei, prin achiziţii particulare mai mult la un preţ derizoriu, prin confiscări şi furturi, precum au fost atestate în Principatul Moldovei şi mai ales în Bucovina şi Basarabia, multe din vechile valori cărturăreşti ale Ţării Moldovei s-au pomenit în biblioteci, arhive şi colecţii de stat şi particulare din Viena, Berlin, Moscova, Petersburg, Kiev, Lviv, Odessa, Irkutsk ş.a.

În condiţiile nou create mai ales după 1821, când în Principatul Moldovei urcă din nou domnii pământeni, după o întrerupere de mai mult de un secol, în această provincie se crează condiţii mai favorabile pentru propăşirea culturii naţionale. La aceasta a contribuit şi întoarcerea de la studii din Occident a sute de tineri moldoveni, care au adus cu sine ideile înnoitoare democratice ale transformărilor burgheze, pe care vroiau să le aplice întru prosperarea ţării lor. În asemenea împrejurări, şi-au deschis la Iaşi tipografii Gheorghe Asachi (1830, „Institutul Albina Românească"), Mihail Kogâlniceanu (1840, „Cantora Foaei săteşti"), în care au văzut lumina tiparului primele opere literare ale clasicilor noştri, între care şi cei menţionaţi frecvent şi în catalogul „Cartea Moldovei" vol. 3: Vasile Alecsandri, Alecu Russu (Russo), Gheorghe Asachi, Costache Negruzzi, Alexandru Donici, Constantin Stamati, Dimitrie Bolintineanu, Ion Greangă ş.a. În aceleaşi tipografii, înzestrate cu tehnică modernă şi variate corpuri de litere, văd lumina tiparului calendare, diferite albume, literatură beletristică, traduceri, almanahuri s.a. Unele din ele erau ilustrate cu scene istorice, litografiate de Gheorghe Asachi, care a pus începuturile ilustrării moderne a cărţii româneşti. Această activitate a fost continuată de fiul său Alexandru[191]. În aceeaşi perioadă, la Iaşi, Gheorghe Asachi întemeiază revista „Albina Românească"(1829), iar Mihail Kogâlniceanu „Dacia literară"(1840), reviste literare şi de cultură cu meşaj social-politic de înnoire a societăţii, de deşteptare şi emancipare naţională.

În plină epocă modernă, în Principatul Moldovei, în pragul revoluţiei de la 1848, prin efortul tinerei intelectualităţi, se cristalizau prin carte şi publicaţii periodice, marile deziderate naţionale de unitate, independenţă şi prosperitate. Exponenţii de vază ai acesteia, între care Veniamin Costachi, Gheorghe Asachi, Mihail Kogâlniceanu, Vasile Alecsandri, Alecu Russo, Constantin Negruzzi ş.a. în Principatul Moldovei; fraţii Eudoxiu şi Gheorghe Hurmuzachi, Aron Pumnul în Bucovina[192]; Gavriil Bănulescu-Bodoni, Constantin Stamati, Alexandru Hâjdău, Alexandru Donici, Bogdan Petriceicu Hasdeu în Basarabia, prin activitatea lor politico-administrativă, culturală, editorială şi didactică, prin scrierile lor literare şi publicis-

[191] Simonescu D., Buluţă Gh., *Scurtă istorie a cărţii româneşti*, Bucureşti, 1994, p. 61-62.

[192] Ungureanu C., *Revoluţia din 1848 în Bucovina. Dobândirea autonomiei provinciale*, Idem, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chişinău, 2003, p. 121-140.

tice, căutau să aprindă în inimile consângenilor din provinciile moldave dezbinate împotriva voinţei lor, conştiinţa de neam, de libertate şi independenţă naţională, de cultură şi de spirit înnoitor european. Drept dovadă, în această privinţă, pot servi operele clasicilor literaturii române în care evocau trecutul glorios al ţării şi lupta pentru neatârnarea Moldovei.

Ca tribună pentru propagarea acestor idei le-a servit cărturarilor din Principatul Moldovei revistele şi alte periodice fondate de ei, pomenite mai sus, în care biciuiau realităţile şi conservatismul boierimii retrograde, publicau documente istorice, fragmente de cronici, opere literare; acestea în ultimă instanţă au creat o nouă atmosferă intelectuală şi culturală, care cerea tot mai multă carte. Ca urmare, în micul Principat al Moldovei sunt fondate şcoli primare, dar şi înalte, cum ar fi Academia Mihaileană din Iaşi (1834), şcoală care a servit drept temelie pentru fondarea primei Universităţi moderne (în 1860)[193]. Procesul era însoţit de numeroase traduceri şi ediţii de manuale originale, în limba română, ce cuprindeau întreg spectrul de ştiinţe moderne. Anumite transformări pozitive au loc şi în Bucovina habsburgică, unde intelectualitatea românească din partea locului, prin activitatea ei pe diverse planuri, duce la înfiripareа unei mişcări de emancipare naţională, de fondare a unor instituţii de cultură, biblioteci, periodice şi şcoli, inclusiv Universitatea din Cernăuţi, fondată de autorităţile habsburgice în 1875, unde studiau, în afară de bucovineni, şi tineri din spaţiile româneşti limitrofe. De altfel, în ciuda urmărilor grave legate de ruperea Bucovinei din trupul Ţării Moldovei, această nouă provincie habsburgică s-a alăturat celorlalte provincii româneşti anexate anterior (Transilvania, Banat, Crişana ş.a.), de unde erau aduse cărţi din tiparniţele româneşti de la Sibiu, Blaj, Buda, Viena, inclusiv multă literatură didactică şi ştiinţifică, cu caracter aplicativ, inclusiv operele marilor cărturari ardeleni (Samuil Micu Klein, Gheorghe Şincai, Petru Maior ş.a).

Din nefericire, în Basarabia aflată sub stăpânirea ţaristă autorităţile au introdus un aspru regim de cenzură[194], care supunea unor verificări minuţioase până şi ediţiile cu caracter religios. Cu mici excepţii, pe întreg parcursul sec. al XIX-lea, apariţia unor manuale, mai ales în limba română („*Bucoavna*”, tipografia Casei Arhiereşti din Chişinău, 1842, 1844, 1861/2, 1863; Ioan Doncev „*Cursul primitiv de limbă română*” „*Abecedă rumână*, tipografia lui Achim Popov, Chişinău, 1865), a unor opere literare (Sârbu Ioan, *Fabule,* 1851, „*Poezii*”, 1852, ambele la Chişinău; Radion Puteatin, „*Învăţături scurte*”, Chişinău, 1864), precum şi editarea unor periodice au constituit evenimente cu totul sporadice. Drept excepţie poate servi doar revista „Кишиневские Упархиальные Ведомости”, care apare din 1867 până în 1917, incluzând un timp şi materiale în limba română. Această stare de lucruri s-a reflectat şi în colecţiile de carte, care s-au acumulat în bibliotecile publice ale instituţiilor de învăţământ şi ale persoanelor particulare din partea locului de-a lungul acestui secol, şi care, în ultimă instanţă au ajuns în cele mai mari biblioteci din Republica Moldova, în baza cărora a fost întocmit şi volumul al III-lea al „Cărţii Moldovei”.

---

[193] Botez V. şi G., *Biblioteca Şcoalelor din Moldova (1839-1860),* în *Studii şi cercetări de bibliologie*, vol. V, Bucureşti, 1963, p.257-266.

[194] Danilov Maria. *Cenzura sinodală şi cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiţie şi politica ţaristă),* Chişinău, 2007. Chiaburu Elena, *Carte şi tipar în Ţara Moldovei până la 1829*, Iaşi, 2005, p. 68-71.

Dintre alte evenimente demne de semnalat legate de fenomenul cărții în Basarabia în această perioadă sunt întemeierea în 1832 a unei biblioteci regionale[195] şi a alteia municipale în 1877[196] ambele cu sediul la Chişinău, care au acumulat până către 1917 preponderent literatură în limba rusă.

Pe lângă acestea drept urmare a politicii țariste, în Basarabia nu s-a format mediul intelectual şi cultural adecvat. Or, politica de respingere a orice inițiative ale fruntaşilor băştinaşi de a fonda periodice[197] cu conținut literar-artistic, a unor tipografii, ziare erau respinse de autorități şi de aceea puținii reprezentanți ai culturii şi spiritului național din Basarabia erau nevoiți să plece peste Prut unde au activat nestingherit din plin (**Alexandru Donici:** „*Fabule*", Iaşi, 1840, 1842; **Alecu Russu „***Piatra Teiului" şi" Iaşii la 1840",* Bucureşti, 1908; **Bogdan Petriceicu Hasdeu:** „*Arhiva istorică a României*" în 4 vol, Bucureşti, 1865-1868 , „*Ioan vodă cel Cumplit*, Bucureşt, 1865, s.a.[198]), pe când alții, rămânând în cadrul imperiului țarist, căutau să se manifeste, să-şi puie talentul în serviciul poporului lor, activând sau publicându-şi operele în oraşele Rusiei (**Ştefan Mărgeală,** „*Gramatica russască-rumânească*", 1827; **Iacob Hâncu (Ghinculov):** „*Descrierea regulelor gramaticii valaho-moldave*" şi o crestomație „*Adunare de scrieri şi traduceri în proză şi versuri ...*", în 1840; „*Concluzii din gramatica valaho-moldavă*", 1847; **Ioan Doncev:** „*Convorbiri ruso-române*", 1877; **Alexandru Hâjdău** publică cântece populare româneşti în unele reviste din Moscova; **Alexandru Sturza:** „*Письма о должностях свещенного сана*" ,în 2 volume, Odessa, 1840-1841; „*Învățături religioase, morale şi istorice*", Iaşi, 1844, „*Oeuvres posthumes religieuses, historiques, philosophiques et littéraires*", în 4 vol. Paris, 1858-1861, s.a.[199]; **Constantin Stamati (Ciurea) «***Выскочка. Комедия-водевиль в 2-х действиях»*, Одесса, 1885, ş.a.[200]; **Polihronie Sârcu[201] „***К истории славянской письменности у румын"***,** Спб., 1884; „*Николай Спафарий*", Спб, 1885; **Aleksandr Iațimirski[202], „***Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Румынии***"**, Москва, 1898, „*Григоре Цамблак, очерк его жизни, административной и книжгой деятельности*", Спб., 1904, **Lev Casso:** *„Византийское право Бессарабии",* Москва, 1907 ş.a.). Deşi un anumit număr dintre cărțile, manualele, studiile şi operele literare ale tuturor acestora ajungeau în provincia natală, impactul lor era anihilat în mare parte, fie da-

---

[195] Ganenco Petru, *Istoria Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova de la 1832 până la 1918*. În 2 volume. Red. responsabil Ion Madan. Chişinău, 2001.

[196] Vieru-Işaev, Maria, *Biblioteca municipală „Bogdan Petriceicu Haşdeu" din Chişinău (1877-2002). Etape, contexte, conexiuni şi incursiuni istorice*. Partea I, (1877-1950), Chişinău, 2002.

[197] Levit E. *Primele încercări de editare anului periodic în Basarabia (1820- 1850),* în *File vechi, necunoscute*, Chişinău, 1981, p.81-109.

[198] Alte titluri ale lui Bogdan Petriceicu Hasdeu, editate la Bucureşti vezi *Cartea Moldovei. Sec. XVII – încep. sec. XX*. vol.3. *Cartea modernă , sec. XIX – înc. sec. XX. Catalog general*. Red. şt. şi autor al stud. introductiv acad. Andrei Eşanu, Iaşi, 2013, 632 p.

[199] Alte titluri ale lui Alexandru Sturza, editate la Odessa, Moscova, Paris, vezi *Cartea Moldovei,* vol. 3 .

[200] Alte titluri ale lui Constantin Stamati Ciurea, editate la Odessa, vezi *Cartea Moldovei,* vol. 3 .

[201] Vezi o amplă bibliografie : Matcovschi Alexandrina, *Полихроние Сырку*, Кишинэу, 1967.

[202] Vezi o amplă bibliografie : Matcovschi Alexandrina, *Яцимирский Александр Иванович. Библиографисеский справочник*, Кишинев, 1979.

torită numărului foarte mic ale acestor publicații, fie grație politicii țariste de înăbușire a elementului național din Basarabia. Chiar și atunci când înalții prelați ruși, care stăteau în fruntea episcopiei basarabene, permiteau editarea unor manuale de însușire elementară de carte, limitau intenționat cu mult tirajele acestora, făcându-le inaccesibile pentru marea majoritate a populației băștinașe, care rămânea analfabetă și, prin urmare, fără acces la lumina cărții, culturii și științei. Aceleași autorități au decis în 1883 închiderea tiparniței arhierești din Chișinău, care „îndrăznea" sporadic, după moartea în 1821 a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni să scoată la lumină câte vreo „Bucoavnă" sau vreuna din cărțile trebuincioase bisericii în limba română. Parțial, această mare trebuință de carte preponderent religioasă venea de la confrații din Moldova de peste Prut, Țara Românească și Transilvania.

În anii '50 ai sec. al XIX-lea, în Principatul Moldovei, ștafeta a fost preluată de un alt grup de intelectuali din Iași, între care P. Cazimir, G. Săulescu, T. Stamate, T. Codrescu și D. Gusti, care au fondat atelierul tipografic „Buciumul român". În anii '70, o altă tipografie în fosta capitală a Moldovei, au deschis frații librari Șaraga, unde au apărut cărți școlare și diverse scrieri ale marilor intelectuali ai timpului: M. Eminescu, I. Creangă, I.L.Caragiale, A.D.Xenopol, N. Iorga, V. Conta ș.a. Începe să fie valorificată moștenirea culturală și istoriografică din trecut, fiind publicate la Iași scrierile lui Dimitrie Cantemir și ale cronicarilor moldoveni din sec. XVII- XVIII. Treptat, în Principatul Moldovei se formează o nouă intelectualitate, o nouă cultură cărturărească, având drept aspirații supreme unitatea și suveranitatea națională, transformările democratice de tip occidental și ralierea țării la valorile europene.

În ciuda unor mari dificultăți de ordin intern și extern și a creșterii încă destul de lente a numărului școlilor și a știutorilor de carte, după unirea principatelor (24 ianuarie, 1859), se creează condiții mult mai favorabile de formare a intelectualității moderne în universități și alte școli înalte, în primul rând Universitatea din Iași și București, apoi formarea Societății Literare Române (1866-1867), apoi Societatea Academică Română (1867), care ulterior a culminat cu fondarea Academiei Române (1879) – cel mai important for științific al românilor. Transformările și reformele care au avut loc în România modernă începând cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866), către primul război mondial au dus la creșterea necesității de funcționari, de profesori, de oameni de știință, care puteau fi pregătiți prin studii și carte. Aceste circumstanțe au făcut să apară noi periodice, să crească considerabil tirajele manualelor; se diversifică mult tematica și problematica cărților, care începe să includă tot mai frecvent numeroase titluri ale unor lucrări de istorie, inclusiv de istorie universală, de istorie a Moldovei și Valahiei, de istorie bisericească, culegeri de documente istorice; de filosofie, de jurisprudență, inclusiv coduri de legi, tâlcuiri de legi, statute ale unor societăți, precum și literatură științifică agricolă, medicală, tehnică, economică, manifeste politice, note de călătorie, cataloage de carte ale unor biblioteci, biografii, almanahuri, calendare, memorii, diverse îndrumare didactice, metodice, dicționare, enciclopedii, ș.a. Tot odată, se efectuează numeroase traduceri din literatura universală, între care: Victor Hugo, Molière, Charle Lafont, August Lafontaine, Alexandre Dumas, Friedrich Schiller, Antioh Kantemyr ș.a.

În paralel, în mod accelerat s-a format rețeaua modernă a comerțului de carte, care includea numeroase librării, depozite de carte, precum și rețeaua modernă de

biblioteci publice[203] şi particulare, între care cele academice, universitare, liceale, şcolare. Pe această cale, România modernă a devenit, în scurtă vreme o ţară europeană, în care lumina şi înţelepciunea cărţii şi-a ocupat locul binemeritat. Aşa se făcea că, în cea de a doua jum. a sec. al XIX-lea, mulţi dintre scriitorii, profesorii, oamenii de ştiinţă şi tehnică, originari din fostul Principat al Moldovei şi chiar din Basarabia, ocupă funcţii înalte de stat, activează în capitala ţării - Bucureşti, unde îşi publică scrierile. În afară de personalităţile menţionate mai sus, aici îşi publică tratatele ştiinţifice, scrierile literare şi publicistice Mihai Eminescu, A.D Xenopol, Nicolae Iorga, V.A Ureche, B.P.Hasdeu, Zamfir Arbore, Constantin Stere ş.a. ale căror opere se răspândesc şi în întreg spaţiul istoric al Ţării Moldovei, inclusiv Bucovina şi Basarabia.

Cu mult mai „sărac" ca tematică era repertoriul tipăriturilor în Basarabia, unde predominau evident, mai ales în a doua jum. a sec. XIX-lea, numeroase dări de seamă, de altfel, toate în limba rusă, ale unor societăţi (religioase, de binefacere ş.a.), bănci, instituţii de învăţământ (medicale, veterinare, judeţene, guberniale, de zemstvă ş.a), fapt pe care îl poate observa cu uşurinţă cititorul răsfoind volumul III al „Cărţii Moldovei". Cu toate că, după reformele burgheze din Basarabia din anii 60-70 ai sec. al XIX-lea, în mai multe localităţi activau mici tipografii (Izmail, Hotin, Soroca, Bolgrad, Bender, Leova, Bălţi, Akkerman, din Basarabia, şi Balta, Tiraspol, de peste Nistru), acestea nu au jucat nici un rol în procesul de luminare a maselor, deoarece tipăreau aproape exclusiv dări de seamă, de tipul celor arătate mai sus, şi diverse documente ale autorităţilor locale. Drept caz izolat poate fi considerată editarea la Chişinău a lucrărilor lui Gheorghe Codreanu la hotarul sec. XIX-XX („*Abecedar rusesc pentru moldoveni*", 1897; „*Dicţionar în scurt pentru convorbiri ruso-moldoveneşti*", 1899 şi 1904[204]). O anumită înviorare se înregistrează în Basarabia după revoluţia rusă din 1905-1907, când ţarismul, sub presiunea mişcărilor naţionale de la periferiile imperiului, permite tipărirea de manuale, cărţi, reviste şi literatură religioasă în limba română, dar cu aceleaşi caractere chirilice, care erau folosite la tipărirea literaturii religioase din epocile precedente. În paralel, se deschid şcoli cu predare în limba română şi se reintroduce mai pe larg oficierea slujbei religioase în limba maternă, se pregătesc cadre de preoţi şi învăţători, pentru instituţiile ecleziastice şi şcolare, pentru populaţia majoritară. Încep a fi editate ziare şi reviste naţionale (ziarele „Basarabia", „Glasul Basarabiei", revistele „Cuvânt moldovenesc", „Moldovanul" ş.a.)[205]. Creşte, evident, interesul faţă de ştiinţa de carte şi faţă de carte în general. Fenomenul a contribuit, direct sau indirect, la trezirea conştiinţei de neam a basarabenilor şi a moldovenilor de peste Nistru.

Pe parcursul acestei perioade, dar mai cu seamă în a doua jum. a sec. XIX-primele decenii ale sec. al XX-lea, s-a schimbat mult şi aspectul cărţii. Pentru a deveni mai accesibile, cărţile se tipăresc pe hârtie mai ieftină, fără frontispicii, xilogra-

---

[203] Băncilă Ileana, *Aspecte din evoluţia bibliotecilor de specialitate din ţara noastră, în sec. XIX şi începutul sec. XX*, în *Studii şi cercetări de bibliologie*, vol. V, Bucureşti, 1963, p. 231-256.

[204] Codreanu Gheorghe, „*Dicţionar în scurt pentru convorbiri ruso-moldoveneşti*", Chişinău, reeditat în 1904 şi 1912.

[205] O caracteristică a acestor publicaţii vezi: *Chişinău. Enciclopedie*, Editor Iurie Colesnic, Chişinău, 1997, p. 383-384.

vuri şi ornamente florale ca odinioară. Alături de cartea pentru toți, apar ediții de lux, înzestrate cu ilustrații fotografice de epocă.

Astfel, pe parcursul etapei de tranziție la epoca modernă şi în epoca modernă propriu-zisă, cartea ca fenomen cultural şi spiritual, ca purtător de cunoştințe, a trecut printr-o serie de transformări radicale, jucând un rol tot mai important în toate domeniile de activitate. S-a schimbat radical aspectul cărții, acesta devenind mai simplu, trecând de la tipărirea lor cu caractere slavone până în primele decenii ale sec. al XIX-lea la tipărirea cu caractere de „tranziție" în anii '30-'50, şi cele latine, după 1862-1864. Cartea devine mult mai ieftină şi mai accesibilă şi constituie un factor decisiv în instruirea şi educația generației tinere, în formarea şi afirmarea marilor personalități de ştiință şi cultură, în transformările social-economice, politice şi culturale. În această perioadă, condițiile de afirmare a cărții, în cele trei provincii istorice ale Țării Moldovei, fiecare cu destinul lor aparte, au fost diferite. Cu toate acestea, cartea, pe unde mai lesne, pe unde mai anevoios, şi-a croit calea spre cititor, spre sufletul şi inima celor dornici de cunoaştere, de înțelepciune, indiferent că era din Principatul Moldovei sau din România modernă (după 1859), din Basarabia sau din Bucovina. Într-un fel sau altul, legătura spirituală prin carte dintre fostele părți componente ale Țării Moldovei s-a menținut şi chiar s-a amplificat de la un deceniu la altul, de la o generație de cărturari şi intelectuali la alta. Sfârşitul epocii moderne şi al perioadei moderne, în istoria cărții noastre, a fost marcat de ororile Primului Război Mondial, care a înglobat în imensul teatru european de război şi spațiul nostru, fapt care a avut urmări grele pentru tipărirea şi circulația cărții. Odată cu instaurarea păcii în 1918 este reînnodat firul activității tipografice, cărturăreşti, care marchează începuturile epocii contemporane în istoria cărții din spațiul nostru istoric şi cultural.

5. NICOLAS LE SPATHAIRE MILESCU ET LA CIVILISATION OCCIDENTALE
(AVANT SON ETABLISSEMENT EN RUSSIE)

«Il a traversé beaucoup de pays et d'empires pour s'instruire
et il est tel un chronographe ayant enregistré toutes les
choses du monde…»
De la lettre d'introduction de Dosithée,
patriarche de Jérusalem

La personnalité et l'activité polyvalente de l'érudit Nicolas le Spathaire Milescu (1636-1707)[206] de ses débuts dans les pays roumains jusqu'à son établissement en Russie – en 1671 –, en passant par l'occident, ont attiré l'attention de ses contemporains et ont fait l'objet d'étude de plusieurs générations de chercheurs. Bien qu'à ce jour, on ait accumulé une riche littérature scientifique relative à sa vie et son activité[207] de haute fonctionnaire, lettré et diplomate, il reste toujours des aspects non élucidés et d'autres sujets à discussion, comme il y a de ses écrits pas encore publiés ou carrément inconnus. Des recherches très laborieuses ont abouti à l'identification, la publication et la constitution de catalogues assez complets des œuvres du savant[208].

Et pourtant, à notre avis, on a ignoré, dans une certaine mesure, une tranche importante de la vie et l'activité de l'érudit moldave avant son établissement à Moscou. Nous allons donc considérer certains aspects de la biographie du Spathaire Milescu et surtout son intérêt pour les écrits, la civilisation et la pensée occidentaux des XVIe-XVIIe siècles. Il nous faut mentionner la difficulté des recherches y relatives compte tenu de l'insuffisance des sources documentaires et narratives, comparables à celles de son voyage à travers la Sibérie et la Chine.

---

[206] Il est certifié que Nicolas Milescu est décédé en 1707 par une source inédite d'archive, ap. И. Еремия, *Н.Г. Милеску Спафарий в России*, in *Кодры*, Кишинев, 1985, № 12, p. 131.

[207] D'amples bibliographies relatives à la vie et l'activité de Spathaire Milescu ont été constituées par D.T. Ursul, *Николай Гаврилович Милеску Спафарий*, Москва, 1980, pp. 183-190; P. Olteanu, in N. Milescu, *Aritmologia. Etica şi originalele lor latine*. Edition de Pandele Olteanu, Bucarest, 1982, p. 367-380; Radu Ştefan Vergatti, *Nicolae Spătarul Milescu. Viaţa, călătoriile, opera*, Bucarest, 1998, p. 291-296 et autres.

[208] Parmi ceux qui ont établi des bibliographies des œuvres connues de Nicolas le Spathaire Milescu, rappelons Petre P. Panaitescu *(Principalele lucrări privitoare la Nicolae Milescu*, in P.P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708*), version roumaine de Silvia P. Panaitescu, édition revue, étude introductive et notes de Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1987, p. 104-106), Zamfira Mihail, *La diffusion des écrits "Orientaux" de Nicolas le Spathaire (Milescu)*, in *Revue des études sud-est européenes*, Bucarest, XXIII, 1985, nr. 2, p. 117-129.

Durant sa vie mouvementée, Nicolas le Spathaire Milescu a traversé presque toute l'Europe. Il est connu qu'avant 1671, le Spathaire a fait des séjours plus ou moins longs dans l'Empire Ottoman (Constantinople et Andrinople), en Valachie, en Transylvanie, au Brandebourg (Berlin), en Poméranie (Stettin) – où il a accompagné le voïvode Gheorghe Ştefan –, en Suède (Stockholm), en France (Paris), en Pologne et dans d'autres pays[209]. Longtemps, on a considéré qu'il avait fait des études en Italie, mais cette opinion a été rejetée avec fort arguments[210]. Par contre, il n'est pas exclu que, vers le milieu des années '50 du XVIIe siècle, le Spathaire Milescu ait visité Lvov: des documents commerciaux moldo-lvoviens attestent de la présence d'un certain „*Nicolaus grammaticus*"[211], marchand de son état, détail qui coïncide au règne de Gheorghe Ştefan lorsque Milescu figure avec le titre de „*grămătic*" – secrétaire –, car il était à l'époque le secrétaire personnel et confident du voïvode[212]. Il semble que ce soit à ce moment qu'il fait la connaissance des intellectuels et des lettrés de Lvov ce qui le détermine, par le suite, à suivre attentivement les éditions parues dans ce grand centre culturel et typographique slave. Selon certains, il a utilisé, plus tard, certaines des prophéties des sibylles mises en vers, du recueil de Ioanikie Haleatovski, *Le Ciel Nouveau*[213], largement modifiées dans son traité *Le Livre des Sibylles – combien elles étaient («comment elles s'appelaient – et de leurs prophéties*», achevé vers 1672[214]. A Moscou aussi, Nicolas Milescu a utilisé d'autres ouvrages de large circulation dans les milieux intellectuels est-slaves, dont *La Grammaire*…de Meletij Smotritskij, *Le chronographe russe*, une adaptation en ancien russe des *Sérmons des 7 sagesses et 17 sibylles et leurs prophéties* ainsi que d'autres sources russes[215]. Comme on le sait, la carrière d'écrivain et de diplomate du Spathaire Milescu a atteint son apogée lors de son séjour en Russie où, parallèlement à son activité scientifique et diplomatique, il faisait aussi l'interprète à Posolskii Prikaz (Département des affaires étrangères). Sur ordre du tzar Alexeï Mikhaïlovitch, notre érudit s'est trouvé chef de la très connue mission diplomatique en Chine, am-

---

[209] Voir, par exemple, П. Сырку, *Николай Спафарий до приезда в Россию*. Отдельный оттиск из *Записок Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, Т. III, Спб., 1888, p. 183-196.

[210] Moraru Mihai, *A fost Milescu în Italia (Precizări),* in *Revista de istorie şi teorie literară*, Bucarest, 1985, nr. 2, p. 112-117.

[211] Подградская Е.М., *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв.,*Кишинев, 1968, p. 199-200.

[212] Gorovei Şt.S., *Prima „operă" a Spătarului Nicolae „Milescu",* in vol. *Între istoria reală şi imaginar. Acţiuni politice şi culturale din veacul XVIII*, Iaşi, 2003, p. 447-460.

[213] Галятовський Іоаникий, *Небо новоє*, Львів, друкарня Михаила Сльозки, 1665, 144 арк. (Voir: Ярослав Исаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перща (1574-1700)*. Львів, 1981, p. 77, № 423); Dan Horia Mazilu, *Milescu, Nicolae, Spătarul*, in *Dicţionarul general al literaturii române*, vol. L-O, Bucarest, 2005, p. 365.

[214] Николай Спафарий. *Эстетические трактаты*, Подготовка текстов и вступительная статья О.А. Белобровой, Ленинград, 1978, p.48-86.

[215] Казанин М.И, *Спафарий и Мартини*, in *Народы Азии и Африки*, Москва, 1971, № 6, p. 106-112.

plement présentée dans ses notes de voyage[216]. Plus tard, il a accompagné Pierre Ier dans sa campagne d'Azov (1695-1696), en tant qu'interprète[217]. Toute sa vie et à tout endroit, Nicolas Milescu a cherché à approfondir ses connaissances de divers domaines de la science, de la philosophie, de la théologie ainsi que des langues classiques et étrangères en étudiant, tout spécialement, aussi bien les œuvres des auteurs antiques[218] et contemporains qu'il a largement mises à profit dans les siennes[219]. Parmi les sources dont notre érudit disposait, on a identifié les éditions occidentales encyclopédiques ainsi que les écrits de plusieurs auteurs européens surtout ceux des pays où il a séjourné plus longtemps, ce dont on traitera ci-après.

A leur tour, nombre de théologiens et hommes de culture ouest-européens ont souhaité mieux connaître ce Nicolas Milescu, érudit au large horizon culturel. Dans les années '60 du XVIIe siècle, alors qu'il était en mission à l'occident, soit de son propre gré, soit sur ordre de voïvodes moldaves, il s'est impliqué dans la politique afin d'obtenir, d'une part, l'adhésion de certaines puissances ouest-européennes à une coalition anti ottomane[220] et de l'autre, des appuis pour la réintronisation de Gheorghe Ştefan ou de Grigore Ghica, voïvodes déchus. On en aurait des informations grâce aux lettres du représentant du gouvernement anglais à Constantinople, le comte de Winchelsea, où il est question d'un diplomate „Dominus Spatarus", qui semble être Nicolas Milescu[221], arrivé à Londres vers 1662 comme messager d'un

---

[216] Спафарий Н.Г., *Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Н. Спафария в 1675 г.*, Спб., 1882; Н. Спафарий., *Описание первыя части вселенныя, именуемой Асии, в ней же состоит Китайское государство с прочими его городы и провинции,* Казань, 1910; Н.Милеску Спафарий, *Сибирь и Китай*, Кишинев, 1960. Certains chercheurs estiment à tort que l'ouvrage de J.F. Baddeley, *La Russie, la Mongolie, la Chine*, Ier-IIe vol., Londres, 1919, est une traduction de *La Description de la Chine de Nicolas Spathaire Milescu* (Voir: C. Crişan, V. Crăciun, *Literatura română în lume*, Bucarest, 1969, p. 41; I. Rotaru, *Literatura română veche*, Bucarest, 1981, p. 160, note 1).

[217] Voir, par exemple: Д.Т. Урсул, *Николай Милеску Спафарий*, Кишинев, 1985, p. 32-57.

[218] Par exemple, dans *Le Livre des Sibylles*… il fait référence aux philosophes classiques Platon, Porphyre et autres „… des sages latins Cicéron, Plines, Varus, Cornelius, Tacit … Virgile et autres. Et des historiens grecs Diodore de Sicile, Strabon …, des anciens pères de l'Eglise grecs Eusèbe de Césarée, Justin, Clément d'Alexandrie, Stratonique et autres, quant aux pères de l'Eglise latins, il se réfère à Lactantius, Jéronimus, Augustin etc..." (citation de: О.А. Белоброва, *Личность и научно-просветительские труды Николая Спафария*, dans le vol. Николай Спафарий. *Эстетические трактаты*, p. 5-6).

[219] Voir, par exemple: О.А. Белоброва, *К изучению «Книги избранной вкратце о евятии мусах и о седьмих свободных художествах» Николая Спафарияи*, in *Труды отдела древнерусской литературы (Пушкинский дом)*. T. 30, Ленинград, 1976, p. 307-317; *Idem*, *Аллегория наук в лицевых списках «Книги избранной вкратце» Николая Спафария*, rev.cit., T. 32, Ленинград, 1977, p. 107-128; *Idem*, *География в виде колоды карт: Из переводческой деятельности в Москве Николая Спафария,* rev.cit., T. 33, Ленинград, 1979, pp. 108-126; *Idem*, *Об источниках «Арифмологии» Николая Спафария*, in *Русская литература*, Ленинград, 1980, № 2, p. 131-134; N.
Milescu, *Aritmologia. Etica şi originalele lorlatine*, Edition de Pandele Olteanu, Bucarest, 1982, p. 5-142.

[220] Урсул Д.Т., *Николай Гаврилович Милеску Спафарий*, Москва, 1980, p. 38.

[221] Tappe E.D., *An english contribution to the biography of Nicolae Milescu*, in *Revue des études roumaines*, Paris, 1953, No. 1, p. 152-160.

ancien voïvode de Moldavie. Le comte de Winchelsea indique, parmi d'autres, que celui-ci avait un petit signe au bout du nez, „acquis" suite à une action indigne.

A notre avis, seules la connaissance des milieux diplomatiques occidentaux et la maîtrise des questions de politique, de théologie et de philosophie peuvent expliquer le chaleureux accueil réservé à Nicolas Milescu à l'Ambassade anglaise d'Istanbul en 1669, à son retour d'Europe de l'ouest[222]. Ce n'est probablement par hasard, non plus, que le Spathaire ait établi une étroite relation avec Thomas Smith (1638-1710), chapelain de l'église anglicane dans la capitale ottomane[223], dès 1668 déjà. Les recherches démontrent que les deux érudits manifestaient le même intérêt pour la théologie et la science. On sait que le Spathaire Milescu a élaboré, à l'intention de Thomas Smith, un recueil de prières en roumain, slavon et grec, avec, en annexe, l'alphabète moldave en transcription grecque. Ce manuscrit se trouve actuellement à la Bibliothèque Bodléienne d'Oxford[224] et a été publié et analysé par Zamfira Mihail[225] , spécialiste bien connue pour ses recherches.

À l'évidence même, les références de Milescu à plusieurs éditions parues en Allemagne, en France, en Hollande ou Angleterre témoignent de sa connaissance de la civilisation et de l'univers du livre occidentaux, acquise pendant ses pérégrinations à travers l'Europe, lesquelles lui ont permis aussi d'affiner son sens de la diplomatie. Par la même occasion, il a acheté bon nombre de livres qu'il a utilisé dans ses écrits.

On affirme, à juste titre, que l'*Arithmologie*[226] est l'un des principaux traités écrits par Milescu, les premières années de son séjour à Moscou. Dans l'esprit de la présente étude, il est important d'en relever la note de fin qui diffère des autres. En effet, à la fin de chaque écrit, Milescu en indiquait le commanditaire. L' *Arithmologie* en fait exception car la phrase de conclusion est *„Fini et traduit ce nouveau livre par Nicolae Spătarul en l'an 7181(1672), septembre 26*". Compte tenu de ce qui précède, nous abondons dans le sens d'Olga Belobrova, qui soutient que le Spathaire Milescu a écrit l'*Arithmologie* parce qu'il en avait envie et non suite à la demande de la cour moscovite[227] et que, par ailleurs, il l'aurait commencé avant son arrivée en Russie. Ce qui confirme pleinement l'hypothèse, antérieurement avancée, selon laquelle pour écrire l'Arithmologie Nicolas le Spathaire Milescu aurait utilisé toute

---

[222] Cernovodeanu P., *Contacte de ordin ştiinţific şi cultural între intelectualitatea engleză şi cărturari din Ţara Românească şi Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi primele decenii ale celui de-al XVIII-lea,* in *Revista Istorică*. 1970, Nr. 4, p. 719-721; Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu, le Spathaire – un „encyclopédiste" roumain du XVIIe siècle,* in *Revue des études sud-est européenes,* XVIII, Bucarest, 1980, No. 2, p. 265-285.

[223] Thomas Smith, devenu ultérieurement orientaliste, a officié à Constantinople de 1668 à 1672. Voir E.D. Tappe, *An english contribution to the biography of Nicolae Milescu,* in *Revue des études roumaines,* Paris, 1953, No. 1, p. 152-160.

[224] Turdeanu-Cartojan L., *Une relation anglaise de Nicolae Milescu avec Thomas Smith*, in *Revue des études roumaines*, Paris, 1954, II, p. 145-152.

[225] Mihail Zamfira, *Exercices philologiques de Nicolae Milescu (1669); le Codex des prières offert à Thomas Smith*, in *Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»*, Iaşi, 1995, p. 206-226.

[226] Белоброва О.А., *Об источниках «Арифмологии» Николая Спафария*, p. 131.

[227] Voir les arguments de Zamfira Mihail, qui a analysé tous ses Avant-Propos originaux, dans *Nicolae Milescu, le Spathaire – un „encyclopédiste" roumain du XVIIe siècle.*

une série d'éditions allemandes et anglaises des œuvres de savants ouest-européens, avant son établissement à Moscou.

Pour écrire son Arithmologie Milescu s'est inspiré, parmi d'autres, de l'œuvre encyclopédique du savant allemand Nicolaus Reusner[228], *Simbolorum imperatorium*, notamment des éditions de 1588, 1602 et 1607 de Frankfort, dont on constate l'influence[229] dans la troisième partie de l'*Arithmologie*[230]. Olga Belobrova, spécialiste russe en la matière, considère que le philosophe moldave a utilisé, pour élaborer ce traité, les éditions de Londres 1619 et d'Oxford 1633, qu'il avait pu consulter et même acheter pendant ses pérégrinations à travers les pays de l'Europe occidentale et qu'il avait amenés à Moscou. Elle estime aussi que pour élaborer son *Arithmologie*, Milescu s'est inspiré du traité encyclopédique compilé de Johann Henrich Alstedt (1588-1638), et particulièrement de la XVIe partie de son livre intitulée *Aritmologia ethica* édité en 1620 en Allemagne[231]. En même temps, on remarque que l'une des sources de cette œuvre d'Alstedt a été l'une des éditions ci-dessus mentionnées du livre de N. Reusner[232]. Selon l'historien roumain Pandele Olteanu, Milescu a utilisé la même source pour écrire son Ethique[233].

Olga Belobrova et Pandele Olteanu estiment qu'outre les éditions allemandes ci-dessus mentionnées, le Spathaire Milescu a recouru pour élaborer l' *Arithmologie* et l'*Éthique* à l'édition comprimée de l'œuvre du même Nicolaus Reusner intitulée *Symbola heroica intribus clasis prima, secunda, tertia opis quidem philogicum et politicum nec non per totum aureum auctore*[234] parue à Londres, en 1650. O.A. Belobrova affirme aussi qu'un exemplaire de l'édition de 1620 du traité encyclopédique de Johann Henrich Alstedt qui se trouve actuellement à la Bibliothèque Publique de Sankt-Pétersbourg (anciennement „Saltâkov-Ščedrin"), avait fait partie de la „Bibliothèque du Département des Affaires Étrangères" de Moscou, voire même de la bibliothèque personnelle de Milescu qui comptait aussi de nombreux livres apportés de l'ouest de l'Europe[235].

---

[228] Nicolaus Reusner (1545-1602) juriste et poète, professeur de jurisprudence à Strasbourg et Iéna, jouissant d'une grande popularité, est l'auteur d'un grand nombre d'ouvrages de droit.

[229] Voir И.Н. Михайловский, *Важнейшие труды Николая Спафария (1672-1677)*, Киев, 1897, pp. 22-30.

[230] Белоброва О.А., *Об источниках «Арифмологии» Николая Спафария*, p. 131-134. On connaît dix copies de l'*Arithmologie* de Spathaire Milescu, publiée, la première fois, par O.A. Belobrova, *Николай Спафарий. Эстетические трактаты*, p. 87-124. Une analyse detaillé chez Л.Н. Пушкарев, *Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века*, Москва, 1982, p. 169-171.

[231] Белоброва О.А., *Об источниках «Арифмологии» Николая Спафария*, p.131-134.

[232] *Ibidem*. *Concernant d'autres sources de l' Arithmologie de Spathaire Milescu*, voir Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu, le Spathaire — un „encyclopédiste" roumain du XVII siècle*, p. 265-285 et N. Milescu, *Aritmologia. Etica şi originalele lor latine*, ed. Pandele Olteanu, p. 67-84.

[233] Milescu N., *Aritmologia. Etica şi originalele lor latine*, ed. Pandele Olteanu, p. 367-380.

[234] *Ibidem*, p. 89, note 2.

[235] *Ibidem*,.

L'ex libris a permis aux chercheurs russes d'identifier deux autres livres édités en Angleterre appartenant à la bibliothèque personnelle de l'érudit moldave et qui se trouvent aujourd'hui à la Bibliothèque de l'université d'Helsinki[236].

Le premier en est une édition latino-anglaise (des années '30 du XVIIe siècle) du pédagogue tchèque Jan Amos Comenius[237] *Ianua linguarum et scientiarum omnium reserata*[238], ayant une annotation autographe, en russe, de Nicolas le Spathaire Milescu *Книга – дверь языков в лицах* «Le livre en images – porte ouverte aux langues» . A retenir que Nicolas Milescu en avait un deuxième exemplaire, édité à Londres en 1670, trouvé dans la bibliothèque de A.A. Matveev, noble russe de la deuxième moitié du XVIIe siècle[239] , qui, dans son enfance, avait pris des leçons de latin et de grec avec le Spathaire[240].

Le deuxième en est *De Geomantia* – Histoire métaphysique, physique et technique de l'un ou l'autre monde, à savoir du grand et du petit – de Robert Fludd (1574-1637), éditée en Angleterre en 1617[241]. Il est intéressant de suivre les pérégrinations de ces livres. A un moment donné, on les trouve, avec d'autres livres de la bibliothèque de Spathaire, dans la bibliothèque de Mihail Lomonosov (1711-1765). Après le décès du savant, selon les chercheurs qui se sont occupé de son archive et de sa bibliothèque, les livres ont été adjugés par Grigore Orlov, un des favoris de Catherine II (1734-1783). Ensuite, par le jeu des héritages, la collection passe d'un propriétaire à l'autre et en 1826 on en fait un inventaire. En 1832, on en fait don d'une partie, à la Bibliothèque de l'Université de Helsinki, où M. Kukuškina, chargée de recherches russe, découvre ces deux livres édités en Angleterre, ayant appartenu à Nicolas le Spathaire Milescu.

Dans un autre registre, mais étroitement lié à l'objet de notre étude, il nous faut mentionner la traduction de la Bible en roumain. On convient qu'une grande partie des Saintes Écritures ou pour le moins l'Ancien Testament a été traduite par Nicolas le Spathaire Milescu. Pour certains historiens cette traduction faite dans les années '60 du XVIIe siècle à Constantinople avait pour texte de base l'édition en grec de Frankfort 1597, pour d'autres l'édition en trois volumes, toujours en grec, de

---

[236] Кукушкина В., *Редкие книги из частных библиотек и библиотеки Академии наук в библиотеке Хельсинкского университета*, in *Русские библиотеки и их читатель*, Ленинград, 1983, p. 151-152.

[237] Il y a des chercheurs qui trouvent des tangences entre certains passages de la *Description de la Chine* de Milescu et la très connue œuvre de Jan Amos Comenius *Magna didactica*.

[238] La première fois, le manuel du pédagogue tchèque a été édité à Leszno en 1631 et, peu de temps après, il est devenu une vraie encyclopédie du latin. Le livre a circulé dans toute l'Europe, à une vitesse étonnante, et dans les années '30 du XVIIe siècle, il a été édité deux fois en Angleterre. (Pour plus de détails voir: А.А. Красновский, *Ян Амос Коменский*, Москва, 1953, p. 44-46). Probablement le Spathaire Milescu detenait, à l'époque, un exemplaire édité en Occident, car en Russie ce manuel a été édité seulement en 1892-1893, à Revel. (Ян Амос Коменский, *Избранные сочинения*, ч. 1. Открытая
дверь языков. Пер. с лат. и введение Г. Ячневецкого, Ревель, 1892-1893).

[239] *Библиотека А.А. Матвеева (1666-1728): Каталог*. Сост. И.М. Полонская, Т.П. Воронова, Г.П. Енин и др., Москва, 1986, p. 117-119.

[240] Брикнер А.Г., *История Петра Великого*, Москва, 2004, p. 27.

[241] Кукушкина М.В., *Редкие книги*...,p. 151-152. Pour l'année d'édition de cet ouvrage voir О.А. Белоброва, *Об источниках «Арифмологии» Николая Спафария*, p. 132, note 12.

Londres 1653 ou de Cambridge 1665, cette dernière étant la copie conforme de la précédente. Lorsque la Bible allait être mise sous presse, la vérification et les précisions y relatives avaient aussi pour texte de référence une des deux éditions anglaises ci-dessus mentionnées. Ce qui donne tout son sens à la phrase insérée dans l'édition de 1688 de Şerban Cantacuzène: „izvodul carele au fost tipărit la Englitera" (la source qui a été imprimée en Angleterre). Comme la parution des deux éditions anglaises des Saintes Ecritures coïncident, presque, aux séjours du Spathaire Milescu en Europe occidentale, nous pensons qu'il s'en est procuré un exemplaire que l'on retrouve, par la suite, chez le métropolite Dosoftei ou l'archevêque de Husi et de Buzău, Mitrofan[242].

Dans la littérature de spécialité, l'on affirme à juste titre que le même Nicolas Milescu, dans sa très connue Description de la Chine a largement puisé dans les traités de Martini Martinus, Novus Atlas Sinensis, qui contient une ample introduction décrivant le pays accompagnée de beaucoup de cartes, paru à Amsterdam en 1655, ou l'édition de Paris, 1666[243] due à M. Thevenot et *De bello tartarico historia*, Cologne, 1654[244]. A ce qu'il paraît, ces écrits faisaient partie du bagage de N. Milescu, à son départ pour la Chine. La preuve en est que plusieurs passages de Novus Atlas Sinensis se retrouvent dans la *Description de la Chine.* Plus encore, Nicolas Milescu a été accusé, plus tard, par J. Beddeley[245] de plagiat, ce que l'historiographie roumaine conteste, par C.C. Giurescu notamment, qui considère Nicolas Milescu «auteur de la Description de la Chine, vu que cet écrit n'est pas une traduction *ad literam*, comme l'affirme Beddeley, mais une adaptation de l'œuvre de Martini, comportant de nouveaux chapitres, des adjonctions et de nombreuses omissions, adaptation indiquant dans le titre, l'utilisation d'autres livres et relations»[246]. L'opinion de J. Beddeley concernant la paternité de la *Description de la Chine*, a été analysée dans l'historiographie russe aussi, par M. I. Kazanin, qui confronte l'édition française de *Novus Atlas Sinensis* de Martini Martinus (*Relations de divers voyages curieux*) à l'édition de N. Katanov de la *Description de la Chine* du Spathaire Milescu (Kazan, 1910) pour conclure que l'écrit du voyageur moldave est une traduction ou une adaptation de l'œuvre du missionnaire catholique avec d'importantes et valeureuses adjonctions. Malgré tout cela, concluait M.I. Kazanin, Milescu ne saurait être accusé de plagiat car, à son tour, Martini Martinus, s'était inspiré ou avait repris lar-

---

[242] Cândea Virgil, *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba român*ă, in „Limba şi literatura română", Bucarest, 1963, vol. VII, pp. 36-76; Alexandru Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, Bucarest, 1969, p. 87-88.

[243] Baddeley J., *Russia. Mongolia. China*, vol. II, Londres, 1919, p. 200.

[244] Катанов Н.Ф., *Предисловие*, в кн. *Описание первыя части вселенныя, именуемой Азии, в нем же состоит китайское государство с прочими его городы и провинции*, Казань, 1910.

[245] Beddeley J., *Idem*, p. 200; C. Bărbulescu, *Prefață*, in Nicolae Milescu Spătarul, *Descrierea Chinei.* Ed. C. Bărbulescu, Bucarest, 1958, p. XIX-XX. Selon d'autres chercheurs, le mérite de Spathaire Milescu aurait été d'avoir traduit en russe, les œuvres de Martini Martinus.

[246] Giurescu C.C., *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară*, in *Analele Academiei Române*, Mem. Ist., IIIème série, vol. VII, Bucarest, 1927, pp. 231-240. Cette opinion a été soutenue avec de nouveaux arguments par C. Bărbulescu, *Prefață*, in op. cit., p. XXI-XXVII.

gement des passages des auteurs chinois ou des voyageurs occidentaux ayant visité la Chine auparavant[247]. Et c'est toujours à tort que J. Beddeley accuse Milescu d'avoir caché les emprunts à l'œuvre de M. Martini car, dans la Russie moscovite de l'époque, pour des raisons religieuses, toute référence à un quelconque auteur romano-catholique était sévèrement punie. Or, à son retour de Chine, Milescu en avait déjà pâti: il avait été exilé et banni de la cour du Tzar[248].

Le chercheur russe Alexandr Rogov, dans une étude consacrée à la littérature didactique au XVIIe siècle en Russie, insiste sur un écrit traitant du processus d'instruction et d'éducation des progénitures de grands boyards russes, il s'agit l'*Avant propos* au miscellanée de textes à caractère pédagogique et éthique destiné au jeune prince Piotr Michailovitch Čerkaski[249]. Conformément aux postulats largement répandus aussi bien en Russie qu'en Europe occidentale, l'auteur de l'*Avant propos*[250] cidessus mentionné, était adepte de cette conception de l'enfant „скрижаль ненаписаная", autrement dit la „*tabula rasa*" de la pédagogie occidentale. Il est unanimement reconnu que cet *Avant propos* va dans le sens des idées de J. Locke (1632-1704) quant à la théorie de la „*tabula rasa*"[251] telle qu'abordée dans ses écrits *De l'éducation et Essais sur l'intellect humain*, et qui, à l'époque, représentait un nouveau concept aussi bien en philosophie qu'en pédagogie. A la fin du XIXe siècle déjà, un autre historien russe, I. N. Michailovskij, a démontré que ce recueil (y compris l'*Avant propos* cidessus mentionné) avait été conçu par Nicolas le Spathaire Milescu lorsqu'il était interprète auprès du Département des Affaires Etrangères à Moscou[252]. Opinion que d'autres chercheurs, dont Olga Belobrova, partagent. Cette dernière fait remarquer aussi que le traité en question est étroitement lié à l'activité pédagogique de Milescu, car il avait enseigné le grec et le latin au jeune prince P.M. Čerkaski, ce qui voudrait dire qu'il présente l'expérience accumulée dans l'*Avant propos* écrit vers 1685[253].

---

[247] Казанин М.И., *Спафарий и Мартини,* in *Народы Азии и Африки*, Москва, 1971, № 6, p. 106-112.

[248] *Ibidem*, p. 111-112.

[249] Рогов М.В., *Школа и просвещение*, in *Очерки русской культуры XVII века*, ч. 2, Москва, 1979, p. 143-144.

[250] Publié pour la première fois en 1861, voir Н. Лавровский, *Памятники старинного русского воспитания*, in *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете*, кн. 3, Москва, 1861, p. 32-71.

[251] Домко М.И., *История русской педагогики*, ч. I, Ревель, 1896, p. 266, citation de А.И. Рогов, *Школа и просвещение*, in op.cit., p. 144, note 8. Mais, à ce sujet, il y a d'autres opinions. Par exemple, selon L. Puškariov, comparer l'esprit d'un enfant à une „*tabula rasa*", comparaison que l'on retrouve aussi dans le sérmont de S. Polotskij, *О достодолжном чад воспитании*, était pratique courante au moyen âge (avant J. Locke), en Europe , voir Дм. Жуков, Л. Пушкарев, *Русские писатели XVII века,* Москва, 1972, p. 222-223.

[252] Михайловский И.Н., *Важнейшие труды Николая Спафария (1672-1677),*Киев, 1897, pp. 22-30. Le même Michailovskij a admis, à juste titre, que Milescu est aussi l'auteur d'un Boukvar utile à son activité didactique dans les années '70 du XVIIe siècle, voir И.Н. Михайловский, in „*Зборник историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине*", Нежин, 1900, pp. 1-38.

[253] Белоброва О.А., *Личность и научно-просветительские труды Николая Спафария*, in Николай Спафарий, *Эстетические трактаты*, p. 55.

Certains chercheurs estiment qu'un autre lettré russe de la même époque, Simeon Polotski (1629-1680), qui soutenait que la notion du bien et du mal ne dépend pas de la nature humaine mais de l'éducation reçue, avançait lui aussi des idées pédagogiques proches de celles de J. Locke[254]. En même temps, il nous faut mentionner que dans l'historiographie russe, il y a un grand nombre d'études qui mettent en question l'influence de J. Locke sur S. Polotski et Nicolas le Spathaire Milescu pour la bonne raison que la comparaison de l'esprit de l'enfant à une page blanche (*tabula rasa*) circulait déjà au Bas Moyen Âge (donc bien avant J. Locke), dans toute l'Europe. Ainsi, par exemple, A. Kalinin faisait remarquer que S. Polotski dans son écrit *Вечеря душевная*, exposait, deux décennies avant J. Locke, la théorie selon laquelle l'esprit humain serait dépourvu d'idées innées, que l'esprit de l'enfant est une «tabula rasa», sur laquelle on peut imprimer diverses connaissances par instruction et éducation. Un autre historien russe, F. I. Setin[255], en analysant les conceptions pédagogiques de S. Polotski, prouve qu'elles ont des racines dans la puissante tradition didactique ayant précédé *la table rase*, bien connue en occident, avant J. Locke. Or, les œuvres de J. Locke contenant ses principes didactiques fondamentaux, *la tabula rasa* y compris, publiées en Angleterre à partir des années 1691-1693[256], seront bien plus tard diffusées en Russie, par des éditions ou copies de manuscrits. Par conséquent, nous pouvons admettre que Nicolas le Spathaire Milescu et S. Polotski ont été plutôt influencés par les idées pédagogiques qui s'étaient imposées, au fur et à mesure, en occident dès le Bas Moyen Âge, que par les œuvres de Locke. Idées dont le Spathaire avait pris connaissance lors de ses nombreux séjours en Europe, qu'il avait fait siennes pour les mettre en pratique, en Russie, dans son activité pédagogique et scientifique, ce qui se reflète aussi dans ledit *Avant propos*. S. Polotski (décédé en 1680) a fait la connaissance de Milescu dès l'arrivée à Moscou[257] de ce dernier, dont les idées ont probablement influencé l'érudit russe.

Les informations glanées démontrent l'intérêt de Nicolas Milescu pour les livres imprimés en occident et particulièrement pour la littérature théologique, philosophique et pédagogique.

Il ressort des exemples précédents que pour son activité – scientifique, pédagogique et diplomatique – Nicolas le Spathaire Milescu s'est servi de toute une série de livres en latin et grec, publiés en occident avant 1670: éditions anglaises, alle-

---

[254] Калинин А.Д., *Педагогические взгляды Симеона Полоцкого*, in *Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н.К. Крупской*, т. 155, вып. 11, Москва, 1964, p. 213-221.

[255] Сетин Ф.И., *«Буквари» Симеона Полоцкого в ряду древнерусских учебников XVI-XVII вв.*, in vol. *Русская старопечатная литература XVI – первой четверти XVIII в. Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность*, Москва, 1982, p. 93-104.

[256] Le traité De l'éducation a été publié pour la première fois en 1693 et ensuite en 1699 à Londres, l'Essai sur l'intellect humain a été commencé en 1671 et terminé vers 1686 (Voir M. Шабаева, *Педагогическая теория Локка*, in Дж. Локк, *Педагогические сочинения*, pp. 3-66, 303; Дж. Локк, Сочинения, t. I, p. 583).

[257] Голубев И.Ф, *Встреча Симеона Полоцкого, Епифания Славинецкого и Паисия Лигарида с Николаем Спафарием и их беседа*, in *Труды отдела древнерусской литературы (Пушкинский дом)*, Т. 26., Ленинград, 1971, p. 294-301.

mandes, hollandaises etc. Il s'en était procuré certains qui l'ont normalement accompagné en Russie et faisaient partie de sa bibliothèque tellement importante pour ses futures œuvres. Malheureusement, pendant les plus de trois siècles écoulés depuis la mort de l'érudit, sa riche collection de livres a été dispersée et seuls quelques exemplaires nous en sont parvenus. Par son activité en Russie, Nicolas le Spathaire Milescu a contribué, pendant plusieurs décennies, à la formation d'un véritable milieu intellectuel ce qui a d'ailleurs préparé les grandes réformes de Pierre Ier.

6. BIBLIOTECA MĂNĂSTIRII CĂPRIANA

Mănăstirea Căpriana are o bogată istorie care întruneşte aproape şase secole de existenţă, fiind fondată în domnia lui Alexandru cel Bun (1400-1432) ea a parcurs o lungă cale de la ctitorie voievodală aflată sub îngrijirea urmaşilor domnului, inclusiv a lui Ştefan cel Mare, de la metoc al mănăstirii Neamţ, până la mănăstire de sinestătătoare luată sub îngrijirea lui Petru Rareş voievod şi a Elenei Doamna, până la starea de mănăstire închinată prin cartea domnească a lui Antioh Cantemir din 1698 mănăstirii Zograf de la Muntele Athos, de la mănăstire – reşedinţă arhierească a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, până la revenirea sub oblăduirea aceleiaşi mănăstiri athonite între 1837-1918, de la recăpătarea statutului de mănăstire de sinestătătoare în cadrul Bisericii Ortodoxe Române, 1918-1944, după care a urmat o perioadă de incertitudine şi constrângeri până la desfiinţarea ei în 1962 de către autorităţile sovietice[258].

În 1989 mănăstirea Căpriana a fost redeschisă dar valorile cărturăreşti, obiectele de artă acumulate au fost risipite sau numicite irevesibil. De-a lungul secolelor Căpriana a acumulat şi o bogată colecţie de carte manuscrisă şi tipărită. Un timp aici a activat şi un scriptoriu, din producţia cărturărească a cărui s-a păstrat foarte puţin. Mai fericită a fost soarta cărţilor tipărite venite în biblioteca mănăstirii dintre care o parte am reuşit să le identificăm după surse scrise. Multe dintre acestea au interesante însemnări marginale – adevărate crâmpeie de istorie a locaşului sfânt. Inventarierea cărţilor manuscrise de la biblioteca mănăstirii Zograf de la Sf. Munte Athos arată că multe din cele 286 codice deşi sunt în limba slavonă poartă numeroase însemnări în limba română. Din păcate cercetătorii bulgari care au efectuat această muncă de descriere a acestor codice au arătat doar că ele au şi numeroase note marginale în limba română, fără să le descifreze[259]. Pornind de la faptul că mănăstirea Căpriana a fost închinată timp de circa două secole mănăstirii Zograf unde în 1917 au fost duse mai multe lucruri, putem admite că unele codice cu însemnări româneşti

[258] *Mănăstirea Căpriana (sec. XV-XX)*. Studiu istoric, documente, cărţi, inscripţii şi alte materiale. Coordonator Andrei Eşanu. Ed. Pontos, 2003, 564 p. + 24 pl.

[259] Райков Божидар, Кожухаров Стефан, Миклас Хайнц, Кодов Христо, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, София, 1997, 347 с.

ar putea proveni de la locaşul sfânt din centru Basarabiei. Numai cercetările viitoare ar putea confirma sau infirma această ipoteză.

Prezentăm mai jos lista manuscriselor şi a tipăriturilor care odinioară au aparţinut bibliotecii de la Căpriana, majoritatea din ele fiind atestate la 1934 de Paul Mihai[260], iar altele identificate de noi după alte surse scrise. Astăzi această colecţie este în mare parte pierdută.

Mănăstire Căpriana. Vedere contemporană

I. Manuscrise

1.Tetraevanghel, 1545. Pergament, 276 f., în limba slavonă. Pe faţa scoarţei următoarea inscripţie: **„Благоҫестивїи и Христолюбивїи Іоан´ Петрß [воєв]ода // Бо¥їеü милостїü Бгосподин´ вßсисои (!) Молдовлахїискои Ҙемли и господ¥а єго Єлена и с[ß] нове // господствами, Илїåþа воивода и Стефана и Константина, и сßтвор//иҳ и Ꙋкрасиҳ сßи Тетроєѵ[ан]г[є]л´ и дадоҳ єго вß молвѳ господствами вß новосßзданїное (!) наþеи монастири ОҮсп[є]нїе Прhҫистåи Богородици глаголемїи Кßприåна, вß лhто 9ҲNГ (7053)** мhсåцß октоврїи" (Cucernicul şi de Hristos iubitorul Ioan Petru voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al întregului pământ al Moldovlahiei, şi doamna sa Elena, şi fiii domniilor sale, Iliaş voievod şi Ştefan şi Constantin, am făcut şi am împodobit acest Tetraevanghel şi l-am dat întru ruga

[260] Mihail Paul, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Aşezăminte. Scrieri. Personalităţi,* Chişinău, 1993

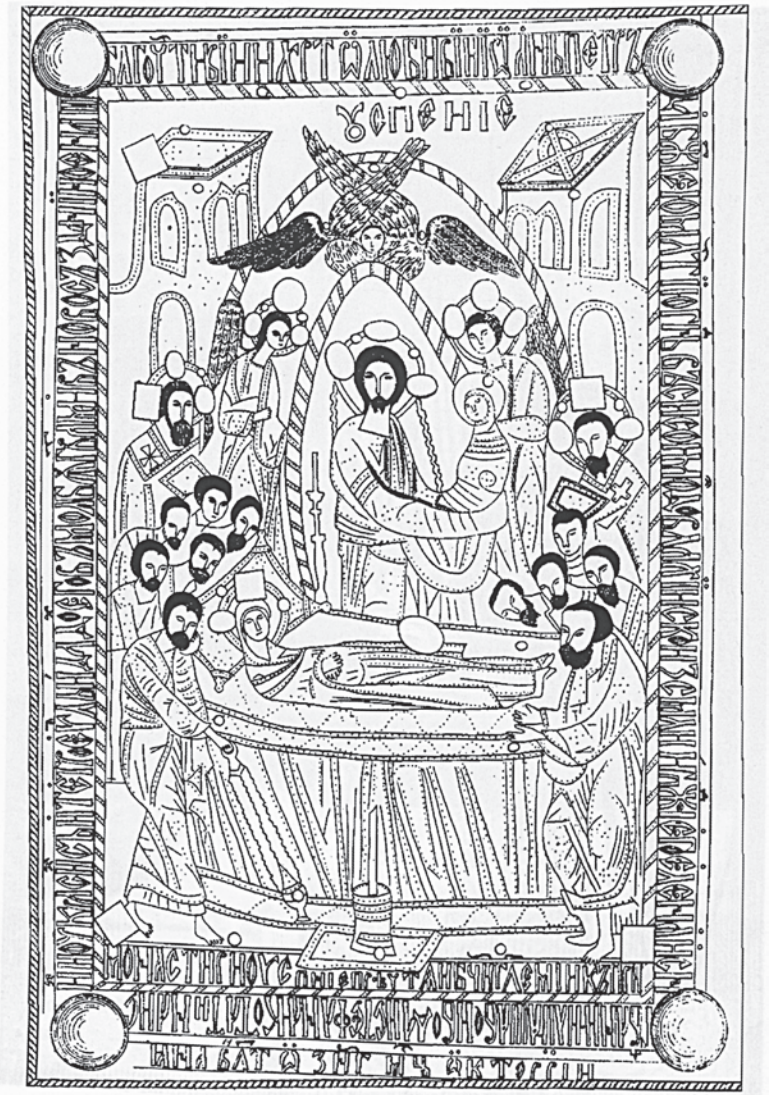

Scoarța ferecată a *Tetraevanghelului* dăruit de Petru Rareș și doamna sa Elena Mănăstirii Căpriana (1545)

domniilor noastre la din nou înălțata mănăstire a noastră, a Adormirii Preacuratei Maicii Domnului, numită Căpriana, în anul 7053 (1545), luna lui octombrie)".

Locul actual de păstrare este necunoscut.

2. *Miscelaneu de învățături ascetice cu Viața Sf. Gheorghe*, 1552. Hârtie, copist Evloghie, pentru mănăstirea Căpriana. Locul actual de păstrare este necunoscut.

3. *Tetraevanghel*, sec. XVI. Pergament, fragment, 1 f.

Miniatură ce îl reprezintă pe Evanghelistul Luca, zugrăvit în culori pe un fond de aur încadrat în chenar floral. Această miniatură a făcut parte dintr-un Evangheliar

scris în Moldova şi a fost semnalată de A. I. Iaţimirski, care a descoperit-o în schitul Horodişte. Alţi cercetători indică proveniența manuscrisului din mănăstirea Căpriana.

Manuscrisul se păstrează la Muzeul Istoric din Moscova, fond, nr. 23905 ("П.И. Щукин"), nr. 10 b.

4. *Numele ctitorilor şi altor făcători de bine mănăst[irii]Dobrovățului, cu hramul Pogorârii Sfântului Duh, zidită şi înzestrată de domnul Ştefan voievod în anul de la zidirea lumii 7011 (Pomelnicul mănăstirii Dobrovăț),* sec. XVIII (?). Hârtie, traducere românească a Pomelnicului început în 1503.

Manuscris atestat în Biblioteca mănăstirii Căpriana de către Şt. Berechet în 1928. Locul actual de păstrare necunoscut.

5. *Miscelaneu cu învățături, povestiri din Pateric şi vieți de sfinți,* 1802. Hârtie cu filigran, 231 f., 1^0, copist Chesarie de la mănăstirea Căpriana, în limba română.

Însemnarea copistului pe fila 1^v: „Acestu *Patericu* s-au scris în zilile domniei sali Alixandru Nicolaiu Suțu voievoda [iunie 1801-septembrie 1802] şi a preosfinției sali mitrpolit chirio chir Iacov [Stamati (1792-1803)], în cari Pateric sint (!) cuprinse cuvintile fericitului părinte Doroteiu şi alti vieți a svinților (!) şi pururea pominiților părinții, scriindu-se în mănăstire Căpriana, undei era egumen svinție - sa părintile Serafim. Şi s-au săvârşit de scris acum la velet 1802 noem[vrie] 21, la venirea domniii sali, Alexandru Moruz voievoda, de mini smeritul între monaşii Chesarie monah, sin erei Vasili Paicu ot biserica g[os]pod".

Altă însemnare a copistului pe f. 3-13: „Această carte ci să chiamă Pateric s-au scris de pe alt Pateric adivărat cu ostiniala păcătosii meli mâini întru dragoste Adormirii a Maicăi Precistii şi o am şi afirosit, ca să fii statornică a Maicăi Precistii fiind hram. Şi nemişcată să fii de la această sfântă mănăstiri Căpriana (cuvânt răzuit, dar lizibil) pentru ca să fii de mângăeri streinilor ce vor pica aici la această casă, după cum am picat şi eu, cât şi spre îndulcire şi altor creştini râvnitori ce vor voi să s[e] zăbovască. Deci oricini ar îndrăzni ca să o răzlețească de la această mănăstiri, unul ca acela să fie supt blăstămul Maicăi Precistii şi în toate ale lui să fii împedicat şi dătător de samă şi de multă astiniala me, ci am făcut pentru pomenire me la aceastu lăcaş să fie. Deci vă rog pe D[u]m[nea]v[oastră] precinstiților cetitori, când veți ceti, toate greşalile ce veți găsi într-însa să le tocmiți şi pe mini să mă ertați căci ca un om fiind îngreuet de bătrâneți şi de nevidere, ştiu c-oi fi greşit şi Dumnezău să vă erte şi pe D[u]m[nea]v[oastră], fiind a D[u]m[nea]v[oastră] smerit Chesarii monah. S-au isprăvit de scris acum la velet 1802 noem[vrie] 21".

Pe f. 1^v-2 însemnare posesorală: „Acest *Pateric* scris cu mâna esti a s[fintei] m[ănăstiri] Curchi. 1839, iunie"; pecetea ovală a mănăstirii Curchi pe filele 2, 7, 231.

Se păstrează în colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț de la ANRM, F. 2119, inv. 3, nr. 13.

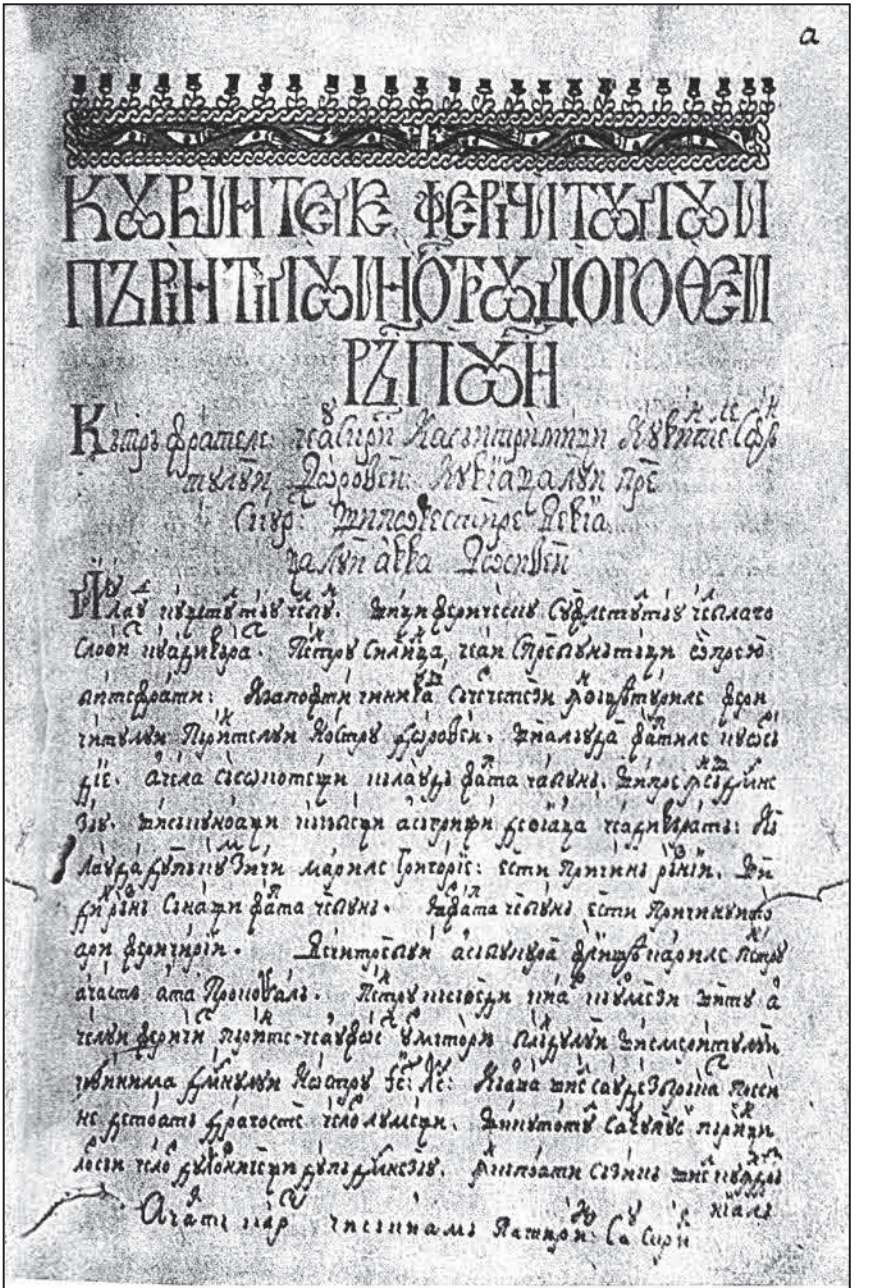

Filă din codicele copiat la Căpriana în 1802

6. *Slujba Sfântului mucenic Serafim*, 1810. Hârtie, 1^0. Text în limba greacă. A aparţinut bibliotecii de la mănăstirea Căpriana. În anul 1924 se afla în biblioteca Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti din Chişinău.

7. *Una sută patru istorii din Testamentul Nou*, sec. XIX. Hârtie. Fără fila de la început, in 8^0 . Legătură în scoaţe de piele. Manuscrisul s-a aflat în mănăstirea Căpriana până la sfârşitul secolului al XIX-lea. În 1924 se afla la Chişinău, fiind adus de protoiereul Teodor Petrovici şi I.I.Zelinschi, vezi: Catalogul bibliotecii Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti, 1924, Extras din RSAIB, XVI, Chişinău, 1925, nr.4 (521), p. 24.

8. *Tipic pentru lăcuinţa cea de obştea mănăstirii Kanevschi, scris pentru duhovniceşti lăcuitori*, 1825. Hârtie, tradus de de Mihail Popovici de pe originalul în limba rusă ce s-a tipărit la Sankt-Petersburg în anul 1824.

Însemnare la sfârşitul manuscrisului: „Anul 1825, noembrie 2 zile, s-au scris de mine mult păcătosul cel mai jos iscălit, în mănăstirea Chipriana, de Mihail Popovici ”.

În anul 1934 manuscrisul se afla la mănăstirea Frumoasa, judeţul Orhei, unde a fost depistat de Paul Mihail[261].

II. Tipărituri

1. *Evanghelie*, Lvov, 1636. Însemnare: „Această *Evanghelie* a mănăstirii Chipriana, să se ştie, am dat-o la Lipovăţ[262] şi iarşi să o aducă, în numele Tatălui şi al Fiului şi Sfântului Duh, amin. Această carte, *Tetraevanghel*, a cumpărat-o robul lui Dumnezeu, ierei Ştefan, şi preuteasa lui, Drăguna, şi a dat pe ea 4 lei bătuţi, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domnului nostru Ioan Antonie voievod, la anul 7188 (1680), luna februarie 21 zile. Eu, ierei Grigore, am scris, multpăcătosul”[263].

2. *Evanghelie*, Snagov, Tipografia mănăstirii, 1697, 180 f.

Însemnare pe f. 2: ştampilă rotundă, cerneală albastră: „Arhiepiscopia Chişinăului. Muzeul bisericesc. România. 1942” şi altă însemnare a f. 72^v-78: „Să să ştii. Această Sfântă şi de Dumnezău lăsată *Evanghelie* am cumpătat dentâi den Căuşeni de la tătari, ca să fie de treaba sfintii biserici, aici la Micăuţi, pentru ca să pomenească numele nostru cine ar citi pe dânsa. Popa Stratul, preoteasa mea Ana şi fiiu meu State. Şi am scris eu Iordache diacon să să ştie let 7225 (1717) meseaţ mai 30. Iar eu am dat-o la sfânta mănăstire Căpriana această sfântă Evanghelie, ş-am dat şi 3 stupi cu Evanghelie şi o Liturghie ca să fie danie în veci neclintit. Iar cine s-ar ispiti a o lua de la mănăstire să fie treclet şi proclet, şi anathima, şi să fie afurisit de 300 şi 18 oteţ, care au fostu la săbor la Nicheia şi să fie şi de noi neiertat”[264]

---

[261] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* în *Mănăstirea Căpriana (sec. XV-XX). Studiu istoric, documente, cărţi, inscripţii şi alte materiale***.** Coordonator Andrei Eşanu. Ed. Pontos, 2003, p. 384-389. (în continuare: Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii*)

[262] Satul Lipovăţ, jud. Vaslui.

[263] *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei*. În 4 volume. Ed. Caproşu I. şi Chiaburu E., Iaşi, vol. I (1429-1750), Iaşi, 2008, p. 287 (în continuare: *Însemnări de pe manuscrise*)

[264] Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău, Catalog*, Iaşi, 2011, p. 49, nr. 9. Se păstrează la BŞCAŞM, cota 21100. (În continuare: Cereteu Igor, *Cartea românească vechi*)

3. *Minei pe luna mai,* Kiev, 1745.

Însemnare: „Această carte a luat-o în mănăstirea Căpriana, căpitanul Mitrofan. Anul 1771 mai 10”[265].

4. *Minei pe luna septembrie,* Kiev, 1750.

Însemnare: „Această carte s-a luat de la mănăstirea Chipriana de căpitanul Mitrofan, al anul 1771 mai 10, iar la Lipovăț este dată de mine … arhimandrit”[266].

5. *Apostol,* Iaşi, 1756.

Însemnare fără dată: „Acest *Apostol* …eu Iacov monah, dechiul ot Sfânta mănăstirea Căpriană, şi le-am dat eu, cu mână me, la biserica la Scorene, la Sfeti Spiridon pentru sufletul meu …”[267]

6. *Liturghie,* Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1759, 172 f.

7. *Triod,* Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1761, 222 f.

8. *Psaltire,* Iaşi, 1766, 264 f.

9. *Minei pe luna decembrie ,* Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1779, 234 f.

Însemnare la început: “Această carte, *Minei pă luna decemvri,* unul ci vii citi pe această sfântă carte, s-au cumpărat de sfinția sa ieromonah Theodosi preot, cel ce era moş preotului Grigorie, şi s-au închinat şi s-au dat pre ea la sfânta mănăstire Dobrovăț, unde este hramul Pogorârea Sfântului Duh, pentru sufletul său şi a părinților săi şi a tot neamul lui, iar cine o va scoate din mănăstire să fie blăstămat de Dumnezeu în veac. În zilele luminatului domn Alexandru Ioan [Mavrocordat], 1785, august 21”.

10. *Cuvintele părintelui Teodor Studitul,* Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1784, 123 f.

11. *Catavasier***,** Tipografia lui M. Strilbițki**,** Iaşi, 1792, 191 f.

Însemnare la începutul cărții: “Acest *Catavasier* este a dascălului Gheorghi sîn Costea. Spre ştiință s-au scris la anul 1843, mart 8”.

În continuare altă însemnare: “La 1866, iulie în 9 zile, din nenorocire s-au trecut în viață soția mea Soltana şi la 10 iulie s-au mormântat la biserica cu hramul Sfântului Ştefan din oraşul Ieşi, în zi de duminică, în vârstă de 46 ani”.

12. *Triod,* Bucureşti, 1798.

13. *Octoih,* Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1804, 98 f. Însemnare la sfârşitul cărții: “Să se ştie de când eu am şezut la Căzăneşti [ținutul Orhei], ierodiacon Ştefan, 1808, fevruarie 28 zile (urmează câteva cuvinte ilizibile) şi m-am povelit diacon desăvârşit la Sfântul Spiridon gospod [domnesc] în Iaşi, la arhiereu Nectarie, 1808, ianuari[e] 30”.

14. *Tâlcuire la cele patru evanghelii* , Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1805, 360 f.

Însemnare pe marginile de jos ale filelor de la început: “Această sfântă carte, ce să numeşte *Tâlcui[rea] Sfintei Evanghelii*, este drept a me, a posluşnicului de la mănăstirea Înălțării Domnului nostru Iisus Hristos, Hârjauca, anume Constantin Postolache, 1855, noiembrie 24”.

15. *Teologia lui Damaschin,* Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1806, 292 f.

---

[265] *Însemnări de pe manuscrise,* vol.II (1751-1795), Iaşi, 2008, p. 203.

[266] *Ibid*em, p. 202.

[267] *BCU Iaşi. Ms. VI-74* , p. 606. *Însemnări de pe manuscrise,* vol.II (1751-1795), 2008, p. 64-65.

Însemnări pe filele de la începutul cărţii: 1)"La anul 1875, noiemvrie în 26 zile, s-au dus către Domnul ierodiaconul Anastasie din sfânta mănăstire Gherboveţi". 2)"1875, decem[brie] în 10 zile, s-au dus către Domnul arhimandritul Serafim şi posluşnicul Teodor, tot într-o zi".

16. *Molebnic,* Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1808, 41 f.

17. *Viețile sfinților pe noiembrie,* Mănăstirea Neamț, 1811,355 f.

18. *Viețile sfinților pe decembrie,* Mănăstirea Neamț, 1811, 335 f.[268].

19. *Octoih,* Buda 1811. Însemnare : „Această carte aparține mănăstirii Căpriana an 1868 în ziua 17 aprilie, când era stareț arhimandritul Cozma de la Zograf"[269].

20. *Viețile sfinților pe ianuarie,* Mănăstirea Neamț, 1812, 331 f.

21. *Viețile sfinților pe februarie*, Mănăstirea Neamț, 1812, 193 f.

22. *Viețile sfinților pe martie*, Mănăstirea Neamț, 1813, 303 f.

23. *Viețile sfinților pe aprilie,* Mănăstirea Neamț, 1813, 174 f.

24. *Scara lui Ioan Sinaitul*, Mănăstirea Neamț, 1814, 228 f.

Însemnare la început, pe marginile de jos ale filelor: "Această carte, *Viața Sfântului Ioan Scăraru*, s-au cumpărat de monahul Avram şi schivnicul Evghenii de Căpriana şi de Neculai, pre care o am afierosit-o".

25. *Liturghie,* Tipografia Exarhicească, Chişinău, 1815, 202 f.

26-27. *Molebnic*, Chişinău, Tipografia Exarhicească, 1816, 132 f. Paul Mihail atestă în 1934 la Căpriana două exemplare ale *Molebnicului* din 1816, un exemplar se păstra în biserica Sf. Ghgeorghe, având la început însemnarea: "Această Sfântă carte, împreună cu alte asemenea întovărăşită, s-au cumpărat pentru trebuința Sfintei mănăstiri Căpriana la 1815, ghenar 4 zile. Gavriil arhimandrit". Al doilea exemplar se păstra în biblioteca mănăstirii.

28. S*lujba pentru izbăvirea de gali şi cele 20 de neamuri ce s-au dat peste împărăția rusă,* Chişinău, 1816.

29. *Tipicon,* Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1816, 370 f.

Însemnări pe filele de la început: "Această sfântă şi dumnezeiască carte ce să numeşte *Tipicon* îmi este dată în dar de preasfințitul mitropolit al Moldaviei, chiriu chir Veniamin Negel, mie, smeritul între arhimandriți Chiril, asesor Decasteriei Mitropoliei Chişinăului şi Hotinului, proestos mănăstirilor Curchi şi Dobruşa şi blagocinul mănăstirilor şi schiturilor, la anul 1817, pe fevruarie 10. Chiril arhimandrit".

În continuare altă însemnare: "Anul 1825, avgust 24 ziuă. Această carte *Tipicon* s-au dat la beserica Adormirii Maicii Domnului din mănăstirea Căpriana, spre pomenirea răposatului arhimandrit ieroschimonah Chiril, fiind eu epitrop. Arhimandrit Gavriil, iconom"[270].

[268] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 389-396.
[269] *BCU Iaşi. Ms. VI-74* , p.601.
[270] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 395-402.

ТИПИКОН

Дн тр҃в слава сф҃ѣтей, чѣй де ѡфѣ́инцъ, фъкъто́арей де вїа́цъ, шй не дескрѫ́итей тр҃ице, а тѧтъ́лоѫ, шй а фїюлоѫ, шй а сфѣтъ́лоѫй дх҃:

Сѧ тълмъчи́т а҃ълтъ ка́рте чесъ нумѣ́ще

ТЎПИКѺН.

Е пе чѣ́л Бла҃гословенїе де К҃: СХМХ: Г҃: Д҃: шй сѧ дат дн тоу́ѧ лкм дтжй. Дн тр҃ице дтжа дмнезе́ѹ пр҃е дѹмнатъ́лоѹй шй пр҃е дн҃ѕѧтъ́лоѹй но́стр҃ Дóмн

СКРИАЇ ЛЕТОПИСЕЦЪ ЎРЕЛИ ВОЕВ.

Въ блгословенїе шй тодїе сѣлтъ́мла Пр҃е ѡсфинцитъ лоѹй Архїепископ шй Митрополіт і тоате Молдавїа.

ЎРЇѺ ЎРЇѺ ВЕНІАМІН

Дн тр҃ице а пътрѹ҃е ін а Архїпастирїей сале дѹпъ а доѹ҃ї́змр шй сфи҃ле ла сѧвръшѹ҃а сф҃ѣтей Митрополій.

Дн Тъпографїа сф҃ѣтей Митрополій дн Й҃ШЙ. Ла дѹва҃ лета Хс҃ а҃ѡѕ҃і.

1816

Де Іеромонахъ СТК, Шй де М: Й: Т: С:

„Tipicon”, (Iaşi, 1816)

30. *Tadeum în ziua Crăciunului*, Chişinău, 1816[271].

31. *Noul Testament*, Sankt-Petersburg, Tipografia Sfântului Sinod, 1817, 275 f.

32. *Ceaslov*, Chişinău, 1817. Exemplar atestat în 1934 de Paul Mihail în biserica Sf. Gheorghe de la Căpriana.

33. *Biblia*, Sankt- Petersburg, Tipografia lui Nic. Grecea, 1819

Însemnare pe scoarță: "1821 iul[ie] 9 zile, s-au luat această *Biblii* pentru mănăstirea Căpriana, pentru care s-au plătit cincisprăzăci lei şi s-au dat să ste în biserică. Gavriil arhimandrit şi iconom". În 1924 carte se păstra în Biblioteca Societății Istorico-Arheologice Bisericeşti din Chişinău sub nr. 4.520.

34. *Noul Testament*, Sankt-Petersburg, Tipografia lui Nic. Grecea, 1819, 154 f.

35-36. *Liturghie*, Chişinău, 1819, 2 exemplare.

37-38. *Minei de obşte*, Chişinău, 1819, 232 f, 2 exemplare.

39-40. *Rânduiala sfinţirii bisericii*,Chişinău, 1820, 115 f, 2 exemplare.

Însemnare la început: "Această Sfântă carte ce se întrebuințează la multe rânduieli bisericeşti am dăruit-o la besărica (!) cu hramul Sfântului Gheorghie din satul Căpriana la anul 1870"[272].

41. *Moletvenic*, Chişinău, Tipografia Exarhicească, 1820, 548 f.

Însemnare pe forzațul II: „Subsemnatul P… din comuna Susleni, județul Orhei, plasa Chiperceni. Această carte cumpărată de la mănăstirea Chipriana şi am dat pe ea 17 de lei şi … parale la anul 1943"[273].

42. *Irmologhion*, [Viena] , 1823, 117 f.

Însemnare la început: "Acest *Ermologhion* este din numărul cărților mele, Silvestru Vatopedinos. 1843, avgust 13", urmată de altă însemnare: "Acest *Irmologhion* esti drept al meu, dăruit de la sora me Irina […], arhimandrit Nicandru. 1843, avgust 13".

43-45. *Testamentul Nou*, Sankt-Petersburg, 1824, 3 exemplare.

46. *Rugăciune de mulțumire*, Chişinău, 1826, 14 f.

La sfârşitul textului se precizează: "S-au tălmăcit pe limba românească din cea slovenească şi s-au tipărit în Duhovnicească tipografie a Bessarabiei, în Chişinău, anul 1826, în luna lui septemvrie".

45. *Evanghelie*, Mănăstirea Neamț, 1834.

48. *Viețile sfinților pe octombrie*, Iaşi, 1835.

49. *Viețiele sfinților pe noiembrie*, Iaşi, 1835.

50. *Viețile sfinților pe ianuarie* ,Iaşi, 1835.

51. *Viețile sfinților pe februarie*, Iaşi, 1835.

52. *Viețile sfinților pe mai*, Iaşi, 1836.

53. *Viețile sfinților pe iulie*, Iaşi, 1836.

54. *Viețile sfinților pe august*, Iaşi, 1836.

55-56. *Liturghie*, Chişinău, Tipografie Duhovnicească, 1837, 410 f., 2 exemplare.

---

[271] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, *p. 36.*

[272] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 403-405.

[273] Cereteu Igor, *Cartea românească vechi,* p. 201, nr. 554.

57. *[Slujba pentru înfrângerea lui Carol al XII la Poltava]*, Chişinău, 1838, 19 f.[274]

58-65. *Antologhion*, Tipografia Mănăstirii Neamţ, 1840.

Încemnare pe foaia albă la începutul cărţii I: „Сия книга принадлежит иеромонаху Гинкульского монастыря Филарету. 1882. Сентябрь18"(Această carte aparţine ieromonahului mănăstirii Hâncu Filaret. 1882, septembrie 18);

II: „Această sfântă carte, ce se numeşte *Antologhie* sau Florealegere, iaste dreaptă a me posluşnic Carp Stahie din sfânta monastire Hâncu";

III: „Iar acum în monastirea Chipriana ieromonah Climent. 1870. Noemvrie 7 zile".

La f. 1-39: „Această carte, ce se numeşte *Heruvicariu*, este din numerul acelor şapte cărţi. Al 2-lea *Utrinariu*, al treilea *Triodul* şi *Penticostariu*, al 4-lea şi al 5-lea, 2 cărţi pe 12 luni ce să numesc *Idiomilare*, ai 6-lea *Prohodul Domnului*, al 7-lea *Anastasimatariul*, sint drepte a părintelui igumenu Ghedeon nacialnicul Sfintei mpnastiri Hâncului, cumpărate de la ieromonahul Climent din Sfânta monastire Chipriana cu preţi treizeci ruble argint la anul 1870 dechemvrie 1 zi şi pentru că mi-au fost încredinţate mie pe o vreme pentru cântare am însămnat întrânsele, am şi iscălit monah Filaret"[275].

66. *Penticostar,* Sibiu, 1841, 158 f.

67. *Psaltire*, Mănăstirea Neamţ, 1843, 206 f.

68. *Catehisis creştinesc*, Tipografia Sinodului, Chişinău, 1844, 198 f.

Însemnare la început: "Anul 1849, luna lui octovrie 16 zile. La 10 ceasuri de zi, la sfântul mocenic Loghin, cel de lângă Crucea Domnului, am primit chipul îngeresc prin blagoslovenia Sf. Sinod şi au fost nănaşi ieromonah Tarase şi m-au tuns părinteli igumenul Serafin. Monah Visarion. Oct[ombrie] 25 zile, m-au făcut diacon"[276].

69. *Evanghelie,* Mănăstirea Neamţ, 1845[277].

70-71. *Triod,* Mănăstirea Neamţ, 1847, 407 f. 2 exemplare.

72. *Apostol***,** Mănăstirea Neamţ, 1851, 224 f.

73. *Ceaslov*, Chişinău, 1852.

74. *Minei pe ianuarie*, Sibiu, 1853.

75. *Minei pe februarie*, Sibiu, 1853.

76. *Minei pe martie,* Sibiu, 1853.

77. *Penticostar***,** Chişinău, 1853, 214 f.

78. *Minei pe aprilie,* Sibiu, 1854.

79. *Minei pe mai*, Sibiu, 1854.

80. *Minei pe iunie***,** Sibiu, 1854.

81. *Minei pe iulie,* Sibiu, Tipografia Episcopească , 1854, 146 f.

82. *Minei pe august***,** Sibiu, Tipografia Episcopească, 1854, 150 f.

---

[274] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p.406-408.

[275] Cereteu Igor, *Cartea românească vechi,* p. 236, nr. 673. Se păstrează la BNRM, cota 85630.

[276] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 408-409.

[277] Bălan Pavel, *Cetăţile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene*, Chişinău, Ed. Arc, 2002, p. 124.

Însemnare la sfârşitul cărţii: "S-au scris la 1868, august în 13 zile de ierodiacon Climent. Întru aceeaşi zi s-au aşezat întru biserica Adormirii [Maicii Domnului] două icoane mari cu chivot, una a Sfântului Mare Mucenic Gheorghie şi una a făcătoriului de minuni Ierarh Nicolae, prin stăruinţa sfinţiei sale arhimandrit Cozma, fiind şi însuşi nacealnic al sfintei mănăstiri, iar iconom Pamfilie, care şi cu alte multe scumpe podoabe şi veşminte au împodobit sfânta biserică [din mănăstirea Căpriana]`".

83. *Minei pe decembrie***,** Sibiu, Tipografia Episcopească, 1854.

84. *Evanghelie*, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1855, 356 f.

85. *Prolog [martie]*, Mănăstirea Neamţ, 1855, 266 f.

86. *Prolog [iunie]*, Mănăstirea Neamţ, 1855, 247 f.

87. *Rânduiala de rugăciuni în vremea războiului***,** Chişinău, 1855.

88. *Minei pe septembrie***,** Sibiu, Tipografia Episcopească, 1856, 153 f.

89. *Minei pe octombrie*, Sibiu, Tipografia Episcopească, 1856, 170 f.

90. *Minei pe noiembrie*, Sibiu, Tipografia Episcopească, 1856, 192 f.

91. *Minei pe decembrie***,** Sibiu, Tipografia Episcopească, 1856, 218 f.

92. *Idiomelariu*, Mănăstirea Neamţ, 1856, 133 f.

Însemnare la început: "Această cinstită carte, adică *Triod* al postului şi *Penticostar*, este drept al meu, poslușnicul Ivan Sîrcov, am iscălit spre aducere aminte când eram eu în Sfânta Mitropolie a Chişinăului, în anul 1859, în luna septemvri, 16 zile".

93. *Liturghie***,** Sibiu, 1856, 244 f.

94. *Tipicon***,** Chişinău,Tipografia Duhovnicească, 1857, 438 f.

95. *Prohodul Mântuitorului***,** Mănăstirea Neamţ, 1857.

96. *Agiazmatar bogat*, Sibiu, 1857. La început:"Această carte aparţine ieromonahului mănăstirii Căpriana Gavril Macarevici, anul 1873, ziua – 17 ianuarie"[278].

96. *Ceaslov*, Mănăstirea Neamţ, 1858, 355 f.

Însemnare la început: "La anul 1881, noiemvrie în 12 zile, s-au trecut den viaţă maica noastră schimonahia Epraxia Scurtulencova în mănăstirea Tabării; ficiorii ei sunt Teodor şi Ioan Scurtulenco".

97. *Trebnic*, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1859, 259 f.

98. *Canonic***,** Chişinău, Tipografia Casei Arhiereşti, 1860, 251 f.

99. *Chiriacodromion*, Chişinău, Tipografia Casei Arhiereşti, 1860, 368 f.

Însemnare la începutul cărţii în limba rusă: "Din numărul cărţilor mănăstirii Sfintei Adormiri a Căprienii. S-a cumpărat de către starețul acestei mănăstiri, arhimandritul Cozma, în luna februarie, anul 1863, din Tipografia Casei Arhiereşti din Chişinău, cu preţ de 3 ruble şi 50 copeici argint. Ieromonah Mitrofan".

100. *Liturghie*, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1860, 93 f.

101. *Liturghie*, Mănăstirea Neamţ, 1860, 190 f.

102. *Ceaslov***,** Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1862, 224 f.

103. *Octoih*, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1862, 331 f.

104. *Acatistul sfîntului spiridon***,** Iaşi, 1862.

105. *Liturghie*, Sibiu, 1862[279].

[278] *BCU Iaşi. Ms. VI-74* , p.645.

Însemnare pe hârtia lipită de 1 scoarță : „Această carte a sfintelor şi dumnezeieştilor *Liturghii*, sfinților Părinți Ioan Zlatoust, Vasile cel Mare şi a Prejdeosviatenii este dăruită de ieromonahul Natanail Gore al sfintei mănăstiri Căpriana sfintei biserici a sfântului ierarh Nicolae din comuna Lozova, jud. Lăpuşna, în anul 1926, august 15”[280].

106. *Acatistul sfintei treimi*, Mănăstirea Neamț, 1863.

107. *Slujba sfinților Metodiu şi Chiril***,** Chişinău, Tipografia Casei Arhiereşti, 1865, 20p.

108. *Ceaslov*, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1867.

109. *Ceaslov*, Mănăstirea Neamț, 1874, 362 f.[281]

110. *Tetraevanghel*, Pecerskaia Lavra, Kiev, 1891[282].

111. *Ceaslov*, Chişinău, 1907.

112-113. *Trebnic***,** Chişinău, Tipografia Eparhială, 1908, 1334 p., 2 exemplare.

114. *Viețile sfinților pe luna martie*, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1912, 387 p.[283]

115. *Acatistul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu Bucuria tuturor scârbiților*, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1909, 42 p.

Însemnari la p. 2: „Părintele Anastsie”; p. 35: „Vornicescu Varsanufii”; pe forzaț: „Acaestă carte este de la părintele Varsănufie. 1 octombre 1962 s-o disființat monastirea Copriana” [284].

116. *Acatistul acoperemântului Maicii Domnului***,** Chişinău, 1913, 77 p.

117. *Viețile sfinților pe luna martie*, Chişinău, 1914.

118. *Evanghelie/Евангелия*, *Кишинев*, *Епархиальная типография*, 1914, 143 c., paralel în limbile rusă şi română (cu caractere chirilice).

119-120. *Liturghie***,** 2 exemplare[285].

---

[279] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii*, p. 410-420.

[280] *BCU Iaşi. Ms. VI-74* , p. 553.

[281] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 421-422.

[282] Bălan Pavel, *Cetățile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene*, Chişinău, Ed. Arc, 2002, p. 124.

[283] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p. 422.

[284] Cereteu Igor, *Cartea românească vechi,* p. 332-333, nr. 1051. Se păstrează la BNRM, cota 56026.

[285] Pelin Valentina, *Biblioteca mănăstirii,* p.422-424.

7. BIBLIOTECA MANASTIRII CONDRITA

Constituirea bibliotecii schitului Condriţa a început în sec. XVI şi a continuat până în sec. XIX[286]. De la bun început schitul s-a asigurat cu strictul necesar de cărţi pentru oficierea slujbelor religioase, ele fiind atât manuscrise, cât şi tipărite. O parte din cărţi provin din donaţii, altele au fost cumpărate de diriguitorii schitului, cum a făcut-o pe la 1806 stareţul Serafim.

Cele mai vechi însemnări de donaţie aşternute pe paginile unor cărţi de la schitul Condriţa datează din 1745, fiind vorba de un „Apostol", tipărit la Lvov de Ivan Feodorov în 1573-1574 şi dăruit sfântului locaş de ieromonahul Nicolae, cu ocazia sărbătorii „Vovideniei Sfintei Născătoare de Dumnezeu", precum şi cea din iunie 1784 de pe „Evanghelia greco-română", Bucureşti, 1693, donată de Teodor Nani.

Din 1874 datează şi cea mai veche descriere a colecţiei de cărţi de la schitul Condriţa efectuată de M. Ganiţki, colaborator la Revista Eparhială din Chişinău, care a cercetat 14 cărţi[287]. La acea dată, biblioteca schitului nu avea un catalog, cărţile manuscrise şi cele mai vechi tipărituri se păstrau în cufăre speciale, în cafastrul bisericii. Călugării au răspuns cu amabilitate la dorinţa vizitatorului de a vedea cărţile, informându-l că au la schit şi „cărţi ruseşti" (evident slavoneşti - n. n.). Aceasta informaţie precum şi faptul că slujba religioasă se oficia în „moldoveneşte", după cum arată acelaşi M. Ganiţki, ne face să credem că în biblioteca schitului erau la acea vreme şi destule cărţi în limba română. Drept exemplu, în această privinţă, ne poate servi o inscripţie de pe un „Octoih", tipărit cu litere chirilice în limba română la Buzău în 1700: „Această carte ….(loc tăiat) egumenul Căprienei în schitul Condriţa" („сию книгу… игумен Киприана в скиток Кондрицу")[288]. Când şi în ce împrejurări a ajuns cartea în mâinile unui egumen de la Căpriana, ca acesta din urmă să o dăruiască schitului Condriţa nu ştim. Un lucru s-ar putea afirma cu multă certitudine: şi anume că acest exemplar a avut o soartă interesantă. Astfel, dintr-o altă inscripţie de pe acelaşi „Octoih" aflăm că imediat după ce a fost tipărit „… esti dat de pomeană de măriia domnu nostru Io Constandin Băsărab voevod (Constantin Brâncoveanu, domn al Ţării Româneşti (1688-1714) - n. n.), la biserica din târgu în Craiova, unde esti hramul Uspenie Bogorodiţe… dechemvrie 1 dni 7250 (sic!, corect ar fi 7209) (1700) "[289].

---

[286] O scurtă privire istorică asupra trecutului schitului Condriţa vezi: Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Schitul Condriţa - metoc al mănăstirii Căpriana*, în vol. Eşanu Andrei ş.a., *Mănăstirea Căpriana sec. XV-XX*, Chişinău, 2003, p. 97-115.

[287] Ганицкий М. *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1874, Отд. неофиц., № 22, с.840-851, 1875, Отд. неофиц. №22, с. 823-830.

[288] Mihail P.**,** *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chişinău, 1993, p. 164.

[289] *Ibidem.*

Cu părere de rău, deoarece M. Ganiţki nu cunoştea limba română, el descrie doar o parte din cărţi, doar pe cele slavoneşti şi ruseşti, trecând în lista sa câteva codice manuscrise şi mai multe tipărituri. Alte informaţii despre unele codice manuscrise ale schitului Condriţa aduce pe la sfârşitul sec. al XIX-lea cunoscutul slavist basarabean A. I. Iaţimirski[290]. În perioada interbelică, biblioteca schitului a fost cercetată de Petre Constantinescu-Iaşi[291], Alexandru David[292], Dimitrie Balaur[293]. Informaţii sporadice despre unele exemplare de cărţi din biblioteca aceleiaşi mănăstiri se întâlnesc în lucrările lui Paul Mihail[294], în cele ale Valentinei Ovcinicova (Pelin)[295], ş.a. Unele întregiri ale bibliotecii Condriţei se datoresc publicaţiilor lui Pavel Balan, Igor Cetereu, precum şi investigaţiilor din Arhiva Naţională a Republicii Moldova şi în Secţia de manuscrise a Bibliotecii „Mihai Eminescu" a Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi. Aceste informaţii ne-au permis să reconstituim biblioteca schitului Condriţa formată

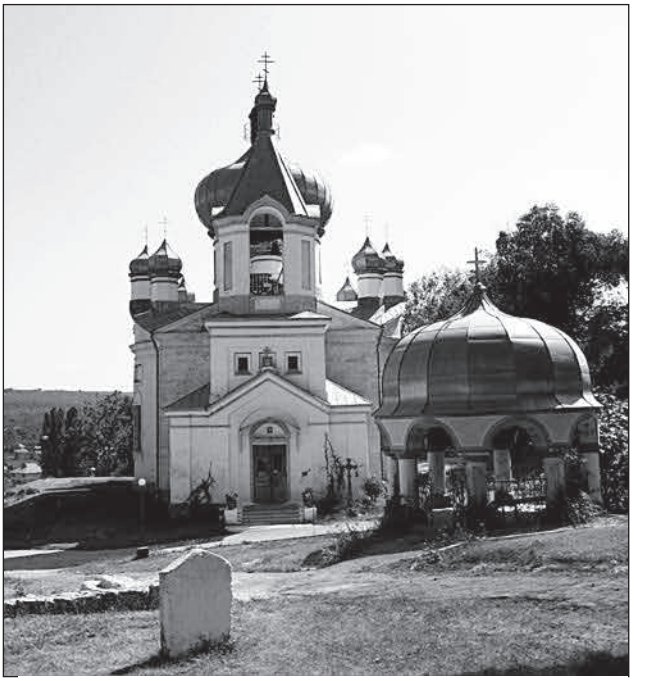

Mănăstirea Condriţa. Vedere contemporană

[290] Яцимирский А.И., *Мелкие тексты и заметки*, в *Известия Отделения Русского языка и словесности*, т. II (XXX), 1897, кн, 2, с. 358-360, прим. 1. Idem, *Рукописи хранящихся в Ново-Нямецком монастыре***,** в *Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Румынии,* Москва, 1898, с. 89-91, № 13. Idem, *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVI вв.,* Санкт Петербург, 1906, с. LXIX, 155-157.

[291] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 3-56. Extras din Revista Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti din Chişinău, vol. XIX, Chişinău, 1929.

[292] David Al., *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 224, după ediţia din 1934 a volumului I (1812-1880).

[293] Balaur Dimitrie**,** *Biserici din judeţul Lăpuşna*, 1928, lucrare manuscris depozitată la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu", Iaşi. Secţia „Manuscrise", Mss. VI-74.

[294] Mihail P., *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia,* Chişinău, 1993, p. 164.

[295] Ovcinicova Valentina, *„Această carte ...o au cumpărat Iremia Murguleţ ..." (Note marginale la un Mineu din sec. XVI)***,** în *Patrimoniu. Almanahul bibliofililor din Moldova*, vol. 1, Chişinău, 1987, p. 91-96; *Catalogul general al manuscriselor moldoveneşti păstrate în URSS. Colecţia Bibliotecii mănăstirii Noul-Neamţ (sec. XIV-XIX).* Alcătuitor Valentina Ovcinicova, Chişinău, Ştiinţa, 1989, 121-124, nr. 14 (9)

pe parcursul sec. XVI-XIX. Anterior, o primă încercare de a completa descrierea lui M. Ganiţki a făcut-o şi autorul studiului de faţă[296].

În urma investigaţiilor am reuşit să identific 74 de cărţi din sec. XVI-XX, care au aparţinut schitului, inclusiv 13 codice manuscrise (10 slavoneşti, 2 româneşti şi unul grecesc) şi 61 de cărţi tipărite, care provin din mai multe centre tipografice est-slave (Lvov, Moscova, Kiev şi Sankt Petersburg), şi româneşti (Bucureşti, Buzău, Sibiu, Iaşi, Neamţ, Râmnic, Blaj şi Viena), inclusiv basarabene (Chişinău), în limbile slavonă şi română.

Prezenţa acestor cărţi manuscrise şi vechi tipărituri la schitul Condriţa ne vorbeşte de anumite legături ale acestui locaş călugăresc din Moldova cu centre tipografice şi monahale din lumea românească şi cea est-slavă. Pe de altă parte, ar putea să corespundă adevărului afirmaţia lui M. Ganiţki conform căreia la o anumită etapă istorică, se prea poate, în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea, la schitul Condriţa să se fi stabilit un anumit grup de monahi din pământurile vest-ucrainene,[297] în rezultatul celei din urmă împărţiri a Poloniei între Prusia, Austria şi Rusia, după închiderea de autorităţile austriece a Schitului Mare din Pocuţia sau a altor aşezări monahale din Galiţia.

Întreaga informaţie culeasă din sursele menţionate mai sus este prezentată în ordinea cronologică, mai întâi sunt descrise codicele manuscrise, după care urmează cărţile tipărite.

Codice manuscrise:

1. *Mineu pe luna mai* (Месячная Минея за май), manuscris slavon din anii ‘ 40-’ 50 ai sec. XVI, scris în Moldova, 144 f.

La sfârşitul sec. XVII, acesta se pare că era în posesia mănăstirii Condriţa.

pe f. 1-4: „Această carte, anume *Minei den luna lui mai* ce se cheamă, 7162 (1653) meceaţa septembrie 26 o au fost liat (!), când au venit Timuş cu căzacii şi au perit de iau bătut ungurii şi leşii, şi muntenii cu moldovenii la Suceava. O au cumparat Irimia Murguleţ la unguri şi iar o am dat în sfânta becearică la Arhanghel în Suceava, de unde au fost, ca să-m fie de ertare de păcate mie şi părinţilor, şi fraţilor miei”.

la f. 43: „V leato 7169 (1661) meseaţa aprilea. Atunce au ploat ploaea de grâu şi de orzu între Iaşi şi între Ţuţora în zilele lui Stefan voevod, ficiori lui Vasile vodă celui bătrân. Şi atunce au murit Vasile voevod în Ţarâgrad şi l-au adus ficiorul în Ţara Moldovei, şi l-au îngropat în Iaşi la a lui măneastire, la Trei Sveatitelea. Şi întracel an ce trecuse atunci au fost foamete mare, căt mănca oameni păne de rănsea şi de paporă, în domnia lui Ştefan vodă, ficiori lui Vasilie vodă”.

la f. 43^{v}: “Aice au scris Aftănasie ţircovnic ot sveatiini Neculai în zilele lui Antioh voe[vo]d, ficiorul lui Cantemir vod[ă], v let 7202 (1694) mis[seţa] Mai 11”.

tot acolo: „Aice am scris eu, Neculai, în zâlile lui Grigori vod[ă] let 7234 (1726) mai 16”.

---

[296] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Mănăstirea Condriţa*, în *Moldova medievală. Structuri executive, militare şi ecleziastice.* Studii, Chişinău, 2001, p. 258-261.

[297] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с. 830.

pe f. 153[v]-154[v] o însemnare de la mijlocul sec. XIX: „Явитель сего с[вя]то Николаевского Кондрицкого монастыря высокопреподобнейшему во иеромонах, пречестному о[т]цу, не знати якому вручить, не знати што и кому, и куда. Пошел би за ним, но он кто знает, где обращается … (mai departe urmează textul în limba polonă) вельможный мой добродетель”.

Cartea a fost adusă la Noul Neamț, între anii 1875-1898[298].

2. *Minee pe lunile octombrie* (Месячная Минея за октябрь), manuscris slavon din sec. al XVI-lea. (datarea lui M. Ganițki)[299].

3. *Miscelaneu de învățături pentru Postului Mare (*Сборник великопостных поучений), manuscris slavon din sec. XVII, scrie în Moldova[300].

4. *Protopsalt,* manuscris grecesc, 250 file, a doua jum. sec. XVII, Moldova. Miscelaneu cu compoziții muzicale la liturghie în psaltichia veche grecească, inclusiv o compoziție a mitropolitului Anastasie Crimca „Versuri de plângere ale omului căzut în păcat către sufletul său”[301].

Însemnare în limba română la începutul cărții: „Această sfântă carte ce se numeşte Protoplastu s-au legat şi s-au înnoit cu cheltuiala smeritului întru ieromonah Agapie ot Voroneț în zilele dlahocestivului Ioan Mihail Racoviță 1703-1705, 1707-1709, 1715-1726 voevod, întru a treia a lui domnie, văleatul din facerea lumii 7226 (1718), meseața avgust 3 dni”[302]. Codicele ajunge în colecția Condriței la o dată ulterioară necunoscută, fiind atestată la schit de A.I. Iațimirski la sf. sec. XIX.

---

[298] La sf. sec. XIX A.I. Iațimirski îl atestează în biblioteca mănăstirii Noul Neamț (Яцимирский А.И., *Рукописи хранящихся в Ново-Нямецком монастыре***,** в *Славянские рукописи Нямецком монастыря в Румынии,* Москва, 1898, с. 89-91, № 13). Astăzi codicele e în posesia Arhivei Naționale a Republicii Moldova (Ovcinicova Valentina, *„Această carte ...o au cumpărat Iremia Murguleț ...” (Note marginale la un Mineu din sec. XVI),* în *Patrimoniu. Almanahul bibliofililor din Moldova*, vol. 1, Chişinău, 1987, p. 91-96; *Catalogul general al manuscriselor moldoveneşti păstrate în URSS. Colecția Bibliotecii mănăstirii Noul-Neamț (sec. XIV-XIX).* Alcătuitor Valentina Ovcinicova, Chişinău, Ştiința, 1989, 121-124, nr. 14 (9).).

[299] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските***,** в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с. 823, №2. Deşi autorul trece ambele minee ca unul singur la nr. 2 din lista, ne raliem la opinia exprimată de Valentina Pelin că este vorba de două codice diferite un „Minei pe luna mai” şi altul „Minei pe luna octombrie”, datarea aparținând lui M. Ganițki. Probabil, biblioteca mănăstirii Condrița poseda toate cele 12 minee dintre care, către 1874, s-au păstrat doar două.

[300] Яцимирский А.И., *Мелкие тексты и заметки*, в *Известия Отделения Русского языка и словесности*, т. II (XXX), 1897, кн, 2, с. 358-360, прим. 1. Idem, *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVI вв.,* Санкт Петербург, 1906, с. LXIX, 155-157; Pelin Valentina*, Mărturii documentare despre schitul Condrița înainte de 1783,* în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 3-4, p.17.

[301] Pelin Valentina, *Mărturii documentare despre schitul Condrița înainte de 1783*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 3-4, p.17.

[302] Яцимирский А.И., *Из славянских рукописей. Тексты и заметки,* в *Ученые записки Императорского Университета,* Москва, 24, 1899, с. 62-63; Pelin Valentina, *Mărturii documentare despre schitul Condrița înainte de 1783*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 3-4, p.17.

5. *Omiliile cuviosului nostru părinte Macarie al Egiptului* (Главизны преподобного отца нашего Макария Египецкого), manuscris slavon din sec. al XVIII-lea[303].

6. *Viaţa mitrtopolitului Dimitrie al Rostovului …* (Житие иже во святых отца нашего Димитрия митрополита Ростовского, новоявленного чудотворца), în manuscris slavon, alcătuită de un anonim şi copiată ulterior de Arsenii, mitropolitul Rostovului. Manuscrisul mai conţine materiale din 1757 privind descoperirea moaştelor mitropolitului Dimitrie, o cărticică de rugăciuni din 1702 şi alte materiale cu conţinut religios. Manuscrisul poate fi datat aproximativ cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea[304].

7. *Filotei, monah al mănăstirii Cupina cu hramul Născătoare de Dumnezeu de la Sinai, capitole despre trezie şi rugăciuni cu prologuri* (Филофея инока игумена обители Купины Пресвятыя Богородицы, яже в Синаи, главизны о трезвении и молитве с предисловием), manuscris slavon din sec. al XVIII-lea[305].

8. *Pateric alfabeti sau cuvinte îndreptate ale cuvioşilor părinţi cu o predoslovie la carte* (Патерик алфавитный, или словеса исправлений преподобных отец, с предисловием в книгу), manuscris slavon din sec. al XVIII-lea[306]. Valentina Pelin îl identifică cu *Pateric alfabetic din Ierusalim; Pateric de chit,* 413 f. din colecţia mănăstirii Noul Neamţ, cu ştampila mănăstirii şi numărul de inventar din anul 1932 (fila 1) cu următoarele însemnări pe foaia de titlu: „Написана книга сия глаголемая *Патерик* скитский при обители свято-Николаевской церкви, нарецаемой Дилянской в лето от рождества Христосова 1779" (Este scrisă această carte numită Pateric de schit la mănăstirea bisericii Sf. Nicolae, numită Dileanski în anul de la naşterea lui Hristos, 1779); la filele 144^{v}-148: Сия книжица схимонаха Ворфоломея (Această cărticică este a schimonahului Vartolomeu)., fila 13 semnătura unui posesor *Николай Мераневич (*Nicolai Meranevici")[307].

9. *Sbornic* (*Сборник*) ce include cuvântul cuviosului nostru părinte Efrem, precum şi extrase din diferiţi părinţi şi învăţători ai bisericii, manuscris slavon din sec. al XVIII-lea[308].

10.*Arătarea temeinică a deosebirilor dintre bisericile ortodoxă greacă şi cea romano papală, alcătuită în cea mai scurtă formă, pentru ştiinţa celor, care nu au posibilitate să exerseze multă vreme în cărţile duhovniceşti* (Основательное разностей показание между православною греческою и римскою папскою церковью, сочиненное в самой краткости, ради знания тем, которые не могут в долгом богословском книге чтении упражнятися), 1741. Manuscrisul are o interesantă

---

[303] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с.823,№ 3.

[304] *Ibidem*, 1874, Отд. неофиц. 22, с.841-851, № 1.

[305] *Ibidem*, 1875, Отд. неофиц. 22, с.824, № 4.

[306] *Ibidem*, 1874, Отд. неофиц. 22, с.824, № 5.

[307] *Catalogul general al manuscriselor moldoveneşti păstrate în URSS. Colecţia Bibliotecii mănăstirii Noul-Neamţ (sec. XIV-XIX).* Alcătuitor Valentina Ovcinicova, Chişinău, Ştiinţa, 1989, 121-124, nr. 28 (15).

[308] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1874, Отд. неофиц. 22, с.824, № 6.

inscripţie în limba slavonă: ”Сия книга от синодального члена, ставропигиального Новоспаского, что при великом граде Москве, монастыря архимандрита Мисаила Чирскаго в ставропигиальной Крестовоздвиженской великоскитской, что на Покутью, монастырь дана вкладом, для поминовения родителей своих и своего и сродников своих. Месяца мая 7 дня 1761 году, в великом граде Москве. ” (“Această carte este de la membrul sinodal al mănăstirii stavropighiale Novospaschii din preajma marelui oraş Moscova, a arhimandritului Misail Cirski în mănăstirea stavropighială Marele Schit cu hramul Înălţării Sfintei Cruci, mănăstire ce se află în Pocutia, este dată în dar pentru pomenirea părinţilor mei, a mea şi a rudelor mele. În luna mai în a 7 zi, anul 1761, în marele oraş Moscova”)[309].

11.*Plângerea la mormântul stareţului Paisie de la toţi copiii săi duhovniceşti. (*Нагробное рыдание старцу Паисию от всех чад его духовных*),* manuscris slavon. Plângerea e alcătuită în versuri compuse de ieromonahul Efrem (Ioan) Diakovskii, în călugărie Ioan…în mănăstirea Neamţ din Moldova, în anul 1794[310];

12.*Evhologiu român,* manuscris de o scrisoare veche, fără dată, în 8^0, în scânduri[311].

13.*Evhologiu,* fără file de la început şi fârşit, în 8^0 [312].

Cărţi tipărite:

14. *Apostol*, tipărit de Ivan Feodorov la Lvov în 1573-1574. Însemnare pe filele 3-18: Сію книгу *Ап[о]ст[о]ль* даю до храму Воведения (!) пр[е]с[вя]тія Б[огоро]д[и]ци за отпущеніе греховъ своихъ в монастырь Кордрицу року 1745 іеромонахъ Николай[313] (Această carte *Apostol* o dăruiesc la hramul Vovideniei Sfintei Născătoare de Dumnezeu pentru iertarea păcatelor mele la mănăstirea Condriţa în anul 1745. Ieromonahul Nicolae).

Dintre cărţile tipărite mai vechi M. Ganiţki descrie doar 6 exemplare, care au văzut lumina tiparului în sec. al XVII – încep sec. al XIX-lea la Lvov, Kiev, Moscova şi Sankt Petersburg, toate fiind în limba slavonă. Dintre acestea cea mai veche este:

15. *Trebnicul* lui Arseni Jeliborski, episcop al Lvovului, Haliciului şi Cameneţ-Podolskului, tipărit în Lvov în propria-i tipografie în anul 1645[314];

16. *Anfologhion* sau „Trifologhion”, editat de către Frăţia Ortodoxă din Lvov în anul 1686[315];

17. *Evanghelie greco-română*, Bucureşti, 1693. Pe fila a 4-a „Această dumnezeiască şi sfântă *Evanghelie* fiind a noastră părintească am dat-o la sfânta

---

[309] *Ibidem*, 1874, Отд. неофиц. 22, с.824, № 7.

[310] *Ibidem*, 1874, Отд. неофиц. 22, с.824-825, № 8.

[311] *Catalogul bibliotecii Societăţii Istorico-Arheologice Basarabene din Chişinău, - Casa Eparhială, etaj, 1924***,** Chişinău, 1925, p. 15, nr. 46 (513).

[312] *Ibidem*, p. 15, nr. 47 (517).

[313] Поздеева И.В., Ерофеева В.И., Шитова Г.М., *Кириллические издания XVI – 1641 год. Находки археографических экспедиций 1971-1993 годов поступившие в Научную библиотеку Московского Университета***,** Москва, 2000, с. 25.

[314] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с.825.

[315] *Ibidem.*

mănăstire Condriţa, danie pentru sufletele noastre şi a fost neamul nostru, ca să se pomenească la sfântul jertvenic şi nicărui de la sfântul schit, nimeni să nu aibă voe să a o răzleţi şi s-au încredinţat la cinstă mănă sfinţiei sale părintelui Iosif ieromonah … ca să fie la sfântul schit nemişcată în vechi . 1784 Iuni … Tudor, Angheluşa şi fiii lor"[316]. În 1928 cartea se afla în biserica satului Găleşti, judeţul Lăpuşna.

18. *Octoih*, Buzău, 1700, în limba română tipărit de episcopul Mitrofan. Însemnare: „Această carte ….(loc tăiat) egumenul Căprienei în schitul Condriţa" («сию книгу… игумен Киприана в скиток Кондрицу»)[317];

19. *Mineu de obşte* (Общая Минея), editat la Moscova în 1706[318];

20. *Adevărata îndreptăţire pentru a creştinilor drept credincioşi…* (Истинное оправдание правоверных христиан, крещением поливательным во Христа крещаемых…). Sankt Petersburg – Moscova, 1724[319];

21. *Acatiste sufletului cu canon şi alte rugăciuni folositoare,* tipărit în Lavra Pecerska din Kiev în anul 1754[320];

22. *Liturghie*, Iaşi, 1759[321];

23. *Evanghelie*, Iaşi, 1762, Grigore Stanovici tipograf;

24. *Octoih*, Râmnic, 1763;

25. *Triod*, Bucureşti, 1769[322];

26. *Molitvenic*, Râmnic, 1782[323];

27. *Catavasier*, Blaj, 1793[324];

28. *Ceaslov*, Iaşi, 1797[325];

29. Teofilact, *Tâlcuire la cele 4 evanghelii*, Iaşi, 1805[326];

30. *Liturghier*, Chişinău, 1815[327];

31. *Molibnic*, Chişinău, 1815[328];

32. *Octoih de canoane pentru Povecerniţă*, Neamţ, 1816[329];

33. *Psaltire*, Neamţ, 1817[330];

34. *Noul Testament*, Sankt Petersburg, 1817[331];

---

[316] Balaur Dimitrie, *Biserici din judeţul Lăpuşna*, 1928, p. 408. Lucrare în manuscris la Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu", Iaşi. Secţia „Manuscrise", Mss. VI-74.

[317] Mihail P., *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chişinău, 1993, p. 164.

[318] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с.825.

[319] *Ibidem*, 1875, Отд. неофиц. 22, с. 825-826.

[320] *Ibidem*, 1875, Отд. неофиц. 22, с.825.

[321] Constantinescu-Iaşi P.,*Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 38.

[322] *Ibidem*, p.39-40.

[323] *Ibidem*, p.40.

[324] *Ibidem*, p. 41.

[325] *Ibidem*, p. 42.

[326] *Ibidem*, p. 43.

[327] David Al., *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 30.

[328] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 45.

[329] *Ibidem*, p. 45.

[330] *Ibidem*, p. 46.

35. *Ceaslov*, Iaşi, 1817. Însemnare pe copertă: „Această carte am cumpărat la Sfântul Ierusalim pi când trăiam acolo la 1857. Ioan Ciachir păcătosul".

Mai jos: „Acest *Ceaslov* cu zece acatiste este al meu posluşnic Teodor Braghin din schitul Condriţa, 1893, mai 23 zile",

Şi mai jos: „Acest *Ceaslov* cu tipărire din Iaşi e cumpărat de mine de la monahul Damian cu preţul 11 ruble argint, în anul 1893 din numărul cărţilor cu nr.3 nevrednicul posluşnic Theodor Braghin al schitului Condriţa şi e dăruit sfintei biserici Arhanghelii Mihail şi Gavriil în satul Malcoci pentru vecnica mea pomenire cu rudele. Al schitului Sf. Nicolae – Adormirea Condriţa, nevrednicul Teodor Gheorghe Braghinov"[332];

36. *Despre pomenirile anuale în diferite locuri a marilor împăraţi şi împărătese, ţari şi ţarine şi a înaltelor lor familii* (О бывшем повсегодно в разных местах поминовения по Великом Государех и Императрицах по Царех и Царицах, и по Высоком их фамилиах). Кишинев, 1818.

După cum reiese din însemnarea marginală de pe această carte, ea a aparţinut pe la 1823 ieromonahului Rafail de la Condriţa ("1823. Иеромонаха Рафаил Кондрицкий"). În prezent exemplarul se află în Fondul Mănăstirii Noul Neamţ din Arhiva Naţională a Republicii Moldova[333];

37. *Carte folositoare de suflet*", Iaşi, 1819[334];

38. *Trebnic*, Chişinău, 1820[335];

39. *Molitvenic*, Chişinău, 1820[336];

40. *Rânduiala Sfinţirii bisericii*, Chişinău, Tipografia Exarhicească, 1820[337]

41. *Datoriile presbiterilor de popor*, Chişinău, 1823[338];

42. *Tipicon*, Chişinău, 1823[339];

43. *Theoreticon*, Viena, 1823. Pe forzaţ I: „Acest *Theoreticon* al meu esti cumpărat împreună cu alte cinci cărţi, care să cuprind în tomul cărţilor bisericeşti cu preţul 9 rub. 50 c. argint din mănătirea Cuşălăuca. Anul 1857, octovri 18 zile. Ion. Panuţ";

la p. 11: „Constantin Orbu";

pe foaie albă la sfârşitul cărţii: „Aciastă carte este a mia proprie. Augustin Orbu din Sfânta Monastire Condriţa. Anul 1944, 18 august"[340];

---

[331] *Ibidem*, p. 46.

[332] Balaur Dimitrie, *Biserici din judeţul Lăpuşna,* 1928, p. 616. Lucrare în manuscris la Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu", Iaşi. Secţia „Manuscrise", Mss. VI-74.

[333] Mulţumim colegului Nicolae Fuştei care ne-a pus la dispoziţia această informaţie.

[334] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 46.

[335] *Ibidem*, p. 47.

[336] *Ibidem*, p. 47.

[337] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p.58-59.

[338] *Ibidem*, p. 62-63.

[339] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 47.

[340] Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău. Catalog,* Iaşi, 2011, p. 206-207, nr. 575.

44. *Îndrumarea cântarii de mulţămire şi de rugăciune către Domnul Dumnezeu…*(Последовательние благодарственного и молебного пения ко Господу Богую…). Moscova, 1826[341];

45. *Rânduiala pomenirii oştilor*, Chişinău, 1826[342];

46. *Triod*, Blaj, 1831[343];

47. *Învăţătura către preotul nou*, Chişinău, 1833[344];

48. *Ceaslov*, Mănăstirea Neamţ, 1835[345];

49. *Vieţile sfinţilor*, Iaşi, 1836[346];

50. *Penticostar*, Sibiu, 1841[347];

51. *Datoriile călugărilor unii către alţii*, Chişinău, 1841 (3 exemplare)[348];

52. *Catehisis pe larg*, Chişinău, 1844[349];

53. *Evanghelie*, Neamţ, 1845[350],

54. *Acatistul Maicii noastre Parascheva*, Iaşi, 1849[351];

55. Penticostar", Chişinău, 1853[352];

56. „*Evanghelie*, Neamţ, 1855[353];

57. *Rânduiala de rugăciuni*, Chişinău, 1855[354];

58. *Evanghelie*, Chişinău, 1855[355];

59. *Topicon* , Chişinău, 1857[356];

60. *Psaltire*, Chişinău, 1857[357];

---

[341] Ганицкий М., *Рукописи и старопечатные книги в Кондрицком ските*, в *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1875, Отд. неофиц. 22, с. 825.

[342] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 47.

[343] *Ibidem*, p. 47.

[344] David Al., *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 77.

[345] Bălan Pavel, *Cetăţile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene,* Chişinău, ARC, 2001, p. 129, nr. 2.

[346] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 48.

[347] *Ibidem*, p. 48.

[348]. *Ibidem*.

[349] *Ibidem*, p. 49.

[350] *Ibidem.*

[351] Bălan Pavel, *Cetăţile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene,* Chişinău, ARC, 2001, p. 129, nr. 3.

[352] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 49-50. Recent este identificat un exemplar al aceleiaşi ediţii în colecţia mănăstirii Condriţa după redeschiderea ei. Vezi: Bălan Pavel, *Cetăţile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene*, Chişinău, ARC, 2001, p. 128, nr. 4. Să fie unul şi acelaşi exemplar cu cel menţionat de P. Constantinescu-Iaşi în 1929?

[353] Constantinescu-Iaşi P., *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 50.

[354] *Ibidem,* p. 50.

[355] *Ibidem.*

[356] *Ibidem.*

[357] David Al., *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 116-118.

61. *Trebnic*, Chişinău,1859[358];
62. *Liturghie*, Neamț, 1860[359];
63. *Liturghie*, Chişinău, 1860[360];
64. *Chiriacodromion*, Chişinău, 1860[361];
65. *Antologhion*, Chişinău, 1861[362];
66. *Ceaslov*, Chişinău, 1862[363];
67. *Triodion*, Chişinău, 1862[364];
68. *Slujba de Metodiu şi Chiril*, Chişinău, 1865[365];
69. *Acatistul Marelui Mucenic şi tămăduitor Pantelimon*,Iaşi, 1865[366];
70. *Ceaslov*, Chişinău, 1867[367];
71. *Rînduiala panihidei împărăteşti*, Chişinău, 1869[368].
72. *Izvodul ţarilor către pomenire*, Chişinău, 1869[369];
73. *Noul Testament*, București, 1885[370];
74. *Trebnic*, Chişinău, 1909[371].

După câte se vede cele 74 de cărți constituie doar o parte din fosta bibliotecă a Condriței din sec. XVI-XIX. Cu toate acestea putem conchide că schitul a avut o colecție de carte destul de bogată şi reprezentativă, sub aspect tematic religios. Din nefericire în timpului totalitar comunist această bibliotecă la fel ca ale multe colecții de carte mănăstirească a fost nimicită, prădată risipită. Nu excludem faptul că viitoarele cercetări vor completa şi cu alte titluri biblioteca de odinioară a schitului, ceea ce va permite să ne facem o reprezentare şi mai clară despre interesul manifestat față de carte de către generațiile anterioare de slujitori ai sfintelor altare basarabene.

---

[358] Constantinescu-Iaşi P., *Circulația vechilor cărți bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 51.
[359] *Ibidem.*
[360] *Ibidem.*
[361] *Ibidem.*
[362] David Al., *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p. 130-132.
[363] *Ibidem,* p.134-136.
[364] *Ibidem,* p. 139-141. Recent este identificat un exemplar al aceleiaşi ediții în colecția mănăstirii Condrița după redeschiderea ei. Vezi: Bălan Pavel, *Cetățile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene*, Chişinău, ARC, 2001, p. 128, nr. 5. Să fie unul şi acelaşi exemplar cu cel menționat de Alexandru David şi P. Constantinescu-Iaşi în 1934?
[365] Constantinescu-Iaşi P., *Circulația vechilor cărți bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, Chişinău, 1929, p. 52.
[366] Bălan Pavel, *Cetățile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene,* Chişinău, ARC, 2001, p. 129, nr. 6.
[367] Constantinescu-Iaşi P., *Circulația vechilor cărți bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 52.
[368] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p.169-170.
[369] Constantinescu-Iaşi P., *Circulația vechilor cărți bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 52.
[370] Bălan Pavel, *Cetățile sufletului. Mănăstiri şi schituri basarabene,* Chişinău, ARC, 2001, p. 129, nr. 7
[371] *Ibidem,* p. 128, nr. 6.

8. BIBLIOTECI MĂNĂSTIREŞTI SURUCENI

După întemeierea Ţării Moldovei mai multe secole la rând principalele centre în care se copiau şi se acumulau cărţi, la început manuscrise, apoi şi tipărite au fost mănăstirile şi schiturile. Chiar din secolele XIV-XVI importante colecţii de carte s-au format la mănăstirile Neamţ, Putna, Voroneţ, Moldoviţa, Bistriţa ş.a. Dacă la început era covârşitoare cartea religioasă creştină, apoi treptat din scriptoriile şi centrele tipografice sud şi est slave sunt aduse pe diferite căi literatură populară, texte apocrife, manuale, cronici ş.a. încât tematica cărţilor se diversifică. O mare piedică în dezvoltarea acestor biblioteci mănăstireşti au devenit pe meleagurile moldovene invaziile străine, războaiele, calamităţile naturale în urma cărora mănăstirile erau devastate, jefuite, arse. Deseori drept obiect de pradă din partea invadatorilor străini erau cărţile, care ulterior erau vândute la preţuri fabuloase aceloraşi creştini de la care fuseseră furate.

Deşi în condiţii mai grele anumite colecţii de carte au început să se înfiripeze pe lângă mănăstirile şi schiturile din spaţiul dintre Prut şi Nistru al Ţării Moldovei. Către sec. al XVIII-lea şi primele decenii ale sec. al XIX-lea importante biblioteci se formează la mănăstirile-reşedinţe arhiereşti Căpriana, Hârjauca, Curchi, iar ulterior Dobruşa, Noul Neamţ ş.a. Pe la unele dintre aceste mănăstiri se formaseră centre de copiere a cărţilor, cum ar fi Căpriana şi Dobruşa, au funcţionat şcoli, iar mai târziu chiar şi tipografii.

Dacă pe parcursul sec. al XIX-lea un pericol pentru vechile colecţii de carte mănăstireşti erau colecţionarii care procurau pe un preţ de nimic cărţile vechi, apoi în sec. al XX-lea trecând prin cele două războaie mondiale şi mai ales prin politica agresivă ateistă mănăstirile din Basarabia fiind închise, prădate şi arse au avut pierderi colosale de carte atât manuscrisă cât şi de vechi tipărituri. Pe lângă acestea ierarhii ruşi care diriguiau biserica ortodoxă basarabeană, nu rare ori plecau din provincie în Rusia cu importante valori cărturăreşti, la care s-au adăugat în a II jum. a sec. al XX-lea aşa numitele expediţii arheografice organizate de centre academice şi universitare din Moscova şi Petersburg în RSS Moldovenească, regiunile Cernăuţi, Odessa, inclusiv Basarabia de Sud care au achiziţionat pe bani mărunţi sau fără nici o recompensă vechi manuscrise şi tipărituri de la populaţia băştinaşă, care a diminuat şi mai mult tezaurul cultural autohton din sec. XIV-XIX.

După prăbuşirea imperiului sovietic şi reîntoarcerea la valorile naţionale încă din anii ‘ 90 ai secolului trecut istoricii, oamenii de cultură au cuprins în aria lor de cercetări ştiinţifice şi mănăstirile ca centre de cultură şi spiritualitate naţională. Una din concluziile care se desprind din publicaţiile din această arie tematică este aceea că dintre vechile biblioteci mănăstireşti basarabene s-a păstrat, deşi nu integral, doar biblioteca mănăstirii Noul Neamţ, pe când celelalte au fost prădare, nimicite, risipite în perioada regimului totalitar comunist. În asemenea condiţii astăzi ceea ce se mai poate de făcut este de a reconstitui, fie şi parţial, vechile biblioteci mănăstireşti după documente de arhivă sau publicate şi lucrări ale unor istorici, bibliografi şi bibliofili ş.a. editate până la cel de al Doilea Război Mondial.

În studiul de faţă ne-am pus scopul de a identifica după cele mai diverse izvoare cărţile care au aparţinui odinioară bibliotecii mănăstirii Suruceni, care are o existenţă de peste 225 de ani.

Mănăstirea Suruceni cu hramul Sfântul Gheorghe a fost fondată prin 1785 în preajma satului cu acelaşi nume din raionul Ialoveni, la o depărtare de circa 10 km de Chişinău. Drept ctitori ai schitului Suruceni, or, până în 1908 această mănăstire a avut statut de schit, au fost pitarul Casian Suruceanu[372] (1751–1829) împreună cu mai mulţi răzeşi din sat. Treptat în sec. al XIX-lea - început sec. al XX-lea şi mai ales pe timpul când stareţ al mănăstirii a fost Dionisie Erhan (1908-1934), mare patriot şi participant la mişcarea unionistă din 1917-1918 din Basarabia, ridicat şi la rang de episcop, acest centru monastic a ajuns la mare înflorire. De rând cu aceea că în această perioadă mănăstirea acumulând un vast domeniu, au fost construire două frumoase biserici de piatră, corpuri de chilii, alte edificii şi bineînţeles a acumulat din donaţii şi achiziţii proprii o importantă colecţie de carte. Din nefericire, după închiderea mănăstirii Suruceni în 1959, biblioteca ca şi alte valori şi odoare bisericeşti, nu fără concursul autorităţilor sovietice, în mare parte au fost pierdute.

Cele mai timpurii informaţii despre prezenţa anumitor cărţi la schitul Suruceni datează din primele decenii ale sec. al XIX-lea, fiind vorba de două documente mai vechi care conţin informaţii privitoare la cărţile locaşului, unul din 1817, conform

[372] Защук А., *Бессарабские монастыри и скиты*, в Защук А., *Материалы по географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба,* Бессарабская губерния. *Составлен капитаном* А. Защукъ, часть II, Санкт Петерсбург, 1862, с. 208.

căruia schitul poseda la acea dată „1 *Evanghelie* netedă[373] moldovenească (din Altar – *n.n.*); 1 *Evanghelie* ferecată cu argint, 1 *Liturghie, 1 Apostolul*, 1 *Triodul*, 1 *Mineul de obşte pe an*, 1 *Octoihul mare*, 1 *Penticostariu, 1 Ceaslov mare*, 1 *Psaltâre* de Iaşi, 1 *Cartea Sfântului Maxim* rusească, 2 *Molebnice mari*, 2 *Molebnice la Naşterea lui Hristos"*[374], iar altul din 1830, în altarul bisericii erau „2 cărţi *Evanghelii* moldoveneşti îmbrăcate una cu catife neagră, una cu catife verde, ferecate cu argint şi poleite cu aur pe alocuri"[375], iar în bibliotecă: „1 carte a Sfântului Theofilact, *Tâlcuirea Evanghelilor*, 1 *Liturghie* mare moldovenească din tipografia Chişinăului…, 2 *Liturghii* mici moldoveneşti, 1 *Triod*, 1 *Penticostariu*, 12 cărţi *Minei* pe 12 luni, 1 *Mineiu* mare cu slujba de peste an, 1 *Mineiu* de obşte cu slujbele Sfinţâlor din tipografia Chişinăului, 1 *Apostol* cu legătura stricată, 1 *Octoih* mare, 3 *Ciasosloave*, însă 1 mare coală întreagă, 1 coală în 4 şi 1 în 8, 3 *Psaltiri*, 1 *Biblie* mare moldovenească, 1 carte *Mărgărint a Sfântului Ioan Gură de Aur*, 1 *Moletfenic* din tipografiia Chişinăului, 2 *Molebnice* mare, 1 *Tipicon* tipografie Chişinăului, 2 *Molebnice* la Naşterea Mântuitorului, 1 carte a *Sfântului Maxim* rossienească dezlegată, 1 carte pentru sfinţirea besericii, 1 cărticică *Prohodul Domnului* şi al *Maicii Preacurate* greacească şi moldovenească, 2 *Panahizi*, 1 *Molebnic* ci să săvârşeşte la 30 zile avgust, 1 cărticică de rugăciuni în ziua Naşterii pentru izbăvirea gali[leilor ?] şi cu dânşii 20 di niamuri, 1 cărticică de slujba *Sfântului Alexandru Nevschii*, 3 instrucţii blagocineşti, însă una rossienească, 1 cărticică *Izvodul panahizilor*, 2 *Panahizi* mici pentru ostaşi, ci să săvârşeşte la 29 avgust şi la 5 septembrie, 1 cărticică, *Cântare de rugăciune pentru surparea zorbalii* [376], 1 cărticică de rugăciune pentru izbăvire de lăcuste, 1 cărticică scrisă de mână cu canonul hramului 23 aprilie (Sfântul Gheorghe – n.n.)"[377].

Între 1941–1944 biblioteca mănăstirii Suruceni conţinea 123 de volume, între care cărţi bisericeşti de ritual: o *Sfântă Evanghelie*, grecească, 24 de *Mineie* vechi tipărite la Neamţ, 4 *Liturghiere* vechi, un *Trebnic* vechi, 2 *Biblii* ruseşti, 7 *Trebnici* mici vechi, un *Octoih* vechi, 2 *Octoihuri* mari cu literă chirilică, un *Mineu* praznical rusesc, *Acatistul Sfântului Serafim de Sarov*, *Acatistul Sfintei Muceniţa Varvara*, o *Psaltire* şi o *Cazanie* [378].

Din surse disparate am reuşit să identificăm şi o serie de cărţi tipărite cu dată exactă, care au făcut odinioară parte din biblioteca mănăstirii Suruceni:

1. *Molebnic* din veacul XVII, manuscris[379].
2. *Nomocanon*, manuscris din sec. XVIII în limba slavonă. Are 142 foi în 8^0. Pe foaia albă de la început (în limba rusă): „Această carte este a părintelui Nazarie şi cine ar îndrăzni să o fure să fie şapte ani blestemat, 1787, decembrie 3".

---

[373] Fără ferecătură.

[374] Mihail Paul, *Ştiri privitoare la mănăstiri şi schituri din Basarabia la 1817*, în Mihail Paul, *Mărturiide spiritualitate românească din Basarabia. Aşezăminte. Scrieri. Personalităţi,* Chişinău, 1993, p. 83, 86.

[375] *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 6098, f. 103.

[376] Corect, „surbale" – răzvrătire.

[377] *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 6098, f. 105^{v} – 106. Exprimăm mulţumiri colegei noastre Larisa Svetlicinâi pentru ajurul acordat la lectura documentului.

[378] *ANRM*, F. 1135, inv. 2, d. 726, *Inventarul proprietăţii mănăstirii Suruceni, jud. Lăpuşna*, f. 7.

[379] Ciobanu Ştefan, *Biserici vechi din Basarabia*, în Anuarul Comisiei Monumentelor istorice. Secţia Basarabia. Chişinău, 1924, p. 49-50.

Pe verso foii (în limba rusă): „Această carte aparţine schitului Suruceni". Apoi (în limba rusă): „În anul 1787, luna septembrie 2 zile stând Nazarii stareţ în Poiana Vorona, în zilele mitropolitului Leon şi în zilele voievodului Alexandru Mavrocordat, acel ce a fugit din Iaşi la moscali. În 1787 luna decembrie aceluiaşi an, neînţelegere stând turcii cu moscali, mare luptă avură în Crimeia, atunci pe scaunul din Iaşi era voievodul Alexandru Ipsilant. Acelaşi voievod şi Mitropolia a aprins, care a ars, deoarece el şedea la mitropolie. Tot atunci mulţi boeri erau fugari în schitul nostru în 1788, luna martie 1 zi şi nemţii au întrat din Cordin în Valahia şi atunci mulţi boeri erau în frică mare, atunci în Vorona, pe toţi fraţii din chilii l-au scos boerii, întrucât erau mulţi. Atunci şi 12 boeri divăneţi din Iaşi voievodul îi ţinea sub caraulă"[380].

3. *Liturghierul*, Buzău, 1698, tipărit în 3 limbi: română, slavonă şi bulgară, cu o prefaţă de vel paharnicul Ion Cantacuzino[381].
4. *Biblia* din 1725[382].
5. *Penticostarul*, Iaşi, 1735[383].
6. *Triod*, Iaşi, 1753 tipărit de diaconul Ioan Simeonovici[384].
7. *Antologhion*, Bucureşti, 1766[385].
8. *Triod,* Râmnic, 1777[386], ultimele două dăruite de „Gheorghi protopop ot Huşi" cu una şi aceeaşi însemnare: „Această carte ci să numeşti *Minei* o am dăruit eu la schitul de la Suruceni, ţănut Lăpuşnii unde să cinsteşti şi să prăznuiaşti hramul Sfântului Mucenic Gheorghi, ca să fii spre pomenire me ş-a soţului meu, Eleana şi a tot neamului meu, 1795 aprilie 27"[387].
9. *Liturghierul*, Bucureşti, 1780[388].
10. *Biblia* de Samuel Clain, Blaj, 1795[389].

---

[380] Mihail Paul, *Cărţi bisericeşti, manuscrise şi icoane din Basarabia*, în Mihail Paul, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chişinău, 1993, p.172-173.

[381] Ciobanu Ştefan, *Biserici vechi din Basarabia*, în Anuarul Comisiei Monumentelor istorice. Secţia Basarabia. Chişinău, 1924, p. 49-50. Constaninescu-Iaşi, *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 26, 36. Mai curând informaţia este eronată, căci conform *Bibliografiei româneşti vechi* o asemenea ediţie buzoiană nu a existat.

[382] Ciobanu Ştefan, *Biserici vechi din Basarabia*, în Anuarul Comisiei Monumentelor istorice. Secţia Basarabia. Chişinău, 1924, p. 49-50.

[383] Ibidem.

[384] Constaninescu-Iaşi, *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 38.

[385] Balaur Dimitrie, *Bisericile din judeţului Lăpuşna. Material istorico-bisericesc*, 1928, în Biblioteca Central Universitară Iaşi, mss VI-74, p.702.

[386] Ciobanu Ştefan, *Biserici vechi din Basarabia*, în *Anuarul Comisiei Monumentelor istorice*. Secţia Basarabia. Chişinău, 1924, p. 49.

[387] Balaur Dimitrie, *Bisericile din judeţului Lăpuşna. Material istorico-bisericesc*, 1928, în Biblioteca Central Universitară Iaşi, mss VI-74, p. 703. Aceste tipărituri autorul le-a depistat în biserica satului Pojoreni, ţin. Lăpuşna la 1928. *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei.* Un corpus editat de I. Caproşu şi E. Chiaburu, vol. II (1751-1795), Iaşi, 2008, p. 566.

[388] Ciobanu Ştefan, *Biserici vechi din Basarabia*, în Anuarul Comisiei Monumentelor istorice. Secţia Basarabia. Chişinău, 1924, p. 49-50. Constaninescu-Iaşi, *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 40.

11. *Catihizis*, Chişinău, 1816[390].

12. *Tadeum în ziua Crăciunului*, Chişinău, 1816[391].

13. *Rânduiala panahidei*, Chişinău, Tipografia Exarhicească, 1817. Însemnare pe f. 2 şi 14 este aplicară ştampila de formă dreptunghiulară în cerneală violetă din care se poate citi: „Mănăstirea Suruceni”[392].

14. *Noul Testament*, Sankt Petersburg, 1817[393].

15. *Noul Testament*, Sankt Petersburg, 1819[394].

16. *Minei de obşte,* Chişinău, 1819[395].

17. *Rânduiala Sfinţirii bisericii*, Chişinău, Tipografia Exarhicească, 1820. Pe fila albă la începutul cărţii: I „Сия книга принадлежит послушнику Суручанского скита Степан Васильев Матвеевич”. II „Костаки Буруиана 1864 год 16-го декабря”. Pe filele 1-10: „Această cărtice, ci să numeşti Pentru sfinţire bisericii şi laltile înpreună şi cu un Molitvenic, l-am dat la sfântul schit Suruceni, undi se prăznuieşti hramul Sfântului Mucenic Ghiorghii şi nemişcat în veci … 1821, aprilie 23”[396].

18. *Datoriile presbiterilor de popor*, Chişinău, 1823[397].

19. *Rânduiala pomenirii oştilor*, Chişinău, 1826[398]

20. *Rugăciune de mulţămire,* Chişinău, 1826[399].

21. *Instrucţia blagocinului asupra unor biserici,* Chişinău, 1827[400].

22. *Rânduiala panahidei împăraţilor*, Chişinău, 1827[401].

23. *Instrucţia blagocinului asupra mănăstirilor,* Chişinău, 1828[402].

24. *Cântare de rugăciuni*, Chişinău, 1830[403].

---

[389] Constaninescu-Iaşi, *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi,* Chişinău, 1929, p. 42.

[390] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p. 33-34.

[391] Ibidem, p. 36.

[392] Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău, Catalog*, Iaşi, 2011,p. 183, nr. 470. Azi se păstrează la Arhiva Naţională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, dos. 1325.

[393] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p. 39.

[394] Ibidem, p. 49.

[395] Ibidem, p. 50-55.

[396] Ibidem, p. 58-59. Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău, Catalog*, Iaşi, 2011,p. 183, nr. 470. Azi se păstrează la Arhiva Naţională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, dos. 1327.

[397] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p.62-63.

[398] Ibidem, p. 67.

[399] Ibidem, p. 68.

[400] Ibidem, p. 70.

[401] Ibidem, p. 73-74.

[402] Ibidem, p. 74-75.

[403] Ibidem, p. 75-76.

25. *Minei pe luna ianuarie,* Tipografia Mănăstirii Neamț, 1830. Pe verso foii albe de la începutul cărții se poate citi: „Сия книга принадлежит Суручанскому скиту”[404].

26. *Minei pe luna ianuarie,* Tipografia Mănăstirii Neamț, 1830 . Pe foaia albă de la începutul cărții citim: „Из числа книг Суручанского скита”, pe f. 2-1: „Anul 1833, iulie 14 zile. Acest trup de *Minei* încunjurătoare pe an în doaosprezeci cărți următoare pe fiiștecare lună; una s-au cumpărat cu banii monahului Galaction Tesalonicul spre pomenirea lui de la sfântul jertfenic a bisericii din schitul Suruceni, unde se prăznuiaşte hramul Sf. Mare Mucenic şi Purtător de Biruință Gheorghe, le-au dăruit pentru … întru acest întâiu Mineiu a lunii care s-au şi scris aicea spre ştiință să fie ianuarie. Nastoiateli Arhimandrit Gavriil”[405].

27. *Minei pe luna septembrie*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1831. Pe forzațul I: „Из числа Суручанского Свято-Геогиевского скита”[406].

28. *Minei pe luna octombrie*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1832. Pe foaia albă de la începutul cărții citim: „M[onahul] Serafim, mănăstirea Suruceni”, pe f. 84: „Сего числа 1892 был в Суруценский скит. Преосвещенный Исакий”[407].

29. *Liturghie*, Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1834. Pe verso foii albe, la începutul cărții citim: „Принадлежит Суруценскому скиту, 1876”[408].

30. *Hronograf*, Neamț, 1837. La început: „1890. Această Sfântă carti esti a nastoiatelui Theodosie din schitul Suruceni, cumpărată cu douăsprezeci rubli arghint di la Dimitri Ghibă din Țara Muntenească”[409].

31. *Slujba pentru înfrângerea lui Carol al XII la Poltava*, Chişinău, 1838, 2 exemplare[410].

32. *Catihizis*, Chişinău, 1840, în limba română şi rusă[411].

33. *Datoriile călugărilor*, Chişinău, 1841[412].

34. *Începuturile învățăturii creştineşti,* Chişinău, 1843[413].

35. *Catihizis*, Chişinău, 1844[414].

---

[404] Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău, Catalog*, Iaşi, 2011,p. 183, nr. 470. Azi se păstrează la Arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, dos. 336.

[405] Ibidem, p. 215-216, nr. 609. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 335.

[406] Ibidem, p. 220, nr. 622. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 340.

[407] Ibidem, p. 222, nr. 628. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 341.

[408] Ibidem, p. 226, nr. 645. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 900.

[409] Mihail Paul, *Cărți bisericeşti, manuscrise şi icoane din Basarabia*, în Mihail Paul, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chişinău, 1993, p. 221.

[410] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie*, Chişinău, 1993, p. 80.

[411] Ibidem, p. 81.

[412] Ibidem, p. 102-103.

[413] Ibidem, p. 1-04-105.

[414] Ibidem, p. 105-106.

36. *Minei pe luna decembrie,* Tipografia Mănăstirii Neamț, 1845. Pe f. 30^{v}-70^{v}: „Acest *Minei*, ci să numeşti, luna lui dichiemvara, esti dăruit mănăstirii Surucenilor cu hramul Sfântului Marelui Nucenic Gheorghii şi a Sfântului Ierarh Niculai. Esti dăruit di ieromonahul Xenofont, spre vecinica pomenire. 1895, iunie 4 zile”[415].

37. *Minei pe luna martie*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1846. Pe f.3^{v}-41^{v}: „Acest *Minei*, ci să numeşti, luna lui mart, esti dăruit mănăstirii Surucenilor cu hramul Sfântului Marelui Nucenic Gheorghii şi a Sfântului Ierarh Niculai. Esti dăruit de ieromonahul Xenofont, spre vecinica lui pomenire. 1895, iunii 4 zile”[416].

38. *Minei pe luna ianuarie,* Tipografia Mănăstirii Neamț, 1846. Pe f. 2-4: „Сия книга, *Минея* месечная на месяц январь, пожертвована иеромонахом Ксенофонтом Суручанскому Свято-Геогиевскому скиту, для вечного его поминовения. 1895 года, июня 3 дня”[417].

39. *Rânduiala de rugăciune,* Chişinău, 1855[418].

40. *Psaltire,* Chişinău, 1857[419].

41. *Tipicon,* Chişinău, 1857[420].

42. *Rânduiala panahidei*, Chişinău, 1859, în limba română şi rusă[421].

43. *Trebnic,* Chişinău, 1859, 2 exemplare[422].

44. *Slujba Sfântului Ioan Ostaşul*, Chişinău, 1860[423].

45. *Învățătura către preotul nou*. Chişinău, 1861[424].

46. *Ceaslov*, Chişinău, 1862[425].

47. *Triodion*, Chişinău, 1862[426].

48. *Troparul şi Condacul Maicii Domnului*, Chişinău, 1862, în paralel slavo-român[427].

49. *Bucoavnă,* Chişinău, 1863, în paralel slavo-român, 2 exemplare[428].

50. *Învățătură către preoți*, Chişinău, 1863, în paralel slavo-român[429].

51. *Învățături catihiziceşti*, Chişinău, 1866[430].

---

[415] Cereteu Igor, *Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău, Catalog*, Iaşi, 2011, p. 246, nr. 709. Azi se păstrează la Arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, dos. 348.

[416] Ibidem, p. 248, nr, 716. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 1323.

[417] Ibidem, p. 247, nr, 712. Azi se păstrează la arhiva Națională a Republicii Moldova, f. 2119, inv. 6, doc. 360.

[418] David Al. *Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie,* Chişinău, 1993, p. 115.

[419] Ibidem, p. 116-118.

[420] Ibidem, p. 118-120.

[421] Ibidem, p. 121.

[422] Ibidem, p. 124-125.

[423] Ibidem, p. 130.

[424] Ibidem, p. 132-133.

[425] Ibidem, p. 134-136.

[426] Ibidem, p. 139-141.

[427] Ibidem, p. 141.

[428] Ibidem, p. 142-143.

[429] Ibidem, p. 145.

52. *Rânduiala panihidei împărăteşti*, Chişinău, 1869[431].

Nu cunoaştem ce s-a făcut cu biblioteca mănăstirii după închidere în 1959. Se pare totuşi că o parte din cărţi au fost luate de călugării transferaţi la Noul Neamţ. Dintre acestea 10 cărţi după închiderea mănăstirii de la Chiţcani au fost trecute în Arhiva Naţională a Republicii Moldova, altă parte din volumele bibliotecii au fost repartizare călugărilor transferaţi la Căpriana. În acelaşi timp unele cărţi au rămas în posesia unor foşti monahi de la Suruceni, care după închiderea mănăstirii s-au stabilit la locul lor de baştină. De exemplu, pe la 1990 în satul Suruceni locuiau 5 din foştii sălăşluitori de la mănăstirea cu acelaşi nume (călugării Iron Tracenco, Nicolae Amarii, Anastasie Suruceanu, Vladimir Manţog, Andrei Ursu fost frate de ascultare), dintre care fostul preot Nicolae Amarii avea în posesie un *Ceaslov* şi o *Psaltire*, iar fostul egumen Iron Tracenco – *Viețile sfinților, Tipiconul* (regulamentul bisericii), *Psaltirea*, două *Ceasloave* şi un *Trebnic pentru preoți*[432].

Astăzi din colecţia mănăstirii face parte şi o serie de tipărituri şi ediţii mai vechi[433]:

Apostol, Blaj, Tipografia Mitropoliei, 1802.

Psaltire, Iaşi, Tipografia Mitropoliei, 1835.

Minei pe luna septembrie, Tipografia Mănăstirii Neamţ, 1846.

Minei pe luna octombrie, Tipografia Mănăstirii Neamţ, 1846.

Apostol, Tipografia Mănăstirii Neamţ, 1851.

Evanghelie, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1855.

Octoih, Chişinău, Tipografia Duhovnicească, 1862.

Psaltire, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1907 (3 ex.).

Slujba şi acathistul Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1908.

Viețile sfinților pe luna ianuarie, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1909.

Slujba şi acathistul Cuviosului şi de Dumnezeu purtătorului Serafim din Sarov, Chişinău, Tipografia Eparhială, 1910.

Apostol, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1914.

Exemplarele de carte identificate până în prezent ale acestei biblioteci artă că atât codicele manuscrise, cât şi tipăriturile provin din ţările române, inclusiv din Basarabia şi din spaţiul est slav.

Nu excludem faptul că fie hazardul, fie viitoarele cercetări vor scoate la iveală şi alte valori cărturăreşti din fosta bibliotecă a mănăstirii Suruceni.

---

[430] Ibidem, p. 164.

[431] Ibidem, p. 169-170.

[432] Odoleanu Vasile, *Suruceni*, în cartea *Mănăstirile basarabene*, Chişinău, 1995, p.214-216.

[433] Aducem mulţumiri colegului Igor Cereteu pentru informaţia pusă la dispoziţie.

9. ÎNTREGIRII LA POMELNICUL MĂNĂSTIRII SIHĂSTRIA PUTNEI

Mănăstirea Sihăstria Putnei cu hramul *Bunei Vestiri* are începuturile dintr-o sihăstrie din epoca lui Ştefan cel Mare, în perioada imediat următoare de după întemeierea Mănăstirii Putna 1466-1469. Pentru o perioadă destul de îndelungată istoria ei este cunoscută mai mult din tradiția orală, care vine totuși să confirme existența unui anumit număr de sihaştri în împrejurimile ctitoriei ştefaniene din care a ieşit şi Sfântul Daniil Sihastru. Pe timpul aflării în scaunul mitropolitan al Moldovei al lui Iacov Putneanul (1750-1760) din inițiativa şi după un model propus de el au fost întocmite de Natanail Grigorievici (schimnic Natan) mai multe pomelnice între care: a Sfintei Mitropolii a Țării Moldovei (1754), Pomelnicul mănăstirii Putna (1756), Sinodicul (Pomelnicul) schitului Dolješti (1759), iar altele de ieromonahul Narcis din Putna pentru biserica Sf. Dimitrie din Suceava ş.a. Din seria de pomelnice scrise de Natanail în această perioadă este şi Sinodicul şi Pomelnicul Sihăstriei Putnei (1768)[434].

Atât din pomelnicul Sihăstriei Putnei întocmit 1768 pe timpul egumenului Sila (1753-1781), cât şi din unele documente istorice se vede că acest locaş monahal a avut o anumită evoluție istorică constituindu-se treptat într-o adevărată mănăstire, închisă la 1785 de autoritățile austriece şi reîntemeiată pe vechile ruine în anii 90 ai sec. XX sub îndrumarea ÎPS Pimen, arhiepiscopul Sucevei si Radautilor[435].

În urma unei călătorii de documentare la Moscova în 2010 în Secția de *Manuscrise* a Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta Bibliotecă "V.I. Lenin"), în Fondul nr. 722, Ms. nr. 263 am identificat un mic codice pe 14 pagini în limba română, scriere semiuncială, cu litere chirilice caligrafiate frumos, care emită tiparul. Judecând după numerația originală a manuscrisului cele 14 pagini erau numerotate cu cifre chirilice după cum urmează: **а-ї** (1-10), **нг-нд**(53-54), **пѳ-ч** (89-90). Noii posesori ai codicelui recurg la o paginație nouă: 1-7 file., datându-l aproximativ 1763 sau 1780. La legarea acestor file, dintre care p. 1-10 şi 90 cuprind texte, iar celelalte au rămas nescrise. Fiecare dintre acele 14 pagini sunt împodobite cu chenare în culori vii, bine păstrate (verde, galben, roşu) din struguri, frunze şi flori, pe fiecare filă motiv diferit, titluri şi inițiale în chinovar, hârtie din sec. al XVIII-lea cu filigrane ("făclie cu aripi"?)[436], dimensiuni 29,4 x 19,0 cm[437], legătură nouă în carton. Conform catalogului interior al secției respective el figurează cu titlul *Синодик Путнянской Пустыни Путнянского монастыря* (Sinodicul Sihăstriei Putnei a Mănăstirii Putna). Din informația publicată[438] manuscrisul a fost achiziționat de actualul depozit în 1981 de la E.G. Dulepov din

---

[434] Zugrav I., *Un pomelnic manuscris*, în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, Iaşi, 1961, nr. 9-12, p. 674-675.

[435] Melchisedec, arhimandrit, *Bătrânii sihaştri la Sihăstria Putnei*, Mănăstirea Putna, f. a. [1997]. Teofil Isopescu, ieromonah ; Damaschin Luchian, monah, *Sfânta Mănăstire Sihăstria Putnei*, Cluj-Napoca, 2006.

[436] Filigran neidentificat de specialiştii Secției de manuscrise, care au întocmit fişa de evidență a codicelui.

[437] Conform fişei de evidență întocmită specialiştii Secției de manuscrise a bibliotecii moscovite.

[438] *Государственная Библиотека СССР имени В.И.Ленина. Записки Отдела рукописей*, вып. 45, Москва, 1986, №. 263, с. 97

oraşul Lvov. Din spusele acestuia, Pomelnicul fusese legat mai mult timp împreună cu o carte românească de învăţături duhovniceşti, tipărită la Viena în 1793[439]. În prezent nu se cunoaşte titlul cărţii tipărite şi nici locul ei de păstrare.

Reieşind din titlul înscris pe prima pagină (**а**): *Cuvânt înainte. Către Preacuvioşii Părinţi şi Fraţii ai Sfintei Săhăstrii a Putnei, unde e hramul Bunei Vestiri, a Preasfintei Stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezău şi Pururea Fecioarei Marii*, alcătuit şi semnat de ieroschimonahul Sila, starețul schitului (p. **а-їѵ**), putem admite că textul în cauză este un început al unei lucrări mai mari şi drept dovadă ne serveşte sintagma *Cuvânt înainte*, dar mai ales partea finală a acestui codice, din care citãm: „Am făcut ac(e)astă bună şi folositoare carte, ce să cheamă *Pomealnicul Mare*…" încheindu-se cu fraza „Pentru aceaia dară, cu cea desăvârşit părinţeasca şi frăţasca dragoste, vă rog pre voi pre toţi întru Domnul Hristos preaiubiţi fraţi carii veţ fi lăcuitori şi slujitori lui Dumnezău aicea întru aceast Sfânt părinţesc şi Săhăstresc lăcaş, ca să pomeniţi în toate zilele la rugile noastre şi la Sfântul jertvenic, toate numele tuturor miluitorilor carii s-au scris şi să vor scrie aicea întru acest *Pomealnic*". Mai ales aceste secvenţe din finalul „Cuvântului … „ arată că ar fi trebuit să urmeze Pomelnicul Mare propriu-zis, compartimentat după modelele pomelnicelor din epocă, dar conform vechii paginaţii urmează doar 2 file distapate (6-6^{v} şi 7-7^{v}), care potrivit numerotării originale cu caractere chirilice corespund paginile **нг-нд**(53-54), **пѳ-ч** (89-90).

Ipoteza noastră a fost încurajată de publicarea unor pagini, dintre care unele color[440], foarte asemănătoare cu cele din manuscrisul descoperit de noi în biblioteca moscovită mai sus arătată. Aceste file erau aduse drept reprezentative pentru stilul şi forma de perfectare a unor codice, inclusiv pomelnice, caligrafiate de ieromonahul Nathan sau Nathanaul (Grigorievici/ Dreteanovschi/ Dreteanul) a cărui activitate cărturărească a fost substancial cercetată de Mihai-Bogdan Atanasiu[441], care a reuşit să identifice mai multe codice întocmite, copiate sau tălmăcite între 1754-1770 de ieromonahul Nathan(ail), inclusiv un *Sinodic sau Pomealnic al fericiţilor şi pupurea pomeniţilor ctitorilor, făcătorilor de bine şi ajutătorilor şi împodobitorilor sfintei Săhăstrii a Putnei* redactat în 1768, astăzi păstrat în Arhiva Mănăstirii Putna (ms.inv.23/58).

Descrierea şi conţinutul acestui din urmă *Sinodic…* îl aflam aproape integral publicat de către Olimpia Mitric[442]. Cercetătoarea suceveană publică Pomelnicul orientându-se după numeraţia nouă în file, la care nu s-a ţinut cont de filele lipsă, indicându-se în total 38 de file. Dacă revenim la numeraţia originală a codicelui, care s-a făcut nu după file ci după pagini cu caractere chirilice, Olimpia Mitric constată prezenţa paginilor 12-24, 27-52, 55-68, 71-86, 91-93 şi lipsa paginilor 25-26, 53-54, 69-70, 87-90, scăpându-i, probabil, din neatenţie paginile 1-11.

---

[439] *Bibliografia românească veche*, nu atestă o asemenea ediţie la Viena în 1793.

[440] *Analele Putnei*, an. v, 2009, nr. 1, p. 329, fig. 4; p. 333, fig. 8. *Analele Putnei*, an. v, 2009, nr. 2, p.135,fig. 8; p. 141,fig. 14; p. 149, fug.22.

[441] Mihai-Bogdan Atanasiu, *Un colaborator al lui Iacov Putneanul: ieromonahul Nathan(ail), Analele Putnei*, an.V, 2009, nr. 1, p. 309-352. Mihai-Bogdan Atanasiu, Mihai Mîrza, *Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna*, în *Analele Putnei*, an. v, 2009, nr. 2, p. 124-125.

[442] Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din Nordul Moldovei*. Pref. de Dan Horia Mazilu, Bucureşti, 1998, p. 213-221, ms.nr.17. Idem, *Manuscrise româneşti din Moldova. Catalog*, vol. II, Iaşi, 2007, p.297-302, ms. Nr. 18.

În urma acestor constatări am ajund la concluzia că acel *Cuvânt înainte…* semnat de starețul Sila din codicele păstrat la Moscova de la paginile ѧ-її (p. 1-10), precum şi paginile, нг-нд (p.53-54), пѳ-ч (p.89-90), aduse de noi, completează în mod fericit, în mare parte golurile constatate de Olimpia Mitric în codicele incomplet de la Putna, rămânând pierdute sau neidentificate în continuare paginile 25-26, 69-70, 87-88. În urma acestei întregiri Pomelnicul Sihăstriei Putnei întocmit în 1768 de Natan(ail) în care s-au făcut înscrieri până în 1789[443], conform paginației originale codicele trebuia să înceapă astfel:

Primele 4 pagini nenumerotate, dintre care poate pe prima sau a doua filă era scris titlul pomelnicului "**Sinodic/ sau/ pomealnec …**", iar pe verso „**Cuvânt făcut şi tocmit pe stihuri po/eticeşti în versuri…**".

În continuare manuscrisul în cauză era numerotat cu caractere chirilice de la ѧ-чг (p. 1-93).

Dintre care ѧ-її (p. 1-10) cuprinde **Cuvânt înainte Pentru Preacuvioşii Părinți şi Frații ai Sfintei Sihăstrii a Putnei, unde e hramul Bunei Vestiri, a Preasfintei Stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezău şi Pururea Fecioarei Marii**, alcătuit şi semnat de ieroschimonahul Sila, starețul schitului.

p. 11-18: **Cuvânt/ înainte/ către toți pravoslavnicii creştinii**…

p. 19-24: **Pomelnicul domnesc**…

p,. 25-28: **Pomelnicul arhiereilor**…

p. 29-40: **Pomelnicul părinților …**

p. 41-50: **Pomelnicul / blagorodnicilor marilor boieri …**

p. 51-52: pagini lipsă

p. 53 (din codicele moscovit **Marilor boieri**) -54 (din codicele moscovit **Pomelnicul**)

p. 55-66: **Pomelnicul / boierilor mazili …**

p. 67-68: [?]

p. 69-70: pagini lipsă

p. 71-76: **Pomelnicul / neguțătorilor …**

p. 77-84: **Pomelnicul / de obşte…**

p. 85-87: **Pomelnicul / posluşnicilor …**

p. 88-89: [**Pomelnicul**]/ **miluitorilor …**

p. 89-90: **Pomelnicul tuturor …**

Partea codicelui intitulat *Cuvânt înainte…* ѧ-її (p. 1-10), este de fapt o scurtă istorie a Sihăstriei Putnei, cu multe elemente din viața şi activitatea starețului Sila, pe timpul şi din îndemnul căruia s-a întocmit Pomelnicul. Reieşind din acest *Cuvânt înainte*… se vede clar că a fost scris de Nathanail din spusele starețului Sihăstriei Putnei Sila. Or, atât părțile descoperite la Moscova, cât şi cele păstrate astăzi la mănăstirea Putna sunt scrise şi ornamentate de una şi aceiaşi mână. Prin urmare cele două părți (unul de la Putna şi altul de la Moscova) constituie unul si acelaşi codice Pomelnicul Mare a Sihăstriei Putnei. La acestea trebuie să arătăm că acel *Cuvânt înainte…* identi-

[443] Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din Nordul Moldovei*. Pref. de Dan Horia Mazilu, Bucureşti, 1998, p. 213-221, ms.nr.17. Idem, *Manuscrise româneşti din Moldova. Catalog*, vol. II, Iaşi, 2007, p.297-302, ms. Nr. 18.

ficat de noi la Moscova, a fost un timp la dispoziția cunoscutului documentalist Teodor Balan care l-a publicat în broşură aparte în 1936[444], care arată că manuscrisul în cauză a fost găsit de preotul Vladimir Timinschi din Ispas, care la rândul său, probabil, i l-a transmis preotului Ioan Şorş din Ciornohuz"[445]. Dacă pe la 1936 această parte a codicelui se mai afla la Cernăuți, nu cunoaştem în ce împrejurări a ajuns în posesia persoanei domiciliate la Lvov, arătate mai sus, care cedat-o bibliotecii din Moscova.

În anexele 1 şi 2 aducem textul transliterat şi fotocopia celor 7 file (14 pagini) păstrate astăzi în Secția de manuscrise a Biblioteca de Stat a Rusiei din Moscova, Fond 722, Ms. nr. 263[446], completând astfel *Sinodicul sau Pomealnicul ... Săhăstriei Putnei* din Arhiva Mănăstirii Putna, Ms.inv.23/58:

Anexa 1.

Textul transliterat al Pomelnicul

а (1) **Cuvânt înainte.**

Către Preacuvioşii Părinți şi Frații ai Sf(i)ntei Săhăstrii a Putnei. Unde e(ste) Hramul Bunei Vestiri, a Preasf(i)ntei Stăpânei noastre Născătoarei de D(umne)zău şi Pururea Fec(i)oarei Marii.

Cinstiți, şi ai miei Preaiubiți Fii, şi întru D(o)mnul H(risto)s Frați şi Părinți, carii sânteți acum, şi carii veți fi în urma noastră, după noi, lăcuitori şi trăitori, şi slujitori lui D(umne)zău, şi nevoitori şi silitori pentru mântuirea voastră, aicea la acest Sf(â)nt şi D(umne)zăesc lăcaş.

Dar, milă, pace, şi liniştita cuvioşasca şi părinţasca viață, şi fericita sănătate, şi dragostea cea desăvâ(r)şit frățască întru D(o)mnul H(risto)s, şi toate ceale bune şi fo(lo)sitoare, şi mântuirea sufletească, rog pre Milostivul D(umne)zău ca să vă dăruiască Cuvioşiilor voastre.

Către ac(e)a(s)ta Preaiubiții miei fii, şi frați.

Iată vă înştiinţăm pentru acest, Sf(â)nt şi D(umne)zăesc lăcaş Săhăstresc, cum şi de când sau început a fi aicea la acest loc după cum ne-au spus şi noao părinții cei bătrâni şi acelora le-au spus părinții cei mai bătrâni.

в (2) Acest loc aicea era loc pustiiu şi îndepărtat de oameni, şi era pădure // deasă. Iară după ce cu îndemnarea lui D(umne)zău răposatul şi fericitul întru pomenire Măria Sa Ştefan Vodă, cel Bun şi Vestit au zidit Sf(â)nta şi vestita Mânăstirea sa Putna. La anii de la Adam 6974, iar de la D(o)mnul H(risto)s 1466 şi au aşezat într-însa părinții călugări.

Întru acealea zile, un părinte oarecarele, numele lui Athanasie, carele fusease tătar Mârzac, om a lui Ştefan Vodă fiind şi botezându-să, s-au călugărit. Acesta dorind să se osebească cu viața sa la un loc mai liniştit cu tăcere. Deci eşind din Mănăstire, şi au (î)mblând şi cercând pre ac(e)astă vale, fiind loc pustiiu şi pădure deasă au aflat aicea acest locşor, fiind loc în fața Soarelui, şi cu izvor de apă bună.

---

[444] Sila, egumen, *Istoricul Sihăstriei Putnei*. Publ. de teodor Balan, Cernăuți, Tip. Glasul Bucovinei, 1936, 13 p.

[445] Sila, egumen, *Istoricul Sihăstriei Putnei*. Publ. de teodor Balan, Cernăuți, Tip. Glasul Bucovinei, 1936, p. 3. Ediția am consultat-o în Biblioteca Unicersitară „M.Eminescu" din Iaşi la cota III B-7417.

[446] Din păcate am reuşit să obținem doar copia în negru-alb la codicelui.

Şi foarte i-au plăcut lui acest loc şi îndată s-au apucat şi ş-au făcut chilie aicea la acest loc aproape de izvor. Şi aşea îş petrecea viaţa sa cu tăcere şi cu linişte, cu înfrânare şi cu post, rugându-să lui D(umne)zău. Iară la zile însămnate mergiea la Mânăstire, şi să priceştuia cu Sfintele Taine, şi iară viniia la chiliia şi tăcearea sa. Iară după aceaea s-au mai îndemnat şi alţii oarecarii părinţi, carii dorind viaţa

г (3) săhăsrească au venit şi ş-au făcut chiliuţe // aicea la acest liniştit loc, şi vieţuia viaţă pustinic(e)ască. După aceaia, după multă vreame, îndemnându-să părinţii săhastri, carii era la acest loc, tâind şi curăţind locul de pădure şi-au făcut Besearecă aicea la acest loc.

Iară după aceaia s-au scornit multe răutăţ(i) şi nepace în ţară. Că viind Sobeţskii craiul leşesc cu leaşii săi, au prădat şi au pustiit sf(i)ntele mânăstiri. Atuncea au rămas şi Sf(â)nta Mânăstirea Putna întru mare pradă şi lipsă şi pustiire, precum şi toată partea Ţărâi de Sus, pentru răutăţile şi nepăcile ce era într-aceale vremi.

Atuncea şi acei părinţi săhastri carii era la acest loc, au pribejit şi s-au dus de aicea de la acest loc, şi au rămas Besearica şi locul acesta iară pustiiu.

Iară după aşezarea păcilor, iară s-au adunat oamenii pre la locurile sale, şi părinţii călugări, pre la sf(i)ntele mânăstiri. Atunci au venit un părinte ungurean cel chiema Lazar, carele au fost slugă răposatului Dosotheu Mitropolitului Sucevii, cel ce au mers în Ţara Leşască cu Mo(a)ştile Sf(â)ntului Mucenic Ioan Novii. Acest părinte Lazar viind aicea ş-au făcut chilie, şi s-au aşezat la Ursoaia. Iară Besearecа carea era la acest loc, fiind de multă vreme pustiită, să învechisă şi putredisă lemnul şi să răsipisă. Iară după aceaia Dumnealui fericitul întru, pomenire răposatul

д (4) boiariu Ilie Cantacozino // vel vist(iernic) umblând cu oarecare slujbă domnească, au venit la Sf(â)nta Mânăstirea Putna, al căruia venire înţelegând săhastrul Lazar de la Ursoaia, au mers la dumnealui, la Mânăstire, şi îndrăznind l-au rugat, ca să-ş(i) facă pomenire, să-i facă o bese(ri)cuce măcar cât de mică la acest loc unde era Besearecа cea veache răsipită. Iară dumnealui îndată bucuros s-au făgăduit că-i va face lui Besearecă. Şi aşea îndată însuşii dumnealui încălecând au venit aicea şi văzând acest loc(u)şor foarte i-au plăcut, şi au trimis de au chemat meşterii şi le-au dat arvonă, şi i-au aşezat la lucru. Şi au făcut Besearecă mică, atâta cât să încapă 4 sau 5 oameni, precum iată că şi acum iaste întreagă nestricată. Iar după ce s-au făcut Besearecа au mai venit părinţi şi au făcut trei chiliuţe lângă Besearecă. După aceaia au venit un cinstit părinte Kozac de la Kiev, carele au fost namestnic în Sofiia Mitropoliia Kievului, numele lui Domentian. Acesta întâi au venit în Mânăstire şi au treit câtăva vreme în Putna. Iară după aceaia au venit aicea la Săhăstrie, fiind atunci stareţ aicea cuviosul părinte kir Theodosie, carele deacă au venit acel părinte Domentian aicea curundă vreme l-au călugărit pre el în Sf(â)nta Shimă, dintru care i-au pus lui numele Dositheu.//

є (5) Întru aceaia vreame eu smeritul fiind ucenic unui cinstit pârinte kir Ghedeon stareţului de la Schitul Orăşeanii, căruia întâmplându-i-să răposarea am rămas fără de stareţ. Atuncea auzind eu veastea aceştii Săhăstrioare, am venit de la Orăşeani aicea la stareţul Theodosie, fiind învârstă de 13 sau 14 ani. În zilele Preosfinţii sale răposatului kir Calistru Episcopul Rădăuţ. Iară stareţul Theodosie m-au priimit pre mine aicea şi m-au călugărit. Iară după răposarea stareţului Theodosie au pus vl(a)d(â)ca Calistru stareţ în locul răposatului Theodosie pre părintele Dositheu Kozacul cel de la Kiev. Iară după aceaia stareţul Dosithei curundă vreame m-au trimis pre mine la vl(a)d(â)ca Calistru, şi m-au făcut diacon şi preot, măcar că încă nu eram învârstă de preoţie, fiindcă eram foarte tânăr. Iară după preoţie curundă

vreame m-au călugărit şi în Sf(â)nta şi marea Shimă, dintru care mi-au pus numele Sila. După aceaia au început starețul Dosithei a mă trimite cu posluşania la Iaşi, şi pre la boiari (fiindcă casa era tare lipsită de toate ceale trebuinc(i)oase, iar mai ales Beseareca era foarte goală, şi lipsită de podoaba sa, şi de ceale trebuinc(i)oase cătră slujba ei, atâta cât nici un sveaşnic, pre Prestol s-au la Jertăvnic de altă nu era, fără
ѕ (6) de cât numai de lut,// încă şi acealea era(u) stricate).

Deci mergând eu cu posluşania de la părintele mieu starețul Dosothei, ori unde şi la cine mergiiam, toți cu mare dragoste şi evlavie mă priimiia, şi unul de la altul mă poftiia şi mă chiema la sine, nu numai bărbații, ce şi jupăneasele ceale mari mă poftiia şi mă chiema şi cu mare evlavie mă priimiia în casele lor. Şi toți îm(i) da, ori cine din ce avea. Alții îm(i) da bani, alții odoară de argint Besearecii, vase, potire, discose, candile, cadelnițe de argint, cru(ci) ferecate, sfeaşnice. Alții veşminte frumoase bisericeşti, alții c(i)ară, alții făclii frumoase, alții tămâe, alții – zmirnă, alții unt de lemn, alții pâine, alții peşte, alții vin. Şi când veneam eu de la posluşanie la Săhăstrie, vineam încărcat cu de toate ceale trebuinc(i)oase. Şi curundă vreme înpodobiiu Beseareca cu icoane frumoase, cu vase şi cadelnițe, şi candile de argint, cu cruci ferecate, cu veşminte frumoase, cu cărți de ajuns, cu clopote şi cu toată podoaba ce i să cuvine Sf(i)ntei Besearecii lui D(umne)zeu. Aşijdere cu pâine, cu peaşte, cu unt de lemn, cu vin şi cu toată îndestularea casii,
з (7) atâta cât încă şi la mânăstire am dat // de aicea de la Săhăstrie veşminte frumoase bisericeşti, vase de argint, potire, discose, cadelnițe, candile, cruci ferecate, clopot de toate zilele i proc(i). Şi fiind aicea lângă Beseareca nişte chiliuțe vechi şi stricate leam răsipit şi am făcut trapezare şi chilii noao pre temelie de piatră. Şi am făcut jitniță de pâine şi pivniță pentru băutură. Şi am făcut livadă de meri i proc(i).

Iară la vleat 7262 (1753) septem(brie) 2 în zilele Preosf(i)nțitului Mitropolit kir Iacov s-au prestevit părintele starețul Dositheu, carele au fost stareț aceştii Sf(i)nte Săhăstrii 38 de ani. Iar după moartea starețului Dosithei cu voia lui D(umne)zeu şi blagoslovenia Preosfințitului Mitropolitului țărâi kir Iacov am rămas eu smeritul stareț şi purtătoriu de grijă aceştii Sf(i)nte Săhăstrii. Iară dacă au vrut D(o)mnu D(umne)zeu aşea, de au rămas să fiiu eu stareț şi purtătoriu de grije aceştui Sf(â)nt şi D(umne)zăesc lăcaş, îndată am pus în inima mea gând, pentru Sf(â)nta Besearecă ca să o fac de piatră, fiindcă Beseareca era de lemn şi foarte mică, precum să veade că iaste şi acum întreagă nestricată.

Deci descoperind şi arătând eu acest gând al mieu Preosfinției sale Mitropolitului Iacov (adecă pentru Besearecă), iar Preosfinția sa m-au sfătuit şi m-au foarte
и (8) îndemnat să mă apuc de Besearecă. Şi // aşea după îndemnarea Preosf(i)nții sale, m-am îndemnat şi m-am apucat. Şi Besearecă cea mică de lemn, carea iaste făcută de Dum(nealui) răposatul Ilie Cantacozino, aşea întreagă cum era nestrâcată şi ne schimosită, o am tras cu boi dintru acest lor ce era şi o am mutat în livada cea de meri, la loc înalt şi foarte frumos, unde am rănduit ca înprejurul ei, să să îngroape trupurile răposaților părinți. Iară întru acel loc unde au fost Beseareca, cu darul şi ajutoriul lui D(umne)zeu, şi cu milosteniile creştinilor, am făcut Besearecă de piatră. Şi o am înpodobit cu catapeteazmă şi icoane frumoase şi cu toate podoabele şi trebuințele ce i să cuvine casii lui D(umne)zeu. Iară fiindcă despre vale supt Besearecă era locul foarte costişe, deci pentru ca nu cumva să să surpe cândva locul şi să să primejduiască Beareareca am făcut pre supt costişe în dreptul Besearecii zid de piatră mare gros şi înalt. Şi am năsipit şi am umplut cu pământ toată groapa şi costişea ce

era pre supt Besearecă, şi am asămănat locul şi am făcut şes înprejurul Besearecii. Aşijdere tot întru acela zid am făcut pivniţe bună de piatră, pentru vin şi bere şi alte

ѳ (9) băuturi. Şi alt beci pentru cureciu şi pentru alte verdeaţe şi legume, precum să veade. // Şi am făcut fântâna, cişmea de piatră cu covată mare de piatră şi am curăţit şi am lărgit ograda înprejur şi o am făcut cu poartă, mare şi portiţe mici. Şi am mai făcut altă trapezare şi chilii noao pre temelie de piatră deasupra fântânii.

Aşijdere câţva din boiari mi-au dat cărţi de milostenie, iscălite cu mâna Dumilor Sale, să dea la ac(e)astă Sf(â)ntă Săhăstrie şi fii(i) Dumilor Sale, în tot anul la vreamea culesului viilor, căte atâtea vedre de vin la Odobeşti din viile sale. Aceastea eu smeritul, cu darul lui D(umne)zeu şi cu ajutoriul şi mil(o)steniile provoslavnicilor bunilor creştini şi cu silinţa şi nevoinţa şi osteneala nevrednicii meale, le-am căştigat şi le-am lucrat şi le-am făcut la ac(e)astă Sf(â)ntă Săhăstrie. Şi iată acum sânt 54 de ani de când sânt pururea întru slujba şi posluşaniia acestii Sf(i)nte case.

Iară acum pentru ca nu cumva să rămâe după sfârşitul mieu, întru uitare de la acest D(umne)zăesc lăcaş, numele şi pomenirele tuturor fericiţilor ctitorilor făcătorilor de bine şi ajutătorilor şi înpodobitorilor, şi dătătorilor de milostenii şi miluitorilor acestui Sf(â)nt părinţesc săhăstresc şi D(umne)zăesc lăcaş am făcut ac(e)astă bună

і (10) // şi folositoare carte, ce să chiamă Pomealnicul Mare, întru carea să se scrie numele tuturor fericiţilor miluitorilor când au făcut bine şi după putinţa şi îndurarea lor au dat bunătăţi şi au miluit şi carii vor da şi vor milui acest Sf(â)nt lăcaş.

Pentru aceaia dară, cu cea desâvârşit părinţasca şi frăţasca dragoste, vă rog pre voi pre toţi întru D(o)mnul H(risto)s preaiubiţi fraţi carii veţ(i) fi lăcuitori şi slujitori lui D(umne)zău aicea întru ace(a)st Sf(â)nt părinţesc şi săhăstresc lăcaş, ca să pomeniţi în toate zilele la rugile noastre şi la Sf(â)ntul jertvenic, toate numele tuturor miluitorilor carii s-au scris şi să vor scrie aicea întru acest Pomealnic, pentru care şi pre voi vă va pomeni D(o)mnul D(umne)zău, când va veni întru slava sa cu Sf(i)nţii săi Îngeri, alcăruia, dar şi milă să fie cu cuvioşiile voastre de

acum şi până în veaci.
Amin.

Al cuvioşiilor voastre
Întru D(o)mnul H(risto)s frate.
Smeritul stareţ ieroshimonah Sila.

нг (53) **Marilor Boiari**

fila împărţită printr-o linie pe verticală în două părţi egale, rămasă necompletată

нд (54) **Pomelnicul**

fila împărţită printr-o linie pe verticală în două părţi egale, rămasă necompletată

пѳ (89) **Miluitorilor**

fila împărţită printr-o linie pe verticală în două părţi egale, rămasă necompletată

ч (90) **Pomelnicul tuturor**

Antioh, Irina.
Sofronia, Agafiia.
Cărstina, Gheorghie.
Ioan, Simeon, Ioan
Nastasiia, Ilie, Mariia.

după un interval mai mare, continuă

Mariia, Efimiia.

Fotocopia Pomelnicului

КУВѢНТ

Дѧинте.

Кѫтръ Прѣкѹвѣшѹїн Пърінцн шн Фра́цїй ай Сфинтей Сѫхѫстрїй а Пѹтнїк. Оунде́ е Хра́мѹль Кѹнїй вестири, а Прѣсфинтей Стѫ, пжнїн ноастре Нѣскѫтоарей де Дѫхѹ шн пѹрѹрѣ Фечоарей Марїй.

Чинстїци, шн аи мїей Прѣюбѣци Фїй, шн дтрѹ Дмнѹль ХС Фрацн шн Пърінци, карїй Сжнтеца апѹмь, шн карїй вецїфи л оѹрма ноастрѫ, дѹпъ ной, Лѫкѹиторїй шн трѫи тоци, шн слѹжнтори лѹи Дѫхѹ, шн нвонтор шн Силитори пентрѹ Мжнтѹнрѣ ноастрѫ, ан чѣ ла ачест Сфит шн Дѹхѣск Лѫкашь.

Ѧар, Маѳ, Пачє, шн Лнницнта Кѹвѣшшаска шн Нърцїаска Вѣцѫ, шн Фрнчнта Сѫнѣтаце, шн Драгостѣ чѣ десѣвжшнть Фрѫцаск дтрѹ Дмнѹль ХС, Шн тоате чѣле кѹне шн Фосптоаре, шн Мжнтѹнрѣ Сѹфлетѣск, Рогь прѣ Мілостнвѹль Дѫхѹ касѣвъ дърѹѧск Кѹвѣшо шнлшорь воастре.

Кѫтръ ачата Прѣюбѣцїй мїей Фїй шн Фрацн Нѣтъ въ дѹпнцѣмь пентрѹ ачест Сфит шн Дѹхѣск Лѫкашь Сѫхѫстреск, Кѹмь шн декжнд сав ачелѹть афн анчѣ, ла ачест Лок, дѹпъкѹмь нѣѹ спѹс шн ноаѳ Пърнн цїй чей Бѫтржнн, шн ачелора лѣѹ спѹс Пърнцїй чїн ман Бѫтржни.

Ачест лок анчѣ, ѣра лѹн Пѹстїю шн ладепърта дѣсамени, шн ѣра Пѫдѹре

дѣсѣ

дѣсѣ. Ѝрѣ дѹпѫ чѣ кѹ ѧдѝмнарѣ лѹѝ Дѹхѹ Ѓапосатѹль шѝ фѣрѝчитѹль ѧтрѹ Поменире, Мѫрїаса Шефа̀нь Бо̀дъ, чѣль бѹнь шѝ Бестѝт, аѹ Зидѝть Сфѝта шѝ Бестѝта Мѫнъстирѣ са Пѹ̀тна. Ла Ѧнїй дѣла Ѧдѫмь. Ѕцо̀д: Ѝрѣ дѣла Ѧмнѹль ХС. ѦѸS: шѝ аѹ а шѣзѫть ѧтрѫнса Пѫрѝнци Кѣлѹгѫрн.

Ѧтрѹ ачѣлѣ Зилѝ. Оѹнь Пѫрѝнте шарѝка рѣлѝ. Нѹмѣлѹѝ Ѧфанасїй. Карѣлѣ фѹ сѣсѣ Тѫтарь Мѫрзѫкь. ѿмь алѹѝ Шефа̀нь Бо̀дъ Фѝнѫь. Шѝ Ботѣхѝндусѣ, сѧѹ Кѣлѹгѫрѝть. Ачѣста дорѝнѫь сѣсѣ шсѣбѣскѣ кѹ Бїѫца са ла оунь Лоќь маѝ Ѧнѝнцѝть кѹ Тѫчѣрѣ. Дѣун Єшѝнѫь ѧѝ Мѫнъстирѣ, шѝ оу мблѫжѝнѫь шѝ чѝржѝнѫь пре ачѣста Бѫлѣ. Фѝнѫь Лоќь Пѹстїю шѝ Пѫдѹрѣ дѣсѣ. Ѧѹ афлѫть ѧнчѣ ачѣсть Лоќшорь. Фѝнѫь ло ѧфѫца Соарѝлѹѝ. шѝ кѹ Ихворь дѣ ѧпѫ бѹ нѫ. Шѝ фоарте ѧѹ пѫкѹть лѹѝ ачѣсть Лоќь. Шѝ ѧдѫть сѧѹ апѹ̀ка шѝ шѧѹ фѫкѹ Кѝлїе ѧнчѣ ла ачѣсть лоќь. апроапе дѣ Ихво. Шѝ ашѣ ѧ пѣтрѣчѣ Бїѫца са кѹ Тѫчѣрѣ шѝ кѹ Ѧнѝнцѣ, кѹ ѧфрѫнарѣ шѝ кѹ Пость. рѹгѫнду̀сѣ лѹѝ Дѹхѹ. Ѝрѣ ла Зилѝ ѧсѣ нѫть мирїѧ ла Мѫнъстирѣ. шѝ сѫ Прѝчѣщѹ ѧ кѹ Сфѝтѹл Тѫйнѣ. шѝ рѫ вѝнѝѧ ла Кѝлѣ шѝ тѫчѣрѣ са. Ѝрѣ дѹпѫ ачѣѧ сѧѹ ман ѧдемнѫть шѝ ѧлцїй шарѝкарїй Пѫрѝнци, карїй дорѝнѫь Бїѫца Сѫхъстрѣскѣ, аѹ вѣнѝть шѝ шѧѹ фѫкѹть Кѝлїѣ ѧнчѣ ла ачѣсть Ѧнѝнцѝть лоќь, шѝ бїцѣѧ бїѫцѣ

Пѹстѝнїчѫкѣ

Пѹстиничаскъ. Дѹпъ ачѣа, дѹпъ мѹлць врѣме, дѣмнѣндѹеск Пърінцін съхастри, карін ера ла ачесть локь. Тѣиндь ши кѹрѣцнд локѹль дѣ Пъдѹре, шаѹ фъкѹть Бесѣрека ануѣ ла ачесть локь.

Яр дѹпъ ачѣа, саѹ скорнить мѹлці рѣѹть ши непачі дѣ Царь. Къ вінінд Собецкій Крайль лешеск кѹ лѣшіі сѣй, аѹ прѣдать ши аѹ пѹстінть Сфінтеле Мънъстіри. Ачѣя ачѣ аѹ рѣмась ши Сфінта Мънъстіре Пѹтна дѣ трѹ марі Прадъ ши Липсъ ши Пѹстіре, прекѹ ши тоатъ Партѣ Църіі десѹ, пентрѹ рѣѹть циле ши непачіле че ера дѣтрачѣле времі.

Ачѹнчѣ ши ачіі Пърінцін Съхастрі карін ера ла ачесть локь, аѹ прінсцінть ши саѹ дѹ дѣ ачѣ дѣла ачесть локь. ши аѹ рѣмась Бесѣрека ши локѹль ачеста гаръ Пѹстію.

Яр дѹпъ ашезаре Пъчілшрь, гаръ саѹ дѹнать сѹфлетіі прела локѹріле сале. Ши Пърінцін Кѣлѹгъріі прела Сфінтеле Мънъстіріі Ачѹнчѣ аѹвінть оу Пърінте Оуігѹрѣнь чель кіемѣ Лѣзарь, карелі аѹ фость Слѹгѣ Рѣпосатѹлѹі Іософѹ Мітрополітѹлѹі сѹ чебій, чельчі аѹ мерс дѣ Царь лешеск кѹ Моціле Сфінтѹлѹі Мучінік Іоань нобій. Ачі Пърінте Лѣзарь бінінд ачѣ, шаѹ фъкѹть Кініе, ши саѹ ашезать ла Оуріеле. Яр Бесѣрека карѣ ера ла ачесть лѹкь, фінінд дѣмѹлць врѣме пѹстінть, сѹ дѣ Бісіс, ши пѹтрединсь лімнѣль ши сѣ рѣсіпінсь. Яр дѹпъ ачѣа дѹмнѣлѹі Ферічітѹль дѣтрѣ, помініре Рѣпосатѹлѹі Бомрю, Іліе Катакозіно

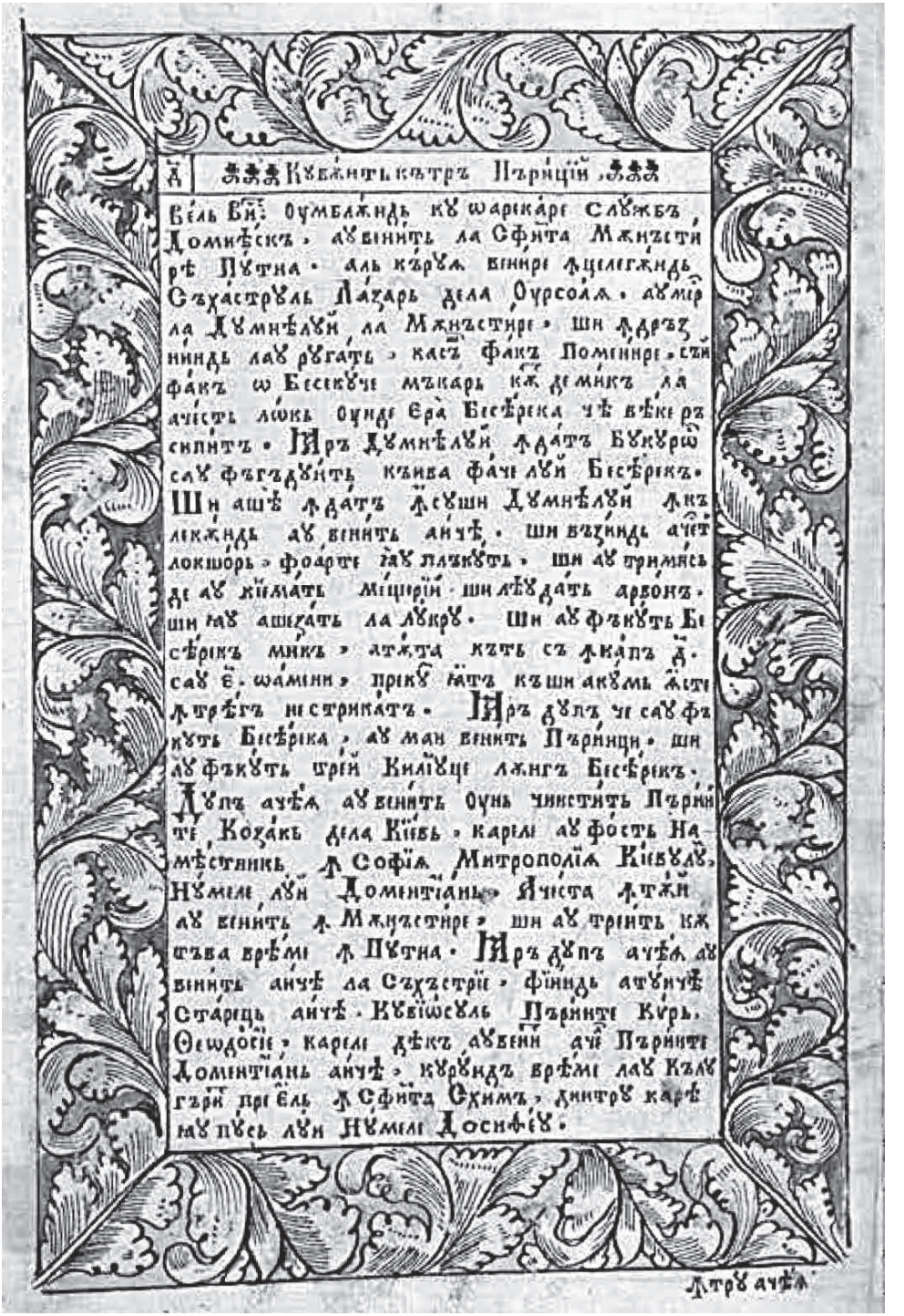

Кѹвѣнтѣ кътрѣ Пърінціи

Вѣль Бі҃ оумблѧнд кѹ шарікаре Слѹжбъ Домнєскъ, аѹвінить ла Сфінта Мънъстире Пѹтна. Аль кърѹм вінире ѣлелѧнд Съхастрѹль Лазар дела Оурсоаіа, аѹмірла Дѹмнєлѹі ла Мънъстире. Шн ѧдрѣзнінд лаѹ рѹгат, кăсъ фак Помінире, сăфак ѡ Бесеѹчіе мъкар кѫ дѹмнк ла ачєст лѹкъ оунде єра Бесѣрека чѣ вѣкі рсилнтъ. Ир Дѹмнєлѹі ѧдат Бѹкѹрѡсаѹ фъгъдѹнть кънва фачі лѹі Бесѣрікъ. Шн ашѣ ѧдат ѣсѹшн Дѹмнєлѹі лкълекнд аѹвінить анчѣ. Шн вѣзінд ачєт локшор, фоарте таѹ плъкѹть. Шн аѹ примісѣ де аѹ кѣмат Мѣціріі шн лѣѹдат арзоні. Шн таѹ ашкат ла лѹкрѹ. Шн аѹ фъкѹть Бісѣрікъ мікъ, атѧта кът съ ѧкапъ ѣ. саѹ ѣ. шаміні, прікѹ мът кънш акѹмѣ ѧіть ѧтрѣгъ нестрікат. Ир дѹпъ чі саѹ фъкѹть Бісѣрека, аѹ ман вінить Пърінціи. Шн аѹ фъкѹть трій Кілїѹці лънгъ Бісѣрікъ. Дѹпъ ачѣѧ аѹвінить оунь чінстіть Пърінтє Козакъ дела Кіѣь, карілі аѹ фост Намѣстінікь ѧ Софіа Мітрополіа Кіевѹлѹі. Нѣмєлі лѹі Домінтіань, Ячіста ѧтъѧ аѹ вінить ѧ Мънъстире, шн аѹ трінть кътъва врѣмі ѧ Пѹтна. Ир дѹпъ ачѣѧ аѹвінить анчѣ ла Съхастріе, фінд атѹнчѣ Старецъ анчѣ. Кѹвїосѹль Пърінті Кѹр. Ѳеодосіе, карілі дѣкъ аѹвінь ачі Пърінті Домінтіань анчѣ, кѹрѹнд врѣмі лаѹ Кълѹгъріі прі єль ѧ Сфінта Схімъ, Дінтрѹ карѣ таѹ пѹс лѹі Нѣмєлі Дософѣѹ.

ѧтрѹ ачѣѧ

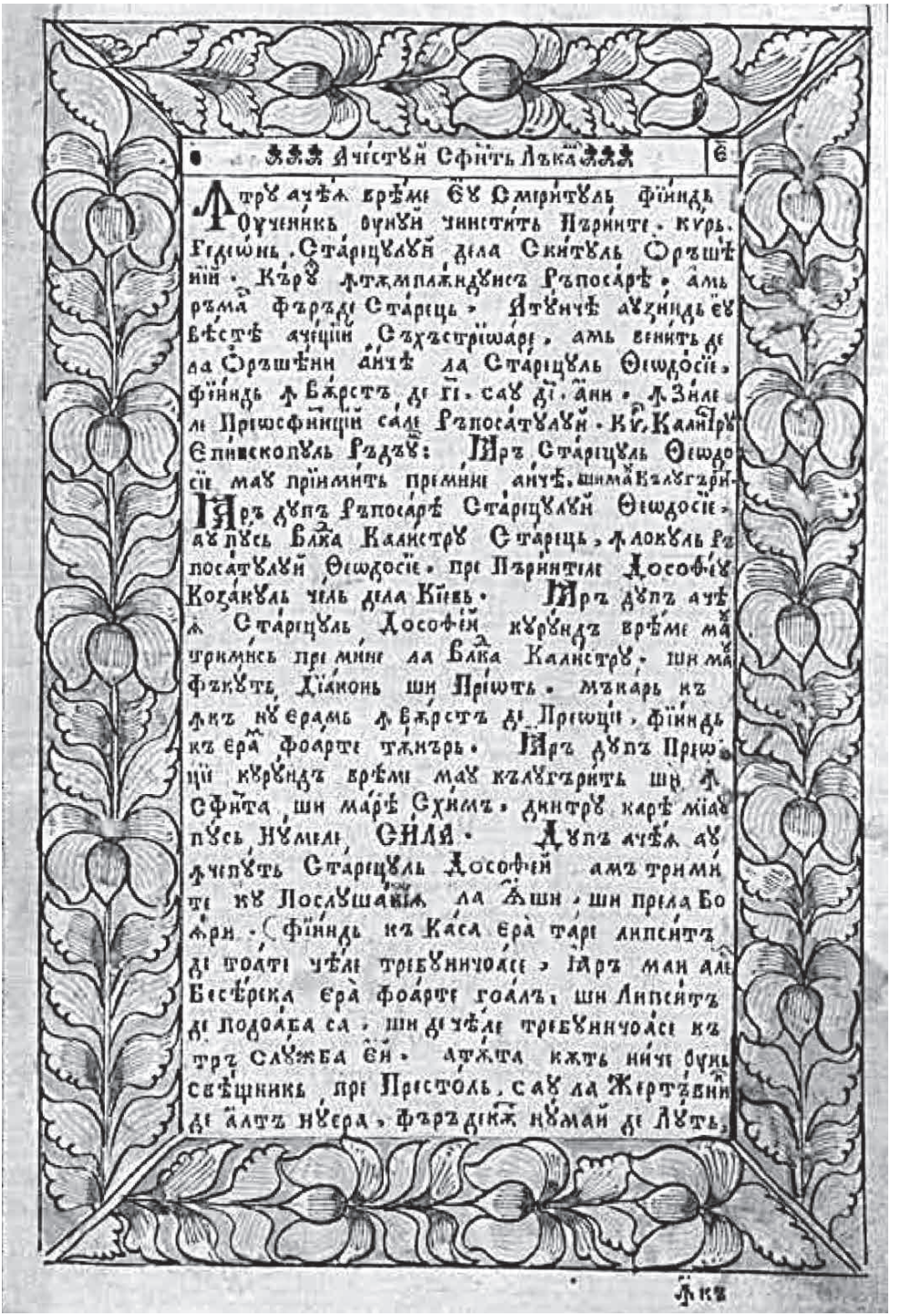

Аче́стѣй Сфи́нтъ Лѣка́ Є

Атрѫ ачѣ́а врѣ́ме ѣ́ѫ Ѡмирѝтѫль фи́ндъ Оученикъ вунѫ́й чинстѝть Пърѝнте. кѫрь. Гдѣѡ́нь. Старицѫлѫ́й дѣла Скитѫль Орѫшѣ́ний. Кѫрѫ́ дѫмпламндѫнесъ Рѫпосарѣ́. ѧмь рѫма Фърѫдѫ Старецъ. Ѧтѫ́нчѣ ѧѫ́нндъ ѣ́ѫ Вѣ́стѣ ачеціи Сѫхестрїшарѣ, ѧмь венить де ла Орѫшѣ́нни а́нчѣ ла Старицѫль Ѳеѡдо́сїе. фи́ндъ ѣ Вѣ́рстъ де гі. сау́ дї. а́нн. ѣ Зиле ле Прѣѡсфи́нцїй сале Рѫпосатѫлѫ́й. Кѵ. Калиндрѫ Епископѫль Рѫдѫ́ѫ: Ѩръ Старицѫль Ѳеѡдосїе маѫ прѣ́нмить прѣмни а́нчѣ. шима́ѣлѫгѫрь. Ѩръ дѫпъ Рѫпосарѣ́ Старицѫлѫ́й Ѳеѡдосїе. ау́ пъсъ Бѫка Калистрѫ́ Старецъ, ѣ локѫль Рѫпосатѫлѫ́й Ѳеѡдосїе. пре Пърѝнтіе Дософѣ́ѫ Козакѫль чель дѣла Кіевь. Ѩръ дѫпъ ачѣ ѣ Старицѫль Дософѣ́й кѫрѫ́ндъ врѣ́ме ма трѣмнесъ прѣмни ла Бѫка Калистрѫ́. шима́ фѣкѫ́ть Дїа́конь шин Прѣѡть. мѫкарь къ ѣкъ нѫ́ерамь ѣ Вѣ́рстъ де Прѣѡці, фи́ндъ къ ера́ фоарте тѫнърь. Ѩръ дѫпъ Прѣѡці кѫрѫ́ндъ врѣ́ме маѫ къѫгъ́рить шн ѣ Сфѝнта шин ма́рѣ Сѵхимъ. дѫнтрѫ́ карѣ́ мїа пѫ́съ Нѫмелѝ СИЛѢ. Дѫпъ ачѣ́а ау́ ѣчипѫ́ть Старицѫль Дософѣ́й амъ трѣмнѫ тѣ къ Послѫша́нїѧ ла Ѫшн, шин прела Боѧрн. Фи́ндъ къ Каса ера́ тарѣ лнпсѝнтъ де тоа́ті чѣ́ле требѫ́нчоасе. Ѩръ маи ау́ Бесѣ́рика ера́ фоарте гоа́лъ, шн Лнпсѝнтъ де подоа́ба са. шн де чѣ́ле требѫ́нчоасе къ тръ Слѫ́жба Ѣ́й. Ачѣ́та кѫть ничѣ вунъ Свѣщникъ прѣ Престолъ, сау́ ла Жертѣ́вни де а́лтъ нѫ́ера. фъръ дикѫ́ нѫмаи де Лу́тъ,

Ѧкѳ

Дкъ шн аѹѣлѣ ера Стрнкате.) Дечн
мергѫнд ёѹ кѹ Послѹшанїа дела Пърнн̃ле
ле мїеѹ Старецѹль Дософѣй, ѿри оѹнде
шн ла чине мерцїамь, тоци кѹ маре Драго
сте шн Євлавїе мъпрїймїа, шн оѹнѹль де
ла алтѹль мъ пофтїа шн мъ кїема ласи
не, нѹнѹмай Бърбацїй, чеши Жѹпънѣселе
чѣле мари мъ пофтїа шн мъ кїема, шн кѹ
маре Євлавїе мъ прїнмїа Дкаселе лѹрь.
Шн тоци Дда, ѿри чине дн̃ ч авѣ. Алцїи
Дм̃ да Бани, алцїи Одоаръ де арцинть,
Бесѣречїй, Васе, Потире, Дискосе, Канди
ле, Каделнице де арцинть, Крѹ ферекате,
Сфѣщнче. Алцїй Вешминте фрѹмоа
се Бесерицещи. Алцїи Чаръ, алцїи Фъ
клїй фрѹмоасе, алцїи Тъмже, алцїи
Змирнъ, алцїй Оунть делемнь, алцїй
Пжине, алцїй Пѣше, алцїй Вінь. Шн
кжнд вннѣмь ёѹ дела Послѹшанїе, ла Съ
хъстрїе, вннѣмь Дкърка кѹ де тоате чѣ
ле требѹинчоасе. Шн кѹрѹнд врѣме, Д
подобїю Весѣрека, кѹ Икоане фрѹмоасе,
кѹ Васе, шн Каделнице, шн Кандилѣ де арци
нть, кѹ Крѹчи, Ферекате, кѹ Вешминте
фрѹмоасе, кѹ Кърци де ажѹнсь, кѹ Клопо
те, Шн кѹ тоатъ подоаба ченсъ кѹвине
Сфнтей Бесѣречїй лѹй Дхѹ. Ашнждере
кѹ Пжине, кѹ Пѣше, кѹ Оунть делемнь,
кѹ Вінь, шн кѹ тоатъ Дестѹларѣ Касїн.
атжта кж̃ Дкъ шила Мжнъстире амь дат

Деанчѣ

деанчѣ дела Съхъстріе. Бешминте фрѹмоа
се Бесеричеци. Васе де арѹинть. Нотире. Ди
скосе. Кадѣлници. Кандиле. Крѹчи ферекате.
Клопоть детоате Зилеле. Ипро: Ши фіи
ндь анчѣ лжнгъ Бесѣрекъ нищи Киліѹце беки
ши Стрикате. лѣмь ръсипить. ши амь фъ
кѹть Трапезаре ши Киліи ноаш пре Темеліе де
Пїатръ. Ши амь фъкѹть Житници де Пъ
не. ши Пивници пентрѹ бъѹтѹръ. Ши амь
фъкѹть Ливаді де Мери. Ипро:
Ѩръ ла Блѣ. Зсѫв. Септе. к: Лзилеле
Прѣосфинцитѹлѹи Митрополи кѹ Ѩковь.
сав престебить Пърінтеле Старецѹль Досифѣ.
Карелі аѹ фость Старець ачещій Сфинте, Съхъ
стріи ли де ани. Ѩръ дѹпъ Моартѣ
Старецѹлѹи Дософей. кѹ воя лѹи Дъѹѹ. ши
Блгословеніа Прѣосфинцитѹлѹи Митрополитѹлѹ
Цържй. Кѹ Ѩковь. амь ръмась єѹ Смерн
тѹль Старець. ши пѹртъторю де гриже ачѣ
щій Сфинте Съхъстрій. Ѩръ дѣкъ аѹвѹ
Дмнѹль Дъѹѹ ашѣ. де аѹ ръмась съфію єѹ
Старець ши пѹртъторю де гриже ачестѹи Сф
нть ши Дъѹѣскь Лъкашь. Лдатъ амь пѹс
л Инима мѣ гѫндь пентрѹ Сфинта Бесѣрекъ
касъѡ факь де пїатръ. Фіиндь къ Бесѣрека ера
де Лемнь ши фоарте микъ. прекѹмь съвѣдѣ, къ
дете ши акѹмь лтрѣгъ нестрикатъ.
Дечи десколеиндь ши арѫтѫндь єѹ ачесть
гѫндь аль міеѹ Прѣосфинцій сале Митрополи
тѹлѹи Ѩковь. (Ѩдекъ пентрѹ Бесѣрекъ) Ѩр
Прѣосфинціаса маѹ сфътѹить ши маѹ фоар
те лдемна. съмъ апѹкь де Бесѣрекь. Ши

аш҃ѣ дѹпъ ѧдемнарѣ Прѹосфнцїй сѧмѣ, мамь
ѧдемнать, ши ма҃ апѹкать. Ши Бесѣрикаѣ
микъ дѣлимь. карѣ жетѣ фъкѹтъ дѣ Аѹ:Ра
посатѹль Їлїе Кантакозино. аш҃ѣ ѧтрѣгъ
кѹмь Ера, нестржкатъ шине скимоснтъ, ша
трась кѹ Бой днитрѹ ачестъ лѹкь че Ера.
ши шамь мѹтатъ ѧ Либада чѣде мѣри. ла
лок҃ь ѧналть ши фоарте фрѹмось. оунде а
ръндѹить. ка ѧпрежѹрѣль Ей съ съ ѧгроапе
Трѣпѹриле Рѣпосацилорь Пѣрици. Ши
ѧтрѹ ачѣ лок҃ь оунде лѹфость Бесѣрика, кѹ
Харѹль ши ѧжѹторюль лѹи Аѹѣ, ши кѹ
Милостенїиле Крещинилорь. ѧмь фъкѹть Бе
сѣрекъ дѣ Пїатръ. Ши шамь ѧподобить кѹ
Катапетѣзмѣ ши Їкоане фрѹмосе, ши кѹ
тоате Подоабеле ши требѹинцеле чинесъ кѹвїи
Касїй лѹи Дмнезѣ. Ши фїинд къ деспо
Бале сѹпть Бесѣрикъ Ера лок҃ѹль фоарте
Костиш҃е. Дечи пентрѹ канѹкѹмва съ съ
сѹрпе кѣдеа лок҃ѹль, ши съ съ примеждѹа
скъ Бесѣрика. амь фъкѹть пресѹпть Ко
стиш҃е ѧдрептѹль Бесѣрічїй Зидь дѣ Пїатръ
мари грось ши ѧналть. Ши амь нѣсипь
ши амь ѹмплѹть кѹ пѣмѣнть тоатъ гро
ба ши Костиш҃е Ера пресѹпть Бесѣрикъ.
Ши амь асѣмѣнать лок҃ѹль, ши амь фъкѹ
шесь ѧпрежѹрѣль Бесѣрічїй. Ши ѧжѹтоаре то
ѧтрѹ ачѣла Зидь амь фъкѹть Пивницъ
Бѹнъ дѣ Пїатръ, пентрѹ Бинь ши Бѣре ши ѧл
тъ Бъѹтѹри. Ши ѧлть Бечь пентрѹ Кѹрекю
ши пентрѹ ѧлте Бѹдѣцї ши Легѹми, прекѹм

съ вѣдѣ. Шн амъ фъкѹтъ фънтѫна Чи
шмѣ дѣ Пїатрѫ. кѹ Ковать мари дѣ Пїатрѫ
Шн амъ кѹрѫцнтъ шн а лѫрцнтъ Ограда а
прежѹрь, шн шамъ фъкѹтъ кѹ Поартъ мари
шн Портицѫ мнчн. Шн а ман фъкѹтъ ѧлт
тъ Трапезаре, шн Кнлїй нодш пре Темелїй дѣ
Пїатрѫ дѣсѹпра фънтѫнїй.

Яшнждире кѫцѣа днн Боѧри, мїаѹ дать Кѫ
рцн дѣ Мнлостнне. нскълнтѣ кѹ Мѫна Дѹмн
лшрь сале, сѫдѣ ла ачать Сфнтъ Съхъс
трїе, шн фїн Дѹмнлшрь сале, дто ѧнѣль ла
врѣмѣ нѹлесѹлѹй Бнлшрь. кѫтѣ атѫтѣ Вѣ
дре дѣ Бнн, ла Сѹдобецн днн Бнлѣ сале.

Ячѣстѣ Ѣѹ Смнрнтѹль, кѹ Дѫрѹль лѹн Дѹ
шн кѹ Ажѹторюль шн Мѫтенїле Православнн
чилшрь Бѹнилшрь Крецнни, шн кѹ Силнница
шн Нѣвоннца шн Состннѣла нѣбрединчїй мѣ
ле, лѣмь кѫцнгать, шн лѣмь лѹкрать, шн
лѣмь фъкѹтъ, ла ачастъ Сфнтъ Съхъстрїе
Шн ѫтъ акѹмь сѫнтъ нѫ дѣ ѧнн дѹкѫ
нде сѫнтъ пѹрчѣ дтрѹ Слѹжба шн По
слѹшанїа дтрїй Сфнте Кѫсе.

Яръ акѹмь пентрѹ канѫкѹмва съръмѫ
дѹпъ Сфѫрнтѹлѹ мїеѹ, дтрѹ оунтаре дела
ачест Хѹѣѣскь Лъкашь. Нѹмеле шн По
мннрелѣ пѹтѹрѫрь Фернтцнлшрь Ктнторн
лшрь. Фъкѫторилшрь дѣ Бине, шн Ацѹтѫто
рилшрь, шн Ѧподобнторилшрь, шн дѫтѫторн
лшрь дѣ Мнлостенїй. шн Мнлѹнторилшрь ачѣ
стѣй Сфнтъ Пърнцескь Съхъстрїескь шн
Хѹѣѣскь Лъкашь. Ямь фъкѹтъ ачастъ Бѹнъ

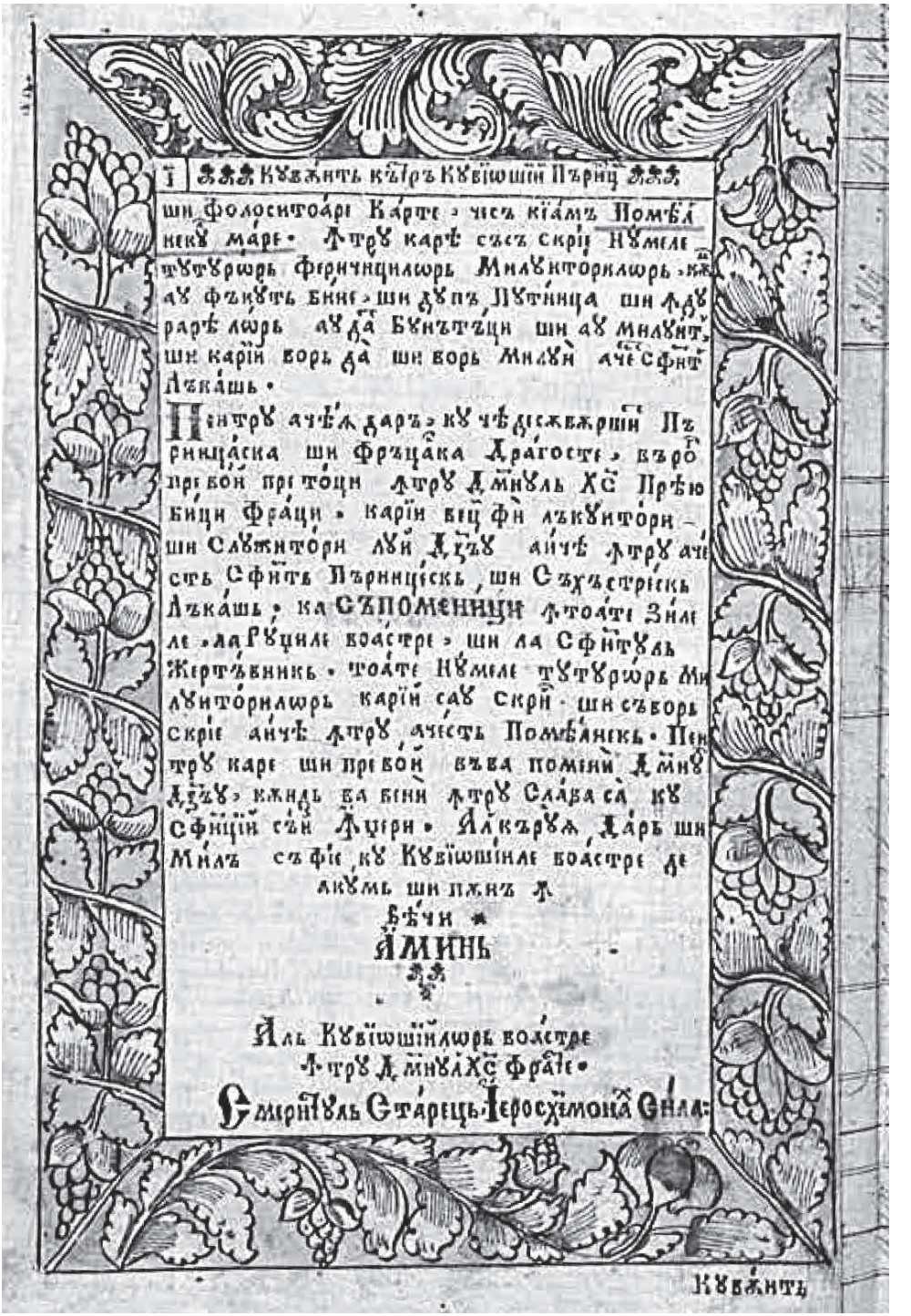

Кѹвънтъ кътръ Кѹвїошїи Пърінц

шн фолосітоаре Кáрте, чесъ кїáмъ Номéл
некѹ мáре. Áтрѹ карé съсъ скрі Нѹмеле
тѹтѹрѫрь Ферічніларь Мілѹторілăрь, кѫ
аѹ фъкѹть бінé, шн дѹпъ Пѹтніца шн Ладѹ
рарé лăрь аѹдá Бънъторі шн аѹ мілѹнт,
шн карїи вор да шн вор Мілѹи ачéсфнт
Лъкáшь.

Пентрѹ ачéл дарь, кѹчéдіжърші Пъ
рінцáска шн фрăцáка Драгостé, въро
прéвон прітоци Áтрѹ Домнѹль Хс Прéю
бици Фрăци, карїи вец фи лъкѹіторі
шн Слѫжітори лѹи Дзъ аічé Áтрѹ ачé
сть Сфінть Пърінцéскь, шн Сѫхъстрéскь
Лъкáшь, ка СЪПОМЕНІЦИ Áтоáте Зна
ле, ла Рѹциле воастре, шн ла Сфінтѹль
Жертъвінік. Тоáте Нѹмеле тѹтѹрѫрь Мі
лѹторілăрь карїи саѹ скрі шн съворь
скріе аічé Áтрѹ, ачéсть Помéнік. Пен
трѹ карé шн прéвон въва помінí Домнѹ
Дзъ, кăнд ва бінí Áтрѹ Слáва сă кѹ
Сфіцїй сăн Дѹхрі. Ялкърѫ, Дарь шн
Мілъ съфіе кѹ Кѹвїошїиле воастре де
акѹмь шн пăнъ Л.

Бéчи

ЯМИНЬ

Яль Кѹвїошїилăрь воастре
Áтрѹ Домнѹлѹ Хс Фрáте.

Смирнѹль Стáрець Іеросхімонáх Сінл:

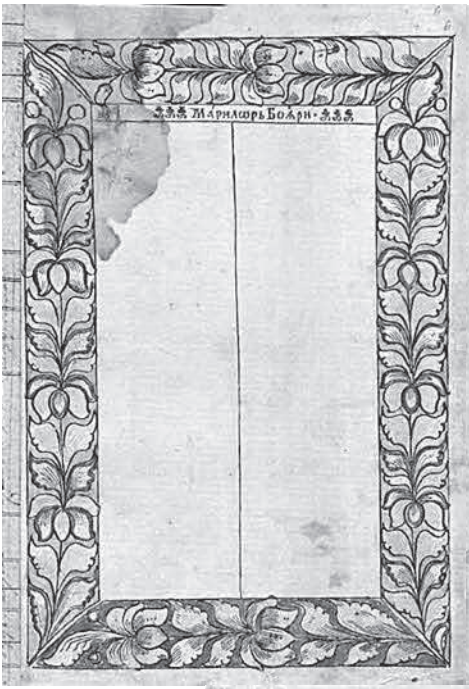
Мариюрь Божи

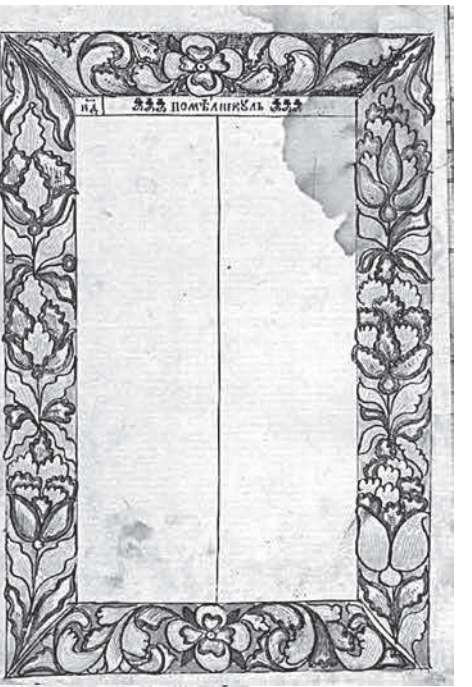
помѣникъ

милѹ мариюрь

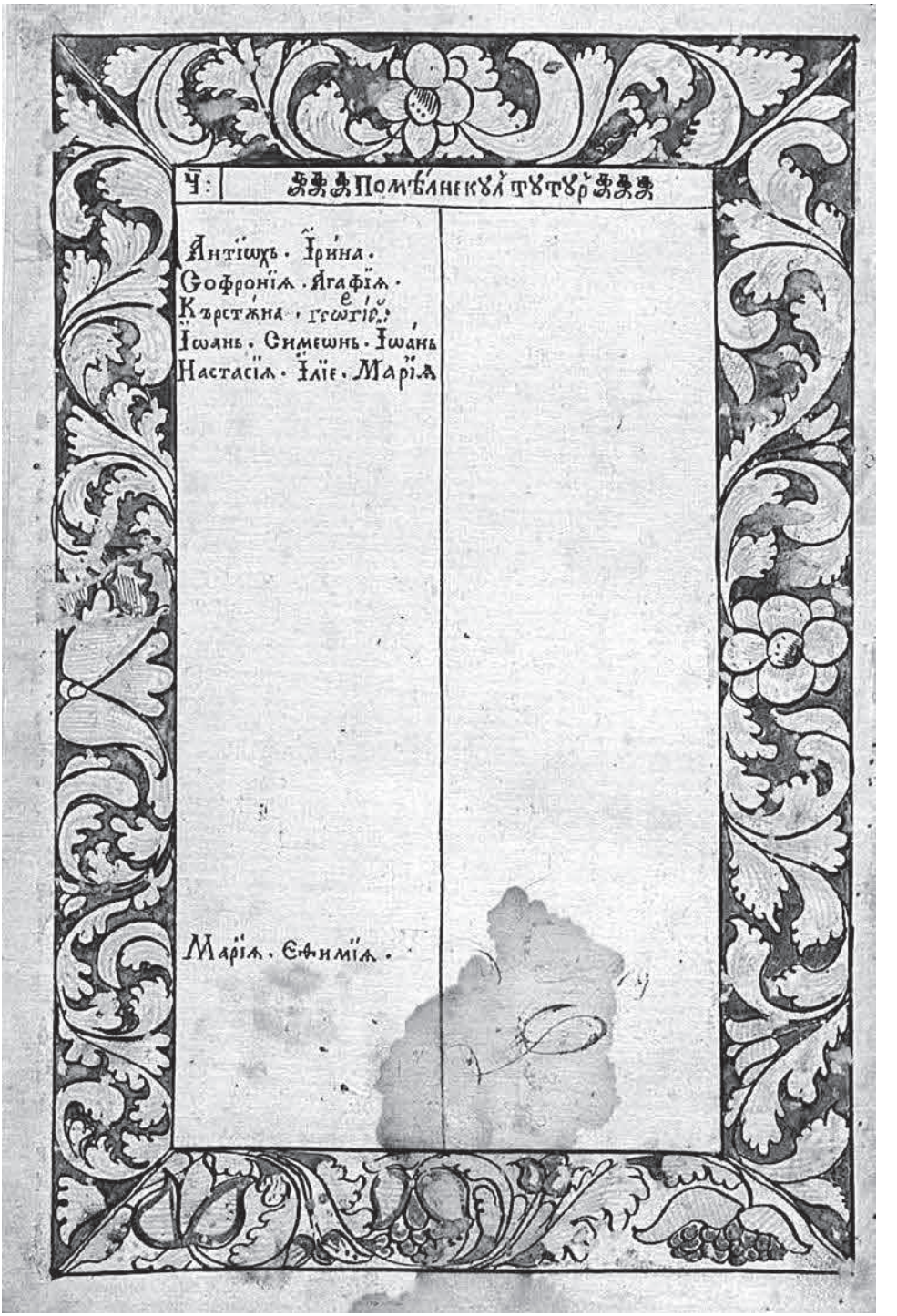
Ч:
Помѣнекѹлтѹтѹр
Антїохъ · Ірина ·
Софронїа · Агафїа ·
Кърстѧна · гєѡргїа ·
Їѡанъ · Симєѡнъ · Їѡанъ
Настасїа · Їлїє · Марїа
Марїа · Єѳимїа ·

10. ЖЕНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В МОЛДАВИИ В XV- НАЧ. XVIII В.

В школах Молдавии XV- начала XVIII в. обучались, как правило, только мужчины. В источниках этого времени фактически не встречаются сведения о том, что в той или иной школе получили образование женщины. Само преподавание в школах было исключительно мужским делом. В условиях абсолютного идеологического господства церкви и некоторым ограничением прав женщин это считалась нормальным явлением. По этому не случайно грамотных женщин в тот период было намного меньше, чем грамотных мужчин. Одновременно здесь нельзя не учитывать отрицательное влияние османского ига, которое тормозило социально-экономическое и культурное развитие стран на протяжении многих столетий, усугубляя тем самым и слабое развитие женского образования.

Итак, какова была степень распространения грамотности в XV- начале XVIII в. среди женщин Молдавии? Каков был их культурный и интелектуальный уровень ? Где они получали образование, кто занимался их воспитанием и обучением?

В исторической литературе эти вопросы освещены фрагментарно[447].

Для выяснения поставленной задачи нами были привлечены самые различные источники. Однако источники ни второй половины XIV, ни XV в. не дают нам ни одного примера грамотности среди женщин Молдавии. Всё же некоторые из них в этом плане заслуживают внимания – это знаменитое Четвероевангелие[448], переписанное Гаврилом Уриком в 1429 г. и хранящееся ныне в Оксфордской Бодлеанской библтотеке. Оно было исполнено по просьбе княгини Марины, супруги Александра Доброго, как гласит собственноручная надпись писаря на последнем листе рукописи: **„Бл[а]го изволєнїєм [|]тца и наоученїєм с[Ѕ]на и свъръшенїє[м] с[вѣ]того д[8]ха оучини(с) (с)їи Тетраєв[а]н(г)[є]лъ в дни бла[го]чьстиваго и Х[рист]олюбива г(о) г[осподи]на I| Алеѯандра воєводѕ господаръ въсеи Земли Молдовлахїиско и благочьстивои єго г[оспо](д)жи МаринѕѢ, єже она желанием раждєгшисѧ любви Х[ристо]въ(х) словє съ рачителница**

[447] Iorga N., *Femeile în viaţa neamului nostru*, Vălenii de Munte; 1912. Gane C., *Trecute vieţi de doamne şi domniţe*, Vol. 1-2, Bucureşti, 1971-1972.

[448] Редчайший экземпляр, который свидетельствует о высоком уровне искусства рукописной книги в Молдавии в первой половине XV в. Подробно об произведении и его авторе см. Ulea S., *Gavril Uric primul artist român cunoscut*, în *Studii şi cercetări de istoria artei*, Bucureşti, IX, 1964, nr. 2, p. 235-263.

поѫщателно дадє и исписа то в лъ(т) 6937/1429, **м[є]с[ѣ]ца мартиа** 13 **д[є]нь, рѫкож Гавриїла монаха с[Ѕ]на Оѵрикова, иже испесавь в Нѣмє(ц)ком м|настири**”[449].

В связи с этим П.А. Сырку писал: ”Не менее интересен кодекс (Четвероевангелие 1429 г. – А.Е.) и для характеристики уровня образования молдавской господарши Марины … Судя по тому, что она заказала Евангелие, можно думать, что … знала славянский язык и была, значит, по тогдашнему времени, образована”[450].

Красноречива также в этом отношении фраза, которой заканчивается грамота от 29 июля 1428 года: „**Писа Гєдє|н(ъ), писар кнегинин, оѵ Соѵчавѣ**”[451]. Как нам кажется, эти сведения говорят об интересе, который проявляли некоторые женщины к грамоте и книгам. Привлекает внимание также и сохранившийся, правда в более поздней копии, фрагмент письма великой княгини Московской Елены Стефановны к своему отцу, молдавскому господарю Стефану Великому[452]. А. И. Яцимирский упоминал в одной из своих работ об этой переписке между Еленой и отцом[453]. К сожалению, до сих пор, за исключением указаного отрывка письма, исследователям ничего не удалось обнаружить[454]. При всем том, несмотря на скудность, эта информация даёт основание полагать, что Елена, будучи воспитана при дворе Стефана Великого, была грамотна и могла вести переписку со своим отцом после того, как вышла замуж за московского князя Ивана Ивановича Молодого.

В литературе уже было высказано предположение, что одна из жен Стефана Великого, если не Мария, дочь валашского господаря Раду Красивого, то Мария Комнен из знатного византийского императорского рода, была грамотна[455]. Очевидно, обе женщины получили образование у себя на родине.

Начиная со следущего, XVI в., мы можем уже более уверенно говорить о наличии грамотных женщин в Молдавии. Так, в своей летописи Г. Ureke сообщает, что Елена, супруга молдавского господаря Петра Рареша, знала „сербскую грамоту” и что она „писала императору (османскому султану – А.Е.)”[456]

---

[449] Цитировано по работе П.А.Сырку, *Заметки о славянских и русских рукописях в „Bodleian Library” в Оксворде*, Спб., 1908, с. 6.

[450] *Там же*, с. 9. П.А.Сырку считает ее третьей женой (*там же*, с. 9), а К. Гане четвертой женой Александра Доброго (Gane C.,*Trecute vieţi de doamne şi domniţe*. Ed. IV, vol. 1, Bucureşti, 1941, p. 25). Оба исследователя считают ее молдавского происхождения. Господарь Александр Добрый женился на ней после 1424 г. (*Ibidem*).

[451] *Documenta Romaniae Historica A. Moldova*, vol. 1, Bucureşti, 1975, p. 12. См.: также грамоты от 24 июля 1428 г. (*Ibidem*, p. 111), от 20 декабря 1431 г. (*Ibidem*, p. 155-156).

[452] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV– начале XVIII в. Документы и материалы*. В трех томах. Том 1 (1408-1632), Москва: Наука , 1965, с. 57. Письмо датируется не ранее 1483 – не позднее 1502 г.

[453] Яцимирский А.И**.,** *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV-XVI вв.*, Санкт Петербург, 1906, с.I, V.

[454] Диойченко-Маркова Е.М. *Из истории русско-румынских культурных связей XVI в*., в кн. *Древнерусская литература и ее связи с новым временем,* М., 1967, с. 104.

[455] Iorga N., *Femeile în viaţa neamului nostru*, Vălenii de Munte; 1912, p. 127.

[456] Ureche Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Chişinău, 1971, p.150. Г. Ureke писал об этом около 100 лет спустя. Н. Иорга отмечал, что Г. Ureke ниписал об этом, основываясь на

о помиловании, когда после первого правления Петра Рареша они эмигрировали в Трансилванию. Елена была дочерью одного из сербских деспотов[457] и получила образование в Сербии при дворе своих родителей или в монастыре. Не исключено, что не только из религиозных соображений, но и из уважения, любви к книге вообще, некоторые женщины из знатного рода украшали и дарили Евангелия или другие церковные книги церквям и монастырям, как это сделала супруга молдавского господаря Петра Рареша, Елена[458] в 1544 г., или госпожа Елизавета, супруга другого молдавского господаря, Иеремии Могилы, в начале XVII в. [459]

Следует отметить, что те женщины, которые изготавивали, вышивали, украшали различную церковную утварь (самые древние из них датируются первой половины XV в.)[460], должны были в какой-то мере владеть грамотой. Это не только потому, что они вышивали эти надписи, но и потому, что сами, видимо, выполняли и рисунки надписей.

Так, исследователи обратили внимание на несколько памятников художественного шитья, которые упоминаются рядом с именем Елены Стефановны (Волошанки), выполненных в Москве в конце XV в.[461] и, очевидно, собственноручно Еленой. В технике исполнения и орнаменте вышивки Елены обнаруживается тесная связь с приемами молдавского искусства XV в.[462]. Предположение о том, что некоторые женщины вышивальщицы в какой-то степени могли знать или знали грамоту, получает подтверждение на следующем при-

---

более ранних источниках (Iorga N., *Femeile în viaţa neamului nostru*, Vălenii de Munte; 1912, p. 127). С самого начала это сообщение Г. Уреке рассматривалось в историографии как соответствующее действительности (см. например: Bogdan Ion, *Cronicile moldoveneşti*, Bucureşti, 1891, p. 38. Radojicic D.S., *Srpsco-rumunsci odnosi XIV-XVII veca,* în *Годышньак филозофског факултета у Новом Саду*, кньига 1, Нови Сад, 1956, с. 13-29).

[457] Югославский историк Д.С. Радойчич отмечает, что Елена по своей воспитанности и образованности провосходила всех жен молдавской знати своего времени. Княгина Елена была дочерью сербского деспота Иоанна Бранковича и Елены Яксич (также дочери одного из сербских деспотов). Подробнее об этом см. Gane C.,*Trecute vieţi de doamne şi domniţe*. Ed. II, vol. 1, Bucureşti, 1933, p. 68. Radojicic D.S., *Srpsco-rumunsci odnosi XIV-XVII veca,* în *Годышньак филозофског факултета у Новом Саду*, кньига 1, Нови Сад, 1956, с. 13-29.

[458] Мурзакевич Н., *Надпись на окладе Евангелия в монастыре Киприана*, в *Записки Одесского Общества истории и древностей*, Одесса , том. 1, 1844, с.288-292.

[459] Об этом свидетельствует анонимная надпись на одной церковной рукописной книге, сделанная в июне 1605 г. (Hurmuzaki E., *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, part. I, Bucureşti, 1915, p. 722).

[460] См. например, надпись на славянском языке на вышетом „Воздухе" Нямецкого монастыря 1436 г. (Iorga N., *Contribuţii la istoria bisericii noastre*, Bucureşti, 1912, p. 5. Turdeanu E., *La broderie religieuse en Roumanie. Les èpitaphois aux XV-e et XVI-e siecles,* dans *Cercetări literare*, vol. IV, Bucureşti, 1940, p. 164-214).

[461] Щепкина М.В., *Изображение русских исторических лиц в шитье XV века,* М., 1954, с. 8-21. Пушкарев Л.Н., *Культурные связи народов России, Молдавии и Валахии и формирование централизованных государств,* в кн. *Восточная Европа в древности и средневековье,* М., 1978, с. 347.

[462] Двойченко-Маркова Е.М. *Из истории русско-румынских культурных связей XVI в.*, в кн. *Древнерусская литература и ее связи с новым временем,* М., 1967, с. 102-123.

мере. Речь идет о вышивке Елены Рареш. **„Съи покровецъ сътвори г[ос]п[о]джа Єлїна Петра воєвод дъщер Дїспота и дадє єго въ дшжє севѣ въ П8тинской монастири иже єст храм 8спенїе Прѣс[вѣ]тѣи Б[огороди]цж в л[є]то** 7044/1536”[463].

Таким образом, как явствует из приведенных примеров, отдельные женщины из знатных семей Молдавии обучались грамоте еще в XV-XVI вв.

Однако только в XVII – начале XVIII в. был сделан значительный шаг в распространении грамотности среди женщин, о чём свидетельствуют источники. Интересный материал в этом плане содержится в частных поземельных актах-записях, которые начали появлятся в Молдавии в конце XVI в. и особенно широко были распространены в XVII-XVIII в. В них часто указывается, кем сделана запись, есть подписи присутствующих свидетелей по случаю оформления данного документа, если они грамотны, или же отпечаток пальца, если безграмотны, печать и другие знаки. В целях выявления грамотных людей этого периода, в данном случае грамотных женщин, нами было просмотрено более 10 тыс. документальных единиц последней четверти XVI – начала XVIII в. (до 1730 г.)[464]. Женщины намного реже, чем мужчины, фигурируют в качестве свидетелей в записях. Ещё реже они сами пишут или от их имени делаются записи, составляют письма и др. Обычно, если иная женщина неграмотна, то в таких случаях она указывала, что „прилагает палец”[465] или печать[466]. Встречаются случаи, когда женщины просят, чтобы за них расписывались, так как сами не умеют писать или неграмотны[467]. В случаи, если они грамотны , то указывают, что „написали и подписали”, или же „подписали своей собственной рукой” данный документ, письмо и др.

Несмотря на отсутствие статистических данных о распространение грамотности среди женщин, документальный материал XVII – начала XVIII в. содержит в этом отношении гораздо больших сведений, чем источники превыдущих столетий. И здесь, видимо, не играет никакой роли количество и характер источников. Тут, очевидно, имеет значение степень распространение грамотности среди женщин XVII – начала XVIII в. Она была намного выше, чем в XV или XVI в. Из просмотренных нами документальных материалов XVII –

---

[463] Marian S.F., *Câteva inscripţiuni şi documente din Bucovina,* în *Analele Academiei Române,* Ser. II, Istorie, tom VII, Bucureşti, 1884, p. 297.

[464] В основном мы оперировали источниками, опубликованными в различных сериях документов: *Молдавия в эпоху феодализма. Славяно-молдавские грамоты*, том.I-III, Кишинев, 1961-1982; *DRH A*, vol. XIX, XXI, Bucureşti, 1969, 1971; *DIR A,* veac. XVI, vol. IV , veac. XVII, vol. I-V, Bucureşti, 1952-1957; Codrescu T. *Uricariul,* vol. I-XXV, Iaşi,1852-1895; Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*; vol. I-XXV, Iaşi,1906-1933; Ghibănescu Gh., *Ispisoace şi zapise,* vol. I-VI, Iaşi,1906-1922.

[465] См. например, запись от 12 сентября 1605 г. (Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*; vol. XXII, Iaşi, 1929, p. 63); от 21 марта 1637 г. (*Ibidem*, vol. XIII, Iaşi, 1923, p. 41-42) и др.

[466] См. например, документ от 21 марта 1637 г. (Codrescu T. *Uricariul,* vol. XXШ, Iaşi,1895, p.130-131).

[467] См. например, документ от 21сентября 1635 (Ghibănescu Gh., *Ispisoace şi zapise*, vol. II, partea I, Iaşi,1906, p. 108-109).

начала XVIII в.[468], большинство их которых - частные записи, письма[469], примерно в 380 актах женщины фигурируют в качестве авторов, свидетелей, владельцев земли или другой собственности. Из этих 380 документов в 99 (почти одна треть) представлены грамотные женщины. Более детально это можно проследить по следующей таблице:

Количество актов, в которых фигурируют женщины

Годы	**Всего**	**В том числе**	
		грамотные	**неграмотные**
1601-1650	40	26	14
1651-1660	20	8	12
1661-1670	105	18	87
1671-1680	50	11	39
1681-1690	39	29	10
1692-1700	52	10	42
1701-1720	74	16	58
Итого	**380**	**99**	**281**

Нельзя не заметить, что в первой половине XVII в. встречаются гораздо больше примеров грамотных женщин, чем в XV – началу XVI в., а во второй половине XVII – начале XVIII в., намного больше, чем в первой половине XVII в.

Учитывая вышеприведенные факты, можно сделать обобщающий вывод о том, что в XVII – начале XVIII в. в Молдавии наблюдается относительно широкое распространение грамотности среди женщин, которое было несколько выше, чем в соседних странах. В России, например, вплоть до первой четверти XVIII в. известны лишь единичные примеры грамотности среди женщин и, вообще, в официальной системе образования России до середины XVIII в. не существовало учебных заведений для женщин[470]. В Византии грамотные женщины тоже были редким исключением[471].

Распространение грамотности среди женщин в Молдавии объясняется, в первую очередь, тем, что в отличие от других стран, здесь начиная еще с XIV в. женщины на равне с мужчинами допускаются к наследованию земли. По-видемому, данное обстоятельство в некоторой степени явилось причиной того,

---

[468] Для более раннего периода количество и характер источников не позволяет произвести такой анализ.

[469] Грамоты, изданные господарской канцелярией, не содержат никакой информиции по рассматриваемому вопросу, поэтому они не привлечены в этом плане. В записях последней четвереи XVI в. мы обнаружили лишь несколько женских имен, которые фигурируют в качестве свидетелей, но все они или „прилагают пальцы" (см., например, запись от 25 марта 1587 г. в *DIR A*, veac. XVI, vol. II, p. 344-345) или „свою печать" (см., например, запись от 4 апреля 1596 г. в Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*; vol. XXII, Iaşi, 1929, p.110-111).

[470] Лихачева Е., *Материалы для истории женского образования в Россиии (1086-1856)*, часть 1, Спб., 1899, с. 1-40. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII- первая половина XIX в*., М., 1973, с. 134.

[471] Iorga N., *Femeile în viaţa neamului nostru*, Vălenii de Munte; 1912, p. 125.

что отдельные женщины, даже низкого социального происхождения, овладели грамотой, поскольку грамотность помогала им отстоять свои наследственные права[472]. В большинстве случаев грамотой овладели прежде всего женщины из среды господствующих классов. Важную роль в ускорении процесса распространение грамотности среди женщин в XVII в. сыграло появление письменности на румынском языке.

Далее возникает вопрос, кто и где обучал женщин грамоте? В русской историографии XIX в. С. Н. Палаузовым было высказано мнение, что при господаре Василе Лупу „Молдавия имела не только высшее народное училище … но и женские учебные завидения"[473]. С этим согласился исследователь А. Защук[474]. Аргументируя свою точку зрения, С. Н. Палаузов ссылается на 25-ю главу „Уложения" («Cartea Românească de învăţătură, Iaşi, 1646») Василе Лупу[475]. Это статья закона „Практика и теория уголовного права" и в данном случае не вытекала из юридической практики[476]. К сожалению, никакими другими источниками тезис о существовании женских учебных заведений при Василе Лупу не подтверждается. По-видимому, сведения относительно женских учебных заведений из „Уложения" Василе Лупу ничего общего не имеет с реальностью. В лучшем случае они могут свидетельствовать лишь о некоторых намерениях господаря и окружающей его среды в этой области. Поскольку учебных заведений для женщин не было, - „дочери бояр" обучались грамоте[477] в домах своих родителей или, что было намного реже, в монастырях[478] либо за рубежом[479].

---

[472] Советов П.В., *К истории наследственного права феодальной Молдавии (до XIX в.)*, в *Известия Молдавского Филиала Академии Наук СССР*, 1959, № 3(56), с. 3- 38. Советов П.В., *Исследования по истории феодализма в Молдавии*, Кишинев, 1972, с. 134-135, 307-308.

[473] Палаузов С.Н., *Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении,* Спб., 1859, с. 588.

[474] Защук А., *Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область*, часть 1, СпБ., 1862, с. 296.

[475] Палаузов С.Н., *Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении,* Спб., 1859, с. 588. В современной литературе его мнение забыто.

[476] Советов П.В., Баскин Ю.Я., *Из истории общественно-политической мысли в Молдавии*, в *Ученые записки Института Истории Молдавского Филиала Академии Наук СССР,* том 1(10), Кишинев, 1959, с. 212.

[477] Cantemir Dimitrie, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi. Bucureşti, Institutul Cultural Român, 2007, 407 p. 339. Кантемир Дмитрий, *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Коментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 284.

[478] Однако нам пока не известен ни один пример обучения грамоте той или нной женщины в монастырях Молдавии в рассматриваемый период.

[479] Известно, пример, что Руксанда, дочь молдавского господаря Василия Лупу, впоследствии жена Тимуша Хмельницкого, получила образование в Константинополе. См. ее письмо на греческом языке от 11 декабря 1671 г. к русскому царю Алексею Михайловичу (Merenco V., *Din legăturile cu Moscova*, în *Revista istorică*, Bucureşti, 1937, nr. 1-3, p. 76).

Из источников начала XVIII в. известно, что знатные семьи приглашали домой специальных наставниц для дочерей. Такой учительницей была некая „госпожа Смаранда", о которой известно из письма супруги господаря Николая Маврокордата Пульхерии к патриарху Хрисанту Нотаре, написанного 13 февраля 1713 г. Во второй части этого письма жена господаря писала, что патриарху также шлёт поклон „госпожа Смаранда" которая просила сообщить, что „она учла указание патриарха не погружать княжну в обучение и предоставить ей возможность отдыхать в те дни, которые он (патриарх) ей установил "[480].

Как нам кажется, здесь речь идет об образованной женщине, которая занималась обучением и воспитанием дочери господаря при дворе. Такое явление наблюдалось в то время и в Росии. Вот что писал по этому поводу русский исследователь XIX в. И. Забелин „В некотором равенстве с казначеями были … учительницы малолетних царевен … или, как их иногда называли в том же смысле, мастерицы. В учительницах была Марья, учившая царевну Татьяну Михайловну с 1675 по 1691 год"[481]. В молдавских источниках XVIII в. встречается несколько имен „даскалиц" (учительниц), которые воспитывали, обучали грамоте боярских дочерей[482].

Не исключено, что определённое каличество женщин получили образование в отдельных монастырях, которые существовали в Молдавии еще в XIV в. Один из самых древних женских монастырей Молдавии – Хородник (впервые упомянут в грамоте от 15 июля 1439 г.[483]) и монастырь Сокола (впервые упомянут в грамоте от 12 апреля 1585 г.)[484] были женскими. Возможно, именно в этих монастырях и обучались те монахини - женщины, которые становились „даскалицами". К сожалению, все наши рассуждения в этом отношении строятся в основном на предположениях, так как за весь период (XV – начала XVIII в.) не удалось выявить ни одного примера о том, что та или иная грамотная женщина училась в каком-либо молдавском женском монастыре, хотя

---

[480] Hurmuzaki E., *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, part. I, Bucureşti, 1915, p.495-496.

[481] Забелин И., *Домашний быт русских цариц в XVI – XVII ст.* , М., 1869, с. 506.

[482] В „Catastihul Iaşilor"1755 г. встречаются имена двух „даскалиц" (учителниц), которые выполняли, возможно, ту же функцию, что и госпожа Смаранда (см. о ней выше). Здесь же упоменается и „Мария, дочь даскалицы " (т.е. ее мать была даскалицей). (*Catastihul Iaşilor din 1755*, în *Ioan Neculce. Buletin ul Muzeului municipal*. Iaşi, fasc. 1, Iaşi, 1921, p. 5-40). В „Уложения " или „Правила" Василия Лупу (*Carte românească de învăţătură* …, Iaşi, 1646), понятие „даскалица" упортребляется в смысле учительницы, воспитателтницы (Pravila lui Vasile Lupu, гл. 28, зачала 4, с. 92-93). Иногда для обучения своих дочерей некоторые бояре нанимали и учитилей мужчин, как это делал во второй половине 30-х годов XVIII в. спатарь Паладие, у которого преподовал некий Штефан (Bacâru L., *Câteva date despre învăţătura femeii de odinioară*, în *Îndrumătorul cultural*, 1975, nr. 3, p. 38).

[483] Costăchescu M. *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, Bucureşti, 1932, p. 491-492. Другие документы этого монастыря см. *DRH A*, vol. I, p. 352; vol. II, p. 47-48, 301; vol. III, p. 76-77.

[484] *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Centrală Istorică a Statului*, vol. I, p. 180; vol. III, p. 293, 307, 311, 334-336, 359, 364, 374, 431, 479-480; vol. IV, p. 204, 210, 281-282, 398-399, 402, 412-415, ; vol. V, p. 290, 302.

известно, что во многих странах Европы, особенно католических, широко практиковалось воспитание девушек из знатных семей в монастырях[485].

Кроме того, трудно представить себе женскую монастырскую общину с выполнением всего необходимого церковного ритуала без того, чтобы одна или несколько монахинь не знали грамоту. Но в отличие от некоторых мужских монастырей, где кроме выполнения церковных обрядов отдельные монахи занимались и тем, что переписывали церковные книги, по женским монастырям у нас нет таких данных.

До конца XVII в. нет сведений о том, чему учились дочери бояр, но в „Описании Молдавии" Димитрий Кантемир указывает, что в конце XVII – начале XVIII в. „… сыновья благородных не изучают других языков кроме славянского … Когда они научатся читать и писать, им предлогается выучить наизусть молитвы восточной церкви, Октоих и Псалтырь … им дается толкование Евангелии, Деяния Апостолов и Пятикнижие и редко остальные книги Ветхого Завета, чтобы они могли, по крайней мере, понимать содержание Библии." И далее: „Тому же самому обучаются дочери бояр, чтобы лучше писать и читать на местном языке (румынском – А.Е.)"[486].

Это ценное сведение Д. Кантемира подтверждается различными другими источниками. Но кроме обучения славянскому и румынскому языкам встречаются примеры обучения женщин греческому и латинскому языкам[487].

Среди женщин XV – начала XVIII в. некоторые выделились своей образованостью. Это уже отмеченные нами Марина – жена Александра Доброго, Елена, жена молдавского господаря Петра Рареша, а также дочь молдавского летописца Григория Уреке - Антимия. Последняя, как указывают источники, писала письма и записи „своей рукой"[488] ясно и красиво. В одной записи от 15 июля 1679 г. мы узнаем очень важную деталь: „она сама собственноручно написала и подписала письмо, будучи высокообразованной"[489]. Образованны-

---

[485] *Хрестоматия по истории зарубежной педагогики*, М., 1971, с. 50. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф., *История педагогики*, М., 1974, с. 24.

[486] Cantemir Dimitrie, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi. Bucureşti, Institutul Cultural Român, 2007, 407 p. 339-340. Кантемир Дмитрий, *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Коментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 284-285.

[487] Например, Анна Палади, дочь Антиоха Кантемира (брат Д. Кантемира) знала греческий язык (Gane C., *Trecute vieţi de doamne şi domniţe*, vol. 1I, Bucureşti, 1941, p. 55).

[488] Turcu C., *Antimia, fata cronicarului Ureche, cea în cărţi foarte învăţată*. Citat după Bacâru Lucia, *Câteva date despre învăţătura femeii de odinioară*, în *Îndrumătorul cultural*, 1975, nr. 3, p. 38.

[489] Ghibănescu Gh., *Ispisoace şi zapise*, vol. VI, partea I, Iaşi,1931, p. 63-64. Costăchescu M., *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche*, în *Cercetări istorice*, Iaşi, vol. IV, 1928, p. 40-41. „Ea singură cu mâinile sale le-a făcut scrisoarea şi a iscălit, fiind foarte învăţată în cărţi". Костэкеску М. объясняет образованность Антимии связями, которые имел боярский род Уреке с Польшей.

ми были и дочери Василе Лупу – Мария[490] и Руксанда[491]. А Мария Кантемир, дочь Д. Кантемира, была самой образованной женщиной при дворе Петра I[492].

Еще одно, очень важное обстоятельство, на которое мы хотели обратить внимание, это то, что впервые в Молдавии в XVII в. встречаются отдельные примеры грамотности среди женщин различных сословий. Так, например, грамотными были Марика, жена Крысти рэзеша[493], Аница, жена Захария Армашу, сапожника из Ясс[494], Александра, дочь Козмы, портного[495].

Безусловно, нами упомянуты не все грамотные женщены того времени. Следует полагать, что их число было больше, чем удалось выявить по имеющимся в нашем распоряжении источникам.

Таким образом, можно сделать вывод, что процесс распространения грамотности среди женщин начался в Молдавии в XV - начала XVI в., с тем, чтобы в XVII - начале XVIII в. охватить более широкие слои женщин, даже частично опережая по этому показателю некоторые соседние страны. Обучение женщин грамоте осуществлялось преимущественно в домах господарей и бояр, куда приглашались специальные воспитательницы, поэтому, естественно, круг грамотных и образованых женщин состоял в основном из представительниц привилегированных сословии.

В целом же женское образование сделало в Молдавии первые шаги, которые послужили основой для дальнейшего его развития в последующий период.

11. ЛАТИНСКИЕ ШКОЛЫ В МОЛДАВИИ (вторая половина XVI - первая половина XVII вв.)

На протяжении XV–XVI вв. народное образование Молдавского княжества, хотя и сконцентрированное в основном при монастырях, епископствах, что предопределяло в конечном итоге его характер, добивается определённых успехов. В различных городах предпринимаются попытки открыть школы светской ориентации – свидетельство прогрессивных изменений в социально-экономическом, политическом и культурном развитии страны. Этот хронологи-

[490] Gane C., *Trecute vieţi de doamne şi domniţe*, vol. 1I, Bucureşti, 1941, p. 258.
[491] *Ibidem*, p. 265.
[492] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Maria Cantemir (1700-1757)*, în *Dinastia Cantemireştilor (sec. XVII-XVIII)*. Coord. acad. Andrei Eşanu, Chişinău, Ed. Ştiinţa, 2008, p.462-476. Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Consideraţii privitoare la demnitatea prinţesei Maria Cantemir*, în Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*, Chişinău, Ed. Pontos, 2010,p. 177-191.
[493] См. запись от 30 декабря 1637 г. (Codrescu T. *Uricariul*, vol. XXШ, Iaşi,1895, p.138).
[494] См. запись от 27 августа 1676 г. (*Ioan Neculce. Buletinul Muzeului municipal*. Iaşi, fasc. IV, Iaşi, 1924, p. 151-152).
[495] См. запись от 5 августа 1680г. (*Ioan Neculce. Buletinul Muzeului municipal*. Iaşi, fasc. IV, Iaşi, 1924, p. 151-152).

чески длительный период истории молдавской школы ещё мало исследован, многие вопросы до сих пор остаются спорными и ждут дальнейшего изучения.

Хырловский коллегиум 1561-1562 гг.

Одним из самых дискуссионных в истории народного образования средневековой Молдавии является вопрос о Хырловском коллегиуме. Одни авторы советских и зарубежных изданий утверждают, что коллегиум существовал и действовал[496], другие — обходят этот вопрос молчанием[497].

Следует, однако, отметить, что число историков, признающих существование этой школы, со временем становилось все большим. Многие из них пересматривали свои прежние позиции (Н. Йорга, К.К. Джуреску, Р. Манолеску)[498]. Такое положение в старой и новейшей историографии объясняется тем, что спорным оказался основной вопрос проблемы: существовал ли в действительности Хырловский коллегиум? Если существовал, то когда и кем был основан, как долго действовал, каково было его назначение и какую роль он сыграл в истории народного образования Молдавии.

Дать исчерпывающий ответ на поставленные вопросы очень трудно из-за крайне бедной источниковедческой базы. До настоящего времени исследователям известен фактически лишь один документ, в котором очень неопределенно упоминается об этом учебном заведении. Речь идет о рапорте И. Бельсиуса - представителя австрийского двора при молдавском господаре Деспоте - от 13 апреля 1562 г. [499] Приведем отрывок из этого документа, где идет речь

---

[496] Крачун Т. А., *Очерки по история развития школы и педагогической мысли в Молдавии*. Кишинев, 1969; Bîrsănescu Şt., *«Schola latina» de la Cotnari*, Bucureşti, 1957; Bîrsănescu Şt., *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. X-XVI)*, Bucureşti, 1971; Cihodaru C., *Învăţământul în Moldova în sec. XV—XVIII. Şcoala domnească din Iaşi*, în *Contribuţii la istoria Universităţii din Iaşi 1860-1960*, vol. 1, Bucureşti, 1960; Manolescu C., *Cultura orăşenească în Moldova în sec. al XVI-lea*, în *Analele Universităţii Bucureşti*, 1971, nr. 1; Şerban C., *Despre cultura medievală în Ţările române*. În Studii, 1972, nr. 4 и др.

[497] *История Молдавской ССР*, изд. 2 -е, т. 1. Кишинев, 1965; Xenopol A. D., *Memoriu asupra învăţământului superior în Moldova*, Iaşi, 1885; Xenopol A. D., Erbiceanu C., *Serbarea şcolară de la Iaşi*, Iaşi, 1885. Iorga N., *Istoria învăţământului românesc*. Buc., 1928; Popescu-Spinetii M., *Instituţii de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932; Costăchel V., Panaitescu P. P., Cazacu A., *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucureşti, 1967; *Istoria gîndirii sociale şi filozofice în România*, Bucureşti, 1964 и др.

[498] Если Н. Иорга в *Istoria învăţământului românesc*, которую опубликовал в 1928 г.,ничего не пишет об этом коллегиуме, то через год в работе *Istoria bisericii româneşti* он с уверенностью говорит о его существовании. См. также работу К. К. Джуреску, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până în sec. al XVI-lea*, Bucureşti, 1967. В 1966 г. Р. Манолеску в своей статье *Scrierea latină în Moldova şi Ţara Românească în evul mediu*, опубликованной в *Revista arhivelor*, 1966, № 2, p. 67—81, обходит молчанием этот вопрос, но уже в 1971 г. в статье *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în Analele Universităţii Bucureşti, istorie, 1971, № 1, p. 51-77 он уделяет ему большое внимание.

[499] Впервые этот рапорт был опубликован в оригинале (на латинском языке) издателем Е. Хурмузаки в 1891 г. (См.: Hurmuzaki E., *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, part. I, Bucureşti, 1891, p. 406-408. (Далее – Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I). Оригиналы рукописей писем и рапортов Бельсиуса из Молдавии хранятся в Венском архиве.

о Хырловском коллегиуме: «... И что сменит архиепископа, который сидит в Сучаве, ибо он подозревается в том, что является сторонником Александра (Лэпушняну. — *A.* Е.)». «А коллегиум, — пишет далее Бельсиус, - после пожара в Хырлэу намеревается перенести в Котнары, на расстояние в пол-лье, где находится с недавних пор Деспот на отдыхе» [500]. Бельсиус пишет, что эти сведения он якобы лично услышал из уст самого Деспота[501].

Значение этого единственного источника для исследуемой нами проблемы весьма велико, поэтому очень важно знать, насколько можно ему доверять. В довоенной историографии Н. Йорга ограничивался лишь тем, что называл автора этого рапорта «наивным и искренним» [502]. Более серьезный анализ источнику дан в современной литературе коллективом издателей серии «Иностранные путешественники»[503]. Они, в частности, отмечают, что при всех явных недостатках рапортов Бельсиуса, которые вызывают необходимость самого тщательного и критического анализа, они все же имеют большое значение для изучения периода правления Деспота[504].

В отношении рапорта от 13 апреля 1562 г. современные издатели отмечают, что он содержит информацию, которая носит отпечаток определенной точности, основанной на повседневных записях[505]. В то же время, сличая и сопоставляя эти сообщения со сведениями других путешественников, с данными различных источников, они выявляют и довольно много противоречий. В данном случае нас интересует, насколько соответствует действительности сообщение Бельсиуса о Хырловском коллегиуме. На наш взгляд, это известие основано на реальных фактах. Во-первых, то, что пишет Бельсиус в том же тексте, в который включено и упоминание о Хырловском коллегиуме, в основном подтверждается другими источниками. Речь идет об отношении А. Лэпушняну к неправославному населению Молдавии, о попытках насильственного перевода его в православие[506], о назначении Деспотом во главе католического епископства в Молдавии польского епископа-протестанта И. Лусинского[507] и других фактах. Во-вторых, подтверждается сообщение Бельсиуса о том, что Дес-

---

[500] Hurmuzaki, *Documente*, voi. II, part. I, p. 407; *Călători străini prin ţările române*, vol. II. Bucureşti, 1970, p. 141 (далее - *CSTR*). Для большей достоверности приводим латинский текст: «Archiepiscopum quoque mutaturum... Est enim suspectus de Alexandro, Collegium autem post conflagrationem in Horolowa, Katnar ubi nuper Solacii cause erat, Leucam mediam translaturum proposuisse» (*CSTR*, vol. II, p. 141, примечание 22).

[501] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR* vol. II, p. 141.

[502] Iorga N., *Istoria românilor*, vol. V. Bucureşti, 1937, p. 66.

[503] *CSTR*, vol. II, p. 126-229.

[504] *Ibidem*, p. 126-128.

[505] *Ibidem*, p. 137-138.

[506] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 140; Papacostea Ş., *Moldova în epoca reformei. Contribuţie la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea* în *Studii*, 1958, nr. 4, p. 69-72; Советов П. В., Баскин Ю. Я., *Из истории общественно-политической мысли Молдавии. О взглядах на государство и право в XV-XVII вв.*, в *Ученые записки Института истории Молдавского филиала Академии наук СССР*, т. 1 (10), Кишинев, 1959, с. 212.

[507] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 140, 141.

пот намеревался перевести коллегиум в Котнары, некоторое время спустя после этого сообщения там действительно начал действовать коллегиум[508].

В исторической литературе о существовании Хырловского коллегиума впервые упомянул румынский историк Н. Йорга. В 1929 г. он писал: «В Хырлэу, а потом, после одного пожара, в Котнарах... он (Деспот) основал латинскую школу...»[509] По его мнению Деспот после занятия им молдавского престола открыл в Хырлэу латинскую школу, но после пожара, во время которого, видимо, сгорела и школа, он переводит ее в Котнары.

Высказывание Н. Йорги о Хырловском коллегиуме - единственное во всей довоенной литературе[510], хотя рапорт Бельсиуса был опубликован еще в 1891 г.[511] Согласно этому предположению существование латинской школы (как ее называл Иорга) или коллегиума (как ее называл Бельсиус) в Хырлэу было непродолжительным-18 ноября 1561 г. (когда Деспот становится господарем Молдавии) и 13 апреля 1562 г. (дата рапорта, в котором упоминается Хырловский коллегиум).

В 1957 г. была опубликована монография ясского исследователя Шт. Бырсэнеску «Котнарская «латинская школа»», в которой лишь косвенно затрагивается вопрос о Хырловском коллегиуме. Пытаясь установить время, когда Деспот решил основать Котнарскую школу и фактическое её открытие, автор привлекает (кроме рапорта от 13 апреля 1562 г.) еще один более ранний документ - рапорт того же Бельсиуса от 8 апреля 1562 г.[512] В нем содержится следующее сообщение: «(Деспот) сказал, что построит здесь коллегиум»[513]. На этой основе Бырсэнеску делает следующие выводы: 1. Этот документ представляет большую ценность, поскольку содержит самые первые известия о намерении Деспота в отношении школы. 2. К этому времени (8 апреля 1562 г.) открытие коллегиума являлось лишь идеей, которую ещё предстояло реализовать[514].

Эти выводы наводят читателя на мысль о том, что Деспот начал заниматься вопросом открытия латинской школы в начале апреля 1562 г., и о ее существовании в первые месяцы его правления не может быть и речи. Для подкрепления этих выводов Бырсэнеску приводит хорошо знакомый уже нам отрывок из рапорта Бельсиуса от 13 апреля 1562 г.[515], но цитирует его с большими неточностя-

---

[508] Bîrsănescu Ştt. ,«*Schola latina*», p. 68-69.

[509] Iorga N., *Istoria bisericii româneşti*, ed. II, voi. I, p. 172.

[510] Bîrsănescu Ştt**.,** «*Schola latina*», p. 26.

[511] Hurmuzaki, *Documente*, voi. II, part. I, p. 406-408.

[512] Bîrsănescu Ştt., *«Schola latina*», p. 25-26. Этот рапорт Бельсиус написал вместе с Бергковичем, его помощником и посыльным (См.:Hurmuzaki. *Documente*,vol. II, part. I, p. 406, *CSTR*, vol. II, p. 136).

[513] Hic collegium extructurum se Dixit... (Hurmuzaki, *Documente*, voi. II, part. I, p. 405);Обращает на себя внимание противоречие между сообщениями о коллегиуме из первого и второго рапортов. Бырсэнеску заметил это противоречие, но объяснить его не смог, давая этим сведениям свою интерпретацию. (См*.:* Bîrsănescu Ştt., «*Schola latina*», p. 26, 60). В дальнейшем мы попытаемся дать свое объяснение этому явлению.

[514] Bîrsănescu Ştt. «*Schola latina*», p. 25.

[515] *Ibidem*, p. 25-26.

ми[516]: «...(Деспот) был обвинен Александром (Лэпушняну) в том, что после пожара в Хырлэу наметил перевести коллегиум в Котнары, где был дом Солви на расстоянии в $1^{1/2}$ лье...»[517] Отметим прежде всего, что по вине издателя перевод оказался ошибочным, соответственно неправильными были и выводы[518].

Действительно, во втором рапорте (от 13 апреля 1562 г.) вовсе не повторяется мысль, что Деспот хочет открыть коллегиум в Котнарах, как утверждает Бырсэнеску[519]. В нем говорится лишь о том, что после какого-то пожара Деспот намерен перевести существовавший коллегиум в Котнары[520]. Здесь автор, по-видимому, упустил из виду, что рапорт от 8 апреля 1562 г. написан в Хырлэу[521], поэтому в формулировке Бельсиуса о том, что Деспот «построит здесь коллегиум»[522], скорее всего речь идет об этом городе. Правда, автор рапорта, употребив слово «здесь», мог иметь в виду Молдавию вообще, а не какой-нибудь её конкретный город. Далее румынский исследователь показывает, что рапорт от 13 апреля содержит несколько неожиданное сообщение, что после пожара в Хырлэу Деспот решил перенести коллегиум в Котнары[523]. Отсюда автор делает вывод, что, во-первых, какая-то школа существовала и, во-вторых, что она была расположена сперва в Хырлэу[524]. Легко понять, что хотел сказать исследователь: поскольку Деспот только ставил себе цель открыть коллегиум, то коллегиум, о котором говорится в рапорте от 13 апреля 1562 г., существовал при предшественнике Деспота, то есть при Александре Лэпушняну.

Действительно, если в первой части своей работы Бырсэнеску только наводит читателя на такую мысль, то во второй утверждает, хотя и с оговоркой, что это лишь предположение. Далее он выводит из рапорта от 13 апреля 1562 г. мысль о том, что поскольку А. Лэпушняну обвиняет Деспота за его намерение перевести коллегиум в Котнары, то из этого опять следует, что коллегиум существовал при А. Лэпушняну. Необходимо подчеркнуть, что к такому выводу автора привел ошибочный перевод[525]. Более точный перевод

---

[516] На это обратили внимание еще раньше. См., например, рецензию на монографию Бырсэнеску. (*Studii*, 1959, N 3, p. 305-306).

[517] Bîrsănescu Ş., «*Schola latina*», p. 25.

[518] Хурмузаки Е. опубликовал рапорты и письма Бельсиуса с многочисленными ошибками. На крайнюю неудовлетворительность данной публикации этих документов уже обратил внимание ряд авторов (См.: *CSTR*, vol. II, p. 128).

[519] Bîrsănescu Ş., «*Schola latina*», p. 26, 60.

[520] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 141.

[521] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 406 (*Datae in Horlo Moldaviae...*); *CSTR*, vol. II, p. 136.

[522] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 405; *CSTR*, vol. II, p. 134.

[523] Bîrsănescu Ş., «*Schola latina*», p. 26, 60.

[524] *Ibidem*, p. 26.

[525] *Ibidem*, p. 59. Позже (в 1971 г.) Бырсэнеску опубликовал другую монографию *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. XV- XVI)*, в которой Хырловскому коллегиуму посвящается специальный параграф. (См.: Bîrsănescu Ş. *Pagini nescrise...*, p. 257-259). Но и здесь автор, основываясь на том же ошибочном переводе сообщения из рапорта от 13 апреля, приходит к тому же выводу: Хырловский коллегиум был основан и действовал во время первого правления Александра Лэпушняну. (См.: Bîrsănescu Ş., *Pagini nescrise*…, p. 258).

свидетельствует о том, что имя А. Лэпушняну фигурирует в данном контексте не в связи с коллегиумом, а при упоминании о молдавском архиепископе, которого Деспот подозревал в том, что он сторонник А. Лэпушняну[526].

Таким образом, вследствие неточного перевода источника в историографии сложилось еще одно мнение по поводу того, когда существовал Хырловский коллегиум. Согласно ему, эта школа была создана не при Деспоте, а в годы первого правления Александра Лэпушняну (сентябрь 1552 -18 ноября 1561 г.). К такому же выводу приходит другой румынский историк – К. Чиходару[527]. Ссылаясь на давно известное исследователям письмо Александра Лэпушняну к Львовскому братству от 6 июля 1558 г.[528], он утверждает, что молдавский господарь положил основы какой-то школы[529]. «Похоже на то,— пишет румынский исследователь,— что эта школа была организована, но не при каком-то монастыре, а в городской среде. По хранящимся у Зоммера сообщениям, она действовала, видимо, в Хырлэу»[530]. При этом он ссылается на тот же рапорт Бельсиуса от 13 апреля 1562 г.[531] Итак, Чиходару считает, что в этом письме А. Лэпушняну и в рапорте Бельсиуса от 13 апреля 1562 г. речь идет об одной и той же школе, которая действовала в Хырлэу при Александре Лэпушняну. Точки зрения Шт. Бырсэнеску и К. Чиходару о существовании коллегиума придерживаются и другие наши историки (Шт. Паску[532], К. Шербан[533], Р. Манолеску[534]), а также кишинёвский исследователь Т. А. Крачун[535].

---

[526] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 141.

[527] Cihodaru C., *Învătămîntul în Moldova in sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din laşi*, în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi. 1860-1960*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 12.

[528] Этот документ был впервые опубликован в 1863 г. в издании *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. I. Спб., 1863, с. 142, затем был включен в *Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского ставропигийского братства*, т. 1. Львов, 1868, № 9, с. ї, а также: Hurmuzaki, *Documente*, Suplimentul II, vol. I. Bucureşti, 1893, p. 207-208.

К. Чиходару ссылается на издание Е. Хурмузаки. В этом письме А. Лэпушняну пишет: «Тежь пришлите до нас чотыри дияки млоденци добрыи, а мы их дамо на учение петия греческого и сербского, и коли ся научат, а мы их за ся пустимо до вас, одно чтобы мели голосы добрыи, бо из Перемышля також до нас посланы суть диякове на науку... Писан у Сочави, под леты Божьяго нарождения 1558 месяца июля 6 дня». (Ом.: *Акты Южной и Западной России*, т. 1, с. 142).

[529] Cihodaru C., *Învătămîntul în Moldova in sec. XV—XVIII. Şcoala domnească din laşi*, în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi. 1860—1960*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 12.

[530] *Ibidem.*

[531] *Ibidem.* (См. примечание 23). Поскольку ни одна из известных до настоящего времени работ Зоммера не содержит никакой информации о школе в Хырлэу, К. Чиходару явно спутал Зоммера с Бельсиусом. Кроме того, в данном случае скорее всего шла речь о славянской школе, поскольку приглашались «дьяки» из православных центров Западной Украины и др., а что касается г. Хырлэу, то здесь речь шла о латинской школе.

[532] Pascu Şt. ,*Collèges et academies dans lespays roumaines au moyen âge*, dans *Revue roumaine d'histoire*, 1966, N 6, p. 927.

[533] Şerban C. *Despre cultura orăşenească în Ţările române în evul mediu*, în *Studii* , 1972, nr. 4, p. 754.

[534] Manolescu R., *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în *Analele Universităţii Bucureşti,* istorie, 1971, nr. 1, p. 73.

Особую позицию в этом вопросе заняли авторы «Истории народного образования в Румынии»[536], которые считают, что во время первого правления Александра Лэпушняну действовали одновременно и школа в Сучаве, в которой обучались дьяки из Львова и Перемышля[537], и Хырловский коллегиум[538].

Константин К. Джуреску и авторский коллектив академического издания «Истории румынской литературы» вновь допускают неточность в анализе тех же источников. Они считают, что к 1562 г. (13 апреля 1562) Хырловский коллегиум был уже «древним»[539].

Таким образом, вопрос о Хырловском коллегиуме принял весьма дискуссионный характер и разобраться в нем можно лишь на основе самостоятельного анализа источников. Этим мы и займемся в дальнейшем. Что же касается источников, которые мы до сих пор цитировали, то они дают основание считать, что в рапорте Бельсиуса от 13 апреля 1562 г. речь идет о реально существовавшем коллегиуме, здание которого сгорело во время пожара. На этом пока сходятся все историографы, которые признают существование Хырловского коллегиума. Правда, их мнения, как уже было отмечено, расходятся в отношении времени его основания: в годы первого правления Александра Лэпушняну (IX.1552 — XI. 1561), или Деспота (18.X1 1561—6.IX 1563).

Для выяснения этого вопроса, по нашему мнению, важно установить, что понимает Бельсиус под словом «коллегиум». Н. Йорга, Шт. Бырсэнеску и

---

[535] Крачун Т. А., *Очерки по история развития школы и педагогической мысли в Молдавии*. Кишинев, 1969, с. 12. Он считает, что доказательством существования в то время коллегиума в Хырлэу является письмо А. Лэпушняну от 6 июля 1558 г.

[536] *Istoria învăţământului din România*. Compendiu, Bucureşti, 1970.

[537] *Акты Южной и Западной России*, т. I, с. 132.

[538] *Istoria învăţământului din România*. Compendiu, p. 40. В Сучаве располагает «школу» Александра Лэпушняну румынский историк И. Бэрбулеску (*Academie de muzică bisericească în Moldova în sec. XVI*, în *Arhiva*, 1925, №2, p. 142-143); Константинеску-Яшь П. (*Relaţiile culturale româno-ruse din trecut*, Bucureşti, 1954, p. 114), Безвикони Г. (*Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse din trecut*, Bucureşti, 1962, p. 50) также придерживаются мнения, что школа, действовавшая при А. Лэпушняну, находилась в Сучаве. Шт. Метеш считает, что она находилась в Яссах (*Şcolile de muzică de cîntare bisericească din Iaşi (1558) şi Bucureşti (1711-1823)şi românii din Transilvania*, în *Mitropolia Ardealului*, 1965, N 7, 8, p. 511-520).

Крачун Т. А. предполагает, что ее местонахождением был Хырлэу (Крачун Т. А., *Очерки по история развития школы и педагогической мысли в Молдавии*. Кишинев, 1969, с. 12). Многие историки не рискуют вообще определить местонахождение этой школы: Харлампович К. (*Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в*. Казань, 1898, с. 440); Крыловский А. (*Львовское ставропигиальное братство*. Киев, 1904, с. 190); Iorga N., (*Istoria învăţământului românesc*. Bucureşti, 1971, p. 6); Bîrsănescu Şt. *(Schola latina, p. 113)*. В другой своей работе *(Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. XV-XVI)* Бырсэнеску выражает мнение, что школа, в которую А. Лэпушняну приглашал православных дьяков из Львова, была расположена при каком-то монастыре. (Bîrsănescu Şt. *Pagini nescrise...*, p. 249-256). Г. Чобану считает, что она существовала при Путнянском монастыре (Ciobanu Gh. *Şcoala muzicală de la Putna*, în *Muzica*, 1966, nr. 9, p. 14-20).

[539] Giurescu C. C., *Tîrguri s-au oraşe şi cetăţi moldovene*, p. 171; *Istoria literaturii române*, ed. II, vol. I. Buc., 1970, p. 251.

другие румынские историки считают, что здесь речь идет о латинской школе, то есть об учебном заведении среднего западноевропейского типа, в котором преподавание ведется на латинском языке[540]. Т. А. Крачун и авторы академического издания «Истории румынской литературы» также подразумевают здесь школу для католического населения города[541], в которой преподавание велось на латинском языке. Другого мнения придерживаются К. Чиходару, Р. Манолеску, Шт. Паску. Они считают, что это была школа, в которой преподавались славянский, греческий и, возможно, латинский языки[542]. Отсюда предположение, что она предназначалась не столько для католического населения, сколько для православного. Кроме того, К. Чиходару отмечает, что здесь уделялось особое внимание церковному пению[543]. Иначе думает об этом румынский историк К. Шербан, который относит Хырловский коллегиум к учебным заведениям высшего типа[544].

Что же касается понимания термина «коллегиум» Бельсиусом, то нам кажется, что он подразумевал такое среднее учебное заведение западноевропейского общеобразовательного типа, в котором преподавались «семь свободных искусств», богословие и другие дисциплины на латинском языке[545]. Подобные заведения он видел у себя на родине, в Австрии, а также в других странах Западной и Центральной Европы. Мы считаем, что здесь идет речь о латинской школе, поскольку именно школа такого типа начала действовать в Котнарах после того, как Деспот решил перевести ее из Хырлэу[546]. К тому же существование подобной школы при первом правлении Александра Лэпушняну нам представляется невозможным, так как он проводил политику укрепления православия[547]. Не случайно сам Бельсиус отмечал, что А. Лэпушняну

---

[540] Iorga N,. *Istoria bisericii româneşti*, ed. II, vol. I. Buc., 1929, p. 137; Bîrsănescu Şt., «*Schola latina*», p. 69-73; Ibidem, *Pagini nescrise*..., p. 258.

[541] Крачун Т. А., *Очерки по история развития школы и педагогической мысли в Молдавии*. Кишинев, 1969, с. 12; *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. II. Bucureşti, 1970, p. 251.

[542] Cihodaru C., *Învătămîntul în Moldova in sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din laşi*, în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi. 1860-1960*, vol. I, Bucureşti, 1960, *p. 12;* Manolescu R., *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în *Analele Universităţii Bucureşti,* istorie, 1971, nr. 1, *p. 73;* Pascu Şt. *Collèges et academies dans les pays roumaines au moyen âge, dans Revue roumaine d'histoire, 1966, N 6,, p. 927.*

[543] Cihodaru C., *Învătământul în Moldova in sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din laşi*, în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi. 1860-1960*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 12.

[544] Şerban C., *Despre cultura orăşenească în Ţările române în evul mediu*, în *Studii* , 1972, nr. 4, p. 754.

[545] Константинов Н. А., Мединский Е. Н., Шабаева М. Ф., История педагогики. М.,1974, с. 26; *БСЭ*, т. 12. М., 1973, с. 424.

[546] Bîrsănescu Şt., «*Schola latina*», p. 68-69.

[547] Все просвещенческое рвение А. Лэпушняну, как и полагалось правителю право славной страны, было направлено, естественно, на развитие и укрепление православного просвещения (религиозного православного обучения) посредством славянского и греческого языков с тем, чтобы это вероисповедание в Молдавии смогло противостоять различным католическим и реформаторским течениям (См. подробнее об этом: Papacostea Ş., *Moldova în epoca reformei. Contribuţie la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea* în *Studii*, 1958, nr. 4, p. 57-58).

«принудил все нации перекреститься и следовать религии молдаван, лишая их (католиков и протестантов) собственной религии»[548].

К середине XVI в. реформация, после того как добилась существенных успехов не только у себя на родине (Германии), но и в Польше, Трансильвании и других странах, продвигается дальше на Восток, проникая в Западную Украину, Молдавию и другие страны Восточной и Юго-Восточной Европы[549]. Она быстро укрепилась и в Молдавии, привлекая на свою сторону не только местных католиков (немцев, венгров и др.), но даже некоторое число православных[550]. Разумеется, светская и церковная власть Молдавии принимала решительные меры против нее[551].

Контрреформация здесь началась еще при Штефане Рареше (1551 — 1552), когда он содействовал гонениям на католиков, протестантов и прочее неправославное население страны[552]. А. Лэпушняну продолжил и усилил эту борьбу. За время правления Шт. Рареша и А. Лэпушняну гонение против «еретиков» приняло постоянный характер[553], ибо реформация сильно задевала интересы светской и господствующей церковной власти в Молдавии[554]. Поэтому А. Лэпушняну и оказывал такую большую поддержку православной церкви как в Молдавии, так и в Западной Украине[555].

Ясно, что при такой политике молдавских господарей по отношению к неправославному населению Молдавии существование здесь какой-либо латинской школы нам представляется невозможным. Отпадает, на наш взгляд, и версия о том, что сам А. Лэпушняну является основателем этой школы. Другими словами, коллегиум, о котором говорится в рапорте Бельсиуса от 13 апреля 1562 г., не мог существовать с 1551 по 1561 г., поскольку в Молдавии тогда была в полном разгаре контрреформация. Действительно, допустили бы

---

[548] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 140; Советов П. В., Баскин Ю. Я. *Из истории общественно-политической мысли Молдавии. О взглядах на государство и право в XV-XVII вв.*, в *Ученые записки Института истории Молдавского филиала Академии наук СССР*, т. 1 (10), Кишинев, 1959, с. 212.

[549] Papacostea Ş. *Moldova în epoca reformei. Contribuţii la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea*, în *Studii*, 1958, nr. 4, p. 55-65.

[550] *Ibidem*, p. 64—65; Советов П. В., Баскин Ю. Я., *Из истории общественно-политической мысли Молдавии. О взглядах на государство и право в XV-XVII вв.*, в *Ученые записки Института истории Молдавского филиала Академии наук СССР*, т. 1 (10), Кишинев, 1959, с. 212.

[551] Papacostea Ş., *Moldova în epoca reformei…*, p. 65-67.

[552] *Ibidem*, p. 68-69.

[553] *Ibidem*, p. 69-70.

[554] А. Лэпушняну усилил эту борьбу особенно в последние годы своего правления, когда протестанты пытались отстранить его от молдавского престола. Здесь далеко не последнюю роль сыграли Габсбурги, которые использовали протестантское движение в своих целях, намереваясь включить Молдавию в сферу своего политического и дипломатического влияния и даже подчинить ее себе. Вот почему противоборство с протестантизмом в Молдавии приобрело такой острый характер в этот период. (См. подробнее: Papacostea Ş. *Diaconul sîrb Dimitrie şi penetraţia reformei în Moldova*, în *Romanoslavica*, XV, literatură - istorie. Bucureşti, 1967, p. 211-217).

[555] Papacostea Ş. ,*Moldova în epoca reformei*, p. 71-72.

Шт. Рареш или А. Лэпушняну в своей стране существование школы, которая могла легко стать наряду с католическими и протестантскими храмами опорным пунктом католицизма и реформации.

Другое дело Деспот, который отстранил от Молдавского престола Александра Лэпушняну, посадил во главе католического епископства в Молдавии протестантского епископа. Будучи сам протестантом, он с самого начала своего правления отказался от гонения на «еретиков» и повел активную политику поддержки протестантизма[556]. Коллегиум в Хырлэу, о котором идет речь в рапорте Бельсиуса от 13 апреля 1562 г., был основан скорее всего именно Деспотом в самом начале правления (после 18 ноября 1561 г.), когда он принимал срочные меры по осуществлению своей протестантской программы[557].

Открытие такого коллегиума (латинской школы), по нашему мнению, легко вписывается в общую картину деятельности Деспота в первые месяцы его правления. И еще одно обстоятельство, как нам кажется, подтверждает эту мысль. Речь идет о пожаре, в результате которого сгорел Хырловский коллегиум. Если мы установим хотя бы примерно, когда он произошел, то сможем определить, когда возник коллегиум. Если окажется, что пожар произошел до того, как Деспот занял молдавский престол, то, естественно, коллегиум в Хырлэу в первые месяцы правления Деспота не мог существовать. Во втором рапорте Бельсиуса, написанного спустя неполных пять месяцев после вступления Деспота на престол, о пожаре говорится уже как о свершившемся событии[558], но только на основании этого сообщения сказать, когда именно он произошел, нельзя. Зато в первом его рапорте[559] содержится очень важное сообщение, на которое до сих пор историки не обращали внимания. «Это я нашел необходимым написать,— заканчивает Бельсиус свой рапорт из Хырлэу от 8 апреля 1562 г.[560] В других письмах я буду говорить подробнее, потому что после пожара, как будет рапортовать Вам Маркус[561], еле нашли место для написания этого» (рапорта)[562].

Итак, следы состоявшегося пожара в Хырлэу были еще очень свежи 8 апреля (в день написания рапорта). Событие состоялось так недавно, что никто не успел предупредить о нем австрийского дипломата, который собирался остановиться в Хырлэу. Неизвестно точно, когда Бельсиус приехал в Молдавию, но есть все основания предполагать, что он прибыл не раньше конца марта-начала апреля 1562 г., то есть за несколько дней до 8 апреля, когда он

---

[556] *Ibidem*, 72—75.

[557] В таком случае протестант Деспот вряд ли нашел нужным заботиться о какой-нибудь славянской (православной) школе.

[558] Hurmuzaki, *Documente*,vol. II, part.I, p. 407; *CSTR*, vol. II, p. 141.

[559] Hurmuzaki, *Documente*,vol. II, part.I, p. 404-406; *CSTR*, vol. II,p. 131-136.

[560] Это был первый рапорт Бельсиуса из Молдавии. Он сам пишет об этом в одном из своих более поздних рапортов _(см. рапорт Бельсиуса от 19 апреля 1952 г. Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 1, p. 412; *CSTR*, vol. II, p. 147).

[561] Речь идет о помощнике и посыльном Бельсиуса - Маркусе Бергковиче, который тоже подписывает рапорт из Хырлэу.

[562] Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, part. I, p. 406; CSTR, vol. II, p. 136.

пишет свой первый рапорт из Хырлэу[563]. Значит, и пожар произошел не раньше февраля- марта 1562 г. Отсюда вытекает следующее:Хырловский коллегиум, который Деспот основал в самом начале своего правления (ноябрь-декабрь 1561 г.), мог существовать примерно до февраля-марта 1562 г.

Остается, однако, выяснить причины противоречия между двумя первыми рапортами Бельсиуса, которое вызвало столько путаницы в этом вопросе. Ведь в первом рапорте указывалось, что Деспот лишь намеревается построить коллегиум, а буквально через несколько дней говорится уже о каком-то существовавшем или существующем в Хырлэу коллегиуме (можно ведь и так понимать эту фразу Бельсиуса о коллегиуме)[564], который господарь хотел перевести в Котнары. По всей вероятности, Бельсиус прибыл в Молдавию не раньше конца марта — начала апреля и вскоре после этого написал свой первый рапорт[565]. Этот рапорт явно носит отпечаток первого знакомства, первых впечатлений. Естественно, за такое короткое время трудно было собрать более точную информацию. До 8 апреля он смог узнать о том, что Деспот хочет построить здесь коллегиум[566], не зная, что тот намеревался это сделать, поскольку его здание в Хырлэу сгорело. Через несколько дней, 13 апреля, когда австрийский осведомитель пишет свой второй рапорт, он уже успевает узнать гораздо больше в отношении планов Деспота. Похоже на то, что Бельсиус узнал, что здесь (то есть в Хырлэу) существовал (может быть, продолжал существовать) коллегиум, который открыл Деспот. Но после случившегося пожара господарь намеревается перевести его в Котнары, хотя первое время после пожара Деспот, очевидно, думал построить здание для коллегиума в том же Хырлэу. Поэтому Бельсиус в своем рапорте от 8 апреля и писал, что Дес-

---

[563] Перед отправлением, 6 февраля 1562 г., И. Бельсиус и М. Бергкович получают инструктаж в Праге от короля Максимилиана (Hurmuzaki. *Documente,* vol. II, part. I, p. 398-399). Это означает, что они отправились в Молдавию не раньше 6 февраля. Их путь пролегал через Польшу и Западную Украину, где они были задержаны на некоторое время (Hurmuzaki, *Documente,* vol. II, part. I, p. 404, 412; *CSTR,* vol. II, p. 148). 16 марта 1562 г. они еще не были в Молдавии (*Ibidem,* p. 412). Все же им удалось доехать до Молдавии, откуда 8 апреля 1562 г. послали первый рапорт (Hurmuzaki, *Documente,* vol. II, part. I, p. 404- 406; *CSTR.* vol. II, p. 131-136). Его анализ показывает, что к этому времени Бельсиус был еще очень слабо информирован о положении дел в Молдавии, ибо находился в этой стране всего несколько дней. Это опять-таки говорит о том, что рапорт от 8 апреля написан сразу же по его прибытии в Молдавию, поэтому и содержит менее достоверную информацию, чем последующий.

[564] В таком случае можно продолжить эту мысль следующим образом: несмотря нато, что в городе был пожар и здание коллегиума сгорело, он не прекратил действовать, но так как условия для его работы ухудшились намного и не было никаких надежд, что их можно улучшить (из-за пожара), господарь намерен был перевести его в другой город (Котнары), где он, находясь на отдыхе (Hurmuzaki, *Documente,* vol. II, part. I, p. 407; *CSTR,* vol. II, p. 141), нашел подходящее здание. Деспот заботился об основанном им коллегиуме.

[565] Бельсиус должен был спешить с первым рапортом потому, что задержался в дороге, а сообщить своему королю, что он находится в Молдавии и начал свою миссию, был обязан. В этом контексте интересен и тот факт, что Бельсиус писал свои рапорты (особенно первые) с интервалом в 5-10 дней (Hurmuzaki. Documente, vol. Il, part. I, p. 404-415).

[566] *Ibidem,* p. 406, *CSTR,*vol. II, p. 136.

пот хочет построить здесь коллегиум. Однако спустя некоторое время господарь в Котнарах нашел более подходящее место для коллегиума и поэтому изменил свое прежнее решение. Не исключено, что коллегиум был переведен и начал действовать в Котнарах вскоре после 13 апреля, а параллельно с этим здесь началось строительство нового здания[567]. Однако вопрос Котнарской школе и её истории будет рассмотрен во второй части статьи.

И последняя проблема, которая возникает в связи с Хырловским коллегиумом: почему Деспот избрал для основания своего коллегиума город Хырлэу? Маловероятно, что он сделал это случайно. Возможно, причиной послужило наличие в этом городе значительного католического, протестантского и другого неправославного населения[568], у которого Деспот мог найти поддержку[569]. Его число могло увеличиваться за счёт прибывающих в страну по приглашению Деспота протестантов[570]. Кроме того, к середине XVI в. Хырлэу был значительным экономическим центром, владел большим околом, был крупным виноградарским районом страны[571].

Таким образом, мы пришли к выводу, что коллегиум в Хырлэу, о котором идёт речь в рапорте Бельсиуса от 13 апреля 1562 г., был основан Деспотом в самом начале правления (ноябрь-декабрь 1561 г.). Он действовал здесь лишь несколько месяцев в конце 1561-начале 1562 г.[572] и прекратил свое существование из-за пожара. В связи с этим непредвиденным обстоятельством Деспот принял решение перевести его в другой город - Котнары. Поэтому Хырловский коллегиум должен рассматриваться, на наш взгляд, как первый этап в становлении Котнарской школы. Она была основана Деспотом, по всей вероятности, с целью распространения протестантизма и укрепления своей власти.

Котнарская латинкая школа

Хырловский коллегиум, основанный господарём Деспотом в конце 1561 г. в силу создавщихся обстоятельств был первым этапом в становлении Кот-

---

[567] Sommer I., *Vita Iacobi Moldavorum. Reguli* (*Em. Legrand, Deux vies de Jacques Basilicos et Prince de Moldavie*. Paris, 1889, p. 34—35. Cf. după Bîrsănescu Ş t., «*Schola latina*», p. 26-27).

[568] Всвоей грамоте от 2 февраля 1589 г. господарь Молдавии перечисляет Хырлэу среди городов с наибольшим количеством католического населения:«Поданным нашим - венграм, немцам, полякам и всем, кто придерживается закона папы римского в городах Яссы, Котнар, Хырлэу, Васлуй, Хуш...» (Hurmuzaki. *Documente,* vol. XI. Buc., 1900, p. LXIV). Когда Деспот из-за упомянутых обстоятельств решил перевести коллегиум, опять избрал город с многочисленным католическим населением - Котнары (См.: *История народного хозяйства Молдавской ССР с древнейших времен до 1812 г*. Кишинев, 1976, с. 177-179).

[569] Papacostea Ş., *Moldova în epoca reformei. Contribuţie la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea* în *Studii,* 1958, nr. 4, p. 74.

[570] *Ibidem,* p. 72-75.

[571] *История народного хозяйства Молдавской ССР с древнейших времен до 1812 г*., с. 186, 169.

[572] Из-за краткого существования, видимо, и не попал этот эпизод в анналы биографов Деспота.

нарской латинской школы, являвшейся одной из важнейших учебных заведений средневековой Молдавии[573].

Как было указано выше, вопросу истории этой школы посвящена специальная монография ясского исследователя Шт. Бырсэнеску „Котнарская латинская школа”[574].

Вопрос о Котнарской школе привлек внимание историков с первых десятилетий XIX века, фигурируя постоянно в исторических аналах до настоящего времени, представляя довольно пёструю мозаику мнений по рассматриваемому вопросу[575].

Ниже мы не намерены детально изложить историю этой школы, а лишь приведём основные итоги изучения и одновременно выскажемся по некоторым спорным аспектам проблемы.

Шт. Бырсэнеску доказал, что Деспот, заняв 18 ноября 1561 г. молдавский престол, наметил определённую культурную програму, которая включала создание придворной академии, в смысле научного центра, и основание латинской школы по образцу протестанских западноевропейских школ, для которых намеревался организовать придворную библиотеку[576].

Привлекая значительный исторический материал[577], Шт. Бырсэнеску показал, что Котнарская латинская школа начала действовать осенью или даже весной 1562 г.[578]

В отношении начального этапа становления Котнарской школы нами уже приводился материал в специальной статье, где указывалось, что Деспоту в начале своего правления удалось открыть латинскую школу в городе Хырлэу, но после пожара он переводит школу в Котнары[579]. Есть основания предполагать, что в Хырлэу[580] и Котнарах[581] ещё до правления Деспота существовали городский начальные, так называемые грамматические, школы для католического населения этих городов, хотя из-за крайней бедности источни-

---

[573] Ешану Андрей, *Первые страницы истории школ в Молдавии (Хырловский коллегиум 1561-1562 гг.),* в *Известия Академии Наук МССР. Серия Общественных наук*,1977, №2, с. 39-49.

[574] Bîrsănescu Ştefan, *«Schola latina» de la Cotnari*, Bucureşti, 1957, p. 3-207.

[575] Историографию вопроса см. Bîrsănescu Ştefan, *«Schola latina» de la Cotnari*, p.12-21.

[576] *Ibidem*, p. 24, 42, 60. Характеристику школ таго типа см. Константинов Н. А., Мединский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики**.** *Москва*,1974, с. 24-25.

[577] Bîrsănescu Ştefan, *«Schola latina» de la Cotnari*, p. 64-65.

[578] *Ibidem,* p. 24-65.

[579] Ешану Андрей, *Первые страницы истории школ в Молдавии (Хырловский коллегиум 1561-1562 гг.),* в *Известия Академии Наук МССР. Серия Общественных наук*,1977, №2, с. 39-49.

[580] Bîrsănescu Ştefan, *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. X—XVI),* Bucureşti, 1971, p. 256-258.

[581] Cihodaru C., *Învăţământul în Moldova în sec. XV—XVIII. Şcoala domnească din Iaşi,* în *Contribuţii la istoria Universităţii din Iaşi 1860-1960*, vol. 1, Bucureşti, 1960, p. 13.

ковой базы[582] довольно трудно определить, когда они возникли. По дошедшим до нас источникам невозможно установить, существовала ли какая-нибудь связь между этими школами и школой господаря Деспота.

Необходимо отметить, что большая часть учёных, занимавшихся историей этой школы, обходят молчанием вопрос, каковы причины основания Деспотом этого учебного завидения[583]. Шт. Бырсэнеску, например, объясняет возникновение Котнарской школы „культурной атмосферой эпохи, в которой жил и сформировался он (Деспот) на Западе. (Он учился в одном их немецких университетов – А.Е.)" тем, что „Деспот жил в разгаре возрождения и гуманистического движения, когда короли и принцы соревнуются между собой, окружая себя при дворе артистами, поэтами, учёными, основывая библиотеки, организуя школы, поощряя развитие культуры"[584]. Обращает на себя внимание мнение другого современного ясского исследователя К. Чиходару. Он считает, что Деспот открыл Котнарскую школу, чтобы привлечь население Молдавии к реформе[585], а исследователь Т. А .Крачун объесняет это тем, что „горожане хотели обучать своих сыновей иностраным языкам, в том числе и латыни"[586]. На наш взгляд, объяснение Шт. Бырсэнеску оторвано от действительности 50-60-х гг. XVI в., так как в этот период политическое и экономическое положение Молдавии усложняется в связи с окончательным установлением османского господства. В то же время полностью отрицать влияние на господаря Деспота образования, которое он получил в западноевропейком университете, будет неправомерно. Объяснения К.Чиходару и Т. А. Крачуна хотя в целом и правельны, страдают односторонностью.

Молдавский правитель остро нуждался в образованых людях, особенно знающих латинский язык, которых было, вероятно, очень мало в стране[587]. Поэтому для того, чтобы удовлетворить потребность господарской канцелярии[588], государственного аппарата в целом, а также местной католической и протестанской церкви[589], господарь, во-первых, приглашает образованных

---

[582] Характеристику источников по этому вопросу см. Bîrsănescu Şt., *«Schola latina» de la Cotnari*, p.24-47.

[583] Giurescu C., *Istoria românilor*, vol. II, part. I, Bucureşti, 1937, p. 187.

[584] Bîrsănescu Şt., *«Schola latina» de la Cotnari*, p.67.

[585] Cihodaru C., *Învăţământul în Moldova în sec. XV—XVIII. Şcoala domnească din Iaşi,* în *Contribuţii la istoria Universităţii din Iaşi 1860-1960,* vol. 1, Bucureşti, 1960, p.13.

[586] Крачун Т. А., *Очерки по история развития школы и педагогической мысли в Молдавии*. Кишинев, 1969, с. 13.

[587] В Молдавии до этого времени не было школ, где люди могли бы получить образования (*История Молдавской ССР*, т. 1, Кишинев, 1965, с. 274). Кроме того, до данного периода отсутствуют сведения о том, что жители Молдавии ездили за границу с целью получения университетского образования (Drăganu N., *Cei dintâi studenţi români la Universităţile apusene,* în *Anuarul Institutului de Istorie naţională*, vol. IV, Bucureşti, 1929, p. 419-422).

[588] Ciurea D., *Observaţii pe marginea documentelor latine româneşti*, în *Apulum. Buletinul Muzeului Municipal Alba-Iulia,* 1943-1945, p. 215-250.

[589] Господарь Деспот был протестантом и стремился распространить идеи протестантизма в Молдавии.

иностранцев[590], во-вторых, открывает латинскую школу в Котнарах. Таким образом, можно предполагать, что Котнарская школа была открыта в первую очередь по той причине, что господарю для переписки на иностранных языках были необходимы образованные люди, а подготовить их было негде. Так, И. Бельсиус в своем письме от 19 апреля 1562 г. к австрийскому императору Максимилиану[591], упоминая о переписке господаря Деспота с польским магнатом А. Ласким[592], указывал, что господарь писал с помощью самого Бельсиуса потому, что он нуждался в секретарях[593]. В этом же письме говорится, что господарь попросил у османского драгомана Ибрагима несколько писарей, тот удовлетворил его просьбу, но „один из них умер на третий день"[594]. Сам И. Зоммер[595], который позже стал ректором Котнарской школы[596], до назначения его в качестве преподавателя в этой школе, около 6 месецев выполнял при господаре Деспоте функции секретаря-писаря по латиноязычной корреспонденции[597]. Кроме того, протестант Деспот мыслил школу как одну из точек своей опоры в Молдавии, где он был «чужой веры», и для начала нуждался в поддержке хотя бы местных католиков и протестантов. Деспот открыл школу в одном из самых крупных по тем временам католических центров Молдавии, удовлетворяя, вероятно, одну из просьб католиков страны к новому господарю. Поэтому основание Котнарской школы является, как нам кажется, одним из первых мероприятий господаря по укреплению своей власти. Ведь действительно, не слишком ли рано начал думать Деспот о такой „роскоши" как школа и библиотека, основав их лишь по той причине, чтобы не отставать от монархов Запада? Вероятно, он открыл школу потому, что надеялся на поддержку со стороны преподавателей и учеников этой школы, католического населения княжества. Осенью 1563 г., одновременно с падением власти Деспота, Котнарская школа была разгромлена именно потому, что она являлась одним из его опорных пунктов.

Шт. Бырсэнеску доказал, что Котнарская школа действовала более или менее эффективно в течение года, с осени 1562 по осень 1563 г.[598] В ней обучались дети «со всей страны»[599]. Обучение велось на латинском языке. Уча-

---

[590] Безусловно, определенное количество образованных иностранцев были приглашены в качестве преподавателей Котнарской латинской школы.

[591] Максимилиан II (1527-1576), австрийский император из династии Габсбургов.

[592] Один из сподвижников Деспота, польский магнат, при помощи которого он приобрел пристол.

[593] *Călători străini prin ţările române*, vol. II. Bucureşti, 1970, p. 147 (далее — *CSTR*).

[594] *Ibidem,* p. 148.

[595] Зоммер И.(1542-1574) – ученый, поэт, историк. Родился в г. Пирна (Саксония), окончил университет во Франкфурте на Одере. Обстоятельства при которых он попал при молдавском господаре неизвестны. Возможно, он был приглашен Деспотом. С апреля по август 1563 г. он преподавал в Котнарской школе (*CSTR,* vol. II, p. 252-256).

[596] *Ibidem,* p. 252-256.

[597] Bîrsănescu Ştefan, *«Schola latina» de la Cotnari*, p.66.

[598] *Ibidem,* p.64-66.

[599] *Ibidem,* p.69.

щиеся этой школы содержались за счёт государственной казны[600]. Деспот как организатор школы стремился привлечь в качестве преподавателей образованных людей из Германских стран, Австрии, Польши. Некоторое время, как уже указывалось выше, руководил этой школой биограф Деспота И. Зоммер[601].

После свержения Деспота с молдавского престола перестала существовать и основанная им школа[602].

Несколько позже школьная жизнь в Котнарах возобновится, и на протяжении многих лет, вплоть до середины XVII в., видимо, с определенными перерывами, здесь существовала начальная школа для детей местных горожан. Так, в конце 90-х гг. XVI в. католический миссионер, епископ Б. Квирини[603] сообщал, что в Котнарах действует школа начального типа („грамматическая") с одним учителем. Приводим рассказ Б. Квирини об этом учителе: „… нашел я … в том городе (Котнары) в качестве учителя грамматики мирянина по имени Петр Елиан, трансильванец. Который был еретиком лютеранином, он женился год тому назад и преподовал на венгерском и латинском языках детям венгров и саксов"[604]. После беседы с учителем Б. Квирини заставил его сделать перед ним „признание веры (католической) и разрешил ему держать школу из-за отсутствия других учителей"[605]. У учителя была довольно богатая библиотека[606], что свидетельствовало о его высокой культуре. Несмотря на то, что Б. Квирини был представителем церкви, он ничего не говорит о преподовании богословия в Котнарской школе. Это косвенное доказательство светской ориентации школы.

В 1623 г. другой католический миссионер А. Богослович[607] в своем донесении о Молдавии, описывая Котнары, сообщал, что здесь „260 домов венгров, немцев и молдован католиков, имеют венгерского и немецкого священника … и одного учителя (maestro della scolla)"[608]. И здесь можно предполагать светскую ориентацию школы, так как занимался преподованием в ней специальный учитель, а не священник.

---

[600] *Ibidem,* p. 70.

[601] *Ibidem,* p. 91-95.

[602] *Ibidem,* p. 152-158.

[603] Бернардино Квирини (?-1605). Францисканский монах, который в 1592 г. был назначен католическим епископом Молдавии. Данное его сообщение относится к 1599 г. К этому времени он находился в Молдавии уже несколько лет (*CSTR,* vol. II, p. 29-32).

[604] *CSTR,* vol. II, p.41-42.

[605] *Ibidem.*

[606] По словам епископа, он был у этого учителя дома. „Ища среди его книг, писал Квирини, - нашел три еретические книги на венгерском языке и запрещенную Библию, взял их и заставил их жечь" (*CSTR,* vol. IV, p. 42-41). Думая, что этот факе можно квалифицировать как одно из первых сведений о существовании личной библиотеки на территории Молдавии в средние века. Похоже, что большенство книг этой библиотеки были католического и учебного характера, поэтому епископ потребовал сжечь только три книги.

[607] Богослович А. (? – после 1649 г.), католический миссионер, уроженец Далмации (*CSTR,* vol. V, p. 1-4).

[608] *Ibidem,* p. 6.

Имеются сведения, что в период правления Василия Лупу (1634-1653) в г. Котнары продолжала действовать начальная школа, которая была под контролем иезуитов. В это время здесь „дети обучались христианской вере (т.е. католической - А.Е.) и началам (начальным элементам. - А.Е.) латинской грамматики”[609].

О существовании каких-либо школ в Котнарах в последние десятилетия XVII – начала XVIII в. пока у нас нет никаких сведений. Но это, видимо, вызвано не столько отсутствием школ, сколько экономическим упадком городов во второй половине XVII – начале XVIII в., а вследствие этого и упадком школьной жизни[610]. В этот период ряд городов, в том числе и Котнары, становятся селами.

12. ACTIVITĂȚI CULTURALE ŞI SPIRITUALE LA MĂNĂSTIREA SECU ÎN PRIMELE DECENII ALE SEC. AL XVII-LEA

Secolul al XVII-lea a constituit o epocă de maximă înflorire a culturii Moldovei medievale. Caracterizând multiple fenomene şi acţiuni culturale ce s-au desfăşurat în perioada dată, cercetătorii au subliniat pe bună dreptate rolul pe care l-au jucat în această privinţă marile personalităţi de cultură, ecleziastice şi politice ale vremii. În aceste împrejurări a rămas aproape neobservat sau subestimat aportul adus la crearea unei atmosfere culturale adecvate de centre de spiritualitate românească cum au fost mănăstirile. Drept exemplu, concret întru argumentarea acestei teze ne a servi în studiul de faţă mănăstirea Secu. În cursul evului mediu în Moldova au fost întemeiate mute mănăstiri ortodoxe. Spre deosebire de alte ţări, unde în aceiaşi perioadă au activat diverse centre culturale, universităţi ş.a., în Ţara Moldovei diferitele funcţii, nu numai cu caracter religios confesional, dar şi cărturăresc, instructiv-educativ, au fost preluate îndeplinite cu o strălucire aparte de către mănăstiri. De aceea rolul acestor centre ecleziastice în istoria culturii şi spiritualităţii noastre este în realitate mai mare decât s-ar putea crede. De-a lungul întregii epoci medievale mănăstirile au fost pentru români adevărate universităţi cu multiple funcţii culturale. Mănăstirile au constituit o formă aparte a existenţei noastre în cultură. Un exemplu elocvent în această privinţă îl reprezintă şi mănăstirea Secu.

---

[609] *Ibidem,* p. 503-504. Видимо, один из выпустников Котнарской школы этого времени был Георгий Котнарский, родом из Котнар, который как отмечает современники, пользовался большим авторитетом у господаря Василия Лупу (*CSTR,* vol. V, p. 282-283,302, 315).

[610] *История народного хозяйства Молдавской ССР (с древнейщих времен до 1812 г.),* Кишинев, 1975, с. 267-318.

În articolul de faţă vom încerca să scoatem în relief cristalizarea mediului cultural, deosebit de elevat pentru începutul secolului al XVII-lea, de la această mănăstire. Aici s-au format, au activat şi de aici au urcat ulterior pe înalte trepte în spiritualitatea noastră mai multe personalităţi laice şi ecleziastice, printre ele Nestor Ureche (c. 1550-1618), Grigore Ureche (1590-1647), Mitropoliţii Varlaam (c. 1590-1657), Petru Movilă (1596-1647) ş.a. În orbita activităţilor culturale din acest centru au fost atrase şi alte figuri remarcabile ale vremii – monahi, episcopi şi mitropoliţi învăţaţi, prin efortul cărora au funcţionat aici o bibliotecă şi o şcoală mănăstirească, au fost întreprinse un şir de acţiuni ecleziastice, culturale de anvergură. Ecoul unora dintre ele s-a precipitat în izvoarele scrise ale vremii.

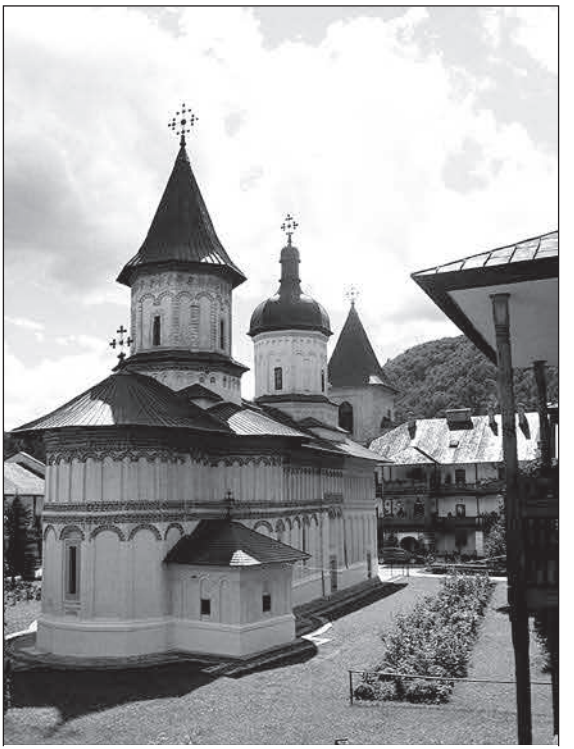

Mănăstirea Secu. Vedere contemporană

În cultura românească din Moldova în sec. XV-XVI s-au impus sub toate aspectele mănăstirile Neamţ, Bistriţa, Slatina, Putna, Voroneţ, Căpriana ş.a. Pe lângă aceste locaşe ecleziastice s-au format şi au activat importante centre de cultură scrisă, de învăţământ, de gândire teologică, social-politică (istoriografică) , de copiere a cărţilor religioase şi laice, de alcătuire a muzicii, de legături culturale cu alte popoare, de formare a cadrelor ecleziastice şi laice de un înalt nivel cărturăresc. Dintr-o cauză sau alta spre sfârşitul secolului al XVI-lea aceste centre culturale şi ecleziastice încetează treptat să-şi mai menţină strălucirea şi importanţa de altă dată[611]. De aici în perioada imediat următoare pornesc tot mai puţine iniţiative culturale, tot mai puţine personalităţi remarcabile în spiritualitatea noastră.

Însă pe fundalul acestui amurg în viaţa vechilor centre mănăstireşti culturale, în următoarea perioadă, fiind vorba de prima jumătate a secolului al XVII-lea, se impun în plan cultural, cărturăresc, al formării şi lansării unor mari personalităţi câteva alte noi centre: mănăstirile Secu (1594-1602), Dragomirna (1606-1609), Trei Ierarhi (1636-1639) ş.a.

Mănăstirea Secu a fost fondată într-o vreme marcată de un val de ctitorii mănăstireşti din timpul domniilor fraţilor Movileşti de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, când după o perioadă de relativă stagnare şi acu-

[611] Acest fenomen a fost observat de noi mai înainte, vezi Ешану Андрей, *Школа и просвещение в Молдавии (XУ-нач. XУ111 в.)*. Кишинёв," Штиинца", 1983, с. 22.

mulări calitative se va profila un nou avânt cultural, deocamdată în cadrul vechilor canoane şi orizonturi cărturăreşti. Spre deosebire de vechile centre care rămâneau mai conservative, noile centre culturale mănăstireşti, dintre care făcea parte şi mănăstirea Secu, erau , se pare, mai receptive la noile curente culturale ale epocii. După opinia noastră, acestea erau mai descătuşate în acţiuni culturale, în căutările şi în viaţa lor spirituală în general, pe când vechile centre mănăstireşti, în virtutea împrejurărilor şi puternicilor tradiţii, pierduse simţul suflului înnoitor al vremurilor. De aceea noi nu suntem înclinaţi să credem că influenţa unor asemenea centre tradiţionale ca mănăstirea Neamţ, Agapia ş.a. asupra atmosferei culturale cărturăreşti de la mănăstirea Secu a fost atât de mare cum s-a accentuat în literatura de specialitate. Centrele mănăstireşti noi apărute la răscrucea secolelor XVI-XVII, neavând în spate povara trecutului, erau mult mai deschise în arhitectură, pictură, cultura cărturărească, la tot ce era nou în viaţa culturală religioasă şi spirituală în general din, cel puţin, Centrul şi Sud-Estul Europei. Odată cu apariţia unor asemenea centre mănăstireşti – Secu, Dragomirna, Trei Ierarhi ş.a., treptat se formează şi o nouă generaţie de cărturari. Aceştia, prin activitatea lor, dau un puternic imbold vieţii culturale de a se dezvolta în strânsă legătură cu noile cerinţe şi gusturi ale vremurilor din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Temelia acestor noi transformări a fost pusă în perioada intensificării relaţiilor culturale cu ţările vecine, şi mai ales cu Polonia. Aceeaşi perioadă a lansat o întreagă pleiadă de boieri moldoveni antrenaţi activ în viaţa politică şi, totodată, cu mari şi frumoase ambiţii în a da fiilor lor pe măsura posibilităţilor educaţiei cărturărească cât mai temeinică. Amintim în această ordine de idei pe boierii Luca Stroici, fraţii Movileşti (Gheorghe, Ieremia şi Simion), Nestor Ureche etc. Odată cu apariţia noilor centre culturale sunt tot mai mult încurajaţi spre ştiinţă şi cultura de carte şi reprezentanţii unor pături mai modeste ale societăţii, care alături de reprezentanţii marii boierimi se vor afirma pe larg în viaţa politică, ecleziastică, culturală a Ţării Moldovei. Dintre aceştia au făcut parte viitorii mitropoliţi al Moldovei şi Sucevei Anastasie Crimca, Varlaam, Eustratie Logofătul ş.a.

Să încercăm a pătrunde în atmosfera ce domina în Moldova la răscrucea secolelor XVI-XVII. În plan politic Ţara Moldovei a trecut prin vremuri de mari frământări, legate de războaiele antiotomane ale lui Mihai Viteazul. Domnul muntean, după cum se ştie, reuşise chiar să unească cele trei Ţări Române, punând astfel stăpânire pentru câteva luni în anul 1600 şi pe tronul Ţării Moldovei. Sfârşitul tragic al domnitorului valah a făcut ca Moldova, precum şi celelalte state române, să revină la situaţia de mai înainte, rămânând sub stăpânirea otomană, care de fapt, slăbise întrucâtva. Oricum, în ţară se întronează o relativă linişte. Aceasta îi face pe oameni, inclusiv pe domni, boieri mari şi mici, slujitori, ţărani, răzeşi, târgoveţi şi meşteşugari, clerici etc., să-şi vadă de treburile lor de fiecare zi. Pe lângă diferite alte probleme şi ocupaţii legate de treburile de stat ale Ţării Moldovei, de administrarea cât mai judicioasă a moşiilor, marele boier moldovean Nestor Ureche şi soţia sa Mitrofana, vrând să lase copiilor, nepoţilor şi tuturor urmaşilor o moştenire pentru suflet şi un nume vrednic de veşnică pomenire, au hotărât să înalţe cu toată cheltuiala lor un locaş mănăstiresc. Fie că au fost sfătuiţi de călugării de la schitul lui Zosima (numit în izvoare şi Zosim, Zosin), pe care îl aveau în grija lor, fie că au urmat nobila tradiţie a multor domni şi mari boieri moldoveni, dar cert rămâne faptul că pe la 1600-1601 au

ctitorit o mănăstire pe valea pârâului Secu, unde nu departe se afla şi schitul întemeiat de ieroschimonahul Zosima, care până a îmbrăca haina monahală, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, a fost mare vistiernic al ţării[612]. În activitatea acestui locaş de cult cercetătorii evidenţiază perioada celei de a doua jumătăţi a aceluiaşi secol, când timp de peste 40 de ani egumen a fost un Dosoftei Dascălul, „îndrumător al multor călugări şi sihaştri de pe Valea Secului, între care şi viitorul Mitropolit Varlaam al Moldovei”[613].

Ctitorii măn ăstirii Secu Nestor şi Mitrofana Ureche. Fragment din tablou votiv

Considerăm, e cazul să menţionăm că acest ctitor al schitului, Zosima, era după cum pare să se întrevadă din izvoarele epocii, o rudă apropiată a Mitrofanei, soţia marelui vornic al Ţării de Jos Nestor Ureche şi mama viitorului cronicar Grigore Ureche[614]. După câte se pare, Nestor Ureche, căsătorindu-se cu Mitrofana, care se trăgea dintr-o familie de boieri destul de avuţi, a preluat odată cu zestrea pe care i-a adus-o soţie-sa, şi tradiţia ce o păstra ea prin rudenie de la călugărul Zosima, de a se îngriji şi de viaţa spirituală. Astfel, ceva mai târziu, la răscrucea secolelor XVI şi XVII, nu departe de schitul lui Zosima, pe aceeaşi vale a Secului, a fost întemeiată o

[612] Gonţa Alexandru, *Un aşezământ de cultură de la Alexandru Lăpuşneanu pe valea Secului înainte de ctitoria lui Nistor Ureche. „Schitul lui Zosin”*, în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, Iaşi, 1962, nr. 9-12, p. 695-712.
[613] Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Chişinău, 1993, p. 163.
[614] Velciu D., *Grigore Ureche*, Bucureşti, 1979, p. 42.

mănăstire[615]. Se ştie că denumirea a luat-o de la pârâul Secu şi că a fost sfinţită la 1602. În privinţa datei întemeierii mănăstirii Secu în istoriografie sunt expuse mai multe opinii. Discuţia în această problemă rămâne deschisă până astăzi[616]. Vom menţiona doar că obştii monahale de la schitul lui Zosima i-a fost întărit loc de mănăstire încă în timpul domniei lui Petru Şchiopul prin 1585-1591[617], dar lucrări de construcţie de proporţii au început aici mai târziu. Privitor la data fondării mănăstirii vom menţiona doar că părerile diferă şi se încadrează cronologic între 1594 şi 1602. Afirmăm acest lucru, deoarece atunci când „ieromonahul Paisie" (venit de la schitul lui Zosim ?- n.n.) a făcut şi a ferecat o cruce şi „a lăsat-o mănăstirii Secu, în anul 7109 (1601), luna Mart"[618] (cel mai vechi obiect exact datat de la Secu), acest locaş trebuia să-şi fi început existenţa şi, prin urmare, trebuia să aibă vre-o bisericuţă de lemn şi chilii pentru monahi[619]. Lucrările de amploare, însă, încep la mănăstirea Secu în anul 1602, (iunie7 – octombrie 5), când Nestor Ureche şi Mitrofana construiesc o mare şi frumoasă biserică de piatră[620]. Pornind de la importanţa conţinutului Pisaniei acestei biserici pentru studiul nostru, o reproducem aici integral în traducere : *„Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, cu rugăciunile Preacuratei Născătoare de Dumnezeu şi cu ale Sfântului Ioan Înainte Mergătorul şi cu ale tuturor sfinţilor; cu bunăvoinţa şi îngăduinţa dreptcredinciosului domnului nostru Ion Ieremia Moghilă voievod, cu mila lui Dumnezeu domn Ţării Moldovei; şi a de Dumnezeu dăruiţilor săi fii Io Constantin şi Alexandru voievod şi a copiilor săi; şi cu a celuilalt frate al său Io Simeon Moghilă voievod şi a copiilor*

---

[615] Inscripţia ctitoricească a bisericii de la mănăstirea Secu este făcută în limba slavonă. Ea a fost descifrată şi tradusă de mai mulţi cercetători : Melchisedec Ştefănescu, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri şi biserici antice din Moldova,* Bucureşti, 1885 ; Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p. 29-31. Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 5-60. Cea mai reuşită tălmăcire aparţine, după opinia noastră, lui D. Udişteanu. (Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p.6).

[616] De exemplu, vezi : Predescu Lucian, *Nistor şi Grigore Ureche*, în *Arhiva. Revista de istorie, filologie şi cultură românească*, Iaşi, 1930, nr. 3-4, p. 186, nota 18. Interesante istorisiri ale fondării mănăstirii Secu găsim şi la alţi autori. Vezi, de exemplu : Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. LVI. Printre altele, ultimul autor menţionat subliniază legătura indisolubilă dintre schitul Zosima şi mănăstirea Secu, precum şi rolul lui Nestor şi al Mitrofanei Ureche în ridicarea acestei mănăstiri.

[617] *DIR A*, veacul XVI, vol. III, Bucureşti, 1951, p. 267. Vezi şi Stoicescu Nicolae, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medieval din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 750-753, 822, nota 36.

[618] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p.34.

[619] Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 9. Cercetătorul se bazează pe o istorie manuscrisă a mănăstirii Secu de la mijlocul sec. al XIX-lea aparţinând arhimandritului Andronic de la Neamţ.

[620] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p. 30-31 (Este publicată inscripţia ctitoricească a bisericii). Descrierea bisericii vezi: Balş Gh., *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti în sec. XVII-XVIII*, Bucureşti, 1928, iar despre reconstrucţie şi restaurările ulterioare ale aceleiaşi biserici vezi: Grigorescu Ioana, *Cercetări la biserica mănăstirii Secu şi propuneri de restaurare,* în *Buletinul monumentelor istorice*, A. XLI, 1972, nr. 1, p. 39 şi urm.

săi; şi cu binecuvântarea fratele domniei lor preasfinţitului chir Gheorghe Moghilă mitropolitul Sucevei; cu bună râvnă dumnezeiască şi cu adevărată avere de la Dumnezeu dăruită, a adevăraţilor ctitori, s-au făcut acest locaş dumnezeiesc şi s-au zidit spre lauda lui Dumnezeu celui înalt, în numele Sfântului Proroc Înainte Mergătorul şi Botezătorul lui Hristos, Ioan şi a cinstitei lui Tăieri; de smeritul şi mult păcătosul şi nevrednicul rob al stăpânului Hristos, Nestor Ureche, marele vornic al Ţării de Jos, şi de doamna lui Mitrofana şi de copiii lui Vasile şi Grigore şi de alţii de Dumnezeu dăruiţi copiii lor. Sfinţilor părinţi petrecători în acest sfânt locaş, să vă rugaţi lui Dumnezeu pentru noi mult păcătoşii robi ai lui Dumnezeu; Nestor Ureche şi soţia sa Mitrofana şi pentru tot neamul lor şi pentru iertarea păcatelor lor în vecii vecilor. Amin. Şi s-a început a se zidi la anul 7110 (1602) Iunie 7 şi s-au isprăvit în acelaşi an, Octombrie 5"[621].

Anii relativ liniştiţi care au urmat le-au permis acestor boieri să manifeste o aleasă şi permanentă grijă faţă de mănăstire, înzestrând-o cu toate cele necesare. Deşi ulterior mănăstirea a fost devastată şi jefuită în mai multe rânduri, totuşi până la noi au ajuns un număr considerabil de obiecte, veşminte şi odoare necesare pentru oficierea slujbelor bisericeşti, confecţionate şi donate de către Nestor şi Mitrofana Ureche. Am putea numi aici: un blid mare de argint suflat cu aur şi două sfeşnice de argint ctitoriceşti, donate la 1602, o cruce de la 1603 şi 1604, un potir de argint aurit de la 1604, o altă cruce de la 1606, un epitaf şi o dveră de la 1608, un panaghier mare de argint, lucrat în filigran de aur, şi o icoană, dăruite de Nestor Ureche la 1609[622], două cadelniţe şi două căţui din argint aurit lucrat e în stil gotic şi atribuite aceluiaşi ctitor [623], un văl liturgic dăruit mănăstirii de către Mitrofana în 1611 şi lucrat din mătase roşie[624] ş.a.

Dintre cele mai splendide odoare păstrate şi azi la Secu „se remarcă prin deosebita sa valoare artistică Aerul (Sfântul Epitaf) dăruit mănăstirii de către ctitori î n anul 1608 şi care, pe fondul roşu al catifelei, are reprezentată, în fir de aur, Plângerea lui Iisus încadrată de două inscripţii, una în limba slavonă: „*Acest aer, Închipuirea Dumnezeescului Trup al Domnului nostru Iisus Hristos, s-au făcut de robul lui Dumnezeu Nestor Ureche mare vornic al Ţării de Jos şi Cneghina lui, Mitrofana, şi l-au dăruit Dumnezeescului locaş din nou ziditei sale mănăstiri ce se numeşte Secul, unde este hramul''Tăerea cinstitului cap a Sfântului Slăvitului Proroc şi Botezătorul Domnului Ioan", pentru mântuirea sufletelor sale, a părinţilor şi a fiilor lor, în zilele binecredinciosului şi de Hristos iubitorului nostru Simioan Moghilă voevod, domnitoriu pământului Moldovei. Anul de la Adam 7116, iar de la Hristos 1608", iar alta în greacă: „Acest sfânt epitaf s-a făcut cu cheltuiala precinstitului boier dumnealui Nestor Ureche, marele vornic a toată Moldova, şi a soţiei lui, Mitrofana,*

---

[621] Cea mai reuşită tălmăcire aparţine, după opinia noastră, lui Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p.6.

[622] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p. 32-36. Petrescu Stelian, *Odoare de la Neamţ şi Secu*, Bucureşti, 1911, p. 53. Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 34, 45.

[623] Câmpanu Iustin, monah, *Mănăstirea Secu. O veche şi nestimată candelă în Munţii Neamţului*, Iaşi, Trinitas, 2006, p. 31.

[624] Ibidem, p. 29.

şi s-a închinat la Sfânta mănăstire ce se zice Secul, cu sârguinţa şi îngrijire, prin mâinile Filoteii monahiei, la Constantinopol, în anul de la Hristos 1608 …"[625].

După cu arată cercetătorul Stelian Petrescu, la începutul secolului al XX-lea la mănăstirea Secu se păstrau încă un şir de alte obiecte ctitoriceşti de la răscrucea sec. XVI-XVII. Dintre acestea menţionăm: bucăţi de ţesături din feloane vechi, aşa-zise ctitoriceşti, cam de pe la 1600 (vezi fotografiile reprezentând 4 feluri de ţesături cu ornamente geometrice diferite)[626], „patrafire" ctitoriceşti[627], „căţui de argint aurit" de la sfârşitul sec. al XVI-lea, considerate că au aparţinut lui Nestor Ureche[628]. Din vechiul tezaur al mănăstirii s-au păstrat de asemenea mai multe „cadelniţe de argint" tot de la sfârşitul secolului al XVI-lea, dintre care una aurită[629], precum şi alte odoare bisericeşti din perioadele imediat următoare[630].

Mai mult ca probabil că ctitorii în virtutea tradiţiei au înzestrat mănăstirea şi cu diferite cărţi de cult. Un anumit număr de cărţi au adus, pe semne, cu ei la mănăstirea Secu slujitorii de la schitul lui Zosim; acestea puteau fi cărţi pentru ciclul anual de slujbe bisericeşti, minee, evanghelii şi alte cărţi de învăţătură, culegeri de prescripte monahale şi despre viaţa sfinţilor. Spre regret, majoritatea acestor comori cărturăreşti nu au avut norocul să ajungă până în zilele noastre. Căci cele mai vechi cărţi şi manuscrise păstrate, care au aparţinut mănăstirii Secu, datează în mare parte din secolul al XVII-lea[631], cu excepţia unui „Evangheliar" manuscris din veacul XIV-XV[632]. Din tezaurul actual al vetrei monahale de la Secu fac parte „Leastvița" lui Ioan Scărarul tradusă la Secu de Varlaam, în primul deceniu al secolului al XVII-lea, o „Liturghie" copiată în şcoala lui Anastasie Crimca în primele decenii ale secolului al XVII-lea şi dăruită în 1643 Mitropolitului Varlaam de către Theodor Ianovici, mare logofăt[633], „Îndreptarea legii" (Pravila lui Matei Basarab), tipărită la Târgovişte în 1652[634] ş.a.

---

[625] Câmpanu Iustin, monah, *Mănăstirea Secu. O veche şi nestimată candelă în Munţii Neamţului*, Iaşi, Trinitas, 2006, p.29-30.

[626] Petrescu Stelian, *Odoare de la Neamţ şi Secu*, Bucureşti, 1911, p. 106.

[627] Ibidem, p. 98 şi urm.

[628] Ibidem, p.89.

[629] Ibidem, p. 91 (foto).

[630] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p. 29-37. Petrescu Stelian, *Odoare de la Neamţ şi Secu*, Bucureşti, 1911, p.53-106.

[631] Petrescu Stelian, *Odoare de la Neamţ şi Secu*, Bucureşti, 1911, p.54-58. Autorul publică şi câteva fotografii de scoarţe şi pagini de Evanghelii slavoneşti manuscrise, care probabil datează din prima perioadă de existenţă a mănăstirii. Din a două jumătate a sec. al XVII-lea datează şi cele mai vechi cărţi tipărite, păstrate în biblioteca mănăstirii Secu (Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 39-41, 51-58).

[632] Câmpanu Iustin, monah, *Mănăstirea Secu. O veche şi nestimată candelă în Munţii Neamţului*, Iaşi, Trinitas, 2006, p. 30

[633] Bogdan Ioan, *Scrieri alese (Notiţe despre câteva manuscrise de la mănăstirea Neamţului şi mănăstirea Secu*), Bucureşti, 1968, p. 524-526.

[634] Câmpanu Iustin, monah, *Mănăstirea Secu. O veche şi nestimată candelă în Munţii Neamţului*, Iaşi, Trinitas, 2006, p. 30.

La 1 octombrie 1604 Nestor şi Mitrofana Ureche dăruiesc mănăstirii câteva sate[635], fapt care să contribuie la consolidarea economică a locaşului. În acelaşi an, printr-o gramotă specială, semnată de cei trei episcopi ai Moldovei (de Roman, de Rădăuţi şi de Huşi), este efectuată delimitarea hotarelor între mănăstirile Secu şi Agapia[636]. Tot în aceşti ani Nestor Ureche, urmărind activitatea mănăstirii Secu, intervenea în anumite cazuri concrete întru apărarea intereselor ctitoriei sale. Astfel, la 1610 (6 iulie) îl aflăm pe marele vornic al ţării împreună cu călugării de la Secu dând în judecată pe călugării de la mănăstirea Agapia pentru o bucată de pământ[637].

După întoarcerea sa în patrie din Polonia, unde s-a aflat cu mici întreruperi între anii 1612-1617, Nestor Ureche în curând, ante 6 mai 1618, s-a stins din viaţă şi a fost înmormântat în biserica mănăstirii. Tot aici, ceva mai târziu, şi-a găsit somnul de veci li soţia sa Mitrofana[638] (†1633).

Actul sfinţirii mănăstirii (1602) a fost efectuat, se pare, de către Anastasie Crimca, care este cunoscut ca episcop de Rădăuţi încă de prin anul 1600[639] şi care, probabil, atât în calitate de episcop, cât şi, ulterior, de mitropolit al Moldovei, a continuat să participe la viaţa culturală şi spirituală de la Secu. De aceea nu întâmplător, ni se pare, ceva mai târziu el a făcut danie sfântului locaş 7 pogoane de vie la Cotnari[640]. Pentru toate aceste fapte bune călugării de la Secu l-au inclus în Pomelnicul mănăstirii, figurând primul în lista „Vlădicilor Moldovei" demni de pomenire la Secu[641].

Un alt mare eveniment în viaţa mănăstirii Secu s-a produs în anul 1607, când la 29 august Nestor Ureche a adus de la Constantinopol moaştele piciorului Sfântului Ioan Botezătorul şi le-a depus la această mănăstire[642]. Se admite că Nestor Ureche cu această ocazie scrie o lucrare hagiografică dedicată evenimentului aducerii

---

635 DIR A, veacul XVII, vol. I, Bucureşti, 1952, p. 181-182, nr. 258.

636 Яцимирский А.И., *Слявянские и русские рукописи румытских библиотек*, в *Сборник Отделения Русского языка и славянности Императорской Академии Наук*, том 79, Спб., 1905, с. 15.

637 Predescu Lucian, *Nistor şi Grigore Ureche*, în *Arhiva. Revista de istorie, filologie şi cultură românească*, Iaşi, 1930, nr. 3-4, p. 188. Un alt litigiu între cele două mănăstiri, pentru o poiană a lui Ureche, apare în 1612 (Яцимирский А.И., *Слявянские и русские рукописи румытских библиотек*, в *Сборник Отделения Русского языка и славянности Императорской Академии Наук*, том 79, Спб., 1905, с. 15.)

638 Iorga Nicolae, Studii şi documente, vol. VII, partea III, Bucureşti, 1904, p. CCXLI. Predescu Lucian, *Nistor şi Grigore Ureche*, în *Arhiva. Revista de istorie, filologie şi cultură românească*, Iaşi, 1930, nr. 3-4, p. 190 şi nota 5.

639 Şuiu Rodica, *Crimca Anastasis* (?-1629), în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 19 79, p. 242-243.

640 Vezi Pomelnicul ctitoricesc, în Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p.25.

641 Ibidem.

642 Predescu Lucian, *Nistor şi Grigore Ureche*, în *Arhiva. Revista de istorie, filologie şi cultură românească*, Iaşi, 1930, nr. 3-4, p. 187. Cercetătorul îşi argumentează descriere evenimentului prin documente şi publicaţii mai vechi: Sbierea I., *Grigoriu Ureche*, în *Analele Academiei Române*, Ser. II, Secţ. II .Mem. şi notiţe, t. V, Bucureşti, 1903, p. 204-205. Barvinschi E., *Ştiri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinos lui D.A.Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 204-205.

moaştelor la mănăstire[643]. Acţiunile nu purtau un caracter accidental, deoarece mănăstirea purta hramul "Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul" şi, prin urmare, aici era venerat cu deosebită pioşenie tot ce ţinea de cel care l-a botezat pe Iisus Hristos.

De asemenea nu trebuie să ne scape din vedere şi ambianţa culturală cărturărească care s-a format în scurtă vreme la mănăstirea Secu, atât graţie trecerii comunităţii de la schitul Zosim, dar probabil, şi unei influenţe relative exercitate de vechile şi puternicele centre culturale mănăstireşti de la Neamţ şi Agapia. În asemenea condiţii favorabile din primul deceniu al secolului al XVII-lea şi cel dintâi de existenţă a mănăstirii aici se desfăşura o destul de intensă şi bine organizată viaţă spirituală (probabil nu fără grija lui Nestor Ureche şi a Mitrofanei).

La această mănăstire a continuat să se facă temeinică carte slavonească şi grecească, datorită unor bine instruiţi călugări, cum ar fi Zosima, Dositei (ori Dosoftei)[644], viitorul episcop de Roman Mitrofan[645], a cărui activitate este atestată la Secu între anii 1608-1613, cărturari[646], pe care Nicolae Iorga îi consideră că au fost unii din primii egumeni ai mănăstirii[647]. Toţi aceştia şi-au aflat loc pentru somnul de veci în incinta bisericii mănăstireşti de la Secu. Probabil prin tradiţia de la schitul lui Zosim la mănăstirea Secu s-a transmis o cultură bilingvă slavo-greacă sau poate chiar trilingvă slavo-greaco-română. Afirmăm acest lucru, deoarece cele mai vechi relicve ajunse de la mănăstirea Secu (cruci, diferite odoare bisericeşti, veşminte, inscripţii ctitoriceşti ori tombale) sunt în limbile greacă şi slavonă. Totodată, faptul că în primul deceniu al secolului al XVII-lea Varlaam, în calitate de călugăr la Secu, efectua traducerea „Leastviţei" lui Ioan Scărarul, ne arată că deja în acea perioadă timpurie aici îşi făcea cale sigură limba română. De aceea credem că instruirea, precum şi unele părţi ale serviciului divin, se făcea la mănăstirea Secu în cele trei limbi menţionate mai sus.

Folosirea limbii greceşti la mănăstirea Secu la hotarul sec. XVI-XVII[648] constituie un indiciu al deschiderii spre cultura post-bizantină şi chiar europeană de atunci. Căci cunoaşterea limbilor latină şi greacă era un semn şi o dovadă a unui nivel înalt de instruire. Utilizarea frecventă a limbii greceşti la Secu în această perioadă pare să ne vorbească şi de legăturile culturale ale mănăstirii din Moldova cu una din mănăstirile de la Muntele Athos, şi anume mănăstirea Xiropotam. După cum deducem din unele izvoare, până la sfinţirea ei la 1602 mănăstirea Secu purta de asemenea numele de Xiropotam. Acest din urmă nume reapare şi mai târziu în izvoare (pe la 1604, de exemplu) în paralel cu Secu. Folosirea aceluiaşi nume – Xeropotam,

---

[643] Panaitescu P.P. *Introducere*, în Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1958, p. 10. Velciu D. *Grigore Ureche*, Bucureşti, 1979, p. 36.

[644] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p.32.

[645] Ibidem, p.32.

[646] Simota A. *Varlaam, mitropolitul*, în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 882.

[647] Iorga Nicolae, *Inscripţii din bisericile României*, Fascicula I, Bucureşti, 1905, p.32.

[648] Predescu Lucian, *Nistor şi Grigore Ureche*, în *Arhiva. Revista de istorie, filologie şi cultură românească*, Iaşi, 1930, nr. 3-4, p. 186. Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939.

ar putea presupune anumite legături spirituale şi cărturăreşti ale monahilor de la schitul Zosim, iar mai târziu şi de la Secu, cu mănăstirea omonimă de la Muntele Athos. Probabil, pe acest teren a apărut mulţimea de inscripţii greceşti la Secu.

Unii istorici presupun că mănăstirea Secu din Moldova a fost închinată mănăstirii de la Sfântul Munte Athos, de aceea ctitoria lui Nestor şi a Mitrofanei Ureche mai poartă în documentele oficiale denumirea de Xiropotam. Materialele documentare aflate la dispoziţia noastră nu confirmă această ipoteză. În asemenea caz rămâne atunci să răspundem la întrebarea: de unde apare de rând cu denumirea mănăstirii de la Secu şi cea grecească de Xiropotam ? Răspunsul pare să fie mai simplu decât ne-am putea aştepta, căci numele „Xiropotam" în româneşte înseamnă mănăstirea de pe pârâul „sec", adică uscat, or, mănăstirea Secu din Moldova îşi trage numele de asemenea de la un pârâu, zis Secu, adică „secat", din preajma Carpaţilor. De aici, probabil, şi coincidenţa denumirii celor două mănăstiri. Cu toate acestea, credem că coincidenţa de nume mai datora şi unei anumite influenţe a mănăstirii de la Athos asupra mănăstirii omonime din Moldova. Ba mai mult chiar, nu excludem nici faptul că mănăstirea Secu a fost organizată după modelul mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Şi deoarece la mănăstirea athonită se păstrau şi erau venerate printr-o veche tradiţie multe moaşte ale sfinţilor apostoli (căci mănăstirea Xiropotam purta hramul celor 40 de sfinţi), ctitorul mănăstirii Secu, Nestor Ureche, a găsit de cuviinţă că mănăstirea sa trebuie să păstreze între zidurile ei moaştele Sfântului Ioan Botezătorul. Acest lucru a fost realizat prin aducerea moaştelor piciorului acestui sfânt la mănăstirea Secu. Cu atât mai mult că sunt atestate documentar legături ale mănăstirii Xiropotam cu Ţara Moldovei pe parcursul sec. al XVI-XVII. Deci, cultura scrisă greacă pe care o descoperim la mănăstirea Secu chiar de la întemeierea ei pare să-şi aibă izvoarele la mănăstirea de la Sfântul Munte Athos[649].

În primul deceniu al secolului al XVII-lea posibil a activat la Secu şi o şcoală mănăstirească. După cum se ştie, pe acele timpuri destul de frecvent boierii moldoveni îşi trimiteau la instruire copiii pe la schituri şi mănăstiri. Aici erau lăsaţi în grija unor feţe bisericeşti cu mai multă carte. De la aceştia ei învăţau a citi, a scrie, a buchisi în limba slavonă, greacă şi poate încă multe altele. Mai trebuiau odraslele boiereşti să se pătrundă de credinţa şi morala creştină. Bineînţeles, nu era numaidecât să le reuşească întru totul aceste intenţii. Totodată, era un lucru absolut firesc ori poate o tradiţie ca boierii să-şi trimită copiii la schiturile şi mănăstirile ctitorite de ei înşişi ori de careva din strămoşii lor. Aceste circumstanţe au influenţat, credem şi copilăria lui Grigore Ureche, iar începuturile ştiinţei de carte şi formaţiei sale intelectuale par

[649] Despre mănăstirea Xeropotam vezi: *„Афон"*, в *Энцеклопедияеский словарь*. Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А., том 2 „а"(4), Спб., 1891, с. 578. Arhim. Ghedeon Ploeşteanu, *Istoria Sfântului Munte Athos*, în *Biserica ortodoxă Română*, Bucureşti, XVIII, 1894, p. 562-563. Poate cu mulţi ani mai târziu, când renumitul monah Paisie Velicicovski a fost să părăsească mănăstirea Dragomirna din cauza ocupaţiei austriece a Bucovinei în 1775, el acceptă trecerea cu întreaga sa comunitate monahală la mănăstirea Secu, deoarece găsea acolo ceva din atmosfera mănăstirilor athonite. (vezi, de exemplu: Procopan C., *Paisie Velicicivski (1722-1794). Schiţă istorică despre viaţa şi opera sa*, în *Revista societăţii istorico-arheologice bisericeşti din Chişinău*, vol. XIV, Chişinău, 1933, p. 194-201).

să le găsim la mănăstirea Secu. De aceea el figurează alături de părinţi şi fraţi în pisania ctitoricească din 1602.

Pe de altă parte, cunoaştem că la schitul lui Zosim de pe valea Secu, cunoscut prin monahii şi dascălii săi cu multă carte[650], a fost dat în copilărie spre instruire şi cel care purta numele de Vasile Moţoc, fiu de răzeş, originar din satul Boloteşti, ţinutul Putnei, viitorul mitropolit al Moldovei Varlaam[651]. Apoi el trece la mănăstirea Secu unde a şi putut să-l cunoască pe viitorul cronicar Grigore Ureche care-şi făcea aici ucenicia. Anume de aici, din copilărie şi adolescenţă, încep să se contureze tangenţe biografice Grigorie Ureche - Varlaam, fapt rămas neobservat de cercetători[652]. Atât pentru mitropolitul Varlaam, cât şi pentru Grigorie Ureche nu se cunoaşte data exactă a venirii lor pe această lume. Cercetătorii se opresc pentru ambii la intervalul de ani 1590-1597, deşi nu pot fi excluse şi alte datări, fie mai devreme, fie ceva mai târziu de acest cadru cronologic[653]. Astfel, dacă Grigore Ureche sau Varlaam s-au născut în jurul anului 1590 ori chiar ceva mai târziu, prin 1595-1598, nu este exclus să se fi aflat la carte împreună la şcoala mănăstirească de la Secu.

Varlaam este de origine modestă, din mediul ţărănesc, răzăşesc, unde cea mai autoritară persoană era preotul. Chiar şi cu 200 de ani mai târziu, în atmosfera satului prea puţin se schimbase în gândire, mentalitate se menţinuse aceiaşi aspiraţie spre bunăstare prin a deveni numaidecât „popă", cum o făcea atât de sincer şi nevinovat mama lui Nic' al lui Ştefan a Petrei – Ion Creangă. Aceleaşi năzuinţe l-au adus, probabil, şi pe adolescentul Varlaam din anturajul bisericii săteşti în mediul mănăstiresc cu posibilităţi cărturăreşti mult mai temeinice. Odată ajuns acolo şi absorbit pe deplin de interesul faţă de înţelepciunea cărţii, Varlaam a rămas în această atmosferă pentru toată viaţa. După toate probabilităţile, Varlaam a ajuns ucenic pe la sfârşitul secolului al XVI-lea, la vestitul pe atunci dascăl Dosoftei de la schitul lui Zosim. Împreună cu toţi cei aflaţi acolo a trecut la Secu şi ucenicul Vasile Moţoc (mai puţin probabil că deja se călugărise), viitorul mitropolit Varlaam[654]. Continuând aici ucenicia, el a zăbovit mult asupra cărţilor (în manuscris sau tipărite) ce ţineau de ritul ortodox creştin, de prescriptele şi canoanele vieţii monahale ş.a., dar şi foarte mult asupra gramaticilor slavoneşti sau greceşti şi a lexicoanelor (dicţionarelor) slavono-române, greco-române. Tot la mănăstirea Secu acelaşi Varlaam trebuia să se fi călugărit, după ce şi-a încheiat uce-

---

[650] Gonţa Alexandru, *Un aşezământ de cultură de la Alexandru Lăpuşneanu pe valea Secului înainte de ctitoria lui Nistor Ureche. „Schitul lui Zosin"*, în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, Iaşi, 1962, nr. 9-12, p.695-712.

[651] Simota A. *Varlaam, mitropolitul*, în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 882-885.

[652] O asemenea stare de lucruri o aflăm chiar şi în cel mai amănunţit studiu monografic dedicat lui Grigore Ureche: Velciu D. *Grigore Ureche*, Bucureşti, 1979, 422 p.

[653] O prezentare a întregului spectru de opinii în această problemă, vezi: Velciu D. *Grigore Ureche*, Bucureşti, 1979, p. 61-65. În baza cercetărilor efectuate acelaşi istoric consideră a fi mai real intervalul 1595-1598, care se acordă cu alte realităţi cunoscute de atunci (Ibidem, p. 63-65). Aceiaşi incertitudine o constatăm şi în privinţa anului de naştere a mitropolitului Varlaam. De exemplu, în lucrarea de sinteză *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, anul naşterii lui Varlaam lipseşte cu desăvârşire.

[654] Simota A. *Varlaam, mitropolitul*, în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 882.

nicia, probabil, nu mai târziu de 1608, deoarece, precum admit unui istorici, în scurtă vreme după aceasta, grație calităților sale organizatorice şi autorității pe care o avea ca față duhovnicească, a devenit unul din primii egumeni ai mănăstirii Secu[655].

Ştiindu-se cu certitudine faptul că Varlaam a învățat carte în acest interval de timp, la început la schitul lui Zosim, aflat în grija Mitrofanei şi a lui Nestor Ureche, apoi şi a mănăstirii Secu ctitorită de el, suntem în drept să admitem chiar, credem nu fără temei, că cei doi mari oameni ai culturii româneşti din secolul al XVII-lea au învățat un timp împreună sub îndrumarea aceloraşi dascăli, ba poate au devenit prieteni de copilărie la schitul Zosim ori, cel puțin, la mănăstirea Secu. Atât personalitatea celebrului mitropolit Varlaam, cât şi cea a lui Grigore Ureche, autorul primei istorii a Țării Moldovei în limba română, nu exclud faptul, ba dimpotrivă îl confirmă, că ambii au copilărit, au învățat şi s-au format în aceeaşi perioadă şi în acelaşi mediu mănăstiresc şi cărturăresc de la cumpăna secolelor XVI-XVII.

Chiar dacă admitem cazul că nu au făcut carte împreună, întrucât nu sunt probe documentare evidente că Grigore Ureche a învățat şi el la schitul lui Zosim, apoi la mănăstirea Secu, au existat multe alte posibilități ca cei doi viitori cărturari să se cunoască reciproc chiar din această perioadă. Căci de multă vreme există o tradiție ca domnii şi boierii ori descendenții lor să-şi viziteze ctitoriile periodic şi uneori să rămână aici pentru un timp mai îndelungat, mai ales vara, pe la mari sărbători creştine, la praznicele şi hramurile mănăstireşti. De multe ori aceştia erau însoțiți de întreaga familie, cu odraslele („coconii") lor şi chiar supravegheați de slugile şi dascălii de casă. Într-un fel s-au altul Grigore Ureche era legat de mănăstirea Secu. Probabil, nu întâmplător cu ocazia dăruirii unor moşii în 1604 mănăstirii Secu, ctitorii îi pomenesc din nou toți copiii lor, inclusiv şi pe Grigore[656].

În cursul unor asemenea „şederi" la mănăstire, în case special amenajate pentru vizitatori, ctitorii, evident se interesau de treburile mănăstireşti, doreau să cunoască întreaga „frăție" de monahi, dascăli şi ucenici posluşnici. În asemenea împrejurări ctitorii mănăstirii şi copiii lor au putut să-l cunoască destul de timpuriu pe viitorul mitropolit Varlaam, încă din timpul uceniciei, şi înainte chiar de a se călugări. Cu timpul posibilitatea de a-l cunoaşte era şi mai mare. După cum se vede, tânărul monah a produs asupra lui Nestor şi Mitrofanei Ureche (ca şi asupra copiilor acestora şi asupra întregii frății) impresii dintre cele mai bune. Despre aceasta ne vorbeşte chiar faptul că nu mai târziu de anul 1610, adică pe când Varlaam avea, după calcule, bineînțeles aproximative, în jurul la 20 de ani, este ales egumen al mănăstirii Secu. Alegerea diriguitorului unei mănăstiri de curând întemeiate, unde era încă foarte multe lucruri de efectuat, credem noi, că s-a făcut cu ştirea şi aprobarea ctitorilor mănăstirii, adică a Mitrofanei şi a lui Nestor Ureche, de dorința şi preferința cărora s-a ținut cont, probabil, în primul rând.

Poate în timpul unor asemenea întâlniri şi discuții cei doi tineri au ajuns şi la constatarea tristelor realități legate de soarta țării şi a neamului, cum ar fi lipsa de cărți de tot felul, dar mai ales lipsa unor letopisețe ale țării şi a cărților bisericeşti în limba vorbită de popor. Constatau că atâțea vecini au multe cărți tipărite, iar în Moldova este

[655] Balş Şt, *Le monastere Secicou*, Bucarest, 1966.
[656] DIR A, veacul XVII, ol. I, Bucureşti, 1952, p. 181-182, nr. 258.

lipsă de cărți de învățătură „pre limba rumânească”, de cărți caligrafiate cu mâna prin mănăstiri, necesare nu numai pentru însușirea elementară a științei de carte, dar și pentru biserică. Între timp reformații și calvinii tot mai frecvent își dădeau ghes cu prezența la Răsărit de Carpați, aducând cu ei cărți „schizmatice”, nu în limba latină cum făceau catolicii mai înainte în Transilvania și în Polonia, dar le traduceau și le tipăreau în limba vorbită de români, semănând schizma în rândurile pravoslanicilor.

Învățând împreună sub îndrumarea aceloraşi dascăli, Grigore Ureche și Varlaam au însușit multe, probabil, și unul de la altul. Nu este exclus că tot pe atunci Grigore Ureche să fi avut la dispoziție, fie în familie, fie la mănăstire unele dintre vechile cronici ale Țării, precum și unele cronografe străine. De la aceasta au putut să pornească primele încercări în ale scrisului în activitatea sa de cronicar istoric.

Tot la mănăstirea Secu începe marea activitatea cărturărească a lui Varlaam, care traduce din slavoneşte „pre înțelesul a toată limba rumânească” „Leastvița” lui Ioan Scărarul. Titlul deplin al acestui destul de voluminos manuscris pe 289 file este următorul „*Cela ce întru svenți părintele nostru Ioan, egumenul şi mai marele călugărilor di în Măgura Sinaei. Scara Raiului de învățătură călugărească cu caria învață pre fieştecare creştin cum să cade să viețuiască, pentru ca să să sue întru desăvârşitul călugăriei şi vieții creştineşti, acmu pentru folosul rodului creştinesc, cuiva vrea să citească, de în slavoneşte scoasă pre înțelesul a toată limba rumânească, de smeritul întru călugări Varlaam, preut bisericei lui Sveatâi Ioan Crestitel întru Mănăstirea ce o chiamă Săcul*”[657]. Codicele manuscris care, conform opiniei cercetătorilor versați în problemă, a fost tradus la începutul secolului al XVII-lea[658], se păstrează astăzi la Biblioteca Academiei Române[659]. De altfel, „Leastvița” lui Ioan Scărarul este o operă extrem de complicată și realizarea traducerii ei de către Varlaam a necesitat un efort intelectual deosebit. Activitatea lui Varlaam la mănăstirea Secu, traducerea sa, mărturisesc că aici se formase o atmosferă creatoare destul de prosperă[660]. Se vede că la mănăstirea Secu chiar din primii ani de la întemeiere își desfășurau activitatea mai mulți monahi buni cunoscători ai limbilor slavone și greceşti. De pe atunci se impunea tot mai mult necesitatea de a avea cărți în limba română.

Tălmăcirea în româneşte a unei lucrări ecleziastice de asemenea proporții ca „Leastvița” lui Ioan Scărarul în primul deceniu al secolului al XVII-lea ne vorbeşte că traducătorul a avut la dispoziție la mănăstirea Secu literatură ecleziastică în limbile slavonă și greacă, precum și mai multe dicționare bilingve, care în totalitatea lor trebuiau să fi fost utilizate de Varlaam la traducere[661].

---

[657] Descrierea completă a lucrării vezi: Ştrempel Gabriel*, Catalogul manuscriselor româneşti BAR*, vol. 4, Bucureşti, 1992, p. 295-296, nr. 5419.

[658] Vezi: Sgroan Florentina*, Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în *Literatura română*, XXV (1976), nr. 3, p. 275-287.

[659] Ştrempel Gabriel*, Catalogul manuscriselor româneşti BAR*, vol. 4, Bucureşti, 1992, p. 295-296, nr. 5419.

[660] Sgroan Florentina*, Considerații filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în *Literatura română*, XXV (1976), nr. 3, p. 275-287.

[661] Despre circulația și utilizarea dicționarelor în această perioadă, vezi: Ешану Андрей, *Учебная книга Молдавии конца XIУ-нач.XУ11 в.*, в кн.: *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг.* Москва, 1990, стр.122-123.

Grigore Ureche şi Varlaam s-au despărţit pentru mai multă vreme în 1612, când Urecheştii au fost nevoiţi să emigreze în Polonia. Aici viitorul cronicar şi-a continuat studiile la şcoala Frăţiei ortodoxe din Lvov şi la alte şcoli. În acelaşi timp Varlaam a rămas la Secu, unde încă mulţi ani şi-a îndeplinit îndatoririle de egumen cu multă sârguinţă şi conştiinciozitate[662]. Probabil, şi în aceşti ani Varlaam nu şi-a părăsit îndeletnicirile cărturăreşti. Cu deosebită grijă şi minuţiozitate pregătea slujbele, predicile sale pe la praznicele mari împărăteşti, când mănăstirea era inundată de multă lume, dintre care alese şi înalte feţe bisericeşti şi laice. Căci mănăstirea Secu în primele decenii ale secolului al XVII-lea era permanent în atenţia domnilor, boierilor mari, episcopilor şi mitropoliţilor. Urmându-ne, astfel, gândul, am putea presupune, că Varlaam muncea asupra viitoarei celebre „Cărţi româneşti de învăţătură …" încă în anii 20-30 ai secolului al XVII-lea, adică până la urcarea în scaunul mitropolitan în 1632, pe care o va edita în 1643[663].

Varlaam „Cărţi româneşti de învăţătură …" (Iaşi, 1643), exemplar de la măn. Secu

[662] După ce în 1653 renunţă la scaunul mitropolitan se retrage pentru ultimii ani de viaţă la mănăstirea Secu, fiind recunoscător pentru tot ce a însemnat acest locaş în destinul sau. Varlaam i-a lăsat spre veşnică pomenire toată averea sa. După cum citim în pomelnicul mănăstiri Secu fostul mitropolit a dăruit „o prisacă la Dealul lui Vodă, 4 pogoane de vie cu cramă şi cu pivniţă şi alte cinci prisăci tot deosebite şi morile de la Putna şi alte acareturi precum arată data de la 7165 (1657)" (Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 25). Tot la Secu au rămas o parte din cărţile, odăjdiile şi obiectele sale arhiereşti. Stingându-se din viaţă la 1657, Varlaam este înmormântat la mănăstirea Secu.

[663] Un spectru larg de probleme legate de elaborarea de către Varlaam a „Cazaniei" este prezentat într-o lucrare recentă: Plămădeală Antonie, *Contribuţia Mitropolitului Varlaam la întocmirea Cazaniei*, în *Un veac se aur în Moldova (1643-1743)*, Chişinău-Bucureşti, 1996, p. 36-44.

Aici la paralela intuită de noi în biografia celor două mari personalităţi am îndrăznit să mai adăugăm o linie a vieţii unui alt cărturar, la fel de celebru – Petru Movilă. La acest gând ne-a adus nu numai faptul că nu se cunoaşte aproape nimic despre anii de copilărie a lui Petru Movilă. Am constatat mai întâi că boierii Movileşti (Gheorghe, mitropolit al Moldovei (1588-1591, 1595-1605), Ieremia, domn al Moldovei (1595-1600), Simeon, domn al Valahiei (1601-1602), apoi domn al Moldovei 1607-1608), Constantin, domn al Moldovei (1607-1611)), precum şi soţiile lor, figurează în pisania ctitoricească de la mănăstirea Secu[664], apoi i-am găsit înscrişi cu danii bogate de moşii şi alte bunuri imobile[665].

Deci, putem afirma cu siguranţă că boierii Movileşti de asemenea erau foarte legaţi de această mănăstire. Astfel, putem totodată presupune că şi feciorii acestora, printre care erau şi Pertu Movilă (născut în 1596), au făcut carte la aceeaşi şcoală mănăstirească de la Secu. Spre această concluzie ne duce şi cunoscuta activitate de mai târziu a celor doi mitropoliţi: Varlaam - al Moldovei şi Petru Movilă – al Kievului, plină de conlucrare prietenească şi sprijin reciproc. După noi sorgintele acestei apropieri trebuie căutate în anii petrecuţi împreună la aceeaşi mănăstire Secu. Aici amintim doar în treacăt: că Petru Movilă a fost acela care l-a sprijinit pe Varlaam în misiunea sa la Moscova (1629), trimis de domnul Miron Barnovschi-Movilă; că anume Varlaam a participat la hirotonirea lui Petru Movilă; că ei au conlucrat activ la realizarea unor mari transformări culturale de pe timpul domniei lui Vasile Lupu.

Adică, în cele din urmă am putea admite că la mănăstirea Secu au învăţat în acelaşi timp, în primul deceniu al secolului al XVII-lea, cei trei mari contemporani – Grigore Ureche, Varlaam şi Petru Movilă. De aici nu întâmplătoare, credem noi, a fost împletirea căilor celor trei cărturari mai târziu, când Varlaam ajunge în scaunul mitropolitan al Moldovei (la 1632), Grigore Ureche urcă în ranguri dregătoreşti tot mai înalte la curtea domnească, iar Petru Movilă avansează şi devine mitropolit al Kievului.

Toţi cei trei cărturari menţionaţi mai sus au căutat ulterior să fie cât mai de folos patriei lor, şi prin vasta cultură cărturărească, şi prin activitatea lor, dar şi printr-o

---

[664] Vezi pisania ctitoricească.

[665] În pomelnicul mănăstirii Secu sunt înscrişi Movileştii cu următoarele danii: „Ieremia voievod, Maria doamna Moghilă, acest blagocestiv domn au dat acestei sfinte mănăstiri moşiile: Şabăoanii şi Berindeşti şi alte multe bunătăţi au făcut şi ajutor sfintei mănăstiri au dat la leatul 7114 (1606). Simeon voievod, Melania doamna Moghilă, fratele lui Ieremia Moghilă, acesta a dat mănăstirii: satul Vânători, mori la Scheia şi altele la leatul 7115 (1607). Constantin voievod, Irina, doamna Moghilă, au dat vatra Iazului de la Orhei, la leatul 7117 (1609) Mai 1" (Udişteanu Dionisie, *Graiul evlaviei străbune. I. Inscripţii şi însemnări de la Secu*, Cernica, 1939, p. 26). Referitor la dania lui Constantin Movilă vezi şi cartea domnească din 2 mai 1609 (*Moldova în epoca feudalismului*, vol. I, Chişinău, 1961, p. 230-233). Observăm că prin a aceeaşi carte domnească voievodul moldovean miluieşte cu dărnicie şi mănăstiri Dragomirna aceleaşi proprietăţi, mănăstire care activa în strânsă legătură reciprocă cu mănăstirea Secu (prin activitatea episcopului de Rădăuţi, iar mai târziu şi mitropolit – Anastasia Crimca, ş.a.). Este interesant că donaţiile se fac ca şi în alte cazuri menţionate mai sus în prezenţa şi cu bunăvoinţa aceloraşi susţinători ai mănăstirilor Secu şi Dragomirna („… prea iubiţilor fraţi ai doamnei mele, Alexandru şi Bogdan voievozi şi credinţa boierilor noştri …"), dintre care primul este numit Nistor Ureche (Ibidem).

conlucrarea, prin acţiuni în comun. Însă aceste din urmă aspecte pot constitui obiectul de studiu al unor altor cercetări.

Vom zăbovi aici doar asupra unei singure chestiuni, şi anume: creionările noastre făcute la biografiile acestor personalităţi vin, totodată, să răspundă şi la o întrebare deseori discutată în istoriografie – cine ar fi devenit Grigore Ureche sau Petru Movilă fără şcoala şi cultura poloneză ? Spre deosebire de unii istorici, noi suntem convinşi că aceste personalităţi s-au cultivat în primul rând la izvoarele culturii româneşti şi s-au format având ca bază un nivel înalt de instruire şi cultură obţinut în familie şi la şcoala mănăstirească de la Secu. Drept mărturie ne stă calea vieţii parcurse de altă mare figură a vremii – mitropolitul Varlaam, care a studiat, s-a format şi a crescut ca remarcabil om de cultură la mănăstirea Secu, a desfăşurat aici o activitate cărturărească de mare amploare şi tot de aici a urcat în scaunul mitropolitan. Iar în cele din urmă locul de odihnă veşnică el şi l-a ales de asemenea la mănăstirea Secu.

Aşadar, mănăstirea Secu, ctitorită la hotarul secolului al XVI-XVII, face parte din noul val de mănăstiri şi centre culturale care s-au manifestat mai cu seamă în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Aici au apărut, şi-au croit cale noile curente de cultură ce au asigurat instruirea unor personalităţi laice şi ecleziastice de tip nou şi de primă mărime în cultura noastră, care prin activitatea lor au realizat un salt deosebit în viaţa spirituală românească.

Nemijlocit de la Secu, prin personalităţile care s-au instruit, s-au format şi au activat aici, au pornit acţiuni culturale de proporţii, cum au fost trecerea la limba maternă în cultura scrisă şi în biserică, consolidarea prin aceasta a bisericii ortodoxe şi ortodoxiei, răspândirea cărţii tipărite, creşterea interesului faţă de cultura mare europeană a vremii.

De unde vin aceste noi transformări şi idei, acest suflu nou în cultura noastră, Am putea afirma că, pe de o parte, acestea au apărut parţial pe teren propriu, printr-o evoluţie firească a culturii noastre, ca rezultat al căutărilor spirituale ale oamenilor noştri de cultură, iar pe de altă parte, în urma unor influenţe străine, şi în primul rând, a celor renascentist-umaniste şi reformatoare care ajungeau în Moldova din Centrul şi Estul Europei, prin acţiunile culturale iradiate de mediul polietnic, mai ales cel românesc din Transilvania. Tot mai puternice devin cu începere de la răscrucea sec. XVI-XVII impulsurile culturale novatoare ce veneau în Moldova, atât direct, cât şi indirect, din Polonia şi spaţiul ex-bizantin. Într-un fel, sau altul, anume aceste căutări şi influenţe de ordin cultural am încercat să le identificăm în activitatea culturală şi spirituală desfăşurată la mănăstirea Secu – unul din centrele în plin proces de afirmare din Moldova în primele decenii ale secolului al XVII-lea, căutări şi frământări spirituale care au dat puţin mai târziu roade frumoase ce au constituit o epocă de mare strălucire în viaţa culturală românească, în epoca lui Vasile Lupu, în deosebi.

13. ACADEMIA SLAVO-GRECO-LATINĂ DIN IAŞI

Secolul XVII a constituit o nouă etapă importantă în dezvoltarea învăţământului în Ţările Române. În această perioadă continuă să se manifeste din plin principalele forme de instruire şi educaţie care s-au manifestat în perioada precedentă. Un loc deosebit ca şi mai înainte îi revine învăţământului de pe lângă centrele episcopale şi mitropolitane, mănăstiri şi biserici din oraşe şi chiar din unele sate. Aşa de exemplu, într-o însemnare pe o carte manuscrisă de la mănăstirea Agapia, se arată că pe viitor nimeni nu va avea voie să ia cartea în chilie pentru a învăţa să cânte sau să citească, pentru că aceasta s-a uzat prea mult. Din alte surse aflăm că pe la 1631 preotul Bilăi din oraşul Şchei a învăţat pe lângă mănăstirea Bistriţa, iar fiul lui Ionaşcu Manţul a învăţat carte la mănăstirea Neamţ. Pe la 1628 domnul Moldovei Miron Barnovschi printr-o dispoziţie scrisă interzice pe viitor copiilor de boieri să meargă la învăţătură pe la mănăstiri însoţiţi de slugi..., ceea ce arată că de rând cu copiii clericilor, ai unor pături mai modeste studiau carte pe la mănăstiri şi odraslele nobililor[666].

În legătură cu trecerea la limba română în cultura scrisă şi creşterea necesităţii unui număr tot mai mare de ştiutori de carte pentru instituţiile de stat şi ecleziastice de toate nivelurile au fost instituite aşa numitele şcoli de dieci, grămătici, diaconi care să pregătească cadre mai ales pentru instanţele inferioare ale structurilor puterii locale şi judiciare. Un timp îndelungat au activat asemenea şcoli pe lângă mănăstirile Voroneţ şi Căpriana. Drept mărturie în această privinţă pot servi numeroasele inscripţii descoperite cu ocazia restaurărilor pe pereţii bisericilor, ucenicii indicându-şi numele şi chiar data aflării la studii. La Căpriana au fost identificate mai multe nume de învăţăcei Proca, „Toader diac", „Andronachi diac", „Efim diacon" (1665) „Maftei diac" (1692), „Vasilache diac" (1694, 1695), Vasilaşco (1695), „Apostol diac" (1728), Andrea/"Andrii diac" (1732),[667] ş.a., iar la Voroneţ, din însemnări similare aflăm precum că „Eu Gheorghiţă...am învăţat la popa Martin...", „Ion pisar", precum şi numele ucenicilor „diac Toader" (1741), „Sohdan diac" (1767)[668] ş.a.

Trebuie de subliniat faptul că pe lângă şcolile mănăstireşti unde se dădeau cunoştinţe elementare de carte existau şi centre de instruire de o înaltă ţinută intelectuală în care s-au format asemenea mari ierarhi şi cărturari din această perioadă: mitropoliţii Varlaam (la Mănăstirea Secu, Anastasie Crimca (Suceava), episcopul Mitrofan (la Mănăstirea Bisericani).

Cu începere de la sfârşitul sec. XVI şi mai ales pe parcursul celui următor nobilimea moldoveană conştientizând necesitatea unor studii temeinice de carte îşi trimit odraslele lor la studii în colegiile iezuite (or. Bar) şi şcolilor Frăţiei Ortodoxe (or. Liov) din Polonia, la Şcoala Patriarhiei din Constantinopol ş.a. Astfel după ce au

---

[666] Eşanu Andrei, *Din vremuri copleşite de greutăţi (Schiţe din istoria culturii medievale din Moldova),* Chişinău, Universitas, 1991, p. 89-90.

[667] Ciocanu Sergius, *Fortificaţii şi edificii medievale la mănăstirea Căpriana*, în *Arta* 2008, p. 60-63.

[668] Eşanu Andrei, Valentina Eşanu, *Mănăstirea Voroneţ. Istorie. Cultură. Spiritualitate,* Chişinău, Pontos, 2010, p. 125-126.

urmat studii elementare în familie şi la mănăstirea Secu, Grigore, fiul Mitrofanei şi al lui Nestor Ureche; Petru, fiul Marghitei şi al lui Simion Movilă, iar ulterior fiii Saftei şi ai hatmanului Iancu Costin au mers la studii în Polonia la fel ca şi predecesorii lor Luca Stroici, Miron Barnovschi etc, ajungând ulterior oameni deosebit de instruiţi pentru acele timpuri, urcând înalte trepte dregătoreşti şi ecleziastice devenind cărturari de seamă.

În şcolile arătate din Polonia se studiau temeinic limbile clasice latina şi greaca, poloneza, teologia, istoria, geografia ş.a. La temelia acestei instruiri erau puse de obicei cunoscutele cicluri ale colegiilor iezuite *trivium* şi *quadrivium*[669]. Se admite că Petru Movilă - una dintre cele mai mari personalităţi ale Bisericii orientale din aceasta perioadă, a studiat fie la Universitatea din Cracovia, fie la Sorbona (Paris). Alţi viitori mari cărturari moldoveni, fiind vorba de Nicolae Milescu Spătaru sau Dimitrie Cantemir şi fratele său Antioh, după studiile acumulate în familie sau unele instituţii de învăţământ din Moldova, şi-au continuat învăţătura la Şcoala Patriarhiei din Constantinopol. La rândul lor aceşti înalţi demnitari au căutat să dee o instruire cât mai aleasă copiilor lor, drept exemplu poate servi Antimia, fiica lui Grigore Ureche, despre care se arăta într-un document precum că era „foarte învăţată în cărţi". La fel au procedat mai mulţi domni şi boieri moldoveni, fiind vorba de Vasile Lupu (fiicele sale Maria şi Ruxanda purtau corespondenţa în greacă şi poloneză), Constantin Cantemir şi fiul său Dimitrie Cantemir, Miron Costin (fiul său Nicolae, având studii clasice, a devenit ulterior mare cronicar), Movileştii etc., ai căror urmaşi au primit o educaţie aleasă, cunoscând limbi clasice şi străine, şi posedând un orizont cărturăresc şi teologic deosebit de vast. În paralel, nu rare ori, unii domni sau boieri moldoveni veneau cu ajutoare băneşti în edificarea şi întreţinerea unor lăcaşe sfinte, şcoli şi tipografii fondate de populaţia ortodoxă din Polonia şi Peninsula Balcanică, de înzestrare a acestora cu toate cele necesare.

Drept manuale în şcolile mănăstireşti şi din partea locului serveau aşa numitele „Ceasloave", „Bucoavne", „Octoihuri" etc. La începutul sec. al XVII-lea în Ţara Moldovei a apărut „Gramatica slavonească..." a lui Meletie Smotriţki, care a văzut pentru prima dată lumina tiparului în anul 1619 în oraşul Evie. Cel mai mult s-au răspândit în Moldova exemplarele editate la Moscova în 1648 ale acestei gramatici. La începutul secolului XX la mănăstirea Hârbovăţ a fost descoperită o copie manuscrisă a unei gramatici a limbii slave vechi ce datează de asemenea din sec. al XVII-lea. După apariţia şi afirmarea scrisului în limba română, de prin anii 30-40 ai secolului al XVII-lea, predarea şi respectiv instruirea se efectuau paralel în limba slavă veche şi română. Din această perioadă în Ţara Moldovei creşte brusc numărul de traduceri din limba slavă în limba română a literaturii bisericeşti şi de altă natură. Pe întreg parcursul sec. XVII cărturarii moldoveni alcătuiesc un număr destul de mare de dicţionare bilingve slavo-române şi greco-române, care erau utilizate nu numai pentru traduceri, dar şi ca adevărate manuale pentru studierea paralelă a limbii slavone şi a celei româneşti.

[669] Gramatica, retorica, oratorica, limbile greacă, latină şi slavonă, multe discipline teologice între care operele sfinţilor părinţi ai bisericii, cântarea religioasă ş.a.

Astfel, datorită trecerii la limbă română în cultura scrisă şi lărgirii relaţiilor culturale cu alte ţări, în această perioadă în Ţara Moldovei creşte mult numărul ştiutorilor de carte în păturile mijlocii şi modeste ale societăţii, creşte nivelul de cultură al păturilor elitare ale societăţii. În acelaşi timp, pe lângă marii ierarhi ai bisericii, tot mai frecvent se impun în viaţa culturală şi cărturărească reprezentanţii păturilor laice, în primul rând ale marii boierimi şi a păturilor inferioare ale societăţii.

Biserica Trei Ierarhi (Iaşi). Vedere contemporană

Una dintre cele mai importante instituţii de cultură care a activat în Moldova în această perioadă este aşa numita Academie slavo-greco-latină sau Colegiul Vasilian, considerată una din cele mai importante ctitorii ale domnului Moldovei Vasile Lupu (1634-1653), apreciată drept o primă instituţie de învăţământ superior în Moldova medievală.

Un prim pas în fondarea colegiului de la Iaşi, s-a făcut pe atunci când Petru Movilă a întemeiat cu sprijinul Frăţiei Ortodoxe un colegiu (1631) şi o tipografie la Kiev. Varlaam, mitropolitul Moldovei, vizitând personal acest important centru cultural ucrainean a luat cunoştinţă de activitatea acestor instituţii de cultură. Revenind în Moldova înaltul ierarh i-a sugerat lui Vasile Lupu vodă ideea de a întemeia în capitala Moldovei înalta şcoală domnească după modelul celei fondate la Kiev de Petru Movilă, idee acceptată cu bunăvoinţă de luminatul domn. Odată cu înălţarea frumoasei mănăstiri Trei Ierarhi din Iaşi, încă din 1637 pregătirile în vederea deschiderii înaltei şcoli era în toi. Fiind pe atunci în trecere prin capitala Moldovei, peregrinul rus Vasilii Gagara nota: „mitropolitul (Varlaam al Moldovei –n.n.) doreşte să înfiinţeze o şcoală, unde să înveţe carte 300-400 de copii şi acolo vor învăţa carte rusească (slavonească – n.n.)”[670]. Ideea întemeierii unei astfel de şcoli în Iaşi se bucura de popularitate şi era susţinută cu fermitate de cărturarii moldoveni. Zelul de care dădea dovadă Vasile Lupu pe tărâmul dezvoltării învăţământului în ţara sa, a fost

[670] *Călători străini despre ţările române*. Vol. 5. Coord. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973. p. 148.

observat şi de misionarul catolic Paul Beke care notează că „domnitorul este îndemnat … de pilda unora care îi sunt pe plac la curtea sa... dintre aceştia... unii au străbătut doar ca auditori *gramatica*, alţii doar *sintaxa* şi *poetica*, totuşi excelează în conducerea treburilor prin sfat şi chibzuinţă”[671], fiind vorba mai curând de mitropoliţii Varlaam şi Petru Movilă, Grigore Ureche, Eustratie Logofătul, Simion Dascălul şi alţi înalţi dregători domneşti. La hotarul anilor 1639-1640, pregătirile în vederea deschiderii colegiului se apropiau de sfârşit. Vasile Lupu se adresase către mitropolitul Kievului Petru Movilă cu rugămintea de a trimite în capitala Moldovei un teasc de tipografie cu toate cele necesare. După cum reiese din izvoarele vremii, dascăli şi meşteri tipografi kieveni au sosit în capitala Moldovei pe la sfârşitul anului 1639 sau începutul anului 1640. La 7 aprilie 1640 Petru Movilă, într-o scrisoare se grăbea, cu neprefăcută bucurie pentru acei de un neam cu el, să dea de veste la Moscova ţarului Alexei Fiodorovici, precum că şcoala la care râvnise de mulţi ani cei din Moldova funcţiona deja.

Cu prilejul deschiderii colegiului din Iaşi aici au fost trimişi de Petru Movilă din Kiev cel puţin patru profesori în frunte cu Sofronie Pociaţki. Aici ei trebuiau să se ocupe de mulţimea de trebi, prilejuite de organizarea şcolii, de procesul de instruire, de instalăarea şi punerea în funcţie a tipografiei, dar şi de aşezarea temeliilor vieţii monahale la Trei Ierarhi.

Primul rector al Academiei a fost ucraineanul Sofronie Pociaţki care şi-a făcut studiile la şcoala Frăţiei şi la mănăstirea Lavra Pecersca din Kiev în calitate de predicator, posedând către data sosirii la Iaşi o vastă cultură intelectuală şi teologică. Izvoarele vremii aduc ştiri despre Sofronie Pociaţki până cel târziu în anul 1643. În 1642 au sosit de la Kiev la Iaşi pentru un timp nedeterminat cunoscuţii teologi şi profesori Isaia Kozlovski care îl înlocuia în postul de rector al colegiului movilean din Kiev pe Sofronie Pociaţki după plecarea sa din Moldova, Iosif Cononovici şi Ignatie Ksenovici. Un alt dascăl kievean care a activat la colegiul din Iaşi în anii 1644-1647 a fost Ignatie Ievlevici, care era bielorus de origine şi îşi făcuse studiile la colegiul movilean sub îndrumarea directă a lui Sofronie.

Spre sfârşitul anului 1646 sosi la colegiul din Iaşi, în calitate de profesor grecul Benedict de Vatoped, care până la aceasta predase limba greacă de asemenea la colegiul din Kiev. Alt dascăl grec, cunoscut la colegiu, conform unor date nu prea sigure, a fost Paisie Ligaride, mitropolit de Gaza, numit profesor al acestei şcoli în 1648, şi a activat la Iaşi până la 1655. Paisie Ligaride, originar din insula Chios, îşi făcuse studiile la o şcoală greacă din Roma, devenind mai apoi doctor în teologie şi filosofie. Se presupune că Paisie Ligaride a avut în şcoala vasiliană cursuri de filosofie, în special pe cel al lui Teofil Coridaleu, ceea ce imprima studiilor elemente de învăţământ superior. Conform unor izvoare greceşti, pe când conducătorul colegiului era acelaşi Paisie Ligaride, în calitate de profesori au activat aici fraţii Lihuzi, Ioanichie şi Sofronie, care mai apoi s-au stabilit în Rusia, unde au activat prin anii 80 ai sec. XVII la Academia slavo-greco-latină din Moscova. Profesor la colegiul din Iaşi de prin 1660 până în 1672 a fost Nicolae Cherameus din Ianina. El a studiat până prin 1656 la şcoala din Fanar (numită ulterior Academia Patriarhiei din Constanti-

[671] *Ibidem*, p. 282.

nopol), la Veneţia, unde a obţinut titlurile de doctor în medicină, teologie şi filosofie, aducând cu el la Iaşi o bogată bibliotecă. Dintre alţi profesori greci ce au activat în a doua jum. a sec. XVII la colegiile din Iaşi au fost Gheorghe Dascăl, fiul lui Teodor de Trapezund şi Ieremia Cacavelas.

În anii aflării dascălilor kieveni la Iaşi Petru Movilă a vizitat cel puţin de două ori capitala Moldovei. În timpul acestor vizite, el s-a interesat îndeaproape de treburile şcolii, a oferit sfaturi şi ajutorul scontat în aceşti ani de mari transformări culturale în Moldova. Prima sa vizită la Iaşi a avut loc în 1642 şi era legată de participarea înaltului prelat la Sinodul ecleziastic de la Iaşi. A doua oară îl aflăm în Moldova în 1645, când Petru Movilă mijloceşte căsătoria dintre nobilul polonez Janusz Radziwiłł şi domniţa Maria, fiica lui Vasile Lupu. Aceste vizite au contribuit, sub toate aspectele la îmbunătăţirea funcţionării colegiului şi tipografiei din capitala Moldovei.

În anii 40 ai secolului al XVII-lea activitatea colegiului din Iaşi se dovedi destul de importantă, dacă ţinem cont de elogiile aduse de martorii oculari activităţii lui Vasile Lupu. Pornind de la tradiţiile locale în pregătirea cadrelor ecleziastice după mai mulţi ani de activitate a dascălilor kieveni în Moldova, aici se formase un grup de clerici culţi, care fac pe trimisul papal Ioan Kemeny, sosit la Iaşi în 1645, să semnaleze alături de Petru Movilă „bun cărturar şi tot aşa erau şi ceilalţi ierarhi de religie românească sau grecească … n-am crezut mai înainte să se afle oameni atât de învăţaţi în rândurile preoţimii" din partea locului[672].

Dintru început învăţătura se făcea la colegiu în limba slavonă şi cea latină, deoarece dascălii ucraineni nu cunoşteau limba localnicilor. Paralel, se preda probabil şi în limba română de către dascăli moldoveni, între care şi mitropolitul Varlaam, care putea să predea una din disciplinele teologice în limba maternă, iar ca manual putea să servească aceeaşi „Carte românească de învăţătură..." tradusă şi editată (1643) de celebrul nostru cărturar. Drept dovadă par a fi chiar cuvintele mitropolitului din cuvânt înainte din „Cazania" sa, când menţionează „…dăruim şi noi acest dar limbii româneşti, carte pre limba românească…, de învăţătură şi de folos sufletelor pravoslavnici …"[673]. De asemenea, drept argument în această privinţă ne mai poate servi şi mulţimea de traduceri efectuate în aceşti ani, precum şi tipăriturile în limba ţării, care trebuiau să aibă şi rostul de a servi în calitate de instrument şi manuale de învăţătură pentru ucenicii şcolii de pe lângă Trei Ierarhi. Totodată nu excludem faptul că încă din primii ani ai funcţionării colegiului din Iaşi, aici se preda şi limba greacă, căci dintr-o scrisoare din 27 aprilie 1642 din partea Frăţiei din Liov către Vasilii Leonovici, negustor din aceiaşi urbe, ce se afla pe atunci la Iaşi cu treburi legate de tipografia fondată în capitala Moldovei, se vorbeşte şi de o „gramatică grecească", ce fusese trimisă din Liov la Iaşi, probabil pentru şcoala ce-şi începuse activitatea.

Pe întreg parcursul domniei sale Vasile Lupu a avut grijă de bunăstarea şcolii, a profesorilor şi a studenţilor ei. Deja prin 1639/1640, după cât se pare, cu prilejul deschiderii şcolii, printr-o carte domnească de întăritură el dăruieşte mănăstirii Trei Ierarhi, pe lângă care era situat colegiul, satele Răchiteni, Tămăşeni şi Iugani, veni-

---

[672] *Călători străini despre ţările române*. Vol. 5. Coord. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973. p.136.

[673] Varlaam, *Opere*, Chişinău, 1991, p. 20.

turile cărora urmau să fie utilizate pentru asigurarea „cu hrană şi îmbrăcăminte a călugărilor (a dascălilor colegiului – n.n.) şi a celor săraci care vor învăţa carte”[674]. La început Vasile Lupu aşezase şcoala în incinta mănăstirii. Dar în scurta vreme, colegiul nu mai putea să încapă aici şi ctitorul ei este nevoit la 15 aprilie 1641 să cumpere cu 200 de taleri de argint de la Mihail Furtună, fost mare comis, o casă de piatră în imediata apropiere a mănăstirii Trei Ierarhi, de pe uliţa numită Ciubotărească, unde au fost aşezaţi şi dascălii ucraineni trimişi de Petru Movilă. Într-o relatare din 1644 misionarul iezuit Paul Beke arată că Vasile voievod „…înalţă şcoli noi de piatră de o mărime deosebită uneori cu două caturi, pentru ca tineretul moldovenesc să fie iniţiat în cultură şi în moravuri”[675].

În urma evenimentelor legate de răscoala lui Bogdan Hmelniţki (1648-1654) şi atragerea Ţării Moldovei în aceste evenimente, căderea din scaun a lui Vasile Lupu a dus la întreruperea pentru un timp a activităţii Academiei, dar prin efortul altor domni moldoveni, Colegiul de la Trei Ierarhi şi-a continuat cu anumite întreruperi activitatea până la sfârşitul sec. XVII. Colegiul s-a redeschis în domnia lui Gheorghe-Vodă Ştefan, care la 2 aprilie 1656, reconfirmă dania lui Vasile Lupu din anul 1639/1640, prin care acesta lăsa trei moşii „Răchitenii, Tămăşenii şi Iuganii, ca să fie pentru îndestularea şi hrana acelor dascăli învăţaţi...”. Domnul Iliaş Alexandru, printr-o carte domnească din 20 august 1666 reconfirmă daniile lui Vasile Lupu mănăstirii Trei Ierarhi, de rând cu o „...casă, unde sânt şcoala şi cu feredeu ca să fie de la domnia mea dreaptă ocină şi cu tot venitul neclintit, niciodată în veci”[676]. Iar în alt hrisov domnesc emis de acelaşi Iliaş Alexandru la 13 octombrie 1668 se întăreşte aceleaşi mănăstiri Trei Ierarhi din Iaşi, stăpânirea peste feredeul cel mare de lângă Bahlui, şi şcoala de lângă el, clădite de Vasile voievod şi închinate acestei mănăstiri, pentru care s-a judecat cu monahii de la Golia din acelaşi târg. Existenţa în continuare a şcolii, căreia i se întăreşte stăpânirea asupra aceluiaşi feredeu, este atestată în hrisovul din 8 februarie 1669 emis de cancelaria domnească a lui Gheorghe Duca voievod, apoi de cel din 4 ianuarie 1676 de la Antonie Ruset voievod. Prin hrisovul său de la 9 februarie 1678 acelaşi Gheorghe vodă Duca „recunoaşte feredeul şi cu casele şi cu tot venitul ce este pe uliţa Savastei aproape de Bahlui ca aparţinând şcoalei fondate de ctitorul ei, răposatul Vasile vodă şi fiul său Ştefan” vodă.

O scurtă istorie a Colegiului vasilian o aflăm dintr-un document târziu din 30 iulie 1761 în care se arată că un loc de casă „pre uliţa Cebătărească, unde sunt feredeele, care loc au fost cumpărătura răposatului Vasile vodă de la un Mihai Furtună comisul, după aceea au făcut Vasile vodă şcoli domneşti pre acel locu însă şi feredeele după cum să văd; deci după ce le-au gătit toate le-au închinat danie sfintei Trei Svetiteli, şi-au fost acele şcoale până în zilele lui Mihai Racoviţă voievod, la let 7232 (1723/1724) şi arzând de foc şcoalele au rămas locul slobod şi pustiu ...”[677]. La

---

[674] *DRH A*, vol. XXV, Bucureşti, 2003, doc. nr. 326, p. 331-332.

[675] *Călători străini despre ţările române*. Vol. 5. Coord. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973. p.282.

[676] *Uricariul*. Edit. Teodor Codrescu, vol. VII, Iaşi, 1886, p. 10.

[677] Eşanu Andrei, *Din vremuri copleşite de greutăţi (Schiţe din istoria culturii medievale din Moldova)*, Chişinău, Universitas, 1991, p. 191-192.

hotarul sec. XVII-XVIII în condiţiile înăspririi stăpânirii otomane Colegiul degradează ajungând o şcoală mănăstirească de rând.

Chiar de la începutul activităţii Colegiul a fost înzestrat de ctitorii săi, Vasile Lupu, mitropoliţii Petru Movilă şi Varlaam, cu o bibliotecă, care ulterior a fost completată şi de alţi domni care s-au îngrijit de bunăstarea Academiei. Cu părere de rău, s-au păstrat puţine din aceste cărţi, astfel au fost identificate doar trei, toate fiind donaţii ale domnului fondator Vasile Lupu (volumul al treilea în limba greacă din operele lui Ioan Hrisostom, Eton (Anglia), 1612; o „Evanghelie" slavonească, 1640 şi un „Minei", 1642).

După cum am încercat să demonstrăm, în anumite împrejurări nefavorabile (probabil, invazia poloneză din 1686, sau evenimentele din vara anului 1711), un număr destul de mare de cărţi din biblioteca Colegiului vasilian, dar poate şi alte obiecte scumpe, au fost duse de la Trei Ierarhi la mănăstirea Bârnova, unde, pe la 1727 monahul „Paisie de la Barnovschi" întocmeşte un *Catastih de cărţi*, care includea: 35 de titluri în limba greacă („Iliada", „Odiseia" ş.a.), 39 cărţi „latineşti" („Teologia" lui Toma de Aquino, „Istorii moscovite" de Ioan Patricius ş.a.), cărţile „slavoneşti" în număr de 3 („Evloghion", „Omilii şi cuvântări diferite ale lui Ioan Hrisostom..." etc.) şi 8 titluri în limba italiană („Istorie a sinoadelor ecumenice", „Dialoguri ale lui David" ş.a). Între acestea, figurează, se pare, acelaşi volum al treilea al lui Ioan Gură de aur, care credem că nu este o coincidenţă întâmplătoare, precum şi un „Evhologhiu georgian", oferit de un episcop de Georgia Trei Ierarhilor cu ocazia vizitei sale la Iaşi, fapt menţionat de diaconul Paul de Alep în relatările sale din anii 40 ai sec. al XVII-lea, când acesta din urmă se afla în capitala Moldovei[678].

Cercetătorul grec Cléobule Tsourcas, un bun cunoscător al cultului de limbă greacă din Ţările Române, arată că o parte din cele 150 de manuscrise în limba greacă, ce a avut parte să le cerceteze în diverse biblioteci din Iaşi şi Bucureşti, datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi reprezintă cărţi-conspecte şi copii ale diferitelor opere ale elevilor şi studenţilor, ce îşi făceau pe atunci studiile şi la Colegiul Vasilian, adică la Academia slavo-greco-latină din capitala Moldovei. Aceste manuscrise conţin opere ale gânditorilor antici greci, scrieri ale „sfinţilor" părinţi ai creştinismului, ale autorilor greci din epoca bizantină şi postbizantină, îndeosebi scrieri filosofice. O parte dintre aceste lucrări au aparţinut bibliotecii colegiului. În afară de aceasta nu ne îndoim de faptul că cea mai mare parte din profesorii invitaţi la colegiu aduceau diverse lucrări şi manuale, atât manuscrise cât şi tipărite de pe care urmau să-i familiarizeze pe elevi cu o ştiinţă sau alta, din cele câte prevedea programul instructiv-educativ, ceea ce, fără îndoială, făcea ca numărul de cărţi tipărite sau manuscrise puse în circulaţie la Colegiu la dispoziţia studenţilor să fie destul de mare pentru acele timpuri. Asemenea manuscrise s-au păstrat de la profesorii greci ai colegiului Nicolae Kerameus şi Gheorghe, fiul lui Teodor de Trapezund[679].

---

[678] Ibidem, p. 197-201.

[679] Tsourkas Cléobule. *Les debuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans, La vie et l'oeuvre de Theophile Coridalée (1563-1646)*, Bucureşti, 1948, p. 69-79.

Drept manuale şi cărţi de învăţătură care au fost în uz în această instituţie putem să evidenţiem „Gramatica slavonească...” a lui Meletie Smotriţki, mai ales în primii ani, când în funcţie erau dascăli veniţi de la Kiev, „Lexiconul slavo-rusesc” (1627) a lui Pamvo Berânda, care au servit şi în calitate de modele pentru lucrări similare ale cărturarilor români. La colegiul şi-au găsit aplicare şi „Paterikon-ul” lui Silwestr Kossow (Kiev, 1635); „Teratourgema …” de Athanasius Kalnofoyski (Kiev, 1638), ambele ediţii în limba poloneză[680]. Un loc aparte îl ocupau lucrările lui Ioanikii Galeatovskii „Cheia înţelepciunii” (Kiev, 1659, 1660; Liov, 1663, 1665) şi „Cer nou” (Liov, 1665).

Aceste informaţii disparate arată că pe parcurs de peste o jumătate de secol, Academia slavo-greco-latină din Iaşi a desfăşurat o bogată activitate, fiind susţinută material de mai mulţi domni şi ierarhi moldoveni. Înalta instituţie de învăţământ din capitala Moldovei a căpătat strălucire prin activitatea unor distinşi profesori invitaţi de la Kiev, din centrele culturale greceşti din mai multe ţări europene şi dascăli din partea locului. Prestigiul Colegiului vasilian a crescut nu numai prin nivelul deosebit de elevat al profesurii, dar şi prin acumularea unei bogate biblioteci de tip umanist european.

Astfel, prin activitatea modestelor şcoli mănăstireşti, episcopale ş.a., precum şi Academiei slavo-greco-latine de la Trei Ierarhi, pe parcursul sec. al XVII-lea a crescut mult numărul ştiutorilor de carte, inclusiv şi celor de nivel înalt de pregătire. Spre deosebire de epoca slavonismului cultural (sec. XIV-XVI), datorită biruinţei limbii române în cultura scrisă, a creşterii numărului de cărţi tipărite în Moldova, sau aduse din celelalte Ţări Româneţti şi din Europa, atât din Vest, cât şi din Est, ştiinţa de carte se extinde mult în păturile laice largi ale populaţiei. Astfel, încât, de rând cu marii ierarhi şi monahi deosebit de instruiţi, în Ţara Moldovei pe parcursul sec. al XVII-lea se impun tot mai mult în viaţa cultural-cărturărească elitele intelectuale laice.

14. INSTITUŢII ŞCOLARE ŞI ŞTIINŢĂ DE CARTE LA CHIŞINĂU (sec. XVII - începutul sec. XIX)

În paralel cu creşterea şi transformarea Chişinăului într-un târg, centru comercial şi meşteşugăresc, apoi chiar şi oraş de o anumită importanţă, iniţial pentru ţinutul Lăpuşnei, iar în sec. al XVIII-lea şi înc.sec. al XIX-lea - şi pentru întreaga Ţară a Moldovei, urbea de pe Bâc începe să se profileze şi ca centru cultural-ecleziastic şi de învăţământ. Deoarece în Chişinău încă din sec. al XVII-lea îşi desfăşoară activitatea categorii sociale care au neapărată nevoie de a şti carte, dintre acestea făcând parte nu numai feţe bisericeşti (preoţi, călugări), ci şi reprezentanţi ai administraţiei de stat şi ai fiscului, meşteşugari, negustori, târgoveţi. Din această perioadă ne parvin informaţii din izvoarele scrise despre primii oameni ştiutori de carte la Chişinău. Aceştia figurau în documente în calitate de scriitori şi tălmăcitori de acte, ca martori, care semnau diverse zapise de vânzare-cumpărare ş.a. Astfel, încă pe la 1609-1610 iscăleşte diferite

[680] Запаско Я., Исаевич Я.. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700)*. Львів, 1981, с. 55, 59.

zapise în calitate de martor un oarecare "Lazăr Chişinău"[681], iar la 11 septembrie 1627 diacul domnesc Şandor întocmeşte la Chişinău cartea domnească de miluire din porunca lui Miron Barnovschi Movilă[682]. Alte documente scrise la Chişinău poartă data de 8 ianuarie 1671[683], 3 mai 1675 ş.a. Este semnificativ faptul că cel din urmă act menţionat a fost alcătuit de Andronie "diac ot Chişinău"[684], ceea ce ar însemna că târgul avea pe atunci, probabil, pe lângă pârcălăbie sau pe lângă şoltuz şi un diac care întocmea documentele necesare pentru o tranzacţie sau alta. În aceste documente (din 1671 şi 1675) au iscălit în calitate de martori "Gavriil pârcălab", "Cazacul şoltuz", "Pavăl sorăci" - toţi din Chişinău. Întocmirea unor acte de proprietate la Chişinău a continuat şi în sec. al XVIII-lea. Astfel, la 7 octombrie 1701 "Ştefan pisarul" scrie la Chişinău un "zapis de danie"[685], iar la 7 mai 1741 tot la Chişinău este întocmită o mărturie hotarnică a mai multor mari boieri moldoveni Mănăstirii Golia din Iaşi pentru moşia Trebujeni din ţinutul Orheiului[686].

În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea - începp. sec. al XIX-lea numărul actelor întocmite la Chişinău, însoţite de semnăturile unui şi mai mare număr de martori din partea locului creşte evident. Aceste mărturii documentare ne arată clar că în această perioadă numărul ştiutorilor de carte de la Chişinău este în creştere.

De obicei, cunoscătorii de carte deprindeau cititul şi scrisul prin micile şcoli bisericeşti sau mănăstireşti, care se întâlneau pe atunci aproape pretutindeni, mai ales în oraşele şi târgurile Ţării Moldovei[687].

Însă prima şcoală, organizată şi susţinută de stat şi de Mitropolia Moldovei o aflăm activând la Chişinău încă din anii '60 ai sec. al XVIII-lea. Astfel, într-un hrisov cu privire la şcoli, al domnului Moldovei Grigore Ghica, din 1766, oraşul Chişinău este trecut pe lista a 23 de localităţi urbane, în care urmau să fie deschise şcoli domneşti[688]. Numărul tot mai mare de ştiutori de carte atestaţi la Chişinău în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea vine să ne demonstreze că această şcoală domnească a funcţionat cu succes mai mulţi ani. În 1790 îl aflăm la Chişinău pe un dascăl, Ştefan de la Mănăstirea Putna, care îi învăţa carte pe copiii celor din partea locului. Tot el, în timpul activităţii sale la Chişinău, a copiat, la rugămintea negustorului chişinăuian Donie, celebrul roman popular *Alexandria*. În inscripţia făcută de copist la sfârşitul cărţii se arată că a fost copiată cu toată cheltuiala lui Donie, fiul lui Grigore Pavlovici

---

[681] *Documente privind istoria României. A. Moldova,* veacul XVII, vol.II, Bucureşti, 1951, p. 213, 307-308.

[682] *Moldova în epoca feudalismului*, vol.III, p.191, doc. nr.95. (în continuare MEF)

[683] Sava A. *Documente privind târgul şi ţinutul Orheiului*, Bucureşti, 1944, p.129-130, doc. nr.126 (în continuare Sava A. *Documente Orhei*).

[684] Sava A. *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei*, Bucureşti, 1937, p.129. Alt document întocmit la Chişinău la 16 septembrie 1698 (Ibidem, p.144-145).

[685] *MEF*, vol.VI, p.214-215.

[686] Sava A. *Documente Orhei*, p.213.

[687] Ешану А.И. *Школа и просвещение в Молдавии* (XV-нач.XVIII в.), Кишинев, 1983; *Istoria învăţământului şi a gândirii pedagogice în Moldova*, Chişinău, 1991, p.58-108.

[688] Codrescu T. *Uricarul*, vol.XIV, Iaşi, 1889, p.186-192; Vezi şi Eşanu Andrei. *Şcoală domnească la Chişinău la începutul secolului al XIX-lea*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 1993, nr.3, p.14; Ешану Андрей. *Школы Кишинева во второй половине XVIII - начало XIX в.,* в *Известия Академии Наук МССР. Серия Общественных наук*, 1978, № 2, с.87-93.

din oraşul Chişinău la 1790 luna noiembrie 20. În continuare sunt aduse date interesante despre activitatea de pedagog a lui Ştefan la Chişinău. Printre altele, el arată că la acea dată era dascăl pentru instruirea copiilor şi a fost invitat în acest scop de negustorul Donie cu toată cheltuiala sa. În încheierea notei găsim iscăliturile celor două persoane - a copistului Ştefan şi a negustorului Donie[689]. Este semnificativ faptul că pe acea vreme un negustor din Chişinău a comandat copierea unei cărţi, fie pentru biblioteca sa, fie pentru copiii săi care, se prea poate, învăţau carte la acelaşi dascăl Ştefan, venit de anumită vreme la Chişinău de la Mănăstirea Putna. În 1795 acelaşi dascăl a cumpărat un *Slujebnic*, editat la Iaşi în 1794 şi l-a dăruit, după cum vedem din însemnarea sa de la sfârşitul cărţii, Bisericii *Sfântul Ilie* din Chişinău[690].

Despre faptul că în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea la Chişinău au activat chiar câteva şcoli, ne vorbeşte un acord din 12 decembrie 1797, încheiat între Mănăstirea Galata şi locuitorii oraşului, posesori ai unor cârciumi. Astfel, această înţelegere a fost întărită prin semnăturile unui mare număr de negustori. Dintre cei 33 de negustori moldoveni care figurează în acest document, numai două persoane nu au ştiut să se iscălească şi au "pus degetul". În continuare, tot în acest document găsim şi semnăturile a 25 negustori evrei. Negustorul Antonie Damoscos a semnat în limba greacă. În total şi-au pus semnăturile 57 persoane. Negustorii nu numai că au iscălit, ci au şi adăugat la semnătură şi câteva cuvinte, ceea ce ne arată că posedau cu siguranţă ştiinţă de carte[691].

Aceste şcoli funcţionau în temei în case speciale de pe lângă bisericile oraşului. De exemplu, în anul 1800 Biserica Mazarache punea la dispoziţia "ţârcovnicului Vasile" o casă pentru ca acesta să-i instruiască aici pe copiii poporanilor din partea locului[692]. Puţin mai târziu, aceeaşi biserică a construit o altă casă pentru şcoală cu un dascăl (învăţător) numit de Mitropolie. Avem toate temeiurile să considerăm că această şcoală de pe lângă Biserica Mazarache a existat fără întrerupere pe parcursul ultimului deceniu al sec. al XVIII-lea şi primelor decenii ale sec. al XIX-lea. Acelaşi dascăl Vasile, menţionat mai sus, învăţa copiii să citească, să scrie şi să cânte[693]. La 1813 Mitropolitul Chişinăului şi al Hotinului Gavriil Bănulescu-Bodoni îl numeşte dascăl la aceeaşi şcoală pe Gheorghe Popovici[694].

La începutul sec. al XIX-lea tot la Chişinău a început să funcţioneze o şcoală grecească pentru copiii de boieri şi negustori. Unul din învăţătorii acestei şcoli era Constantin Grecul. Şcoala grecească a funcţionat mai mulţi ani, deoarece la 30 iunie 1819 dascălul mai sus-numit vine cu o explicaţie în faţa Dicasteriei exarhice din Chişinău, prin care arată că s-a ocupat de instruirea copiilor timp de 18 ani[695].

---

[689] Berechet Şt. *Documente slave de prin arhivele ruse*, Bucureşti, 1920, p.3-4.

[690] *Comisiunea monumentelor istorice. Secţia din Basarabia*, vol.II, Chişinău, 1925, p.138.

[691] Халиппа И.Н., *Документы XVII–XVIII в.в. касающиеся вотчины села Буюканы ныне предместие гор.Кишинева*, в *Труды Бессарабской Губернской ученой архивной комìссии*, том II, Кишинев, 1902, с. с.294-298.

[692] *Arhivele Basarabiei*, (Chişinău), 1933, nr.4, p.319.

[693] *Ibidem.*

[694] *Ibidem*, 1934, nr.3, p. 229-230, 234.

[695] *Гурий, архиепископ. Несколько данных о школах при церквях Бессарабии до присоединения ее к Россиu*, în *Revista Societăţii arheologice bisericeşti din Chişinău*, vol.XIII. Chişinău, 1921, p.65.

În izvoarele de la răscrucea sec. al XVIII-lea - XIX-lea se întâlnesc tot la Chişinău şi numele altor dascăli, care îi învăţau pe copii să citească, să scrie şi să cânte diferite cântări şi psalmi bisericeşti. Toţi aceşti învăţători primeau leafă (simbrie) din fondurile speciale ale Mitropoliei Moldovei, precum şi de la bisericile din partea locului ori de la părinţii şcolarilor. În majoritatea cazurilor aceste şcoli erau mici centre de instruire cu un singur învăţător şi cu un număr limitat de copii.

Dintre alte momente semnificative ale vieţii intelectuale mai consemnăm prezenţa la Chişinău încă în primul pătrar al sec. al XVIII-lea a unui codice, care includea letopiseţe ale Ţării Moldovei din epocile anterioare. Dintre acestea făcea parte o cronică anonimă a Ţării Moldovei, o variantă a operei lui Miron Costin "De neamul moldovenilor" ş.a. în copii posterioare alcătuirii lor. Cercetătorul român Liviu Onu, care a descris şi a analizat amănunţit acest manuscris cronicăresc, păstrat în Biblioteca Academiei Române, a descoperit şi a descifrat o inscripţie marginală pe acest codice, ce ne interesează direct. Reproducem în continuare această inscripţie, făcută la Chişinău: "Acestu litopiseţu l-au dăruit // dum<nealui> Vasile Buhăescu, biv vel pit<ar>, // dum<nealui> Dumitraşco Balasache, vel sărdar // în dzâlele preluminatului şi înălţatului // domnul nostru Io Nicolae v<oe>v<o>da, // fiind aici la Chişinău, cu slujba văcăritului, // cum dum<nealui> Sandu Sturdze, vel logofăt, // scriindu-s<a> vitele pe părul lor cu peci // în tipariu; şi de vite mari şi cal // să lua câte 44 parale, cu 4 parale // răsura, şi de jiuncu mânzu câte 22 parale, // şi dum<nealui> sărdarul...".Nota se află la pagina 78-83 şi o datăm aproximativ cu anii 1709-1710 sau 1711-1715. Criteriu de datare ne-a servit numele serdarului Dumitraşco Balasache[696].

O altă interesantă mărturie despre copierea şi circulaţia unor cronici din Moldova şi Valahia la Chişinău datează din 1765. În inscripţia copistului se arată următoarele: "...acest letopisăţ al Ţării Rumăneşti, Moldoveneşti, cari iasti al dumisali l-am scris eu Lupul Batcu din Chişinău, în zilele preînaltului domnului nostru Grigore Alexandru Ghica Voevoda, când umbla veletul 7273 (1765) întâmplând de au venit dum-lui cu slujba agiutorinţi dinpreună cu dum-lui Manolachi vel sărdar, aici la Chişinău. Şi am început a-l scrie pe apucate di la ghenar 10 zile pe april în 24 de zile şi l-am scris păr la Niculai vodă să s(ă) ştie domnie"[697]. Manuscrisul în cauză şi aflarea sa la Chişinău pe parcurs de aproape şapte decenii au fost studiate în detaliu de către cercetătoarea Maria Danilov. Manuscrisul de la 1765 a fost copiat de pe un alt manuscris mai vechi, care a ajuns în anumite împrejurări la Chişinău din Ţara Românească. Opera copistului chişinăuian Lupul Batcu conţine *Letopiseţul Ţării Muntene de când au descălecat pravoslavnicii creştini*. După cum presupune aceeaşi cercetătoare, acesta a fost un manuscris în limba română din sec. al XVIII-lea dăruit ulterior Bibliotecii Academiei Române de către A.Iaţimirski[698].

Dintre alte date, care par să trezească interesul cititorilor, trebuie menţionat faptul că primele femei ştiutoare de carte sunt atestate în aceeaşi urbe la începutul

---

[696] Onu L. *Critica textuală şi editarea literaturii româneşti vechi. Cu aplicaţii la cronicarii moldoveni*, Bucureşti, 1973, p.245.

[697] Bianu I. *Catalogul manuscriselor româneşti din Biblioteca Academiei Române, 729-1061*, Bucureşti, 1931, p.156.

[698] Mai amănunţit vezi: Danilov Maria. *Consideraţii privind circulaţia unui manuscris din Ţara Românească în Moldova*, în R*evistă de istorie a Moldovei*, 1996, nr.3, p.97-101.

sec. al XIX-lea. Dintre acestea le menţionăm pe Angheluşa Lupu, care a scris o scrisoare fiului său Nicolae la 3 august 1812[699], pe Tărsiţa Coste, de la care s-au păstrat în arhivele vremii câteva scrisori de la 12 octombrie 1817[700]. Astfel, după cum am arătat mai sus, pe parcursul sec. al XVII-lea — începutul sec. XIX-lea instruirea, cartea şi şcoala se impun treptat în viaţa culturală şi spirituală a oraşului Chişinău.

Şcoala domnească

Principalul episod-eveniment în istoria şcolii şi învăţământului din Chişinău de până la 1812 este deschiderea unei şcoli domneşti la 1803. Dacă în privinţa deschiderii şi funcţionării la Chişinău a unei şcoli domneşti, conform hrisovului domnesc din 1766, informaţiile, precum arătăm mai sus, nu sunt atât de sigure, apoi în privinţa deschiderii, la 1803, şi funcţionării, pe parcurs de câţiva ani, a unei şcoli domneşti, informaţiile documentare par să fie destul de convingătoare.

Astfel, în anul 1978, când publicam un articol dedicat istoriei învăţământului din Chişinău[701] referitor la deschiderea şcolii domneşti de la 1803, nu dispuneam decât de un foarte scurt rezumat publicat de Nicolae Iorga în *Revista istorică* (nr.4-6, 1929). Recent am intrat în posesiunea textului integral (varianta românească) al hrisovului domnului Ţării Moldovei Alexandru Moruzi, de la 28 mai 1803[702], cu privire la întemeierea şcolii domneşti de la Chişinău.

Această din urmă împrejurare ne-a făcut şi, în acelaşi timp, ne-a permis să revenim la acest semnificativ eveniment din istoria învăţământului din Moldova de la est de Prut.

După cum arată Dan I.Simonescu, în scurtul său comentariu, documentul i-a fost pus la dispoziţie de inginerul G.Bărbuceanu din Bucureşti, făcând parte, probabil, din colecţia personală a acestuia din urmă[703]. Hrisovul şcolii de la Chişinău este precedat de un preambul (introducere), în care se arată că fiinţa umană constă din trup şi suflet. Atât trupul, cât şi sufletul au nevoie de hrană, care contribuie la creşterea lor. După introducere urmează şapte puncte care împreună alcătuiesc un adevărat statut de funcţionare în condiţii optime a şcolii. Chiar în primul punct se arată şi numele a patru epitropi ai şcolii din Chişinău "pe al nostru cinstit şi credincios boier Dumnealui Manolache Donici biv vel spătar, pe boierul nostru Simion biv vel jicnicer şi din neguţători pe Gheorghe Ţigara, pe Gheorghe Mileli ca să fie cu căzuta priveghere şi purtare de grije, cari să fie supt

---

[699] Boga L.T. *Documente basarabene*, vol.II, Chişinău, 1927, p.23.

[700] *Ibidem*, p.40.

[701] Ешану А.И. *Школы Кишинева во второй половине XVIII—начало XIX в.*, с.88-93.

[702] După cum arată Dan I.Simonescu, care a publicat documentul, acesta era în două limbi: limba greacă şi cea română, în două coloane paralele. Cercetătorul publică doar varianta românească (Vezi: Simonescu Dan I., *O pagină din trecutul şcoalei în Basarabia*, în *Revista generală a învăţământlui*, Bucureşti, 1929, nr.6, p.368-370). Aducem şi pe această cale mulţumiri domnului profesof Gheorghe Hristodol de la Cluj-Napoca, care ne-a pus la dispoziţia aceasră publicaţie. Spre a fi accesibil şi publicului interesat din Republica Moldova am reluat textul integral în variantă românească hrisovul din 28 mai 1803 în Eşanu Andrei, *Chişinău. File de istorie*; Chişinău, 1998, p. 165-166.

[703] Nu posedăm nici o informaţie privitor la locul păstrării în prezent a originalului acestui document.

ascultarea epitropilor obşteşti de aice din Iaşi... pentru lefile amânduror dascăli orânduim 750 lei din cel de obşte venit al şcoalelor, cari să se de pe tot anul în două rânduri".

Actul deschiderii unei şcoli domneşti la Chişinău, în 1803, face parte dintr-o întreagă suită de măsuri ale domnului şi ale mitropolitului Moldovei - Alexandru Moruzi şi, respectiv, Veniamin Costache - care urmăreau scopul de a lărgi reţeaua de şcoli domneşti din Ţara Moldovei, de a ridica nivelul de predare la acestea, de a le sprijini din punct de vedere financiar şi organizatoric, de a le asigura cu învăţători, cărţi, materiale didactice etc.

Astfel, într-o carte domnească specială, ce poartă data de 24 mai 1803, „De starea şcoalelor şi înfiinţarea lor pe la mai multe ţinuturi..."[704], a domnului Alexandru Moruzi, în unul dintre cele 20 de puncte se spunea că, în afară de şcolile existente în oraşul Iaşi, să fie deschise încă patru şcoli de limba „elinească şi moldovenească" în oraşele Focşani, Galaţi, Bârlad şi Chişinău. Domnul Moldovei avea în această privinţă cele mai serioase intenţii, ca dovadă fiind şi faptul că nu s-a limitat numai la „hrisovul" din 24 mai 1803. Peste câteva zile, în vederea aducerii la îndeplinire a acestui prescript domnesc, a urmat o întreagă serie de hrisoave speciale cu privire la întemeierea de şcoli pentru fiecare din cele patru oraşe în parte şi la Chişinău în special.

Astfel, la 28 mai 1803 a fost emis un hrisov cu privire la deschiderea unei şcoli domneşti la Chişinău, precum am arătat iar la 29 mai au fost emise încă două hrisoave cu privire la deschiderea unor şcoli asemănătoare la Galaţi şi Bârlad.

Având la dispoziţie textul integral al documentului cu privire la deschiderea şcolii domneşti din Chişinău (varianta în limba română), ne putem crea o impresie mai clară despre faptul cum era concepută ea. Astfel, trebuiau să fie numiţi doi dascăli - unul de „limba moldovenească", iar altul de „limba elinească". În privinţa dascălului de „limba moldovenească" se arată că acesta trebuie să fie un scriitor şi cântăreţ bun.

Epitropi erau numiţi doi boieri din partea Mitropoliei şi doi negustori din partea comunităţii oraşului. De aici încolo, toate treburile şcolii urmau să fie rezolvate anume de aceşti epitropi şi nicidecum de serdarii din Orhei. Acest din urmă detaliu ne face să credem că pe timpuri, mai existase o altă şcoală domnească (poate chiar cea care urma să fie deschisă conform anaforei din 1766 şi care la o anumită dată nu atât de îndepărtată de 1803, când se dechidea o altă şcoală domnească, să se mai ţină minte că în calitate de epitropi ai şcolii precedente să fi fost „serdarii din Orhei"). Aceştia, probabil, nu au fost în stare să asigure funcţionarea în condiţii normale a şcolii, fapt care a dus, probabil, la dispariţia ei. De aceea, când la 1803 la Chişinău s-a deschis o altă şcoală domnească, se sublinia în mod special că epitropi sunt numiţi doi boieri şi doi negustori (păturі sociale, ale căror copii învăţau, în temei, în şcolile de acest nivel) şi nicidecum „serdarii de Orhei".

În documentul de instituire a şcolii date anumite cerinţe erau înaintate şi faţă de dascăli care, în caz dacă nu-şi îndeplineau conştiincios îndatoririle, urmau să fie înlăturaţi şi înlocuiţi cu alţi dascăli. Remunerarea muncii dascălilor, conform hri-

[704] Codrescu T. *Uricarul*. Partea III, Iaşi, 1853, p.22-30. "...Pe lângă şcoala ce este în Iaşi încă alte 4 şcoale de limba elinească şi moldovenească, adecă la târgul Focşanii i (şi) Bârlad, i (şi) Galaţi i (şi) Chişinău...".

sovului domnesc, se făcea orânduindu-se „750 lei din cel de obşte venit al şcoalelor, cari să se de pe tot anul în două rânduri, la fieştecare şase luni precum se dau şi la ceilalţi dascăli şi de nu vor ajunge aceşti bani, lipsa să se împlinească de la târgoveţii ai căror copii vor învăţa în şcoală”[705].

Avem la dispoziţie date convingătoare care arată că acest edict domnesc nu a rămas numai pe hârtie. Astfel, precum ne mărturiseşte o interesantă sursă din 1815, această şcoală domnească a funcţionat câţiva ani la rând. Este vorba de o scrisoare, prin care „toţi negustorii şi alţi locuitori din Chişinău”, moldoveni care aveau copii de vârstă şcolară se adresează primului mitropolit al Basarabiei Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) cu o scrisoare specială, în care printre altele se spune: „Cu totul împotrivă ne este a vedea pe fiii noştri lipsiţi de hrana învăţăturii limbii noastre, şi nu numai fiii cei sirimani şi scăpătaţi pătimesc această mare pagubă, dar şi fiii celor ce ar putea ajuta pe un dascăl învăţătoriu copiilor asemenea lipsiţi sunt, nefiind nici casă de obşte, precum se află la alte oraşe. Măcar că în trecutul an 1812 decembrie 16 ne-au înştiinţat că din milostiva poruncă Înalt Prea Sfinţiei Voastre să rânduiască dascălu Gheorghe Popovici învăţătoriu de copii la biserica Sf. Proroc Ilie, pentru care nu puţin ne-am bucurat. Dar de vreme, că la câteva luni după aceea, trebuind rânduită casa de şcoală pentru lucrul besăricii, s-au zaticnit lucrul. Pe urmă gătindu-să altă casă de şcoală la bisărica Naşterii Precistii, strângându-să şi coghiii (sic! - A.E.) asemenea urmând nevoia pentru casă de şăzut..., părintelui... Lupul, s-au dat şi aceea sfinţii sale, unde şi acum şade. Şi aşa de istov s-au stricat aceea milostivă punere la cale nu cu puţină mahniciunea noastră şi multă pagubă fiilor noştri.

Pentru aceea facem ştiut şi rugăm mila Î.P.S. Voastre, ca iarăşi să se puie în rânduială acest trebuincios lucru. Iar pentru dascăl suntem mulţămiţi şi credem tot pe dascălul Gheorghe Popovici, ca să fie rânduit numai pentru învăţătura copiilor, făgăduindu-i şi din partea noastră ceva ajutoriu şi mai vârtos venitul cotului târgului, care mai nainte era afierosit (destinat - nota aut.) şcolii obşteşti, ce se zicea *domnească aicea în Chişinău* (subl.noastră - A.E.), voim a să trage iarăşi întru aceea veche rânduială ce să urma. Şi dacă Î.P.S. Voastră Veţi socoti a fi cu cuviinţă a ne să da şi o condecă de milostenie, spre a se putea zidi nişte case mai mari de şcoală spre mulţămirea obştei, va rămânea la Î.P.S. Voastre bună voinţă...”[706]. Documentul este semnat de 14 persoane şi poartă data de 28 aprilie 1815[707]. După cum reiese din anaforele domneşti din 24 şi 28 mai 1803, la care ne-am referit mai sus, şcoala domnească din Chişinău a fost deschisă în a doua jumătate a aceluiaşi an. În anul 1805, după cum se vede din conţinutul unei anafore (cărţi) domneşti, şcoala domnească de la Chişinău continuă să funcţioneze[708], dar peste un timp şi-ar fi încetat activitatea, probabil, din cauza greutăţilor provocate de războiul ruso-turc din 1806-1812. Căci la 1810 era finanţată din vistieria statului (câte 50 de lei pe an) nu-

[705] Simonescu Dan I. *O pagină din trecutul şcoalei în Basarabia*, în *Revista generală a învăţământlui*, Bucureşti, 1929, nr.6, p. 369-370. Alte aspecte privind activitatea şcolii vezi: doc. din 28 mai 1803 în partea a doua a prezentei lucrări.

[706] Tomescu C.N. *Ştiri din Arhiva Consiliului Eparhial Chişinău*, în *Arhivele Basarabiei*, 1936, nr.2-3, p.21-22.

[707] *Ibidem*.

[708] Erbiceanu C., *Istoria Mitropoliei Moldovei şi Sucevei*, Bucureşti, 1888, p.345.

mai şcoala grecească din Iaşi[709]. Cu părere de rău, de alte date, privind activitatea şcolii domneşti deschise la Chişinău în anul 1803, deocamdată nu dispunem. Cu toate acestea, informaţiile prezentate mai sus ne permit să tragem concluzia că începuturile unui învăţământ nu numai elementar, dar şi de nivel mediu (de şcoală domnească) pentru acele timpuri, trebuie căutate la Chişinău, evident, cu mult înainte de 1812.

Tot în legătură cu şcoala domnească de la Chişinău din 1803, menţionăm că deschiderea ei ţine de începuturile activităţii cărturăreşti şi de luminare a poporului a mitropolitului Moldovei Veniamin Costache[710]. Într-un timp scurt, de numai 3-4 ani până la declanşarea războiului ruso-turc din 1806-1812, datorită activităţilor şi iniţiativelor frumoase ale mitropolitului Veniamin Costache, domnitorul Moldovei a emis un număr mare de cărţi domneşti privind deschiderea de şcoli în mai multe oraşe ale ţării, de tipografii, privind acordarea sprijinului material acestor instituţii, au fost selectate şi îndreptate prin şcoli cadre de pedagogi, au fost trimişi la studii în străinătate tineri dintre cei mai capabili[711] etc.

Astfel, meritul deschiderii şcolilor domneşti de la Chişinău aparţine nu numai domnitorului Alexandru Moruzi, ci şi mitropolitului Veniamin Costache, care în iniţiativele sale a fost sprijinit de reprezentanţii păturilor cointeresate din acest oraş. Mai mult decât atât: probabil tot ce a făcut după 1812 mitropolitul Basarabiei în vederea deschiderii unor şcoli, în special a seminarului duhovnicesc de la Chişinău, trebuie pus în strânsă legătură cu cele ce s-au făcut până la această dată. O dovadă elocventă în această privinţă este şi scrisoarea orăşenilor citată către mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni cu rugămintea de a deschide o şcoală după modelul celei pe care ei o avuseseră în târgul lor până la război[712]

---

[709] Rosseti R., *Arhiva senatorilor din Chişinău*, vol.III. Bucureşti, 1909, p.16.

[710] Veniamin Costache a ocupat catedra mitropoliei Moldovei din Iaşi la 18 martie 1803. Mai amănunţit despre viaţa şi activitatea sa vezi, de exemplu: Vizanti A. *Veniamin Costachi mitropolit al Moldovei şi Sucevei. Epoca, viaţa şi operele sale*, Iaşi, 1881; Bobulescu C. *Din viaţa mitropolitului Veniamin Costachi*, în *Revista Societăţii istorico-arheologice bisericeşti din Chişinău*, Vol.XXIII. Chişinău, 1933, p.1-160.

[711] În afară de anaforele la care ne-am referit mai sus, între care şi cea de instituire a şcolii din Chişinău şi alte oraşe, vezi, de asemenea, anafora din 1804 cu privire la deschiderea seminarului duhovnicesc de la Socola (Xenopol A.D. *Memoriu asupra învăţământului superior în Moldova*, Iaşi, 1885, p.109-111), de la 4 octombrie 1805 cu privire la deschiderea la Iaşi a unei şcoli de muzică bisericească (Erbiceanu C. *Istoria Mitropoliei Moldovei şi Sucevei*. Bucureşti, 1888, p.345-346, de la 7 noiembrie 1805 cu privire la acordarea de sprijin material şcolii din Fălciu, în *Ioan Neculce*, fascicula 2, Iaşi, 1922, p.313-314) şi seminarului de la Socola (Codrescu T. *Uricarul*, partea III, p.40-41). Despre acţiunile mitropolitului Veniamin Costache privind selectarea şi trimiterea tineretului la studii în străinătate, vezi Enescu N.C. *Gheorghe Asachi - organizatorul şcolilor naţionale din Moldova*, Bucureşti, 1962, p.351

[712] Eşanu Andrei. *Şcoală domnească la Chişinău la începutul secolului al XIX-lea*, în *Revistă de istorie a Moldovei*, 1993, nr.3, p.14-20.

15. РАСПРОСТРАНЕНИЕ СЛАВЯНСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В МОЛДАВИИ ПОСЛЕ ПОЯВЛЕНИЯ И УТВЕРЖДЕНИЯ ПИСЬМЕННОСТИ НА РУМЫНСКОМ ЯЗЫКЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII - НАЧАЛО XIX В.)

Известно, что со времени образования Молдавского княжества (середина XIV в.) в нем установилось безраздельное господство славянской письменности и славянского языка. Они применялись в государственном делопроизводстве (в органах центрального и местного управления, в дипломатической и частной практике), в школах и местной православной церкви. Это положение было обусловлено исторической традицией длительных славяно-румынских связей, а также соседством и теснейшими связями Молдавии с южными и восточными славянами, восприятием христианства в его восточном (православно-греческом) варианте[713].

В конце XVI - первой половине XVII в. в результате дальнейшего социально-экономического и культурного развития страны происходит постепенный закономерный процесс перехода от славянского языка к румынском во всех указанных выше сферах его употребления[714].

При таких обстоятельствах, естественно, возникает вопрос: каково было значение славянского языка в Молдавии после появления и утверждения письменности на румынском языке?

В румынской историографии[715] поддерживается верное в основном мнение, что XVI вв. был в истории Молдавии периодом господства письменности на славянском языке, затем следует период письменности на румынском языке (XVII в.), который в XVIII в. до некоторой степени был потеснен распространением греческого языка. В переходный же этап от господства славянской письменности к румынской (конец XVI - первая половина XVII в.) было характерно параллельное употребление обоих языков. Но в опубликованных работах не показана роль славянского языка впоследствии, т. е. в период господства письменности на румынском языке. Данное обстоятельство привело к высказыванию предположения о том, что в этот период славянский язык если

---

[713] Напомним, что славянский язык еше с 863 г. стал языком проповеди христианства.

[714] По мнению ряда современных исследователей, первые переводы со славянского языка и в то же время появление письменности на румынском языке относятся к концу XV-началу XVI в. Речь идет о 4 переводах религиозных текстов (см. подробнее об этом*: Istoria literaturii române, vol. I,* Bucureşti, 1964, p. 293-305). Следующие переводы со славянского языка относятся к 30-40-м гг. XVI в. (Ibidem, p. 306-330). Массовое распространение письменности на румынском языке происходит в последние десятилетия XVI - начала XVII в. Вопрос о времени появления письменности на румынском языке является дискуссионным и как самостоятельная проблема в данной работе не рассматривается.

[715] *См.: Istoria României,* vol. II. Bucureşti, 1962, p. 181-185,1028-1032,1034; vol. III. Bucureşti, 1964, p. 256-294; *Istoria României, compendiu.* Bucureşti, 1971, p. 181-202; *Istoria literaturii române,* vol. I, Bucureşti, 1964, p.240-292.

и не сошел полностью с исторической арены Молдавии, то имел небольшое значение для дальнейшего развития местной культуры.

Еще в начале XX столетия бессарабский славист А. И. Яцимирский указывал на постоянное присутствие славянского языка в Молдавии на протяжении XVII - начала XIX в.[716] Данное мнение было поддержано Н. А. Моховым, который показал, что хотя с XVII в. господствующее положение в письменности занял румынский язык, «славянский язык в письменности и книги на славянском языке продолжали употребляться в Молдавии еще в XVIII веке»[717]. Но дальше общих предположений исследование этой проблемы в историографии не пошло.

В настоящей статье предпринята попытка установить степень знания славянской грамотности как элемента и фактора развития молдавской культуры во второй половине XVII - начале XIX в.

После того как завершился переход к румынскому языку в письменности, практическая необходимость в знании славянского языка несколько ослабла. Однако еще на протяжении долгих лет во второй половине XVII - начале XIX в. он изучался в церковных и светских школах, применялся в повседневной государственно-административной, судебной, церковной и культурной практике. За несколько столетий славяноязычной культуры в Молдавии накопилось огромное количество поземельных актов (славяно-молдавские грамоты)[718], летописей[719], писем[720], церковных книг[721], различных памятников литературы (летописи и хронографы) славянских и неславянских народов на славянском языке[722], оставленных местными переписчиками (писцами), а также поступивших из соседних славянских стран. Для использования в повседневной жизни этих документов требовалось знание славянского языка. Оно было нужно при купле, продаже, дарении сел, земельных участков, мельниц, при разборе различных тяжб между собственниками.

С переходом церковнослужения на румынский язык требовалось определенное количество людей, хорошо владевших славянским языком, которые

---

[716] Яцимирский А. И, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СПб., 1905, с. IX–XL.*

[717] Мохов Н. А ,*Молдавия эпохи феодализма (далее: Мохов Н. А. МЭФ). Кишинев, 1964, с. 29.*

[718] Большинство сохранившихся до наших дней славяно-молдавских грамот были опубликованы. См.: *Молдавия в эпоху феодализма. Славяно-молдавские грамоты* (далее: МЭФ), т. I. Кишинев, *1961; Documenta Romaniae Historica A. Moldova* (далее: DRH A), vol. I. Bucureşti, 1975; vol. II. Bucureşti, 1976; и др.

[719] *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI.* Publicate de Ion Bogdan. Ed. revăzută şi completată de P.P. Panaitescu. Bucureşti: Academică, 1959. *Славяно-молдавские летописи XV-XVI в.* М., 1976.

[720] Такого рода документы опубликованы в различных сериях и сборниках документов. См.: Hurmuzaki E. *Documente privitoare la istoria României,* vol.I-XVIII. Bucureşti, 1887-1916; и др.

[721] Iorga N., *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. 1, Bucureşti, 2012, p. 39-192; *Istoria literaturii române*, vol. I, Bucureşti, 1964, p.240-250.

[722] Panaitescu P. P. *Manuscrisele slave din Biblioteca RPR,* vol. I, Bucureşti, 1959; *Idem, Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, Bucureşti, 2003.

могли бы переводить многочисленную церковнославянскую литературу на румынский язык[723].

Кроме того, знание славянского языка в Молдавии обусловливалось наличием здесь определённого количества славянского населения[724] и многосторонними экономическими, политическими и культурными связями со славянскими народами[725].

И наконец, во второй половине XVII - начале XIX в. славянский язык продолжал оставаться наряду с греческим и латинским языком культуры и науки, языком, который представлял богатую культуру различных славянских народов и без знания которого человек не мог считаться образованным. Поэтому он являлся одним из главных предметов обучения в школах Молдавии XVII -начала XIX в.

Таким образом, вышеперечисленные обстоятельства вызывали необходимость подготовки специалистов по славянскому языку.

Первые переводы со славянского языка на румынский были сделаны из церковной литературы. Их авторы остались неизвестными. Связано это с тем, что церковь во многих странах Европы, в том числе и в Молдавии, преследовала тех, кто осмеливался передать «слово божье» на родном языке, рассматривая это как ересь[726].

В конце XVI - первой половине XVII в. переводов появляется все больше. Румынский язык постепенно заменяет славянский во многих сферах государственной, церковной, частной и культурной жизни.

Документальный материал позволяет привести несколько имен переводчиков. Так, например, в 1617 г. упоминается переводчик («тэлмач») Никэ постельник[727]. 19 августа 1634 г. господарь В. Лупу поручает сучавским пыркалабам (начальник крепости, гарнизона) разобрать разногласие между Побратским монастырём и некоей Султаной «тэлмэчоая»[728] (Султана была женой какого-то переводчика.) В 1818 г. переводчик И. Стамати в конце сделанного им перевода писал, что эта грамота была переведена и раньше 20 марта 7153 (1645) великим логофетом (руководитель господарской канцелярии) Белдиманом[729]. В грамоте молдавского господаря Александру Илиаша от 18 августа 1666 г. Ясскому монастырю Трёх Святителей в подтверждении об освобождении от податей 10 послушников (портного,

---

[723] На протяжении XVII-XVIII вв. молдавскими переводчиками было переведено большое количество церковных книг *(Catalogul manuscriselor româneşti* (далее: CMR), vol. I-IV. Buc., 1907-1967.

[724] Сведения о наличии славянского населения в XVII в. в Молдавии находим в летописи Г. Уреке (Уреке Г., *Летописецул Цэрий Молдовей*. Кишинэу, 1971, п. 111).

[725] Bezviconi Gh., Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse. Bucureşti, 1962; и др.

[726] Константинов Н. А., *Начальное образование в Киевской и Московской Руси (до конца XVII века), в Начальная школа,* 1944, № 7, с. 40.

[727] *Documente privind istoria României, A. Moldova* (далее:DIR A), veac. XVII, vol. IV, p. 317.

[728] *Catalogul documentelor Moldoveneşti din arhiva istorică centrală a statului Bucureşti* (далее: CDM), vol. II, p. 217, N 1025, 1026.

[729] DIR A, veac. XVII, vol. III, p. 205.

сапожника и др.) упоминается и переводчик («тэлмач»)[730].

Одним из самых известных переводчиков со славянского языка на румынский в первой половине XVII в. является митрополит Варлаам (1590-1657). Ему принадлежит перевод «Ляствицы» («Scara Sfântului Ioan Scărarul»), 1618 «Румынской книги поучений» («Cartea românească de învățătură... ») Яссы, 1643, известной также под названием «Казания Варлаама»[731]. Не менее известным переводчиком в то время был и Евстратий логофет (?-1646). Совместно с Варлаамом он перевел со славянского «Семь тайн церковных» - церковная книга вспомогательного характера, которая была издана в Яссах в 1644-1645 гг. Предполагается, что Евстратий перевел и славяно-молдавскую летопись XV-XVI вв., которую впоследствии использовал известный хронист Григоре Уреке[732].

Во второй половине XVII в. известным переводчиком был митрополит Досифей[733]. Со славянского языка он перевел «Псалтырь в стихах» («Psaltirea în versuri»), а в 80-е гг. перевел и издал ряд жизнеописаний «святых»[734]. Ниже мы приведем и другие имена лиц, занимавшихся переводом в XVII в. Тем не менее, судя по источникам этого периода, переводчиков все же не хватало. Так, в письме молдавского митрополита Досифея к Всероссийскому патриарху Иоакиму от 15 августа 1679 г., в частности, указывалось: «Да сотвориши с нами человеколюбное милосердие и послеши типографии, да сотворим себе книги их же претолковахом от грецка и славенска на волосский (румынский.- *Е. А.)* язык, а у нас бо исчезнуло есть учение книжное - и мало их есть, иже разумеют книжный (славянский - *Е. А.)* язык...»[735]

Безусловно, это не значит, что только переводчики знали славянский язык. Археографы, издававшие славяно-молдавские документы, Т. Кодреску[736], Г. Гибэнеску[737], коллектив издателей Каталога молдавских средневековых документов[738] на основе накопленного документального материала своего времени приводят списки дьяков, грамматиков, урикаров (писарей), священников Молдавии XV - начала XVIII в., которые писали на славянском и румынском языках. Г. Гибэнеску, например, перечисляет 47 человек, из которых

---

[730] CDM, vol. III, p. 299, N 1373.

[731] Varlaam, *Opere*, Chişinău, 1991, p. 18-432.Gaftoi Holtea Florentina, *Mitropolitul Varlaam şi Damascchin Studitul*, Bucureşti, 2006, 205 p. Filipescu Hrisostom, ierodiacon, *Varlaam, Mitropolitul Moldovei, ierarh de seamă şi Sfânt al Bisericii*, Iaşi, 2011, p. 24-28, 67-77.

[732] Руссев Е. М., *Кронография молдовеняска дин вякуриле XV-XVIII.* Кишинэу, 1977, п. 152-156.

[733] О митрополите Молдавии Досифее (1624—1693) см. подробнее: Чебан С. Н., *Досифей - митрополит Сочавский и его книжная деятельность.* Киев, 1915; Fuştei N., *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale Sud-Est Europene (a doua jum. a sec. XVII-lea)*, Chişinău, 2008, 292 p.

[734] Fuştei N., *Opera mitropolitului Dosoftei*, p. 113-127, 165-189.

[735] Строев П., *Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстого и купца И. Н. Царского*. М., 1841, с. 246.

[736] Codrescu T., *Uricarul*, vol. XVIII. Iaşi, 1892, p. 526-530.

[737] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade* (далее: *Ghibănescu Gh., Surete şi izvoade*), vol. XVI, p. XL-XLIV.

[738] CDM. Bucureşti, 1957-1974, vol. I-V.

40 относятся к XVII в.[739] Более полный список лиц, владевших славянским языком, составлен авторским коллективом Каталога молдавских средневековых документов, изданного в 50-70-х гг. XX столетия. Только по XVII в. представлено 820 человек[740]. Правда, в список включены и дьяки, писавшие на румынском языке, поскольку составители не 'преследовали цели выделить лиц, знавших славянский язык.

В литературе также имеется список дьяков Молдавии, ведших делопроизводство на латинском языке, их оказалось значительно меньше, чем тех, кто пользовался славянским[741].

Нами предпринята попытка составить список переводчиков со славянского языка на румынский во второй половине XVII - начале XIX в., т. е. в период, когда славянский язык использовался уже довольно редко в государственном делопроизводстве и церкви. Данный список основан частично на материале, опубликованном в различных сборниках документов, а также на собрании неизданных славяно-молдавских грамот XV- XVII вв., которые хранятся в библиотеках и архивах России, Украины и Республики Молдова.

На наш взгляд, список, в который включены, как мы увидим ниже, 157 человек, наглядно показывает, что славянский язык в Молдавии не был забыт в тот период. Он был необходим в повседневной жизненной практике, поэтому преподавался в так называемых «славянских школах» („şcoli de slavonie"), выпускниками которых, очевидно, являются и включенные в данный список лица. Конечно, часть переводчиков могла приехать сюда, другая часть - получить образование за пределами Молдавии[742]. Например, такие переводчики, как Паисий Величковский[743], Памво Болгарин, Михаил Стрельбицкий[744] и

---

[739] Ghibănescu Gh., Surete şi izvoade, vol. XVI, p. XL-XLIV.

[740] CDM, vol. I-V. Для XV в. в список логофетов вошло 16 человек *(*CDM, vol. I, p. 449); для XVI в. - 41 *(*Ibidem*);* для XVII в. - 73 человека (CDM, vol. I, p. 449; vol. II, p. 437; vol. III, p. 523; vol. IV, p. 486). В список дьяков для XV в. включены 42 человека (CDM, vol. I, p. 450); для XVI в. — 153 (Ibidem, p. 450-451); для XVII в. - 820 человек (CDM, vol. I, p. 451-452; vol. II, p. 438-439; vol. III, p. 523-527).

[741] Ciurea D., *Observaţii pe marginea documentelor latine româneşti. Studii de diplomatică,* în *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba-Iulia,* vol. V (1943—1945). Alba-Iulia, 1946, p. 215—250. Для Молдавии автор данной статьи выявил имена 33 дьяков, ведущих документацию на латинском языке.

[742] *См.;* Хижняк З. И,. *Киево-Могилянская Академия и ее роль в межславянских культурных связях.* Киев, 1971, с. 23. *Роль Києво-Могилянської Академії в культурному единні словянських народів. Збірник наукових праць,* Киев, 1988, 181 с.

[743] Паисий Величковский, монах восточно-славянского происхождения, ставший впоследствии в Молдавии во главе Нямецкого монастыря. В последней четверти XVIII в. он развернул здесь большую культурную деятельность. Под его руководством в Нямецком монастыре были переписаны многие церковнославянские книги и переведено значительное количество различной литературы со славянского на румынский язык. Подробнее о нем см.: Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...,* с. 515-583; *Viaţa Cuviosului Paisie de la Neamţ;* Iaşi, 1997, 200 p. *Paisie de la Neamţ. Autobiografia şi Vieţile unui stareţ urmate de Aşezăminte şi alte texte,* Sibiu, 2002, 524 p. Прп. Раисий Величковский. *Автобиография, жизнеописание и избранные творения по рукописным источникам XVIII-XIX вв.,* Москва, 2004, 366 с.

другие, приехали в Молдавию из соседних славянских стран. Большинство же обучались славянскому языку в местных школах или домах своих родителей - чаще всего местных землевладельцев.

Конечно, по-видимому, наш список пока неполный, но он позволяет заключить о степени распространения славянской грамотности в Молдавии во второй половине XVII - начале XIX в. Здесь следует заметить, что имеется довольно много анонимных переводов XVIII - начала XIX в. со славянского языка на румынский, которые, безусловно, не отражены в списке[745]. Кроме того, существует еще большое количество переводов, сделанных в славянских школах того времени[746]. Встречаются иногда документы с указанием, в каких именно школах сделаны переводы[747]. Часть их, вероятно, принадлежит учащимся и осуществлялась под руководством учителей. Здесь приобретались первые навыки перевода. Имена учеников остались неизвестны и поэтому также не отражены в списке.

Документальный материал показывает, что центрами, в которых осуществлялись переводы, были, во-первых, государственные учреждения - диван, господарская канцелярия, вистерия (казна), таможни, центры цинутов-уездов, крепости и другие; во-вторых, теологические (митрополия, епископства, монастыри, скиты, церкви), в-третьих, школы.

Переводы делались как светскими лицами (дьяками, переводчиками, учителями, представителями служилых сословий, которые занимали различные государственные должности), так и церковными (начиная от митрополи-

---

[744] Подробно см.: Кирияк В., Мадан И. *Книжная деятельность Михаила Стрельбицкого,* в *Кодры,* 1973, № 8, с. 32-34; Левит Е., *О типэритурэ некуноскутэ а луй Михаил Стрелбицкий,* ын *Нистру,* 1977, № 12, п. 96-103.

[745] Несколько таких переводов см., например, перевод 1728 г. (DRH A, vol. I, p. 177); перевод от 25 апреля 1739 г. (Труды Бессарабской губернской ученой комиссии, т. I, с. 173-174); перевод 1742 г. (DIR A, veac. XVII, vol. IV, p. 15); перевод от 5 июня 1752 г. (*Ibidem,* p. 233); перевод от 5 ноября 1799 г. (DRH A, vol. I, p. 194). О некоторых переводах есть и частичные сведения. Например, перевод от 20 сентября 1780 г. был сделан в Нямецком монастыре по повелению «святого отца» Паисия, но своего имени переводчик, к сожалению, не оставил (Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. XXI, p. 26-27). В коллекции копий славяно-молдавских грамот сектора истории Молдавии досоветского периода имелось большое количество переводов грамот XV-XVII вв., в которых подписи переводчиков совершенно неразборчивы, соответственно их имена мы не включили в нижеприведенный список (см., например: ANRM, F. 37, inv. 2, d. 1631, f. 6-7; f. 121, inv. 1, d. 276, f. 5-5 ver. и др.) Множество анонимных надписей на славянском и румынском языках сделаны на славянских книгах XV-XVI вв. *(Яцимирский А. И. Славянские и русские рукописи...,* с. 697, 720, 724, 731-732, 810, 816, 822).

[746] См.: перевод от 25 апреля 1739 г. (*Труды...,* т. 1, с. 171-172); перевод от 1 июня 1741 г. (CDM, p. 285, № 1373); перевод от 17 августа 1743 г. (Ibidem, p. 105, N 450); и др.

[747] Перевод без даты за № 1372 Ясской славянской школы св. Саввы (CDM, vol. II, p. 284); перевод от 3 июля 1752 г. (*Ghibănescu Gh., Surete şi izvoade*, vol. XXIII, p. 124). См. также: DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 84—85; vol. III, p. 380; veac. XVII, vol. IV, p. 377. Имеются переводы, сделанные в так называемой Господарской школе („ла шкоала домняскэ") в Яссах (Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XIV. p. 23). Перевод грамоты от 11 апреля 1558 г. был сделан в Фокшанской школе (CDM, vol. I, p. 139, № 512). Сохранились также переводы, сделанные в славянских школах, без указания даты и автора (CDM, vol. II, p. 284, N 1317).

тов и кончая священниками и монахами). Кроме этого, надо указать, что при государственных и церковных учреждениях имелись специальные должности переводчиков («тэлмэчиторь»), поэтому многие из тех, кто включен в список, именуются: «переводчик при диване», «переводчик при митрополии» и др.

Следует упомянуть и о профессиональном мастерстве переводчиков. Мы не будем давать здесь всесторонний анализ их знаний славянского языка и практического применения в конкретных переводах (эта проблема специального исследования), тем более, что по этому вопросу имеются отдельные работы[748]. Отметим лишь, что профессиональный уровень переводчиков был различным и качество их переводов варьировало от одного к другому. Самыми квалифицированными являлись переводы Варлаама, Досифея, Якова, а также Аксинтия Урикарула, Евлогия даскала и его сына Георгия Евлогия, Прокопия даскала, Павла Дебрича, Симиона Кешку и др.

Переводчики не только переводили различные документы (грамоты, различные частные акты и записи и др.), летописи, церковные книги, но и делали копии со славянских оригиналов[749], выверяли сделанные ранее переводы[750]. Появились необходимые для такой работы славяно-румынские словари, составители которых неизвестны[751].

Ниже предлагаем список переводчиков середины XVII - начала XIX в., составленный на основе имеющихся в распоряжении автора документов.

Несмотря на их скудность, список дает представление о масштабах изучения и распространения славянского языка в Молдавии во второй половине XVII - начале XIX в., позволяет выяснить в определенной мере имена учеников той или иной славянской школы.

Следует отметить также, что многие лица, знавшие славянский язык, не занимались переводами, но они оставили различные надписи, приписки, примечания и даже книги на славянском языке. Поэтому мы попытались составить также список людей, владевших славянским языком, в Молдавии во второй половине XVII - начале XIX в.

Переводчики со славянского на румынский язык (середина XVII - начало XIX в.)

Варлаам, митрополит Молдавский и Сучавский (1590–1657). Перевел со славянского на румынский язык „Румынскую книгу поучений" (Яссы, 1643 г.) по изданию „Евангелие Учительное…" Кирилла Транквилиона (Ставровецкого), Рохманов, 1619.[752]

---

[748] См.: Turcu C., *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, în *Revista arhivelor*, 1960, N 2, p. 201-212; Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XVI, p. XL-XLIV; и др.

[749] См.:DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 186-197 и др.

[750] См.:МЭФ, т. I, с. 181-183; DIR A, veac.XVI, vol. II, p.170-171; и др.

[751] Борщ А. Т., *Из истории молдавской лексикографии*, в *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка,* 1953, т. XII, вып. 3. с. 284-293. Всего известны 13 славяно-румынских и румынско-славянских словарей конца XVI-начала XIX в. (там же).

[752] Zamfirescu Dan, *Varlaam, „Carte Românească de învăţătura*…", Vol. I, Studiul, Bucureşti, 2012/2013, p. 31-47.

Евстратий, логофет (? — 1646). Совместно с Варлаамом перевел на румынский язык книгу «Семь тайн церкви», изданную в Яссах в 1644–1645 гг.[753]

Белдиман, логофет. Известен перевод одной грамоты от 20 марта 1645 г.[754]

Константин, дьяк из села Вындыоны. В 1646 г. он переписал двуязычное «Деяние Апостолов» на славянский и румынский языки[755]. Видимо, перевод этой работы на румынский язык принадлежит также ему.

Арсение, иеромонах Бисериканского монастыря. В середине XVII в. переводит церковную книгу[756].

Николай Милеску Спафарий. В 50-60 гг. XVII в. перевел несколько церковных текстов[757].

Михаил, иеромонах Бисериканского монастыря. Переписал в 1652 г. один двуязычный церковный сборник на славянский и румынский языки. Перевод со славянского на румынский, видимо, также принадлежит ему[758].

Андроник, дьяк Кашинского монастыря. Перевел со славянского на румынский язык сокращенную турецкую летопись и отрывок из трансильванской хроники[759].

Петру Данович. В 60-70 гг. XVII в. он переводит хронограф Дорофея Монемвасийского. В литературе нет единого мнения по вопросу, с какого языка был сделан перевод: с греческого или со славянского. В одной из работ по этому вопросу автор придерживается мнения, что перевод на румынский язык был сделан со славянского посредника[760].

Досифей, митрополит Молдавский и Сучавский (80-е гг. XVII в.). Перевел со славянского на румынский язык «Псалтырь в стихах», а также ряд жизнеописаний «святых»[761].

Косма, монах. В 1692 г. переводит на румынский язык церковную книгу[762].

Валнач, урикар (писарь). Нам известен один его перевод грамоты, сделанный в 1700 г.[763]

---

[753] Bianu I., Hodos N., *Bibliografia românească veche*. Bucureşti, 1903, vol. I, p. 147-150.

[754] DIRA, veac. XVII, vol. III, p. 205.

[755] См.:Ştrempel G., *Copişti de manuscrise româneşti pînă la 1800* (далее: Ştrempel G.,Copişti). Bucureşti, 1959, p. 33.

[756] CMR, vol. II, p. 283-284, nr. 540.

[757] См. об этих переводах: Mareş A., *In legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu*, în *Limba română*, 1979, N 3, p. 253-265. Подробнее о нем см.: Михайловский И. Н., *Важнейшие труды Николая Спафария.* Киев, 1897; Урсул Д. Г., *Философские и общественно-политические взгляды Н.Г. Милеску-Спафария*. Кишинев, 1955.

[758] CMR, vol. I, p. 165.

[759] Ştrempel G.,*Copişti*, p. 6-7.

[760] Монастырская А. К., *Из истории славяно-молдаво-византийских литературных связей*, в *Вестник Ленинградского Ун-та, серия История, язык, литература*, 1977, № 8, вып. 2, с. 95-103.

[761] См. примечание 21.

[762] Drăganu N., *Un nou exemplar din Mîntuirea păcătoşilor*, în *Anuarul institutului de istorie naţională,* vol. IV. Bucureşti, 1929, p. 423-427.

[763] DIR A, veac. XVI, vol. IV, p. 226.

Георге Хермезиу. Сохранился один его перевод грамоты, сделанный в 1701 г.[764]

Василе Ружинэ. В 1701 г. он перевел одну грамоту[765].

Аксинте Урикарул. Он известен как автор летописи. Впервые его имя встречается в источниках 29 октября 1694 г., когда он пишет: «И я Аксинти бив (сокращенная форма, общепринятая в молдавских документах, от слова «бывший») ватав (ответственный за работу служащих и администрации.—*Е. А.)* написал запись»[766]. На протяжении многих лет он был дьяком господарской канцелярии, являясь и автором многих грамот и записей[767]. Его переводческая деятельность, видимо, начинается в середине 1708 г. (9 июня), когда он делает первые переводы грамот на румынский язык[768]. Нам удалось обнаружить в различных изданиях более 20 его переводов грамот. Самый поздний перевод, которым мы располагаем, относится к 9 января 1723 г.[769] Имя переводчика упоминается в источниках до 1724 г.[770], умер он в 1733 г.[771] Подлежит сомнению его перевод грамоты от 18 июня 1444 г., сделанный 8 августа 1749 г., который находится якобы в коллекции «Saint Georges»[772]. Если это соответствует действительности, то Аксинте Урикарул умер не в 1733 г., как указывает его биограф И. С. Петре[773], а значительно позже, после 8 августа 1749 г.[774](в данном списке мы приводим только переводы, известные нам. Вероятно, они еще не все обнаружены.)

Варлаам Молдованул, иеромонах. В 1716 г. он переписал двуязычную церковную книгу на славянский и румынский языки. Видимо, ее перевод на румынский также принадлежит ему[775].

Штефан Лука, вистиерник (казначей). Известен один его перевод грамоты, сделанный в 1722 г.[776]

Павел, дьяк. Сделал несколько переводов грамот в 1722, 1723, 1725 гг.[777]

Павел, грамматик. Известны два его перевода грамот, сделанных в 1724[778] и 1732-1733 гг.[779] Не исключено, что вышеназванный «Павел дьяк» и «Павел грамматик» одно и то же лицо.

---

[764] Ibidem, vol. III, p. 162-163.
[765] Ibidem.
[766] Iorga N., *Studii şi documente cu privire la istoria românilor* (далее: Iorga N., *Studii*), vol. VI. Bucureşti, 1904, p. 147.
[767] См. об этом: Petre I. S., *Axinte Uricarul*. Bucureşti, 1944, p. 5-28.
[768] Iorga N., *Studii*, vol. XVI. Buc., 1909, p. 296-297.
[769] CDM, vol. II, p. 366, n. 1858.
[770] Petre I. S., *Axinte Uricarul*. Bucureşti, 1944, p. 28.
[771] Ibidem.
[772] DRH A, vol. I. Bucureşti, 1975, p. 351-352.
[773] Petre I. S., *Axinte Uricarul*. Bucureşti, 1944, p. 28.
[774] Ibidem, p. 5-78.
[775] Ştrempel G., *Copişti*, p. 261.
[776] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 597.
[777] См: DIR A, veac, XVII, vol. IV, p. 5; CDM, vol. I, p. 263, N 1114; p. 263, № 1114; Центральная научная библиотека Украинская Академии наук. Киев, фонд V, № 36, л. I, $I^{об}$, $2^{об}$.
[778] DIR A, veac. XVII, vol. IV, p. 108.
[779] DRH A, vol. I, p. 337.

Софроний, архимандрит Нямецкого монастыря. Один его перевод грамоты сделан 17 декабря 1726 г.[780]

Мирон Гафенко. Несколько его переводов грамот относятся к 1726, 1739, 1741 гг.[781]

Григораш. Один его перевод грамоты сделан в 1728 г.[782]

Варлаам, пресвитер, митрополит. Около 1732 г. он перевел «Лествицу» Иоанна Синайского[783].

Иоан Кужбэ. Известен один его перевод грамоты, сделанный в 1732 г.[784]

Тоадер, дьяк дивана. Один его перевод грамоты сделан в 1732 г.[785]

Ион Милкул, капитан. Нам известен один его перевод грамоты, сделанный 23 мая 1733 г.[786]

Тэнасе, логофет тайных дел, урикар. Несколько его переводов относятся к 1735, 1736, 1750, 1755 гг.[787]

Василе Некулческул, «священник от Кэлугэра». Несколько его переводов грамот сделаны в 1739, 1743, 1751 гг.[788]

Тоадер Кокоран, «священник от Мындрешть». Нам известен один его перевод грамоты от 5 октября 1741 г.[789]

Симион Кешку, урикар. Известны более 15 его переводов грамот. Самый ранний - от 21 октября 1741 г.[790], самый поздний - от 2 марта 1765 г.[791] Он делал также копии со славянских оригиналов[792].

---

[780] Haşdeu B. P., *Arhiva istorică a României*, vol. I, part. I.Bucureşti,1865, p. 46-47.

[781] *См.*:DIR A,veac. XVII,vol. I, p. 242; Ibidem, veac.XVI, vol. III, p. 201: Ibidem, p. 414 (перевод недатирован); ANRM,F. 220, inv. I, d. 5498. f. 7.

*См.о нем ниже.

[782] DIR A, veac. XVI, vol. II, p.226-227. Не исключено, что этот переводчик - зять Аксинтия Урикарула «Григораш от вистерии», который работал вместе с Аксинтием.

[783] Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи*..., с. 845.

[784] DIR A, veac. XVI, vol. III, p. 247.

[785] Ibidem.

[786] Ibidem, veac.XVII, vol. V, p. 129-130.

[787] Ibidem, vol. I, p. 168. Здесь он фигурирует как «Танасие урикар ла велет 7243(1735) июль 20». В переводе от 7 февраля 1736 г. «Тэнас - логофэт де тайнэ» (Ibidem, veac. XVII, vol. V, p. 190-191). Такая же подпись на переводе от 16 февраля 1755 г. (Ibidem, veac. XVI, vol. I, p. 265) и от 7 апреля 1755 г. (Ibidem, veac. XV, vol. II, p. 64). Имеется один перевод от 1750 г., подписанный неким Тэнасием Петраке Явич Мэкэрескул (CDM, vol. II, N 1667. p. 336). Видимо, это одно и то же лицо.

[788] См., например, DIR A, veac. XVII, vol. II, p.84. Встречается и такая подпись: «Василе Некулческул от Унгурень» (DRH A, vol. XXI, p. 120). очевидно, это то же лицо, что и «священник от Кэлугэра». Мы предполагаем, что в чтении даты «7151(1643), апреля 12» допущена ошибка. По-видимому, надо читать 1751 или 7251(1743) апреля 12. Ошибка в чтении еще более очевидна, если добавим, что имя священника «Василия Некулческула (здесь «Негулческул») от Унгурень» встречается еще один раз в «7260 г. (т. е. *в* 1751 г.). сентября 18» (см.: DRH A, vol. I. p. 189). Исходя из этого на с. 120, DRH A, vol. XXI следует читать 7251(1743).

[789] DRH A. vol. II, p. 91.

[790] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 553

[791] Ibidem, veac. XVII, vol. III, p. 163.

[792] См., например, копию от 9 ноября 1760 г. (DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 196-197).

Георге, логофет тайных дел. Сохранился один его перевод грамоты от 13 мая 1744 г.[793]

Йорга, иеродиакон. Известен один его перевод грамоты от 28 августа 1744 г.[794]

Иоанов Штефан. В 1746 г. он переписал «Русскую грамматику и русско-молдавский словарь»[795].

Ефрем, даскал. Один его недатированный перевод[796] был выверен даскалом Евлогием, переводческая деятельность которого относится к 1750—1773 гг.

Дамиан, игумен Бистрицкого монастыря. 14 августа 1750 г. он закончил перевод поминальника этого монастыря[797].

Тоадер, «протопоп от Мындрешть». Известны два его перевода, но ни в одном не указана дата. Мы датируем их примерно первой половиной XVIII в.[798]

Михай, священник. Один его перевод грамоты относится к первой половине XVIII в.[799]

Евлогие, даскал. Нами было просмотрено около 100 датированных переводов грамот, сделанных Евлогием-даскалом. Нет сомнений, что он перевел больше. На основе имеющегося в нашем распоряжении материала мы пришли к выводу, что известный переводчик и учитель Евлогие начал свою переводческую деятельность в начале 50-х гг. XVIII в. 25 апреля 1750 г. он переводит грамоту от 17 июля 1607 г.[800] Это самое раннее в источниках упоминание об Евлогии-даскале, найденное нами. По всей вероятности, к этому времени относится и начало его педагогической деятельности в Ясской славянской школе при монастыре Св. Саввы и митрополии, где он занимал должность даскала (учителя) славянского языка. Очевидно, перевод поземельных документов (грамот) был его побочным занятием. По источникам нам удалось проследить его жизненный путь до 1773 г.[801] Самый поздний точно датируемый перевод, подписанный[802] Евлогием не только переводил со славянского языка на румынский, но и делал славянские копии с оригинальных славяно-молдавских документов[803]. К сожалению, мы очень мало знаем о педагогической деятель-

---

[793] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. V, p. 279-280.

[794] Санкт-Петербургское отделение Института истории РАН, ф. Молдавские акты, д. 5, л. 54.

[795] Ştrempel G., *Copişti,* p. 127.

[796] DIR A, veac. XV, vol. II, p. 311.

[797] Об этом переводе см.: Bogdan D.P., Pomelnicul mănăstiriiBistriţa.Bucureşti, 1941.

[798] Первый перевод (DIR A, veac. XVI, vol. III, p. 306), второй (Ibidem, vol. IV, p. 7). В датировке руководствовались тем, что второй из указанных выше переводов грамоты был сделан еще раз уже упомянутым даска- лом Евлогием, деятельность которого относится ко второй половине XVIII в. В практике того времени встречаются довольно часто случаи, когда переводы, сделанные ранее, некоторое время спустя перепроверяются. Видимо, здесь (DIR A, veac. XVI, vol. IV, p.7) речь идет именно о таком случае.

[799] *Arhiva Românească*, vol. V. Bucureşti, 1940, p. 329-330.

[800] CDM, vol. I, p. 325, N 1412.

[801] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XI, p. 33-34.

[802] Arhivele Basarabiei (далее: AB), 1934, nr. 4, p. 38.

[803] См., например: CDM, vol. I. p. 271, nr. 1153.

ности Евлогия, за исключением, может быть, того что он обучил и воспитал своего сына Георгия Евлогия, который впоследствии заменил отца. Евлогие-даскал имел еще одного сына Константина. На одной записи от 18 января 1769 г. мы находим подпись: «Константин диакон сын Евлогие даскал».. На обороте этой же записи имеется ее начало, сделанное отцом Евлогием-даскалом[804].

Штефан, «даскал от Романской епископии». Сохранился один его перевод грамоты 1752 г.[805]

Грамэ Иордаки. Известен один, хотя сомнительный, его перевод грамоты[806].

Яков, «монах от Кэприянского монастыря». Один его перевод грамоты относится к 1753—1754 гг.[807]

Натанаил, иеромонах, является автором перевода церковного сборника, который был сделан в 1754 г.[808]

Варлаам Нэческул, «иеромонах от с. Лукань». Нам известен один его перевод грамоты, относящийся к 1755 г.[809]

Михаил Мазерянул. В 1756 г. по поручению молдавского митрополита Якова перевел со славянского языка на румынский работу Ильи Минаита «Камень преткновения»[810].

Ионицэ Рацэ. Нам известен один его перевод грамоты, который относится к 1757 г.[811]

Георгие Евлогие, даскал, сын даскала Евлогие (о даскале Евлогие см. выше.), который был одним из учеников своего отца, а впоследствии стал учителем при той же школе в Яссах. До сих пор в литературе не было четкой границы между деятельностью отца и деятельностью сына. Однако наличие некоторых документов позволяет решить этот вопрос. Например, в конце перевода от 29 мая 1760 г. указано, что перевод сделал Евлогие, а записал его сын Георгие[812]. В другом месте также указано, что «перевел Евлогий даскал со славянского (языка) в 7269 (1761) мая 6», а «Георгий Евлогиевич (т. е. сын Евлогия.— *Е.А.)* писар»[813]. К 1760-1761 гг., видимо, кончается период ученичества Георгия и он впервые появляется как писец переводов своего отца[814]. Затем некоторое время он был дьяком при Молдавском диване («перевел Георги Евлогу диак при диване 1765, марта 13»)[815]. Фактически эту должность он занял несколько рань-

[804] Iorga N., *Studi*i , vol. VI. Buc., 1904, p. 164.
[805] Ibidem, vol. VII. Buc., 1904, p. 378.
[806] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. II, p. 321-322.
[807] МЭФ, т. I, с. 74—77.
[808] Ştrempel G., *Copişti,* p.157.
[809] DRH A, vol.I, p. 208.
[810] Ştrempel G., *Copişti,* p.267.
[811] Melchisedec, episcop. *Cronica Huşilor*. Bucureşti, 1869, p. 16-17.
[812] DIR A, veac. XIV–XV, vol. I, p.345.
[813] Ibidem, veac. XVI, vol. III, p. 315.
[814] Ibidem, veac. XIV–XV, vol. I, p. 345; veac. XVI, vol. III, p. 315.
[815] Ibidem, veac. XVII, vol. I, p. 198.

ше[816]. Переводческая деятельность Георгие Евлогие началась в начале 60-х гг. XVIII в. Первый датируемый его перевод, имеющийся в нашем распоряжении, относится к 20 декабря 1761 г.[817] Следующий - к 8 января 1762 г.[818] К этому времени Георгие уже даскал, подписывается он как «Георге Евлоге, даскал». Всего нами было рассмотрено около 130 точно датированных его переводов грамот, а также большое количество недатированных его переводов, которые были опубликованы различными археографами. Несмотря на такую обширную переводческую деятельность, продолжавшуюся примерно до 1795 г., главным его занятием, по-видимому, была преподавательская деятельность. К сожалению, конкретными сведениями в этом плане мы не располагаем. Самый поздний перевод Георгия, по нашим данным, относится к 18 марта 1795 г.[819] Г. Евлогие знал не только румынский и славянский языки, но и греческий. Об этом свидетельствует его перевод в 1777 г. на греческий язык одной из грамот[820]. Известно также из грамоты от 28 ноября 1775 г., что Г. Евлогие был мелким земельным собственником, ему принадлежала часть села Мунчел[821].

Иоан, писарь. Им сделан один перевод грамоты, который относится к 1761 г.[822]

Константин Леондари. Одна его выверка перевода грамоты сделана в 1761 г.[823]

Урсаки, дьякон. Сохранился один его перевод грамоты от 1760 г.[824]

Прокопие, даскал и урикар. Нам известны около 30 его датированных и недатированных переводов грамот. Самый ранний перевод, который имеется в нашем распоряжении, от 18 декабря 1762 г.[825] Уже в это время он фигурирует как «даскал от митрополии». В 1767 г. к подписи «даскал» добавляется и «урикар»[826]. В 1768 г. он подписывается только как «Прокопие, даскал от митрополии»[827]. В 1769 г. опять «даскал и урикар»[828]; в 1773 г. «урикар и даскал домнеск (господарский) »[829], будучи, видимо, учителем при Ясской господарской школе (академии); 13 декабря 1773 г. - «Прокопие Ардариович Голэескул, урикар»[830]. В другом недатированном переводе он подписывается как «дьяк митрополии»[831]. Кроме этого, имеется недатированный перевод

---

816 Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. I, p. 152-153.
817 Codrescu T., *Uricarul*, vol. XXV, p. 32-33.
818 Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. III, p. 86-87.
819 DIR A, veac, XVI, vol. I, p. 298.
820 Ibidem, p. 84.
821 Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. I, p. 110.
822 DIR A, veac.XV, vol. II, p. 82.
823 DRH A, vol. II, p. 10.
824 DIR A, veac. XVII, vol. II, p. 216-218.
825 DRH A, vol. I, p. 281.
826 DIR A, veac. XIV-XV, vol. I, p. 146-147; veac. XVII, vol. I, p. 124.
827 Ibidem, veac. XVII, vol. I, p. 358.
828 Codrescu T., *Uricarul*, vol. XIX, p. 7-8.
829 CDM, vol. II, p. 218-219, N 1033.
830 DRH A, vol. II, p. 227.
831 МЭФ, т. I, с. 303-305.

грамоты, который подписан неким «Прокопие Голэескул, урикар домнеск ши даскал домнеск»[832]. Видимо, это одна и та же личность — Прокопие Голэескул[833]. Самый поздний его перевод относится к 1775 г.

Логин, даскал. Нам известен один его перевод грамоты, сделанный в 1762 г.[834] Не исключено, что «Логин даскалул» одно и то же лицо, что и «Евлогие даскал», который работал в это время.

Никифор, «иеромонах от Стэнишоарэ». Ему принадлежит перевод одного церковного сборника со славянского на румынский язык[835].

Андрей Дашкевич. Нам известны около 20 датированных и недатированных его переводов грамот. Самый ранний - от 15 февраля 1765 г.[836], когда Дашкевич был писарем. С 1772 г. он числится писарем Хотинской крепости и делает здесь несколько переводов[837]. До 1787 г. включительно он упоминается как писарь в Черновцах[838] и как «тэлмач сэрбеск», т. е. переводчик со славянского языка[839] в Яссах[840]. После 15 ноября 1787 г.[841] никакими данными об Андрее Дашкевиче мы не располагаем.

Тоадер Мусте. Нам известен один его перевод грамоты, сделанный 15 июля 1766 г.[842]

Исая, иеромонах, даскал. 22 мая 1766 г. он закончил перевод псалтыря[843].

Вартоломей Мэзэряну (ос.1710-1780), архимандрит Путнянского[844]и егумен Солковского монастырей. Это довольно крупная фигура политической и культурной жизни Молдавии второй половины XVIII в., который занимался монашеской, образовательной, переводческой, политической деятельностью (в качестве члена молдавской деллегацией в Москву и Санкт-Петербург в 1769-1770) и компилятор средневековых молдавских хроник. Нами обнаружены многочисленные его переводы господарских грамот и частных документов, а также более 80 религиозных произведений[845]. Известен также его перевод со славянского хронографа, который он закончил в апреле 1768 г.[846] В Бисери-

---

[832]DIR A, veac, XVI, vol. III, p. 58—59; veac. XVII, vol. I, p. 75.
[833] DRH A, vol. II, p. 320.
[834] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 197.
[835] Ştrempel G., *Copişti*, p. 161.
[836] CDM, vol. II, p. 333—334, N 1653.
[837] См. например: DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 301;veac. XVII, vol. V, p. 162.
[838] См. например: перевод от2 октября 1784 г. (DRH A, vol. XXI, p.210, DIR A, veac. XVI, vol. I, p.91-92.
[839] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIV, p. 165.
[840] DIR A, veac. XVI, vol. II. p. 41.
[841] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXV, p. 177.
[842] DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 141-142.
[843] Ştrempel G., *Copişti*, p. 83-84.
[844] Dan Dimitrie, *Arhimandritul Vartolomeu Măzereanu. Schiţă biografică şi bibliografică cu mai multe anexe*, Extras din *Anelele Academiei Române*, Ser. II, tom. XXXIII. Mem. Serţ. Literare, Bucureşti, 1914, 103 p. Gorovei Ştefan S., *Arhimandritul Vartolomei Mazereanu şi activitatea sa. Noi conribuţii,* în *Analele Putnei*, V, 2009, nr. 1, p. 353-367, nr. 2, p. 109-120.
[845] Olimpia Mitric, *Din activitatea de traducător a lui Vartolomei Mazereanu*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional. Cercetări şi valorificări,* vol. II, Bucureşti, 1983, p. 196
[846] Ştrempel G., *Copişti*, p. 29-30.

канском монастыре Вартоломей Мэзэряну сделал перевод со славянского Путнянской анонимной летописи 1359–1518[847](славянский вариант этой летописи опубликован несколько раз[848]), а с румынского на славяно-русский язык перевел свод молдавских летописей XVII-XVIII вв. под заглавием «Молдавской летописец»[849]. В 1764 г. он перевел церковную книгу «Итика иерополитика»[850]. В 1775 г. В. Мэзэряну переводит со славянского языка на румынский «Поминальники» и «Кондики» (свод документов, книг, церковной утвари и другой собственности) монастырей Воронец, Хумор, Солка, Слатина, Молдовица и др[851]. Оригинальная рукопись перевода (т.е.«Поминальника» Воронецкого монастыря) была обнаружена нами в Отделе редкой и рукописной книги Центральной научной библиотеки Академии Наук Молдавии[852]. В декабре 1779 г. он закончил перевод еще двух церковных книг «Служба» и «Страдания св. мученика Прокопия»[853]. Самые ранние его переводы относятся к 1755 г. а самые позжие – к середине 80-х годов XVIII в.

Ени, «священник от Дялул Маре». Известен один его перевод грамоты от 29 июля 1768 г.[854]

Тарасий, иеромонах. Сохранился его перевод грамоты от 17 июня 1771 г.[855]

Ион Кличук, дьяк. Ему принадлежит перевод части хронографа, сделанный в 1772 г.[856]

Иларион Рус «от Харача», иеромонах. Известен один его перевод грамоты от 26 апреля 1772 г.[857]

Поп Атанасие, «векил от Дорохой». Переписал (видимо, и перевел) сборник различных религиозных текстов со славянского на румынский язык[858], который относится к 1775 г.

Панку Сырбу, иеромонах. Известен один его перевод грамоты от 6 октября 1776 г.[859]

---

[847] Crăciun., Ileş A., *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României, sec. XV-XVIII.* Bucureşti, 1963, p. 46-47.

[848] См., например: *Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв.* М., 1976, с. 68-74.

[849] *Летописецул луй Бартоломеу Мэзэряну*, ын *Пажинь дин история литературий ши културий молдовенешть*. Кишинэу, 1979, п. 160-170.

[850] CMR, vol. I, N 67, p. 155-157.

[851] Gorovei Ştefan S., *Arhimandritul Vartolomei Mazereanu şi activitatea sa. Noi conribuţii*, în *Analele Putnei*, V, 2009, nr. 1, p. 356, 360.

[852] *Pomelnicul mănăstirii Voroneţ*, în Eşanu A., Eşanu V., *Mănăstirea Voroneţ. Istorie. Cultură. Spiritualitate*, Chişinău, 2010, p. 125-281.

[853] Reli S., *Un manuscris inedit al lui Vartolomeu Măzăreanu*. Cernăuţi, 1939. О других переводах Вартоломея Мэзэряну см.: Кирияк В., *Картя ши типарул ын Молдова ын XVII-XVIII*. Кишинэу, 1977, п. 106-107.

[854] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. XXI, p. 214-215.

[855] DIR A, veac. XVII, vol. V, p. 158.

[856] Ştrempel G., *Copişti*, p. 29-30.

[857] DRHA, vol. I, p. 7.

[858] Ştrempel G., *Copişti,* p. 10.

[859] DIRA, veac. XVI, vol. II, p. 91.

Онофрей, писарь Сорокский. Им сделан один перевод грамоты 1 декабря 1776 г.[860]

Андрей, даскал. Переписал в 1776 - 1777 гг. одну грамоту[861].

Василе Кодряну, дьяк дивана. 29 марта 1777 г. он выверяет и исправляет перевод грамоты, сделанный раньше Аксинтием Урикарулом[862].

Генадие Кикоранил, иеромонах. Перевел грамоту 20 июня 1778 г.[863]

Паисие, старец монастыря Секул. Известен один его перевод грамоты от 21 июня 1778 г.[864]

Иониць Кондикар. Сохранился один его перевод грамоты (до 1779 г.)[865]

К. Комишлескул. Один его перевод грамоты от 5 июня 1749 г.[866]

Павел, «логофет и писарь Хушской епископии». Нам известны 4 его перевода грамот. Самый ранний относится к 1779 г.[867] Самый поздний - к 5 января 1785 г.[868]

Михаил Стрельбицкий, типограф (издатель). Известны три его перевода грамот. Самый ранний - от 23 марта 1779 г.[869], а самый поздний — от 11 марта 1786 г.[870]

Михаил, «священник от митрополии». Нам известен один его перевод грамоты, который относится к 1780 г.[871]

Василий Гени, капитан. Один его перевод грамоты сделан в 1780 г.[872]

Памво Булгарюл, иеромонах. Известны 5 его переводов грамот. Самый ранний - от 24 июля 1781 г.[873], самый поздний - от апреля 1787 г.[874]

Афанасие, поп из села Озэрены. Есть один его перевод грамоты от 1781 г.[875]

Гаврил Хушавский. Сохранился один его перевод грамоты от 1782 г.[876]

Исае, «иеромонах от Агапиевского монастыря». Известен один его перевод грамоты от 1783 г.[877]

Доротей, архимандрит и старец Нямецкого монастыря. Один его перевод грамоты относится к 1785 г.[878]

---

[860] Sava A., *Documente privitoare la tîrgul şi ţinutul Orheiului*, p. 95-96.
[861] МЭФ, т. I, с. 221.
[862] Центральная научная библиотека Украинской Академии Наук. Киев, ф, Удалова, д. 3612, л. I, I об.
[863] DRH A, vol. I, p. 254.
[864] Ibidem.
[865] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. IX, p. 124-125.
[866] Ibidem.
[867] DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 24.
[868] Ibidem, p. 131.
[869] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. XV, p. 68.
[870] *Arhiva Românească*, vol. V, p. 329-330.
[871] DRH A, vol. II, p. 458.
[872] Ibidem, vol. I, p. 145-146.
[873] Ibidem, p. 201.
[874] Ibidem, p. 296.
[875] Ibidem, vol. II, p. 404.
[876] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 144.
[877] Ghibănescu Gh., *Ispisoace şi zapise*, vol. II, part. I, p. 95.
[878] Codrescu T., *Uricarul*, vol. XXV, p. 11.

Хаджи Герасим, «иеромонах Путнянул». Известны 7 его переводов грамот. Самый ранний - от 2 апреля 1785 г.[879], самый поздний - от 19 июня 1792 г.[880]

Василе Кочалэ, комис. Сохранились два его перевода грамот. Первый - от 20 ноября 1786 г.[881], второй - от 10 декабря 1789 г. [882]

Григорий, сэрдар (боярский чин, руководитель административной единицы). Выверяет один перевод Георгия Евлогия 5 июля 1786 г.[883]

Тома Стамати. 10 сентября 1787 г. совместно с Теофаном-иеромонахом закончил перевод церковного сборника[884].

Теофан, «иеромонах от Хушской епископии». 10 сентября 1787 г. совместно с Т. Стамати закончил перевод церковного сборника[885].

Савва, иеромонах. В 1791 г. закончил перевод церковного сборника[886].

Павел Дебриц (Дебрич), полковник митрополии, клучар (ключник). Известны более 120 его переводов грамот. Самый ранний из известных нам относится к 29 июля 1791 г. С этого времени, видимо, он начал свою карьеру, будучи «переводчиком при диване»[887]. С января 1793 г. до 1808 г.[888] он подписывается как «Павел Дебриц, полковник от митрополии». На протяжении 1809[889] и 1810 гг.[890] он подписывается в переводах «Павел Дебриц, клучар». Правда, встречаются редкие случаи, когда он подписывается «Павел Дебриц, клучар», до 1809 г.[891] В последующие годы он подписывается то «клучар», то «полковник от митрополии». Самый поздний известный нам датированный его перевод - от 25 июля 1825 г.[892] Дебриц не только переводил различные документы, но и выверял переводы, сделанные другими переводчиками[893]. Кроме румынского и славянского языков он знал также латинский и греческий[894].

Серафим, иеродьяк от Добруша, впоследствии игумен этого монастыря. Нам известны два его перевода грамот, первый - от декабря 1792 г.[895], второй - от 1811 г.[896]

---

[879] CDM, vol. I, p. 324, N 1409.
[880] DRH A, vol. XXI, p. 130.
[881] Ibidem, p. p. 369.
[882] CDM, vol. II, p. 101-102, N 432
[883] DRH A, vol. II, p. 362.
[884] Ştrempel G., *Copişti*, p. 3. См. также: Duţu A., *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII. Bucureşti, 1968, p. 219, nota 7.*
[885] Ştrempel G., *Copişti,* p. 3.
[886] Ibidem, p. 206.
[887] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 147.
[888] См., например: DIR A, veac. XV, vol. II, p. 84; Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. XXIII, p. 162.
[889] См., например: МЭФ, т. I, с. 218-219.
[890] См., например: Ghibănescu Gh., Surete şi izvoade, vol. XV, p. 74.
[891] DIR A, veac, XVI, vol. II, p. 84.
[892] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XIX, p. 84-85.
[893] См.: МЭФ, т. I, с. 275-276; 285-286; DIR A, veac. XVI, vol. II,p. 170-171; см. также: Turcu C. *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, în *Revista arhivelor,* 1960, nr. 2, p. 201-212.
[894] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XIX, p. 84-85.
[895] AB, 1936, N 1, p. 108-109.
[896] *Труды Бессарабской архивной комиссии*, т. III, с. 323-325.

Гаврил Косовский, капитан, переводчик дивана Молдавского княжества. Нам известны 11 его переводов грамот. Первый перевод от 19 октября 1792 г., когда он переводит две грамоты и подписывает их «капитан в Яссах»[897]. Остальные датированные переводы относятся ко второму десятилетию XIX в., из которых один сделан 7 апреля 1820 г.[898] в бессарабском монастыре Куркь. Это самый поздний из известных нам его переводов. Остальные переводы сделаны в Кишиневе, и подписывает он их как «бывший переводчик при диване Молдавского княжества»[899]. Нам известен также один недатированный перевод, подписанный неким капитаном Гаврилом (фамилия неразборчива)[900]. Видимо, и здесь речь идет о Гаврииле Косовском. Предполагается существование определенного количества переводов Косовского в период 1792—1813 гг., когда он был переводчиком при диване, но обнаружить их пока не удалось.

Константин Вейса, «дьяк от вистерии». Судя по его утверждению, 13 февраля 1792 г. он начал переводить со славянского работу исторического характера Ильи Минаита «Камень преткновения»[901].

Андрей Тэлмач, капитан. Нам известны более 40 его переводов грамот. Переводческая деятельность А. Тэлмача прослеживается с 1793 по 1797 г. включительно. Кроме того, в нашем распоряжении имеются 10 переводов (от 30 мая, 3,4, 15 июля, 8 августа 1795 г. и 21 июня 1796 г.), подписанных неким «Андреем Сабиным, капитаном»[902]. Видимо, здесь речь идет об одной и той же личности. По имеющимся у нас данным, самый ранний его перевод относится к 23 августа 1793 г.[903], самый поздний - к 21 июля 1797 г.[904]

Яков, митрополит. Речь идет о молдавском митрополите Якове Стамати. 31 января 1793 г. он выверяет один перевод грамоты[905].

Юстин, «иеромонах от Нямецкого монастыря». Обнаружен один его перевод грамоты от сентября 1795 г.[906]

Софроние, старец монастырей Секул и Нямц. Нам известны два его перевода. Первый - от 17 декабря 1796 г.[907] и второй - от 1797 г.[908]

Димитрие Стурза, спатар (командующий армией). Известна одна его сверка перевода грамоты от 26 июня 1796 г.[909]

Янку Миклескул, пахарник (боярский чин, администрирующий вино-

---

[897] DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 196; CDM, vol. II, p. 212, nr. 997.
[898] Sava A. *Documente privitoare la tîrgul şi ţinutul Orheiului*, p. 42-42.
[899] Ibidem, p. 87—88, 104, 121; Boga T. *Documente basarabene*, vol. VII, p. 10, 46.
[900] МЭФ, т. I, с. 277-278.
[901] Ştrempel G., *Copişti*, p. 267.
[902] См.:*Труды Бессарабской архивной комиссии,* т. II, с. 325-327; DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 289; Boga T. *Documente basarabene*, vol. VII, p. 13; vol. XIV, p. 9.
[903] DRH A, vol. I, p. 51.
[904] DIR A, veac. XVI, vol. p. 34.
[905] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIII, p. 162.
[906] CDM, vol. II, p. 343, N 1709.
[907] Ibidem.
[908] DRH A, vol. I, p. 169.
[909] DIR A, veac. XIV-XV, vol. I, p. 184.

градники и винные погреба господаря). Одна его выверка перевода грамоты от 26 июня 1796 г.[910] сделана вместе с Д. Стурзой.

Мирон, дьякон. Три его перевода грамот относятся: первый - ,к 28 января 1800 г.[911], второй - к 12 ноября 1802 г.[912], третий - к 6 июля 1804 г.[913]

Иосиф, дьякон (XVIII в.). Известен один его перевод грамоты[914].

Василе, урикар (XVIII в.) Датировка наша приблизительна. В ней мы руководствовались тем, что понятие «урикар» употребляется чаще в период до XIX в. По самому переводу очень трудно судить, в каком веке он сделан, так как язык переводов первых десятилетий XIX в. почти ничем не отличается от языка переводов второй половины XVIII в. Датировка затруднена еще тем, что нам известен пока только один его перевод[915].

Ефим, иеромонах. Известны 10 его переводов грамот, но все они без даты. Мы датируем их примерно XVIII в. В одном из них переводчик подписывается «Ефим иеромонах фост ла шкоала словенякэ»[916], в другом - «Ефим, иеромонах»[917]. По всей вероятности, эти переводы относятся к 40-60 гг. XVIII в., так как в это время часто делались переводы при Славянской школе в Яссах[918].

Иоан Стамати, «капитан за дарабань, питар» (боярин, занятый обеспечением боярского двора хлебом). Нам известны более 120 его переводов грамот. Самый ранний перевод - от 10 апреля 1798 г.[919], когда он выполнял должность «капитана дарабан при Молдавском диване». В этой должности он остается до 1804 г. (включительно)[920]. Затем до 1831 г. он числится «питарем»[921], «вел питарем» или «бив вел питар»[922]. Имеются два перевода: первый — от 30 мая 1801 г., подписанный неким «Иоаном капитан за дарабань»[923], и второй - от 18 января 1802 г., подписанный «Иоан тэлмачу, капитан за дэрэбань»[924]. Видимо, здесь в обоих случаях речь идет об Иоане Стамати. Еще один случай, который выделяется: перевод грамоты от 15 декабря 1798 г., подписанный неким «Ионицэ Стате, капитан де дэрэбань, дьяк де диванул домнеск»[925]. Видимо, это тот же Иоан Стамати. У него был сын, Андрей Стамати, который впоследствии также стал переводчиком[926].

---

[910] Ibidem.
[911] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 473.
[912] Ghibănescu Gh., *Ispisoace...*, vol. I, part. I, p. 30-31.
[913] DIRA, veac. XVII, vol. III, p. 1.
[914] Ibidem, veac. XV, vol. II, p. 226. Датировка авторского коллектива DIR A-a.
[915] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XVI, p. 17-18.
[916] CDM, vol. II, p. 199—200. N 935.
[917] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIV, p. 185.
[918] Несколько таких переводов см.: *Труды...*, т. I, с. 171—172; CDM, vol. III, p. 105, N 450.
[919] DIR A, veac. XVI, vol. III, p. 338.
[920] См.: МЭФ, т. I, с. 20, его перевод от 4 сентября 1800 г.; с. 286-288, перевод от 17 ноября 1804 г.
[921] DIR A, veac. XVI, vol. IV, p. 14, перевод от 26 июля 1806 г.
[922] Ibidem, p. 129.
[923] Sava A., *Documente privitoare la tîrgul şi ţinutul Orheiului*, p. 66.
[924] DIR A, veac. XVI, vol. III. p. 62.
[925] Ibidem, veac. XVII, vol. III, p. 184.
[926] DRH A, vol. I, p. 16.

Янку Латиф. Одна его выверка перевода грамоты относится к 1798 г.[927]

П. Стоянович. Один его перевод сделан до 13 июня 1799 г.[928]

Даскал от Чофень. Известен один его перевод от 2 сентября 1799 г.[929]

Иосиф (Иосаф) Лука, иеромонах. Нам известны 6 его переводов грамот, но, к сожалению, ни один из них не имеет даты. Мы их датируем примерно XVIII в. Два из них он подписывает «Лука иеромонах в Сучаве»[930]. Три перевода подписаны «перевел Иосаф»[217] и последний подписан «Иосиф Лука, иеромонах»[931].

Митрофан Паисий, старец Нямецкого монастыря (вторая половина XVIII в.). Сохранилось два его недатированных перевода грамот[932]. Датировка наша приблизительна.

Платон, монах, ученик П. Величковского (конец XVIII — начало XIX в.). Написал биографию П. Величковского на славянском языке[933].

Андрей Стамати (первая четверть XIX в.). Известен один его недатированный перевод грамоты[934].

Черкез, «дьяк от дивана» (XVIII в.). Обнаружена одна его выверка перевода грамоты[935].

Павел, кэмэраш (служащий) от таможни (XVIII в.). Одна его выверка перевода грамоты сделана вместе с Черкезом, дьяком[936].

Мустя Т. (конец XVIII - начало XIX в.). Известен один его перевод грамоты[937].

Доситей Калмуски. Два его перевода грамот: первый — от марта 1801 г.[938], второй - от 30 марта 1803 г.[939]

А. Р. К. (A. R. K.). Одна его выверка перевода грамоты от июня 1802 г.[940] Пока нам не удалось идентифицировать эту подпись ни с кем из известных нам переводчиков конца XVII - начала XIX в.

Александру Станку. Один его перевод грамоты от 29 октября 1802 г.[941]

Ионицэ Тэлмачу, «капитан де дэрэбань». Нам известен один его перевод грамоты от 18 января 1802 г.[942]

---

[927] Ibidem, vol. II, p. 416.
[928] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. V. p. 248-253.
[929] DIR A, veac. XVI, vol. II, p. 135-136.
[930] Ibidem, veac. XIV-XV, vol. I, p. 378; Boga T. *Documente basarabene*, vol. IV, p. 9.
[931] МЭФ, т. I, с. 208; Ghibănescu Gh. *Ispisoace...*, vol. II, part. I, p. 211-218; Черновицкий областной архив, ф. 1023, оп. I, д. 12, л. 2,2 об.
[932] МЭФ, т. I, с. 363.
[933] Там же, с. 372; DRHA. vol. I, p. 231.
[934] Racoveanu G., *Viata şi nevoile fericitului Paisie, stareţul mănăstirii Neamţul şi Secul, date acum pre slovă nouă.* Rîmnicul-Vîlcii, 1935.
[935] DRH A, vol. I, p. 16.
[936] DIR A, veac. XIV-XV, vol. I, p. 116.
[937] Ibidem.
[938] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. II, p. 235.
[939] DRH A, vol. I, p. 128.
[940] Ibidem, p. 238.
[941] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. IX, p. 163.
[942] DIR A, veac. XVI, vol. III, p. 144.

Иоан Стрэтулат. Обнаружен один его перевод грамоты от 19 февраля 1803 г.[943]

Хофманда Х. Один его перевод грамоты от 1804 г.[944] *Иордаки,* капитан. Одна его выверка перевода грамоты от 1804 г.[945]

К. Платон, пахарник. Один его перевод грамоты от 19 января 1807 г.[946]

Иван, капитан. Нам известен один его перевод грамоты от 27 ноября 1807 г.[947]

Василе Скэнтие, сулжер (боярин, занятый обеспечением армии и господарского двора всем необходимым). Известна одна его выверка перевода грамоты от 21 декабря 1807 г.[948]

Иордаки, «бив вел портар» (глава столичного города). Один его перевод сделан 30 августа 1808 г.[949]

Серафим, игумен Гырбовецкого монастыря. Один его перевод от 10 сентября 1808 г.[950]

Константин, питар. Известны два его перевода: первый - от февраля 1809 г., подписан «Костаке, питар»[951] и второй от июля 1810 г.[952] Имеется также перевод, подписанный «Константин спэтар», от 8 апреля 1809 г.[953] Очевидно, это одно и то же лицо.

Григоре, сулжер. Один его перевод от 19 января 1810 г.[954] *Ион Яноли,* «тэлмач от вистерии». Один его перевод относится к 1810 г.[955]

Мойсей Бушил, инженер. (В начале XIX в. инженеры, имея специальное образование, выполняли обязанности землемера.) Один его перевод грамоты от 11 сентября 1811 г.[956]

Иоан Кешку, столник. Одна его выверка перевода грамоты от 8 июня 1811 г.[957]

Исая Бэлэшеску. Известны две его выверки переводов, которые он сделал в 1811 г.[958]

Тома, инженер. Известны четыре его перевода. Самый ранний - от 8 мая 1811 г.[959] Второй - от 18 мая 1811 г.[960] Третий перевод, от 1813 г., примечате-

---

[943] Ibidem, p. 62.
[944] Ghibănescu Gh., Surete şi izvoade, vol. XXIII, p. 191.
[945] DRH A, vol. I, p. 272.
[946] Ibidem, p. 146.
[947] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIII, p. 135.
[948] DIR A, veac. XVII, vol. II, p. 54.
[949] Ibidem, veac. XIV-XV, vol. I, p. 170-171.
[950] Boga T. *Documente basarabene*, vol. XV, p. 2.
[951] AB. 1937, N 1-4, p. 127.
[952] ANRM. F. 200, inv. I.
[953] DRH A, vol. I, p. 297.
[954] Ibidem, vol. II, p. 171.
[955] МЭФ, т. 1, с. 20.
[956] Iorga N., *Studii*, vol. XI. Buc., 1906, p. 51.
[957] *Труды*..., т. II, с. 321-322.
[958] ANRM. F. 220, оп. I.
[959] DRH A, vol. II, p. 4. 31.

лен тем, что сделан в Кишиневе[961]. Четвертый - от 14 января 1817 г. - переводчик подписывает «Тома Панипопол, инженер»[962]. Мы склонны считать, что здесь речь идет об одной и той же личности.

Иоан, архимандрит, старец монастырей Секул и Нямц.

Известны четыре его выверки переводов грамот, которые он сделал в 1812 г. вместе с митрополитом Вениамином Костаке[963].

Вениамин, митрополит. Четыре выверки переводов грамот он сделал в 1812 г. вместе с Иоаном, старцем монастырей Секул и Нямц[964].

Тоадер Бухуш. Один его перевод грамоты относится к 1812 г.[965]

Ион Янкул, «тэлмач от вистерии». Известен один его перевод от 9 января 1813 г.[966]

Константин Тэутул, логофет дивана. Один его перевод грамоты от 25 ноября 1813 г.[967]

Василе Сырбу, инженер. Одна его выверка перевода грамоты сделана в 1813 г.[968]

Константин Сыркул, логофет дивана. Один его перевод грамоты от 19 марта 1814 г[969]

Павел Панат. Один его перевод грамоты от 2 мая 1814 г.[970]

Василе Дану. Известны две его выверки переводов. Первая - от 3 сентября 1814 г.,[971] вторая - от 1819 г.[972]

Сильвестру, архимандрит монастырей Секул и Нямц. Одна его выверка перевода грамоты от 10 сентября 1814 г.[973]

Георге Радоевич, даскал. Известны три его перевода грамот. Первый - от 1815 г.[974], второй—от 10 января 1817 г.[975] и третий - от мая 1817 г.[976]

Николай Мандря. Один его перевод грамоты от 1 декабря 1816 г.[977]

Думитру Филипеску, великий логофет. Одна его выверка перевода относится к 1816 г[978]

---

[960] Boga T. *Documente basarabene*, vol. V, p. 14-15.
[961] DIR A, veac. XIV-XV, vol. I, p. 567-568.
[962] Ibidem, veac. XV, vol. II, p. 305.
[963] Boga T. *Documente basarabene*, vol. VII, p. 34.
[964] DRH A, vol. I, p. 139, 149; vol. II, p. 84, 168.
[965] Ibidem.
[966] Ibidem, vol. II, p. 236.
[967] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. IX, p. 161-162.
[968] DIR A, veac, XVII, vol. II, p. 222.
[969] Chibănescu Gh. *Ispisoace*..., vol. I, part. I, p. 30-31.
[970] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIII. p. 156. Об этом же переводе см.: DIRA vol. I p. 276.
[971] DRH A, vol. II, p. 389.
[972] ANRM. F. 220, оп. I.
[973] МЭФ, т. I, с. 181 - 183.
[974] DRH A, vol. II, p. 84.
[975] DIR A, veac. XV, vol. II, p. 204.
[976] Ibidem, veac. XVI, vol. I, p. 144-145.
[977] Ibidem, veac. XVII, vol. V, p. 211-213.
[978] Iorga N., *Studii,* vol. IX. Buc., 1905, p. 52.

Василий Зотов (Зота), переводчик департамента иностранных дел Молдавского княжества. Нам известны четыре его превода грамот. Самый ранний - от 21 августа 1816 г.[979], самый поздний - от 19 марта 1824 г.[980]

Ион Стрэч. Одна его выверка перевода грамоты от 3 июня 1816 г.[981]

Енаке Панаюполо, постельник. Один его перевод грамоты, который 7 марта 1817 г. выверяет известный переводчик П. Дебрич[982].

Теодор Мавродин. Одна его выверка перевода грамоты от 3 июня 1817 г.[983]

Тоадер Гашпар, дьяк. Один его перевод от 12 июля 1817 г.[984]

Арсение, «иеромонах от скита Парпаница». Известен один его перевод от 3 апреля 1817 г.[985]

Иоан Тэутул. Один его перевод от 9 апреля 1819 г.[986]

Тома Петришкан, секретарь Верховного совета Бессарабии. Один его перевод от 26 июня 1819 г.[987]

Скорцескул, секретарь. Известна одна его выверка перевода грамоты от 8 мая 1819 г.[988]

Андронаки Донич, великий ворник (боярин, ведавший внутренними делами государства и обеспечивающий охрану господарского двора). Известна одна его выверка перевода грамоты от 1819 г.[989], а также один его перевод грамоты от 1819 г.[990]

Штефанаки Бошэнеску, бан. Одна его выверка перевода грамоты от 1819 г., которую он сделал вместе с Андронакием Доничем[991].

Иордаки Стамати, питар (боярский чин Молдавского дивана, ответственный за пекарню молдавского двора). Один его перевод от 19 мая 1820 г.[992]

Александру, «даскал от села Сэминешты Фэлчиуского цинута». Нам известно упоминание об одном его переводе грамоты, который датирован нами приблизительно (конец XVIII—начало XIX в.)[993].

Георгий Булгарюл, священник. Один его перевод первой половины XIX в.[994].

Фома Георге, даскал. Один его перевод начала XIX в.[995]

Тоадер, «даскал от Хырлэу». Известны четыре его перевода без даты.

---

[979] DIR A, veac. XIV-XV, vol. I, p. 170-171.
[980] *Труды*..., т. I. с. 171 - 172.
[981] DRH A, vol. II, p. 139.
[982] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 207.
[983] Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade*, vol. XXIII. p. 215.
[984] DIR A, veac. XVI, vol. I, p. 207.
[985] Ibidem, veac. XVII. vol. IV, p. 122.
[986] Ibidem, vol. I, p. 52.
[987] CDM, vol. I, p. 376, nr. 1665.
[988] МЭФ, т. I, с. 37.
[989] Там же, с. 58-59.
[990] Там же, с. 181-183.
[991] ANRM. F. 220, оп. I.
[992] МЭФ, т. I, с. 181-183.
[993] DRHA, vol. II. p. 307
[994] Ghibănescu Gh. *Ispisoase*.... vol. I, part. I, p. 92.
[995] МЭФ, т. I, с. 369-370.

Один из них датируется авторским коллективом DIR A XIX в.[996], остальные три перевода опубликовал Г. Гибэнеску без попыток их датировать[997].

Ниже приводим табл. 1, которая показывает количество церковных и светских лиц в составе переводчиков славянских текстов.

Период	Количество переводчиков	Из них церковные чины		Всего Церковных лиц	Из них светские лица		Всего светских лиц
		высшие*	низшие и средние**		высших сословий***	низших и средних чинов и сословий****	
Вторая половина XVII в.	12	2	3	5	4	3	7
Первая половина XVIII в.	25	3	6	9	2	14	16
Вторая половина XVIII в.	72	6	25	31	4	37	41
1801-1820 гг.	48	4	2	6	10	32	42
Итого	157	15	36	51	20	86	106

* Сюда мы включили митрополитов, епископов, игуменов, архимандритов и старцев.

** Это монахи, священники и др.

*** Это логофеты, постельники и остальные представители высших государственных: чинов и боярства.

**** Это переводчики, дьяки, урикары, даскалы, грамматики, писари и другие, а также лица, которые не поставили рядом со своей подписью никакого титула.

Приводим табл. 2, наглядно показывающую, какое количество переводчиков переводили тексты светского характера, какое - церковного, а сколько — те и другие.

Период	Всего переводчиков текстов		
	светских*	религиозных**	светских и церковных
XVII в.	6	7	1
Первая половина XVIII в.	20	2	—
Вторая половина XVIII в.	62	10	1
1801—1820 гг.	48	—	—
Итого	136	19	2

* К светским текстам мы относим славяно-молдавские грамоты и записи, славяно-молдавские летописи, хронографы и др.

** Церковные тексты: Библия, служебники и вся остальная религиозная литература.

[996] Ciobanu Şt. *Documente din Basarabia*. Chişinău, 1928, p. 184.

[997] DIRA, veac. XVII, vol. V, p. 89.

За период с XVII по начало XIX в. (до 1820 г.) по одному переводу сделали 115 человек, от двух до пяти переводов – 28 человек, от 6 до 20 переводов - 6 человек и более 20 переводов - 8 человек.

Безусловно, нельзя приравнивать перевод грамоты или другого небольшого текста к переводу церковной или другой рукописной книги, но этот аспект нами не учитывался.

Приводим список людей, владевших славянским языком (середина XVII — начало XIX в.)

Иванко. В 1643 г. переписал «Литургию» на славянском языке в Радовской епископии[998].

Василе, пан. Надпись на славянском языке сделана им в 1653 г. на славянской рукописной книге. Видимо, прочитал ее[999].

? — «иеромонах, клисиарх от Путна». Надпись неизвестного лица на славянском языке на рукописном минее XV в. на славянском языке. Видимо, прочитал ее[1000].

Вениамин, иеромонах Нямецкого монастыря. В 1682 г. прочел церковную книгу на славянском языке[1001].

Еремия, поп из Ясс (XVII в.). Дарит псалтырь XV в. Каракальскому монастырю на Афоне, о чём гласит его дарственная надпись на рукописи на славянском языке[1002].

Пахомий, епископ Романский (1707—1717 гг.). Прочитал «Повесть о Варлааме и Иоасафе» на славянском языке[1003], а также рукописный церковный сборник XV в. Сохранилась его собственноручная надпись на этой книге[1004].

Анфим, игумен. Его надпись от 1712 г. на румынском языке на церковной книге на славянском языке[1005].

Ефрем, иеродиакон Нямецкого монастыря. Прочел в 1713— 1714 гг. церковную книгу на славянском языке. На ней его собственноручная надпись на славянском языке[1006]. На другой церковной рукописной книге на славянском языке 20 декабря 1713 г. он писал: «Сию книга рекомаа Васил Ге Нови прочитох аз смерен иеродиакон Ефрем...»[1007]

---

998 Ghibănescu Gh., *Surete şi izvoade,* vol. XX, p. 9—10. 130—132.

999 Panaitescu P. P., *Manuscrisele slave*, vol. I, p. 256.

1000 Turdeanu E., *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, vol. V. Buc., 1943, p. 116.

1001 Ibidem, p. 117.

1002 Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 697.

1003 Chilandarec S., *Rucopisy a starotiscy Chilandarsce*, in *Vestnik krakovske spolecnosti nauk. Trida filosofiko-historicko-jazykozpytna rocnic*, 1896. Praha. 1897, c. 39, N 123.

1004 Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...,* с. 695.

1005 Panaitescu P. P., *Manuscrise slave...*, vol. I, p. 195.

1006 Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 804.

1007 Там же, с. 698.

Гедион, иеромонах Бисериканского монастыря. Его надпись от 1713 г. на славянском языке на церковной книге[1008].

Георгий, епископ Романский (1718—1723). Ему принадлежала церковная рукописная книга XV в. на славянском языке. На ней сохранилась и его надпись[1009].

Филарет, иеродиакон Нямецкого монастыря. Его надпись 1722 г. на румынском языке на рукописной книге на славянском языке. Видимо, прочитал ее [1010].

Константин Владулович, логофет дивана, из Филипешт. Сохранилась его надпись 1724 г. на славянском языке на славянской рукописи[1011].

Моисей, митрополит Сучавский (1730—1731). Ему принадлежала славянская минея XV в. Есть надпись на славянском языке на ней[1012].

Лазарь, иеромонах Нямецкого монастыря. В 1734 г. прочитал на славянском языке церковную рукописную книгу[1013]. На переплете славянского рукописного Евангелия находим его надпись на румынском языке, в которой он призывает читателей прочитать его (конец первой половины XVIII в.)[1014]. В феврале 1753 г.. на другой церковной книге на славянском языке в своей надписи, сделанной на румынском языке, он указывает: «Эту книгу, которая называется «Василий Новый», прочитал я, смиренный иеромонах Лазар...»[1015]

Иорест, иеродиакон (1743). На минее XV в. обнаружены его надписи на славянском языке. В одной надписи он указывает, что является учеником иеромонаха Макария в дни митрополита Никифора[1016].

Николай, иеромонах. В 1779 г. он переписал церковную книгу на славянском языке[1017].

Онуфрий, скимонах Воронского монастыря. В 1779 г. переписал вместе с иеромонахом Николаем церковную книгу на славянском языке[1018].

Софроний, Нямецкий монастырь. В 1780 г. вместе со Спиридоном переписал церковный сборник на славянском языке[1019].

Спиридон, Нямецкий монастырь. В 1780 г. вместе с Софро нием переписал церковный сборник[1020].

Касиян, монах Нямецкого монастыря. В 1795 г. составил «Грамматику

[1008] Panaitescu P. P., *Manuscrise slave...*, vol. I, p. 161.
[1009] Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 845.
[1010] Panaitescu P. P., *Manuscrise slave...*, vol. I, p. 188.
[1011] Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 727.
[1012] CMR, vol. I, p. 398.
[1013] Леонид, архимандрит, *Славяно-сербские книгохранилища на святой горе*, в *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университе*т, т. I. М., 1875, с. 80.
[1014] Яцимирский А. И. ,*Славянские и русские рукописи*, с. 788.
[1015] Там же, с. 651.
[1016] Panaitescu P. P., *Manuscrise slave...*, vol. I, p. 161.
[1017] Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 686.
[1018] Panaitescu P. P., *Manuscrise slave...*, vol. I, p. 251.
[1019] Ibidem p. 252.
[1020] Ibidem, p. 250.

славянского языка», которая впоследствии оказалась в Хиландарском монастыре на Афоне[1021].

Иларион, монах Нямецкого монастыря (XVIII в.). Сохранилась его надпись на славянском языке на церковной книге[1022].

Иоаникий, игумен (XVIII в.). Видимо, ему принадлежала рукописная книга на славянском языке. Есть его надпись на этой книге[1023].

Андрей, дьякон (XVIII в.). Ему принадлежала, видимо, рукописная книга XV в. на славянском языке. Сохранилась его надпись на этой книге[1024].

Варлаам, монах (XVIII в.). Его надпись на «Триоде» XVI в. на славянском языке. Очевидно, книга принадлежала ему[1025].

Николай (XVIII в.). Его надпись на славянском языке на рукописи 1704 г., состоящей из двух разделов: славяно-румынского словаря и славянской грамматики[1026].

Глигораш, пан (XVIII в.). Он указывает в своей надписи на церковном сборнике XVI в., что прочел эту рукопись[1027].

Вениамин, иеромонах Сучевицкого монастыря (XVIII в.). Его надпись на славянском языке на славянской книге церковного содержания. Видимо, прочитал ее[1028].

Самоил, дьякон (XVIII в.). Его надпись на славянском языке на одной славянской рукописной книге XVII в. Видимо, прочитал ее[1029].

Ионицэ (XVIII в.). Его надпись и подпись на славянском языке на рукописной книге XVII в.[1030]

Иоан, скимонах Воронского монастыря. В 1808 г. сделал надпись на славянском языке на иконе[1031].

На основе данного списка также определим количество церковных и количество светских лиц, знавших славянский язык. Итак, из 30 человек церковных - 25, а светских - 5. Из них: среди первых 14 - представители высших чинов, 11 - средних и низших; среди вторых - 3 человека из высшего сословия и 2 из среднего и низшего.

Анализ этих двух списков показывает, что из 190* человек, знающих сла-

---

[1021] Ibidem.
[1022] Chilandares S., *Rucopisy a starotisky Chilandarske*, c. 80, N 423, S.a., S. 1.
[1023] Яцимирский А. И., *Славянские и русские рукописи...*, с. 700.
[1024] Там же, с. 665.
[1025] Там же.
[1026] Там же, с. 397.
[1027] CMR, vol. II, p. 12.
[1028] Mihail P., Mihail Z., *Manuscrise slave în colecţii din Moldova*, în *Romanoslavica,* XVIII. Bucureşti, 1972, p. 289.
[1029] Ibidem, p. 301.
[1030] Ibidem.
[1031] Iorga N., *Studii*, vol. XVI. Buc., 1909, p. 265.

* 187 человек указаны в списках, а 3 человека – это Григоре Уреке, Мирон Костин, Дмитрий Кантемир, владевшие славянским языком в совершенстве.

вянский язык, 76 (40%) являются церковными чинами (29 человек, или 15% – высшее духовенство и 47, или 25%, рядовое и среднее духовенство), а 114 человек (60%) – светские лица (из них 26 человек, или 13,7%, – представители высших светских чинов, а 88 человек, или 46,3%, – низшего и среднего сословия), т. е. подавляющее большинство переводчиков – это светские лица.

Приведенные данные убедительно показывают, что в рассматриваемый период славянский язык имел достаточно широкое распространение в Молдавии, будучи постоянно необходимым в повседневной практике. Влияние и воздействие славянского языка, знаний памятников культуры на развитие румынского языка и культуры этого времени происходило через посредство людей, усвоивших славянский язык, оказывая влияние на формирование молдавской культуры. Благодаря знанию славянского языка они приобщались к достижениям науки и культуры соседних славянских народов. Эти люди являлись самыми образованными самыми передовыми представителями своего времени, активными творцами культуры.

В итоге можно сказать, что славянская грамотность была распространена в Молдавии на всем протяжении второй половины XVII – начала XIX в., т. е. в период после появления и утверждения письменности на румынском языке, постоянно играя активную роль во всех сферах практической и культурной деятельности Молдавского княжества.

IV. DIMITRIE CANTEMIR ŞI ANTURAJUL SĂU

16. DIMITRIE CANTEMIR'S REIGN – THE CROSSROAD OF MOLDOVAN HISTORY

Beginning with the reign of Alexandru the Good, especially from Stephen the Great and Peter Aron in political relations between the Country of Moldova and the Ottoman Empire have gradually shaped two tendencies of approach: the first – resisting to armed incursions and second – accepting the tribute payment as a ransom of peace[1032].

In the reign of Stephen the Great especially after the fall of Chilia and Akkerman (1484), Moldova started to pass from the armed resistance to the acceptance of tributary relations with the Ottoman Empire and inclusion of Moldova in the so-called "House of Peace"[1033] – sultan's policy of dealing with conquered peoples or those who were in vassalage relations with the Sublime Porte, which represented the acceptance of compromise by both parties. Under these conditions the Ottoman Empire was receiving annual tribute and gifts, meanwhile Moldova continued to keep high degree of autonomy and discretion in internal and external affairs, and Sultan's non-interference in the activity of local rulers.

Under Stephen's The Great descendants on the Moldavian throne - Bogdan III, Stephen the Young, Peter Raresh, the latter until the end of his first reign, largely maintained the same relations with the Ottoman Empire, although from one reign to another, or during one and the same reign tribute payments hat a continuous upward trend. Therefore our chroniclers believed that early period Ottoman domination in Moldova comes from the reign of Bogdan III[1034], political move that was blessed by Stephen the Great[1035]. However, new sultans always grew-up their demands on the range of duties, which Moldova had to execute. It is known that Petru Raresh tried to curb this process of Moldova's dependency towards the Ottoman Empire by force of arms in 1538, but suffered failure. Even though Petru Raresh manages to regain from sultan a second reign in Moldova (1541-1546), in reigns of his sons Ilie and Bogdan, in that of Alexander Lapushneanu and other rulers who followed him, Moldova returned to its former status of vassal country. But this time the vassalage conditions were more severe.

[1032] The Act of June 5, 1456 by which "Peter (Aaron) voievode along with the royal council decide to accept temporarily ... the giving of two thousand Hungarian zlotys required by the the Turks..." (*Documenta Romaniae Historica,. A Moldova*, vol. II, Bucureşti, 1976, p. 85-87, doc. 58).

[1033] Gorovei Ştefan S., Szekely Maria Magdalena, *Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ştefan cel Mare*, Mănăstirea Putna, 2005, p. 238-248.

[1034] Ureche Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Ed. de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1955, p.126.

[1035] *Ibidem,* p. 112.

Another attempt to shake off the Ottoman domination by force of arms was made by Ioan Voda the Terrible, which failed too. This failure resulted in further tightening of Moldova's status: transition from choosing of rulers to their appointment by sultan, more and more was accentuated negative impact upon the rights of Moldovan rulers, were increasing commendations and more often is observed ottoman interference in the affairs of the country.

Thus for a period of over two centuries Moldova Countries rulers, in dealing with the Ottoman Empire, oscillated between compromise and acceptance of vassal country status, on the one hand, and regularly attempted to reject foreign domination and to shake it through the armed resistance, on the other hand. In these attempts to regain full independence of the country, each ruler was always looking for reliable allies' support, which, however, was often insignificant and did not help Moldova to succeed in this strive.

During seventeenth century Moldovan rulers had mostly reconciled this state of affairs in their relations with the Ottoman Empire, although, through diplomatic channels of great secrecy, they periodically tried to enter into certain Anti-Ottoman alliance, and to find the strongest allies between those who were manifested themselves at the European political arena of those times. For instance, at the border of XVI-XVII centuries, under the rulers of Movilesti dynasty, the balance of allies search bowed towards Poland, and in the reign another ruler - George Stephen (1643-1658), was made an attempt to change the political vector towards Russia, that resulted in a treaty, according to which the Country of Moldova would pass under the obedience of Tsar Alexei Mikhailovich[1036]; and Constantin Cantemir tried to get closer to Habsburg Empire, and concluded a treaty on alliance[1037] with Leopold I, Emperor of Austria. Both George Stephen's and Constantine Cantemir's requests clearly denote that Moldovan rulers were constantly searching political solutions for shaking of the Ottoman domination, but this goal could be achieved only by certain compromises and even failures the new patrons stipulated in these documents benefice.

The Sublime Porte, in its turn, seeks to curb such attempts, and actually no longer fulfilled taken once duties to defend Moldova of foreign invasions. An example in this regard can be Polish large army's entering in Moldova that took place in1653 and 1686, or tacit approval of Tartar incursions. Seldom, the Porte threatened Moldova of transforming it into pashalik.

Searching of a reliable alliance took place on constantly changing European political background. Towards the last decades of XVIIth - beginning of XVIIIth century there is also observed a decline of once great European powers such as Poland in north and Ottoman Empire in south. This process was followed by frequent military defeats and even territorial losses, which incurred for the benefit of neighbouring powers. Instead, during the same period, there were rising other European powers, which were in closer or more distant neighbourhood of Moldova. Such power was the Habsburg Empire, on the one hand which gained new territories as the result of confrontation with

---

[1036] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-XVIII в.* Документы и материалы в трех томах. Том. II (1633-1673), Москва, 1968, p. 273, d. 89; p. 286, d. 93.

[1037] *Moldova în contextul relaţiilor politice internaţionale 1387-1856*. Tratate, Chişinău, 1992, p. 245-246, d. 127.

the Ottoman Empire: we mean here Transylvania, which passed under Habsburg rule in 1699. And Russia, on the other hand, that also, especially under Peter the Great, succeeded in obtaining a series of victories in the Northern War, and found her window to Europe from the Baltic by obtaining of a great victory over Charles XII at Poltava. All these political metamorphoses which were highly dynamic throughout Central and Eastern Europe and even in close proximity of the Romanian Principalities, of Moldova in particular, for centuries were carried out under conditions of political rivalries amongst the princes of Moldavia and Wallachia. By this period the rivalry between Constantin Cantemir and Cantacuzino became more acute. The same conflictual situation happened in his relations with Constantin Brancoveanu from Wallachia, which has continued in first reign of Antioch Cantemir (1696-1700), eldest son of Constantine Cantemir. These events undermined their endeavor to obtain a more favorable position in relations with Ottoman Empire.

In addition to that, due to being involved in permanent wars, the Ottoman Empire's requirements of material and human resources from vassal countries, was constantly growing. Young Dimitrie Cantemir, born in 1673/1674, as he confesses in "Vita Constantin Cantemir", was involved by his father to discussions that took place at the royal court, and from adolescence witnessed even making of political decisions in dealing with neighboring powers. Being a very intelligent person, he gradually gets to know all the complexity of Moldova's situation, the events that were taking place in this part of Europe, relationships and responsibilities that Moldova had to provide with sultan.

He saw and actually experienced that his father Constantin Cantemir, who understood the difficult situation in which his country was under Ottoman rule, never accepted that Moldova should pass on Poland's side in the Polish-Ottoman rivalry, preferring, rather to accept the few autonomy which Moldova still preserved in its relations with Sublime Porte.

As was noted above it does not mean that Constantin Cantemir did not search for other solutions in order to liberate Moldova from the Ottoman rule, directing his attention to the Habsburg Empire. But, as we know, the treaty of alliance with the Habsburgs from 1690 remained on paper, having no political results. Basically, the brother of Dimitrie Cantemir, Antiochus continued broadly the same policy in relations with the Ottoman Empire, the Wallachia and Moscovite Russia, etc.

The long stay in Istanbul, determined young Dimitrie Cantemir for acknowledgement of both Ottoman Court's and Empire's realities. It is known that under these circumstances, Romanian princes, Constantin Brancoveanu in particular was seeking to rise on Moldovan chair people "of his own", and even hoped to become both countries' ruler. Cantemir brothers Antioch and Dimitrie, at the same time, were aware of the idea of mastering both Romanian countries. Rivalries among the two royal houses had worsened in 1699, when D. Cantemir had married the daughter of former Wallachian ruler Serban Cantacuzino - Casandra. Understanding that such matrimonial alliance would make Dimitrie almost equal with other rivals who pretend for the chair of the country, Constantin Brincoveanu was looking to frustrate this marriage by all means.

Eventually, in an atmosphere full of great events and twists at border of XVII-XVIII century, the two Romanian countries, Moldova in particular, highly reached general pauperization. It is noticed by Cantemir in his famous book "Descriptio Moldaviae", but also by Moldavian and Wallachian chroniclers, eyewitnesses at these events.

In these circumstances, when it seemed that Dimitrie Cantemir was reconciled with the thought that Moldova will be in his older brother Antioch's charge, and he will remain the capital of the Empire preferring to handle scholarly scientific activities, being guided by his famous teacher Jeremiah Cacavela Dimitrie wrote and published in 1698 in Jassy his famous treatise "Divan or a quarrel of a wise with the world ...", which we've tried to appreciate as a true European models of doctoral thesis since. Dimitrie, of course, wanted to live a quiet life since building a true palace in Istanbul, he was taking care of the welfare and peace of his family or there were born his children Maria, Smaragda, Matei, Constantine[1038]. It's also true that Dimitrie Cantemir still preserved aspirations, to get Wallachian throne, especially because Constantin Brincoveanu seized some of Serban Cantacuzino's possessions, which had to remain as Cassandra's dowry, wife of Dimitrie Cantemir. Thus, tensions between Constantin Brancoveanu, on the one hand and Cantemir brothers on the other hand, continued.

Both sides were not really interested in these strained relations, and as a result of secret negotiations, the 1703-1704 between Dimitrie Cantemir and man of trust Brincoveanu - Toma C. Cantacuzino[1039], the parties reached an understand that in order to end these rivalries harmful to both sides, Constantin Brincoveanu was obliged to return Cassandra's dowry in the form of money amounts and Dimitrie Cantemir had not claim to the throne of Wallachia. Each party undertakes the responsibility to make no intrigues against each other in the Porte[1040].

This pacification, as well as parties mined should occur and be maintained immediately, as both Moldova and Wallachia have to face a single enemy and feared master - Ottoman Empire. Both countries, in principle, pursued the same goal - shaking of foreign domination. For the realization of this goal, the sides had to maintain good relations, to enter into a wider Anti-Ottoman alliance. After this event Dimitrie Cantemir was looking over his affairs in Istanbul, carefully observed everything that was done in those days in the Empire, trying to support his brother in his efforts to regain the chair of Moldavia.

Of course, in a time-limited communicationwe are unable, but neither aim to show other events that occurred at European level with direct involvement of the Sublime Porte, and of Dimitrie in person , but it seemed he defined had given up the idea of gaining the throne of Moldavia and even that of Wallachia. Of course we can not overlook the fact that in these years Dimitrie Cantemir, in addition to his scholarly activities continued to remain a very active person in Ottoman capital, maintaining relationships with senior officials from the Ottoman Court and with foreign diplomats in Istanbul.

[1038] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Descendenţii lui Dimitrie Cantemir*, in *Dinastia Cantemireştilor sec. XVII-XVIII*. Coord. Acad. Andrei Eşanu, Chişinău, 2008, p. 462-485.

[1039] Ţvircun Victor, *Viaţa şi activitatea contelui Toma Cantacuzino*, Chişinău, 2005, p. 10-11.

[1040] *Ibidem*, p. 11-12.

State of affairs of Dimitrie Cantemir's life changed suddenly in 1710 under the conditions when increased the rivalry between the Ottoman Empire and Russia of Peter the Great. The staying of Charles XII camp near the city Bender and more obvious intentions of Russia to strengthen its position in North Sea Ottoman-Habsburg rivalry background and state increasingly uncertain in another boundary of the Ottoman Empire further strained relations in this part of Europe. These tensions led to the outbreak of the Russo-Ottoman war respective declarations were made in late 1710, but the main events were held in the spring-summer of 1711.

Under these conditions the Sultan and his entourage looked hurriedly to install someone of trust on the Moldovan chair. As far as one can see, due to these terms Dimitrie Cantemir began to act with more decisiveness. Through senior officials from the Ottoman Court, the Crimean Khan in particular[1041], he was transmitting signals that could offer his services as Sultan's devoted servil. Without offering details we will show only that Sultan's decision of raising Dimitrie Cantemir to Moldovan chair in the detriment of Nicolae Mavrocordat was an unprecedented rush (or were omitted all lengthy ceremonies at the Ottoman court and were not required rich gifts that was mandatory for the new ruler to give to Sultan and senior officials from the Porte), and by the end of 1710 Dimitrie Cantemir was already in Iasi Moldova's capital.

This new ruler had to prepare the ground and reserves in case of Russian-Ottoman military operations deployment in close proximity to Ottoman territories, or even on the territory of the Country of Moldova, and to seek to apprehend Constantin Brancoveanu and get him to Istanbul by all means, because he maintained secret relations with the Tsar of Russia. Although Sultan insisted more than once that the new prince of Moldavia should have make steps for arresting of Wallachian ruler, but Cantemir did not rush nor was going to do it. Thus he respected Moldo-Wallachian agreements made through Thomas Cantacuzino in 1703 - 1704[1042].

In the specialized literature has been written a lot and historians continue to manifest an increased interest for the brief reign of Dimitrie Cantemir in Moldova, being expressed the most different views. Especially, those refer to the assessing of Dimitrie Cantemir's role as a prince and political figure in taking political decisions of great responsibility in the spring and summer of 1711. However, Dimitrie Cantemir became a ruler and faced a cardinal problem. He had to choose in straight in difficult terms between crescent and the cross. Of course Cantemir would have do this step in extreme emergency conditions or events were carrying fast, because since the late winter and early spring 1711, several units of the Russian army took their pass the theater of Nordic War to the Black Sea and the Danube.

[1041] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Urcarea în scaun şi primele acţiuni de politică internă şi externă*, in *Dinastia Cantemireştilor sec. XVII-XVIII*. Coord. Acad. Andrei Eşanu, Chişinău, 2008, p. 195-196. Haidarlî Dan, *Dimitrie Cantemir şi Devlet Ghirai al II-lea*, in Haidarlî Dan, *Relaţiile politice moldo-tătare (1699-1739)*, Chişinău, 2009, p. 26-38.

[1042] However, thereafter Constantin Brancoveanu regularly conveyed to D. Cantemir in Istanbul annual amounts, on which they had agreed. After Moldovan prince's fleeing in Russia, Sultan learned about those transfers, and required Antioch to return the money to Ottoman treasury (Цвиркун Виктор, *Димитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с.32-33)

Dimitrie Cantemir found in Moldova a situation in which opinions regarding country's political behavior were different. We know for example, that a group of boyars militated for a prudent and realistic politics of expectation, while another one, that actually stood for Dimitrie Cantemir's side, considered that a turning point for radical change of Moldova's situation and its political status has come. Dimitrie Cantemir in person took that risk on himself. He believed that Russia could become a decisive factor in the victory over the apparent decline of the Ottoman Empire, and could save Moldova from the long foreign rule. There were many discussions concerning political decisions of Dimitrie Cantemir to shift to the side of Tsar, claiming perhaps correctly, that it was a foolish move, wrong, not calculated, etc., and that this action actually stood at the head of upcoming dramatic events in the history of Moldavia, which led to the dismantling of this country in 1812 by annexing Bessarabia to Russia.

Dimitrie Cantemir.
I.F. Zubov engraving, 1712

As for us, we share the point view that whether D. Cantemir had or hadn't taken this decision regarding Moldova's relations with Russian Empire, the latter, especially starting from the reign of Peter I, had intended not only to break the so-called window to Europe through the Baltic Sea, but also to expand its dominions in Southeast Europe, in North-Pontic shores, Caucasus and the Caspian Sea basin, with further strategic orientation towards the Balkans and Constantinople. As for the Cantemir, he hoped that Peter I will gain a great victory over the Ottoman Empire in 1711 and believed with all his being that Christians will gain this victory. In order to achieve this goal Cantemir had staked everything: life, family, wealth, royal chair, former comfortable silence from Istanbul, etc.

After us D. Cantemir did that, not because of a hope to achieve those set both by his father's treaty with the Habsburgs, and by the diploma of Peter I - to become hereditary royal dynasty of Moldavia. The primary was a goal to obtain liberty and independence of his homeland. He took this step especially in order to see his country which reached high economic and political decay, free and prosperous. Cantemir hoped to see his homeland evaluated in accordance with models of governance and economic development of several European countries, models that he got to know after a range of books brought to him from the West. Cantemir believed, or at least according to his view the political situation of that times, that according to the di-

ploma of Lutsk (which also was seriously analyzed by many researchers from both Romania and Moldova, to mention studies of P.P. Panaitescu[1043], Andrei Pippidi[1044], Ion Eremia[1045], Dumitru Grama[1046] etc.) that Moldova will become an independent country, will regain its lost territories near by the Black Sea, and will have a guarantor and protector in person of Tsar Peter the Great and the Russian Empire - Orthodox Christian country in breakthrough . Moreover, the idea that Russia had a growing perspective of European power was expressed by Dimitrie Cantemir in his work "Study on the nature of monarchies".

Regarding the authorship of Lutsk Diploma[1047], we can say that there were also expressed several opinions among the most important are two: the one first - that it had been drawn up by Tsar's entourage and imposed to Dimitrie Cantemir; the second one – that Moldovan prince himself drew up the majority of the Diploma's items, ensuring that they will be as favourable for his country as possible. Sharing the latter opinion, we'd expressed and argued it in some publications[1048].

Unfortunately, the Prut campaign has turned into a complete failure, being even close to a fatal outcome, because the Tsar and his entourage, as well as Dimitrie Cantemir could have got in the hands of the Ottomans, while the Country of Moldova could have been transformed into pashalik. Undeniably, the events of the spring and summer of 1711 had, in spite of all expectations, the heaviest consequences for Moldova, which was not only looted and terribly exiled[1049] by the loss of Hotin fortress and its surroundings[1050], but also was on the verge of being transformed into an Ottoman province.

The brief reign of Dimitrie Cantemir in the Country of Moldova was a real crossroad of its history which could bring much craved liberty. Unfortunately short reign from 1710-1711 marked by the Prut campaign of Peter the Great led to a even greater aggravation of Moldova's situation , which from now on for more than a century will be ruled by foreign princes, will continue to remain in the way of all evils.

[1043] Panaitescu, P. P., *Tratatul de alianţă dintre Moldova şi Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui*, in *Studii. Revistă de istorie*, Bucureşti, 1961, nr. 4, p. 897-914.

[1044] Pippidi, Andrei**,** *Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711*, in *Studii. Revistă de istorie, Bucureşti, Tom 26, 1973, nr. 5, p. 923-946.*

[1045]Eremia, Ion, *Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit şi realitate*, in *Dimitrie Cantemir, Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte.* Veröffentlichungen des Moldova-Instituts Leipzig, Band 3, Ed. Bochmann Klaus, Dumbrava Vasile, Leipziger Universitärsverlag, 2008, S. 57-79.

[1046] Grama, Dumitru, *Reflectarea unor aspecte ale suveranităţii statale a Moldovei în tratatul dintre Dimitrie Cantemir şi Petru I din 1711*, in *Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova*, V-VI, 2002-2003, Chişinău, 2004, p. 134-149.

[1047] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-XVIII в.* Документы и материалы в трех томах. Том. II (1633-1673), Москва, 1968, с. 327-331, д. 113.

[1048] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Tratatul de alianţă cu Rusia (Luţk, aprilie 1711),* in *Dinastia Cantemireştilor sec. XVII-XVIII*. Coord. Acad. Andrei Eşanu, Chişinău, 2008, p.203-207.

[1049] Axinte Uricariul. *Letopiseţul Ţării Moldovei (1711-1715).* Studiu introductiv, notă asupra ediţiei, îngrijirea textului, glosar, indice de nume de Andrei Eşanu, membru corespondent al A.Ş.M. şi Valentina Eşanu, ed. Civitas, 1999, p. 47-80.

[1050] Ibidem, p. 99-105.

17. ДИМИТРИЕ КАНТЕМИР И ЕВРОПЕЙСКАЯ КНИЖНАЯ КУЛЬТУРА

Димитрие Кантемир (1673-1723), господарь Молдавии (1710-1711), выдающийся деятель европейской науки и культуры жил и творил в трудные для своей родины и румынского народа, в целом, период истории, когда Центральная и Юго-Восточная Европа находились под османском владычеством.

Несмотря на сложный жизненный путь Димитрие Кантемир оставил впечатляющие книжное научное наследие насчитывающее многие тысячи страниц в области истории, философии, литературы, музыки, географии и др. Изучение и издание его трудов, несмотря на усилия нескольких поколений кантемироведов в настоящее время далека от завершения[1051].

Хотя сформировался в средневековой нежели в духе нового времени культурной среде, благодаря своему отцу, молдавскому господарю Константину Кантемиру (1685-1693), который позаботился о воспитании своих сыновей, а так же его личным качествам, Димитрие получил прекрасное многостороннее образование. Долгое время в научной литературе недооценивались уровень и качество книжного воспитания Кантемира в молдавской среде, в столице княжества в юношеском возрасте. Однако, углубленное изучение научного наследия Кантемира показывают что будущий ученый имел возможность благодаря присутствию в Ясском коллегиуме представителей европейской образованности, среди которых греческие книжники Еремия Какавелла (домашний учитель), Якомис, Александр Маврокордато, Мелетий Артский, Хрисант Нотара, получить хорошее европейское воспитание и образование. К второй половине XVII-го века в Молдавии стало нормой на ряду со славянским и румынским, преподавание латинского, древнегреческого и новогреческого языков, известные по всей Европе как языки высокой образованности, науки и культуры.

Книжный и научный кругозор юного Кантемира еще более расширился в Константинопольской Патриаршеской Академии, где он продолжил учебу и где поддерживал широкие контакты с придворн ой османской интеллигенцией и европейскими дипломатами в турецкой столицы. Постепенно, по достижению зрелого возраста, он стал весьма образованным человеком.

Проявляя огромный интерес к знаниям и книгам, к трудам мыслителей древности и средневековья до его времени, в последствии, раскрылся полностью его талант блестящего ученого и политика, прекрасного знатока истории и цивилизации своего народа, географии, теологии и философии, европейской культуры в целом, исключительного знатока классических и восточных языков. Широкий научный кругозор, незаурядные умственные качества вскоре

[1051] В 1973 году когда научной общественностью отмечалось 300 летие со дня рождения Димитрия Кантемира была намечена подготовка многотомного издания его наследия которая до настоящего времени не завершено. Румынским ученым, под руководством Вирджила Кындя удалось издать из намеченных 9-и томов только 5. Однако, крупнейшие его труды пока не вошли в этой серии.

раскрылись когда Кантемир стал писать свои первые философские, литературные и нравоучительные труды.

До 1700 года под руководством своего наставника Еремии Какавеллы, а также во время учебы в Константинопольской Патриаршеской Академии молодой Димитрие Кантемир завершил несколько философских[1052] и теологических работ „***Compendiolum universae logices institutiones*”[1053]** (*Краткая всеобщая логика)*, **„*Sacrosanctae scientiae indepingibilis*”** *(Неописуемый образ священной науки*), **„*Metaphisica*”** *(Метафизика*) и ***«Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul»*** (*Диван или спор мудреца с миром или тяжба души с телом)*. Последний из названных трудов получил широкое распространение благодаря тому что был опубликован в Яссах в 1698 году на румынском с параллельным переводом на греческом языке. С греческого языка этот труд был переведен на арабский язык и стал широко известным в рукописной форме на Ближнем Востоке[1054].

Димитрие Кантемир.
Гравюра 1734 г. неизвестного художника

***«Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul»*[1055]** (*Диван или спор мудреца с миром или тяжба души с телом)* посвящен философским воззрениям голландского мыслителя Ван Гельмонта по сути является первой докторской диссертации по европейскому образцу в румынской научной культуре. Книга основана на широкий спектр источников не только христианской (православной, католической и протестанской) но и дохристианской, мусульманской литературе, в том числе разнообразный круг философских работ античных, средневековых и совре-

[1052] Bădărău Dan, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1964, 412 c.; Димитрий Кантемир. *Избранные философские произведения*, Кишинев, 2003, 360 с.

[1053] Cantemir Dimitrie, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*. Rad. De Dan Slușanschi, Bucureşti, 1995.

[1054] Cândea Virgil, *La diffusion de l'oeuvre deDimitrie Cantemir en Europe de sud-est et au Proche Orient,* în Revue de études sud-est européennes, 10, 1972, nr. 2, p. 345-361; Cândea Virgil, *Studiu Introductiv*, în Dimitrie Cantemir, Opere complete, vol. I, Bucureşti, 1974, p. 69-88.

[1055] Cantemir Dimitrie. *Divanul*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete,* vol. I, Bucureşti, 1974, 490 p.

менных ему, восточных и западных авторов составившие свои труды на латинском, румынском, греческом и персидском языках. Изучив круг источников использованных молдавским мыслителем для написания «*Дивана …*», известный румынский кантемировед академик Вирджил Кындя показывает что ему удалось идентифицировать на ряду с Библией присутствие мыслей и рассуждений из произведений Гомера и Гесиода, на ряду с Святыми Отцами христианской церкви философские идеи выдающихся мудрецов античности Платона, Аристотеля и Епиктета, католического богослова Пиера Берсюира и представителя Реформации Джакомо Акончио, униатов Иоганнеса Крелиа и Андрея Висоватия. В этом же труде Кантемир цитирует православные по своим убеждениям молдавских мыслителей Мирона Костина и митрополита Сучавского Досифея, которые разделяли те же философские убеждения с шиитским священнослужителем аль-Саади. Как замечает тот же автор, Кантемир ссылается с особой легкостью подлинного знатока на авторов принадлежащих к столь различным культурным горизонтам, философским и религиозным убеждениям, сумев найти собственные подходы и решения вечной проблемы человеческого существования о «споре мудреца с миром или души с телом»[1056].

Примерно в 1695-1700 годах Кантемир завершил трактат о турецкой музыке, к которому приложил 354 мелодий, под общем названием „***Kitâb-ü'ilm-il mûsikî' alâ vedjh-il hurûfât"***[1057] (*Книга науки о музыке составленной с помощью (арабских) букв)*. Будучи талантливым музыкантом и замечательным знатоком восточных музыкальных инструментов, Кантемир был широко известен в османских придворных кругах как прекрасный исполнитель этой музыки. Ряд произведений включенных в выше названом трактате представляют собой переработанные Кантемиром турецкий музыкальных фольклер, а остальные - сочинены самим молдавским книжником на восточный маниер. Для достижения этой цели он создал специальную буквенную (на основе арабского алфавита) нотную систему написания турецкой музыке. Рукопись Кантемира сохранилась до настоящего времени[1058] и тем самым были спасены от забвения многие средневековые народные творения турков. Благодаря этому труду Д. Кантемир вошел в историю как основатель и первый профессиональный композитор турецкой музыке[1059]. В XX веке музыкальное творчество Кантемира было переложено на европейскую нотную систему и нередко до настоящего времени исполняется камерными оркестрами.

[1056] Virgil Cândea, *Studiu introductiv* în: Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, Bucureşti, 1974, p. 27-36; Cândea Virgil, *Dimensiunea universală a operei lui Dimitrie Cantemir*, în Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Şincai", II, Târgu Mureş, 1999, p. 7-10.

[1057] Ghilaş Victor, *Dimitrie Cantemir în istoria culturii muzicale*, Chişinău, 2004, p. 40.

[1058] Библиотека Института туркологии в Истанбула, инв. № Y.2768.

[1059] См. подробнее Ghilaş Victor, *Dimitrie Cantemir în istoria culturii muzicale*, Chişinău, 2004, 280 c.

Димитрию Кантемиру принадлежит заслуга и написания первого романа в румынской литературе "***Istoria ieroglifică***"[1060] (*Иероглифическая история*), изданный в Яссах в 1705 году. В этом пространном произведении в аллегорическо-художественной форме автор отражает острое соперничество между господарскими дворами Молдавии в лице Кантемировского рода, с одной стороны, и Валахии в лице Брынковянского рода, с другой стороны. В частности писатель подвергает острой критике сатиризируя румынскую аристократию и ее нравов, предуведомляет падение ненавистной им Османской Империи и возвышены гуманистические добродетели философии, справедливости и истины. Этим произведением Д. Кантемир положил основы румынской беллетристики.

В 1711 году, после неудачного Прутского похода русского царя Петра I-го, Д. Кантемир был вынужден покинуть Молдавию и обосноваться в России, где он занялся написанием основных его научных трудов. В основном они посвящены двум крупным научным проблемам: **первая** из них – история, культура и цивилизация румынского народа в целом и молдаван в частности, **вторая** - история, культура и цивилизация турецкого народа, османского периода в частности.

К первой из них проблем относятся такие важные научные труды как „***Descriptio Moldaviae"*** *(Описание Молдавии*), „***Historia Moldo-Vlahica***" (Молдо-влахийская история), „***Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor"*** (*Хроника стародавности римляно-молдо-влахов*), „***Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldoviae principis*** (*Жизнь Константина Кантемира ...*) и «***Краткое сказание об изкоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилий***», которые отражают ряд фундаментальных аспектов относительно исторических судеб румын.

Вторая проблема включает две крупные работы „***Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae***" (*История роста и упадка Османской империи)* и „***Книга систима махоммеданския религии"***, которые посвящены ряду аспектов истории возвышения и упадка Османской империи, религии, нравов и традициям турецкого народа.

Один из наиболее известных трудов Кантемира „***Descriptio Moldaviae"***[1061] *(Описание Молдавии*) является результатом длительных поисков и накоплений в области истории своего народа и был составлен по образцу историко-географических описаний различных стран Европы. В общей совокупности произведение представляет собой современный энциклопедический труд, в котором автор пытается представить заинтересованной европейской публике образ своей родины под самыми различными аспектами. После того как

[1060] Cantemir Dimitrie. *Istoria Ieroglifică*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete,* vol. IV, Bucureşti, 1973, 448 p.

[1061] Cantemir Dimitrie, *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, 402 p.; Demetrii Cantemirii, principis Moldovaie, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae /* Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediţiei şi note de Valentina şi Andrei Eşanu. Traducere din limba latină şi indici de Dan Sluşanschi, Vol. I-II, Ed. Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2006-2007.

очерчивает пределы страны с древних времен до начала XVIII века[1062], автор описывает климат, рельеф, природные богатства, леса, реки, фауну и флору страны, города, крепости, монастыри. В дальнейшем уделяется внимание политическому устройству, административному делению, светской и церковной структурам, традициям и обычаям народа, взаимоотношениям Молдавии с Османской Империи, в том числе огромной ежегодной дани, а так же проблемам православной церкви страны, народным верованиям и суевериям, культурной жизни в целом. Работа проникнута духом модернистских тенденций развития Европы и согласно некоторым исследователям написана под влиянием реформ и преобразований петровского времени в России.

К своему труду Кантемир приложил подробную карту страны ***„Principatus Moldaviae nova et accurata Descriptio”*** (*Описание Молдавского княжества* ...), которая по общему признанию составлена на самом высоком научном уровне европейской географической науки и картографии того времени, используя при этом новейшие измерительные приборы. Из наиболее репрезентативных элементов карты можно выделить наличие параллелей и меридианов. А также нанесение на карту около одной тысячи названий (уезды, города, деревни, крепости, монастыри, горные хребты и вершины, реки и озера, леса и др.).

Наиболее крупная работа этого цикла является незавершенная ***„Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor”***[1063] (*Хроника стародавности римляно-молдо-влахов*), в которой автор пытается подробно изложить историю румынского народа от дако-римских войн (начала II века н.е.) и завоевание Дакии римским императором Траяном, до конца XIII века. В частности Кантемир пытается всесторонне аргументировать свою теорию происхождения молдаван и румынского народа, в целом и его языка, как прямых потомков римских колонистов и соответственно от латинского языка. Кантемир стремится всесторонне аргументировать и доказать непрерывность проживания римлян, то есть румын, в понимания автора, на территории древней Дакии, где в ранний период средневековья образовались румынские

[1062] Этот аспект Кантемир пытается более пространно раскрыть в отдельной работе, которую специалисты считают что она представляет совой рабочий вариант первой главы, первой части «Описания Молдавии», откуда и их идентичность названия «De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus» (Cantemir Dimitrie. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete,* vol. IX, partea I, Bucureşti, 1983, p.27-123) и их близость по содержанию.

[1063] Cantemir Dimitrie. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. de Stela Toma. Vol. I-II, Bucureşti, 1999-2000. «Хроника» в известном в более или менее окончательном варианте была составлена в результате длительного поиска и накопления материалов по истории всего румынского народа. Эти поиски были сопровождены составлением ряда предварительных робот среди которых ***„Historia Moldo-Vlahica”*** (Молдо-влахийская история) (Cantemir Dimitrie. *Historia moldo-vlahica*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete,* vol. IX, partea I, Bucureşti, 1983, p. 126-427) от которой Кантемир оттолкнулся при составлении более обширного и всестороннего труда на румынском языке «*Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor» (*Хроника стародавности римляно-молдо-влахов).

государства Молдавия, Валахия и Трансильвания, народ которых имеют общее происхождение, язык и культуру.

К этому следует добавить что в *Хронике стародавности римляно-молдо-влахов* Кантемир ссылается еще на один его труд „***Liber moldavicae nobilitatis genealogiae****" (Книга генеалогии молдавских боярских родов*), который относится к этому же циклу и который скорее всего утерян. В этой работе Кантемир преследовал цель представить более пространную, чем в XV главе, второй части «*Описание Молдавии*», историю молдавской знати, наиболее крупных боярских династий от ее истоков до начало XVIII века[1064].

В другом довольно объемном труде этого же цикла ***„Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldoviae principis"***[1065] (*Жизнь Константина Кантемира …*) молдавский ученый посвящает жизни и деятельности своего отца, который благодаря своим личным качествам поднялся от скромного статуса мелкого земельного собственника и рядового война (в молодости), до правителя страны (в старости лет). В этой работе он изощренно стремится доказать благородное знатное происхождение рода Кантемиров, а тем самым доказать их легитимное право на господарский престол. В частности, автор пытается показать своего отца в наиболее привлекательном свете, характеризуя его как выдающегося военного и политического деятеля своего времени. Данное произведение, в своем роде, во многом является продолжением «*Летописи Страны Молдавской*» Мирона Костина, который описывает события от 1595 до 1661 гг., а Димитрие Кантемир продолжает повествование до смерти своего отца в 1693 году, основное внимание уделяя периоду его правления в качестве господаря Страны Молдавской (1685-1693).

В последней из перечисленных работ этого же цикла «***Краткое сказание об изкоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилий***»[1066], Кантемир пытается проникнуть в суть острого соперничества в другой румынской стране, Валахии, между двумя крупными господарскими родами «*Бранкован и Кантакузиных*», в частности описывает события которые развернулись в соседней стране после смерти Шербана Кантакузино (1678-1688), когда продолжалось столкновения за господарский престол между его потомками (среди которых и сам Д.Кантемир, который был женат на Кассандре Кантакузино, дочь валашского господаря Шербана Кантакузино) и новым господарем Константином Брынковяну (1688-1714).

Вторая из выше указанных проблем включает „***Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae***"[1067] (*История роста и упадка Османской*

[1064] Gorovei Ştefan S., *Dimitrie Cantemir – o scriere pierdută*, în Cronica, Iaşi, 1983, an. 18, nr. 44 (927), p. 7.

[1065] Cantemir Dimitrie. *Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldoviae principis* , în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, vol. VI, tomul I, Bucureşti, 1996, 330 p.

[1066] Cantemir Dimitrie. *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor* , în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, vol. VI, tomul II, Bucureşti, 1996, p.11-208.

[1067] Dimitrii Cantemirii, *Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae. Libri tres/ Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman.* Textul original latin în formă finală revizuită de autor. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge,

империи), над которой Кантемир много лет трудился как во время пребывания в Истанбуле (до 1710 г.) так и в Москва завершая его в 1717 году. Произведение состоит из двух частей, которое отражает, по мнению Кантемира, два основных периода истории Османской империи: первый -«возвышения» - от его возникновения в конце XIII века до 1672 года и второй - «упадка» после 1672 до 1711 года. Как показали исследования в основу *История роста и упадка Османской империи* лежит широкий спектр османских источников, в том числе неизвестные науке, среди которых выделяется историческое сочинение турецкого автора Са'Адеддин Мехмед[1068] (1536-1599), который описывает события последовательно по годам правления султанов с XIII века до 1520 года. Однако Д. Кантемир не только переписывает или переводит турецких хронистов но и основательно перерабатывает изложенный материал, дополняя его обширными комментариями, сносками, а также собственными наблюдениями и оценками относительно различных политических событий и деяний, социальной действительности, институтов, культуры, нравов, а также видных деятелей прошлого и современников Кантемира. Следует подчеркнуть, что если изложение истории османов в оригинальной рукописи Кантемира по турецким источникам составляет в общей сложности 579 страниц, то аннотации, примечания и соображения автора несомненно более интересные и эрудированные, составляют 485 страниц и представляют наибольший научный интерес.

По общему признанию, наиболее оригинальной является вторая часть *Истории ...*, которая носит во многом мемуарный характер, будучи тесно связанной с 22-летним пребыванием Кантемира непосредственно в османской среде, в столицы империи. Этим трудом молдавский господарь представил ученной и политической элитам Европы совершенно новую панораму исторической эволюции турецкого народа и его столь могущественного государства[1069] на протяжении многих веков и склонившегося к упадку на рубеже XVII-XVIII веков.

Другой крупный труд который затрагивает проблемы османо-мусульманской цивилизации является „***Книга систима махоммеданския религии***"[1070]написанный на кануне перситского похода (1720-1721). Несмотря на ярое сопротивление русской православной церкви по личному приказу

Mass., Ed de Vigil Cândea, Bucureşti, Ed. Roza Vânturilor, 1999, VII-CIV + 1064 p.; Cantemirii Demetrii, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae Libri tres*, Ed. de Dan Sluşanschi, Timişoara, 2002, 550 p.

[1068] Simota Algeria, *Cantemir Dimitrie*, în Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900, Bucureşti, 1979, p. 152.

[1069] Cândea Virgil, *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir***,** în Dimitrie Cantemir, *Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae. Libri tres/ Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass.,Bucureşti, Ed. Roza Vânturilor, 1999, p.XXX-XXXI.

[1070] Cantemir Dimitrie. *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, vol. VIII, tomul II, Bucureşti, 1987, 710 p.

Петра 1-го работа была опубликована (1722). Она охватывает широкий круг аспектов мусульманской веры и культуры и представляет собой комплексный синтез истории и цивилизации народов мухамеданского вероисповедания. На ряду с этим произведение содержит интересную информацию относительно образования и воспитания мусульман, их литературы, философии, законов, медицины, народных традиций и суеверий.

Судя по многочисленным ссылкам самого автора в *Книге систиме махоммеданския религии,* Кантемир толи еще работал, толи завершил еще один труд ***De regimine Othmani Imperir*** *(Об государственном устройстве и управлении Османской Империи*), который был утерян или не обнаружен до настоящего времени. Исходя из названий цитированных глав автор рассматривал религиозные и политические институты, административное устройство, султанский двор, армию и другие реальности османского государства.

Все эти труды носят глубоко научный характер и основаны на широкий и разнообразный круг исторических, научных и литературных источников и материалов черпанных автором из европейского и восточного культурного наследия от античности до начало XVIII века. По мере освоения и издания в различных странах Европы исторического, философского, литературного и страноведческого наследия Димитрия Кантемира на протяжение XVIII- начала XXI вв. полностью высветился многосторонний талант молдавского историка и мыслителя, как прекрасного знатока философии и религии, народных традиций и фольклора многих стран и народов Европы и Азии. Прекрасные знания древних классических и современных языков как европейских (латинский, древнегреческий, древнеславянский, новогреческий, французский, русский и др.) и восточных (турецкий, арабский, персидский и вероятно татарский) открыли перед Кантемиром широкий доступ к книжным сокровищам как Запада так и Востока.

Наш собственный, так и других историков, опыт подготовки к изданию трудов Кантемира, а так же их непосредственное изучение, показали что их автор обладал незаурядным научным кругозором, привлекая к решению различных проблем будь-то исторического, страноведческого, будь-то нравственно-философского содержания широчайший круг самых разнообразных источников и авторов. Так на пример, при подготовки нового критического двуязычного (на латинском с параллельным переводом на румынском) издания известнейшего труда Д. Кантемира «*Описание Молдавии*» мы попытались, безусловно учитывая опыт наших предшественников в издании его произведений, установить по мере возможности круг авторов и трудов на которых ссылается или основывает свои факты, рассуждения, доводы и выводы молдавский ученный. В частности Кантемир когда пытается очертить античные древности Молдовы, дако-римского наследие, как определяющий фактор в этническом становлении молдаван и румынского народа в целом, он черпает сведения из „Историй" **Геродота**, из «Географии» **Клавдия Птолемея**, из стихотворного наследия римского поэта Овидия, из трудов **Амиана Марцелина, Дионисия Галикарнакского**, из «Истории» византийского автора **Никиты Хониата**, из «Церковной истории» **Созомен**а.

Кроме античных и византийских авторов Кантемир широко ссылается на исторические и страноведческие произведения польских хронистов эпохи Возрождения, среди которых видное место занимают: «История Польши» (*Historia Poloniae*) **Яна Длугоша**, «Анналы …» (*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum)* **Станислава Сарницкого**, «Анналы …» (*Annales*) **Станислава Ориховского**, «Всемирная хроника» **Мартина Бельского** и «Польска хроника» **Иоакима Бельского**, «Хроника европейских событий с 1571 по 1645» (*Chronica gestorum in Europa singulariorum ab Anno 1571 ad Annul 1645)* **Пауля Пясецского**. А замечательный труд польского географа и историка **Матина Кромера** «*О состояние городов, населения, ... и управления Польского государства*» (*Sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae)* опубликованный впервые в 1575 году в Франкфурте на Майне и выдержавший впоследствии десять изданий послужил, как нам представляется, одной из моделей для составления Кантемиром «*Описание Молдавии*» в трех частях (историко-географическое, политическое, церковное устройство и культура). Наши предположении основано на том, что труд молдавского ученого по содержанию и отраженных проблем во многом совпадаю с аспектами охваченных в упомянутом выше труде Мартина Кромера.

Кантемир ссылается также на труды венгерских, немецких, итальянских, голландских историков, географов и картографов, среди них труды **Ф. Ковация** описавший Трансильванию, **Антония Бонфиния** «История Панонии» (*Historia Pannonica. Sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia* libris XLV comprehensae ...), **Иоганнеса Леунклавия** «История турков мусульман» *Historiae Musulmanae Turcorum)*, **Матвея Претория** «Готские города» (*Orbis gothicus),* **Ф. Клуверия** «Введение к всеобщей географии» (*Introductio in universam geographiam),* **Ения Силвио Пиколомини** *Historia rerum ibique gestarum locorumque descriptio* şi *Commentarium rerum memorabiliu,* греческого географа **Милнтия Артского** «Всеобщяя география» (Γεωγραφία παλαια καˆ nša, suellcqe‡sa šκ diafÒrwn suggrafšwn palaiénte καˆ nšwn[1071]) и др.

Как показали выше, Кантемир приложил к «*Описанию Молдавии*» подробнейшую «***Карту Молдавии***», будучи высоко оценена в научных центрах Европы (Берлине и Париже, Петербурге и Амстердаме). Для ее составления Кантемир кроме собственных наблюдений и измерений использовал труды различных европейских картографов, в том числе трансильванского немца **Иоганна Хонтеруса**, австрийца **Георга Рейхерсдорфера** (середина XVI в.), француза **Гийома Боплана** (середина XVII в., речь идет об его «Карте Украины» изданной в Польше в 1648 году). Более внимательное изучение «*Карты Молдавии*» Кантемира (особенно ее северная часть), привело нас к предположению что молдавский картограф использовал и другие польские картографические источники, поскольку многие названия регионов, населенных пунктов и рек вписаны по польскому об-

[1071] Издана в Венеции в 1728 году. Д. Кантемир изучил ее в рукописной форме в начале XVIII века во время обучения в Константинопольской Академии при местной Патриархии где географию преподавал Милетий Артский (Panaitescu P.P. *Contribuţii la opera geozrafică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Analele Academiei Române*, Mem. Sect. istorice, Seria III, tom. VIII, Mem. 7, Bucureşti, 1928, p. 176-177).

разцу. Допускаем так же, что Кантемир критически использовал картографические труды XV-XVI вв. немецких ученых **Николауса Кузана** и **Николауса Германца**, итальянских картографов **Джакомо Гостальди** и **Матео Пагано**.

Как в Яссах и в Константинополе, так и в Москве и Петербурге Д. Кантемир стал известным благодаря своим трудам, которые пользовались широким спросом в научных, культурных и политических кругах. Через посредство немецких и русских ученных его трудами стали интересоваться в европейских научных центрах Германии, России, Франции, Англии, а в 1714 году он был избран действительным членом Берлинской Академии Наук[1072].

До настоящего времени опубликованы ряд фундаментальных трудов в которых подробно изучены источники и исторические труды использованные Д. Кантемиром при написании «***Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor***» (*Хроники стародавности римляно-молдо-влахов*). На ряду со многими авторами и трудами на которых прямо или косвенно ссылается Кантемир исследователи установили что в действительности этот круг источников и исторических произведений был на много шире чем исходит непосредственно из названного кантемировского произведения. На ряду с трудами румынских летописцев, как сам указывает Кантемир, при написании «Хроники …» использовал данные и сведения из более 150 авторов представляющие античную, греко-римскую, византийскую и заподно и восточно-европейскую средневековую и эпохи Возраждения, в том числе и польскую книжность и культуру[1073]. Пытаясь очертить круг литературных и исторических трудов на которых ссылается Кантемир в своих произведениях румынская исследовательница Екатерина Царэлунгэ доводит этот перечень до 230 авторов относящихся к европейской и восточной культурам[1074]. Ряд других известных румынских специалистов изучающие книжное наследие Кантемира, среди них П.П.Панаитеску, Дан Слушански, Паул Черноводяну и др. указывают что многие авторы на которых ссылается Кантемир не подаются или с огромными усилиями подаются идентификации. Однако, накопленный опыт в изучения наследия Кантемира, показывает на наш взгляд, что в распоряжении румынского мыслителя и историка рубежа XVII-XVIII вв. была богатейшая библиотека ренессансного типа.

Благодаря усилиям его сына Антиоха Кантемира, выдающегося литературного деятеля и дипломата XVIII века, а так же ряда западно-европейских и русских издателям наиболее крупные произведения Димитрия Кантемира были опубликованы и получили широкое распространение в Европе: „***Книга систима махоммеданския религии***" (изданная в Санкт Петербурге, 1722[1075]); „***Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae***" (*История роста и упад-*

[1072] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina. „*Descrierea Moldovei" de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*, Chişinău, 2004, p. 54-66.

[1073] Cantemir D., *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor***.** Ed. de Stela Toma, Vol. I, Bucureşti, 1999, p. 38-42.

[1074] Ţarălungă Ecaterina, *Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret*, Bucureşti, 1989, p. 322-334.

[1075] Кантемир Димитрие, *Книга систима или состояния махомеданския религии.* Перевод на русский язык И.Ильинский и Дм. Грозин, Санкт Петербург, 1722

ка Османской империи) (Лондон, 1734-1735[1076], 1758[1077], Париж, два издания 1743[1078], Гамбург, 1745[1079], Вена, 1811), „***Descriptio Moldaviae***" (*Описание Молдавии*) (Гамбург, 1769-1770 в журнальном варианте[1080]; Франкфурт-Лейпциг, 1771[1081], Москва, 1789[1082], Нямецкий монастырь (в Молдавии), 1825[1083]), ***„Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldoviae principis****"(Жизнь Константина Кантемира)* (Москва, 1783[1084]), ***„Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor***" (*Хроники стародавности римляно-молдо-влахов*) (Яссы, 1835-1836[1085]). Эти издания стали основными источниками знаний в европейской культуре по румынской и османской цивилизациям на протяжении XVIII-XIX вв. Многие из этих изданий Димитрия Кантемира во многом устарели, поскольку были опубликованы со многими ошибками, неточностями, пропусками и сокращениями. В качестве примера, можно привести лондонское издание 1734-1735 годов *Истории роста и упадка Османской империи* в переводе Николаса Тиндала, который из-за спешки и незнания восточных языков, из которых Кантемир приводит целые пассажи и ссылки, переводчик их опустил. Тем самым многие ценные комментарии автора отсутствуют в этом издании. Последующие издания на французском, немецком и румынском языках были осуществлены с английского перевода, поэтому они повторили те же неточности и пропуски. После того как были обнаружены подлинные рукописи на латинском языке *Истории Османской Империи* и *Описание Молдавии* кантемироведы приступили к подготовке современных академических изданий.

Наш скромный монографический труд «*Описание Молдавии" Димитрия Кантемира в европейской культуре*», опубликованный в Кишиневе в 2004 году[1086], а также ряд интересных статей Вирджила Кындя, Григория Плоештяну,

---

[1076] Cantemir, Demetrius, *The Crowth and Decay of the Othoman Empire*, London, 1734.

[1077] Cantemir, Demetrius, *The History of the Crowt and Decay of the Ottoman Empire*, London, 1758.

[1078] Cantemir, Demetrius, *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence.* Trad. en fr. Par V.de Joncquieres, En 4 t., Paris, 1743.

[1079] Kantemir, Demetrie, *Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachse und Abnehmen,* Hamburg, Bey Christian Herold, 1745.

[1080] *Magazin für die neue Historie und Geographie* (vol. III–IV), 1769-1770.

[1081] Demetrii Kantemirs. *Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau nebst dem Leben des Verfassers und einer Landcharte,* Frankfurt (Main) u[nd] Leipzig, 1771.

[1082] Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, *Историческое, географическое и политическое описание Молдавии* с жизнью сочинителя. С немецкого приложения перевел Василий Левшин, Москва, в Университетской Типографии у Н.Новикова. 1789.

[1083] *Scrisoarea Moldovei de Dimitrie Cantemir, domnul ei, care acum întâi s-a tipărit în zilele binecredinciosului şi de Hristos iubitorului Domnului nostru – Ioan Sandul Sturza voievod cu blagoslovenia preaosfinţitului Arhiepiscop şi Mitropolit Chirio Chir Veniamin al Moldovei. Pe vremea preacuviosului stareţ al sfintelor monastiri Neamţului şi Secului Chir Dometian în sfânta mănăstire Neamţul la anul 1825, august în 19.*

[1084] Байер Ф.С., *История о жизни и делах молдавского князя Константина Кантемира*, Москва, 1783.

[1085] Cantemir Dimitrie, *Hronicul romano-moldo-vlahilor,* Tom I-II, Iaşi, 1835-1835.

[1086] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina. „*Descrierea Moldovei" de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*. Studiu monografic şi anexă facsimilată a manuscrisului în limba latină Historicae

посвященные проблеме рецепции «*Истории Османской Империи*» Кантемира в европейской науки, в частности в английской, французской, итальянской, немецкой и др. культурах показывает что основные труды Кантемира получили широкое распространение во многих европейских странах и послужили на протяжении XVIII-XIX веков в качестве информативного источника, как в ученных, так и в политических, дипломатических кругах[1087].

Изложенное выше показывает что Димитрие Кантемир по своему книжному горизонту и знаниям, по широте проблем охваченных в своих трудах, по широчайшему интересу проявленного в научных, культурных и политических кругах, является личностью европейского уровня и предвестником эпохи Просвящения в европейской культуре.

18. LE PANEGYRIQUE DE 1719 PAR DIMITRIE CANTEMIR*

Il est bien connu pour les spécialistes qu'après son refuge en Russie, Dimitrie Cantemir a cherché à s'intégrer dans la haute société de l'entourage de pierre le Grand et qu'il a essayé de persuader le Tsar d'entreprendre une nouvelle campagne militaire contre l'Empire Ottoman, avec l'espoir de reprendre son trône. Deux ou trois années après l'arrivée dans son pays d'exil, le prince moldave a été préoccupé aussi à imposer ses enfants à l'attention de son illustre protecteur. Une bonne occasion se présente dans les premiers mois de l'année 1714, peu après la mort de sa femme Cassandra (1713), quand il a été invité aux fêtes de pâques à la Cour impériale, aux cotés des autres membres de la haute aristocratie russe. Utilisant avec art sa plume, l'ancien prince moldave saisit l'occasion de se distinguer, en faisant recours à un procédé de longue tradition, voire en rédigeant un texte glorificateur à l'adresse de son souverain, connu sous le nom de « panégyrique », d'inspiration ecclésiastique[1088].

Moldaviae. Partes Tres. [Descrierea Moldovei] de Dimitrie Cantemir din Biblioteca regională „A.M.Gorki" din Odessa , Chişinău, Ed. Pontos, 2004, 596 +XXIV p.

[1087] Ploeşteanu Grigore, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir în lumea germană, (sf. sec. XVIII - prima jum. a sec. XIX)*, în Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Şincai", II, Târgu Mureş, 1999, p. 42-68; Idem, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir în Franţa,* în Studia Universitatis „Petru Maior", Historia, 1, Târgu Mureş, 2001, p. 49-66; Idem, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir la maghiari*, în Libraria, I, Târgu Mureş, 2002, p. 433-443; Idem, *Receptarea Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir în Italia (sf. sec. XVIII - prima jum. a sec. XIX)*, în Studia Universitatis „Petru Maior", Historia, 4, Târgu Mureş, 2004, p. 76-92;

* Les auteurs souhaitent exprimer leurs remerciements à M. Adrian George Dumitru pour la version française de la présente communication.

[1088] Voici des exemples de *Panégyrique* de l'époque : *Panegyricus de celeberrima et paene imaditu Victoria quam Petrus Primmus D.G. Rex totius Rossiae monocratore…de universis Suecorum Exercitiere Deo Juvante reportavit Anno Domini 1709, Junio die 27: Dictus Kijoniae, in Ecclisia Kathedrali Sanctae Sophie, in conventu publico, suaeipsius, Sacratissimae Majertatis presentio Anno codem. Julii die 10 (in folio)*, par la plume de Theofan Procopovici ou Atanasie Condoidi, *Слово Панегирическое в честь креста Св. Ордена славнейшего первенственных кавалеров в Священно-Российской империи*, Спб., 1725.

On ne sait pas quelles ont été les détails prévus pour fêter la Résurrection du Seigneur au printemps 1714, mais, dans leur enchaînement, on trouve le panégyrique que le fils de Dimitrie, Şerban, alors âgé de 7 ans, a récité en grec devant le Tsar et sa Cour. On l'ignore si cette idée du panégyrique est venu du Tsar ou de l'ancien prince moldave, qui a reçu finalement l'aval de la Cour. Le titre de cet ouvrage était : *À Pierre Premier, le Très Eclairé, le Très Puissant, le Très Pieux et le Très Miséricordieux, Vainqueur, Empereur, Souverain et Protecteur, son enthousiaste Panégyrique que crée et offre le très humble soldat du Très Glorieux Régiment et par Dieu protégé* « La Transfiguration », *Prince de l'Empire Russe et fils du prince voloque, le très soumis serviteur, Şerban Cantemir. Fait à Saint Petersbourg, dans l'année 1714 depuis que la Vierge a donné naissance au Christ, alors de la 7e année de sa vie*[1089].

Ce Panégyrique a eu un certain écho, étant publié peu de temps en russe et en latin. Malgré le fait qu'aucune des trois variantes qui nous sont parvenues (en grec, latin et russe) n'indiquait le nom de l'auteur, personne n'a mis en question à l'époque ou bien plus tard que son auteur était en réalité Dimitrie Cantemir.

On a longtemps cru que ce *Panégyrique* était le seul que l'ancien prince moldave ait écrit, mais la chercheuse russe A.S. Eleonsckaïa[1090] a ouverte la discussion à propos d'un autre *Panégyrique*, dédié au saint grand martyre Dimitrie[1091], texte men-

---

[1089] Cet ouvrage est conservé en manuscrit dans la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Russie, (Библиотека Российской Академии Наук), Sankt-Petersburg, Fond П.И.Б. (Петр I, Библиотека), mss. no. 150 (ancien no. 1.5.78). Πέτρω τω Προτω 'Υπεργαληνοτάτω και 'Ισχυρωτάτω Βύσεβεϊ Νικητη και Ευσπλαχνικωτατω Αύτοκράτορι Δεσπότη και 'Αντιλήπτορι αύτοϋ Πανηγυρικόν όλοκαύτωμα, σμικροπρεπεστέρως Καλλερεϊ και προτείνει ό της περιβοήτου και θεοφρουρητου Φαλαγγος Της 'Ιερας Μεταμορφωσεως στρατιώτης, Ούμην αλλα και Της 'Ιερωτάτης ρουσσικης Αύτοκρατορίας 'Ηγεμων και Μολδαβίας 'Ηγεμονίδης, Δοθλος άνακειμενο Σερβανος Καντεμυρης 'Εν Πετρω: πόλει Ετει της 'Ενσάρκου Οίκονομίας αψιδ' φθίνοντος μαρτίον εισερχομένου Τόν έβδομον της αύτου ηλικίας χρόνου. Κύριε σωσον τον βασιλέα και άπάνουσον ημων εν η άν ήμέραν Επικαλεσωμεθά σε./ Петру Первому, пресветлейшему и державнейшему, благочестивейшему победителю и всемилотивейшему самодержцу, государю и покровителю своему панегирическое Всесожжение смиреннейще творит и приносит преславнаго и Богом хранимаго полка святаго Преображения салдат и священнейшаго Российскаго государства князь и Волошский господаревич, нижайший раб, Сербан Кантемир, в Санкт Питербурхе, в лето рождшия Девы 1714, марта, грядущу седмому возраста своего лету. На еллинском диалекте реченное/ Petro Primo Hyper Serenissimo et potentissimo Pio, Victori et Clementissimo Imperatori Domino et Protectori Suo Panegyricum holocaustum humillime litat et offert, Inclytae et Theophruritae Phalangis Sanctae Metamorthoseos, miles nec non, Sacri Rass[iaci]: Imperij Princeps et Moldaviae Hospodarowicz, servus deditus, Serbanus Serenissimo et potentissimo Pio, Victori et Clementissimo Imperatori Domino et Protectori Suo Panegyricum holocaustum humillime litat et offert, Inclytae et Theophruritae Phalangis Sanctae Metamorthoseos, miles nec non, Sacri Rass[iaci]: Imperij Princeps et Moldaviae Hospodarowicz, servus deditus, Serbanus Cantemyr in Burgo S. Petri. Anno a Portu Virg[inis]: 1714 Martii ineunte septimo aetatis suae anno, hellinika dialecto peroratum.

[1090] Елеонская, А.С., *Панегирик 1719 г. Из литературного наследия семьи Кантемиров*, dans *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность, искусство, археология*, Ежегодник, 1990, Moscou, 1992, p. 28-33.

[1091] Ce martyre est né dans une riche famille d'aristocrates chrétiens, pendant le règne de l'empereur Dioclétien (284–305). Ayant refusé de participer à des cérémonies païennes, il a

tionné pour la première fois en 1836 par D.N. Bantich-Kamenski[1092], et attribué au fils de Dimitrie Cantemir, Antioh Cantemir. Dans son essai biographique dédié au poète et diplomate russe, D.N. Bantich-Kamenski précise, sans indiquer les sources consultées, que le jeune prince Antioh a prononcé ce Panégyrique à l'Académie slavo-grecquo-latine de Moscou, le 26 octobre 1719, à l'occasion de la fête du martyre chrétien, dans la présence du tsar Pierre Ier. Cette information a été reprise par plusieurs chercheurs qui se sont penchés sur la vie et l'activité d'Antioh Cantemir au XIXe siècle[1093].

En 1868, P.A. Efremov[1094] donne les premières informations exactes à partir d'un original de ce Panégyrique (sans indiquer toutefois qu'il s'agissait d'un texte écrit en grec, latin ou russe) conservé à la Bibliothèque Synodale sous la cote N° 230. Dix ans après, A. Popov[1095] publie le texte intégral en russe de ce Panégyrique, identifié par lui dans la même collection, mais cette fois-ci sous la cote N° 4. le texte sera ensuite perdu de vue par les historiens jusqu'à la récente découverte par A.S. Eleonsckaïa d'un manuscrit en russe de ce Panégyrique dans une autre collection: le *Fond des Eparchies* du Musée historique d'état de Moscou, sous la cote N° 1011[1096].

---

provoqué la colère de l'administrateur de la province et il a été ainsi persécuté pour sa foi. (Voir Ppreda, E., *Dicţionar al sfinţilor ortodocşi*, Bucarest, 2000, p. 75.)

[1092] Бантыш-Каменский, Д. Н., *Словарь достопамятных людей Русской земли*, Moscou, 1836, Ч. III, p. 8.

[1093] *Собрание Сочинений Известных Русских Писателей.* Вып. 2. *Избранные сочинения Антиоха Кантемира, с его портретом, факсимиле, автографиею, с статьею об его сочинениях, изданиях, переводов его сатир и с указателем всех статей о Кантемире, напечатанных в разных периодических и других изданиях*. Изд. П.Перевлесскаго, Moscou, Университ. тип., 1849, p.III. Стоюнин, В.Я., *Князь Антиох Кантемир*, dans *Кантемир Антиох Димитриевич, Сочинения, письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Том 1. Сатиры, мелкие стихотворения и переводы в стихах. Ред изд. П.А. Ефремов, Saint- Petersbourg, Изд. И.И. Глазунова, 1867, с. XIII. Ефремов, П. А., *Библиографические примечания. Сочинения, переводы и письма Кантемира*, dans Кантемир Антиох Димитриевич, *Сочинения, письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Т. 2. Сочинения и переводы в прозе, политические депеши и письма. с портретом автора со статьею о Кантемире и с примечаниями В.Я. Стоюнина. Редакция изд. П.А. Ефремова. saint Petersbourg, И.И.Глазунов, 1868, p. 443. Сементковский, Р.И., *А.Д. Кантемир, его жизнь и литературная деятельность*, в *Жизнь замечательных людей*, Saint-Petersbourg, 1893, p. 28.

[1094] Ефремов П.А., *Библиографические примечания. Сочинения, переводы и письма Кантемира*, dans Кантемир Антиох Димитриевич, *Сочинения, письма и избранные переводы.* В 2-х томах., Т. 2., Сочинения и переводы в прозе, политические депеши и письма. с портретом автора со статьею о Кантемире и с примечаниями В.Я. Стоюнина. Редакция изд. П.А. Ефремова. Saint-Petersbourg, И.И. Глазунов, 1868, p. 443.

[1095] Попов, А., *Заметки о первых литературных упражнениях кн. А.Д. Кантемира*, dans *Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, 1878, кн. 3, отд. V, p. 1-14.

[1096] Государственный Исторический Музей (Москва), Епархиальное Собрание, № 1011. (Елеонская, А.С., *Панегирик 1719 г. Из литературного наследия семьи Кантемиров*, dans *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность, искусство, археология*, Ежегодник, 1990, Moscou, 1992, p. 29).

Nous avons obtenu une copie intégrale de ce manuscrit[1097], que nous avons déchiffré et traduit ensuite en roumain.

Selon A.S. Eleonsckaïa, le Panégyrique est un petit livre manuscrit de 7 feuillets (14 pages), de papier filigrané avec l'égide d'Amsterdam et la contre-marque « ГДВ », couvert d'une calligraphie russe de la première moitié de XVIIIe siècle. Sur le verso, nous trouvons une autre calligraphie, cette fois-ci du XIX [e] siècle : *Слово похвальное Димитрию Солунскому, сочиненное и прочитанное Антиохом Кантемиром в 1719 г. в Москве, перевод с греческого (Parole de louange adressée à Dimitrie de Théssalonique, rédigée et lue par Antioh Cantemir en 1719 à Moscou, traduite du grec*). Sur la page suivante sont inscrits les numéros 230 et 340, qui ont été effacés ultérieurement, ce qui pourrait indiquer qu'il s'agit bien de l'exemplaire vu par P.A. Efremov vers 1867–1868, lorsqu'il préparait la publication de ses notes et commentaires à l'œuvre d'Antioh Cantemir.

Le titre complet, en traduction roumaine, est le suivant : *Cuvânt Panegiresc/ de laudă/ Marelui Mucenic Dimitrie din Thesalonik, moştenitor al vechiului principat/, preavrednic şi astăzi comoştenitor al împărăţiei lui Hristos/, de la/ Prealuminatul principe Antioh Cantemir/, soldat/ al preasfinţitului regiment împărătesc Schimbarea la Faţă (Preobrajenski) în mersul celui de al zecelea an al vârstei sale în colegiul slavo-latin/ de pe lângă Sfânta noastră mănăstire a Mântuitorului Domnului Nostru/, rostit/ în chipul cel mai frumos în dialectul grecesc/. În urbea împărătească Moscova, anul Domnului 1719 octombrie în 26 zile cu aşezământul în cinstea aceluiaşi Purtător de Biruinţă*// (Mot panégyrique/ de louange/ adressée au Grand Martyre Dimitrie de Thessalonique, héritier de l'ancienne principauté/, bien méritant et de nos jours cohéritier du Royaume de Jésus-Christ/ de la part/ du Très éclairé prince Antioh Cantemir/, soldat/ du très saint régiment impérial « La Transfiguration » / Preobrajenski sur sa dixième année de vie dans le collège slavo-latin / auprès de notre Saint monastère de notre Sauveur et Seigneur/, prononcé/ de la plus belle manière dans le dialecte grec/. Dans notre ville impériale de Moscou, l'an du Seigneur 1719 octobre, au 26e jour dans l'établissement à la gloire du même porteur de la Victoire//).

Comme le montre son titre, l'ouvrage a été écrit en grec, la langue dans laquelle le panégyrique a été prononcé. en jugeant sur sa forme et son lexique, le *Panégyrique* a été traduit en russe, peu de temps après sa rédaction, celui-ci étant l'unique variante connue jusqu'à présent. le traducteur demeure inconnu, mais il s'agit vraisemblablement d'un intellectuel russe des premières décennies du XVIIIe siècle, qui connaissait bien le grec ainsi que le russe, tout comme les sources chrétiennes auxquelles l'auteur faisait référence.

La majorité des chercheurs, commençant par D.N. Bantich-Kamenski, ensuite V.Ia. Stoiunin, A. Popov, mais aussi les historiens du XXe siècle – F. Priima[1098] et E.F. Beloussova[1099] ont attribué ce *Panégyrique* à Antioh Cantemir, en

---

[1097] Nous tenons à exprimer notre gratitude à V. Passat, correspondant de l'Académie des Sciences de Moldavie, qui nous a aidé à obtenir cette copie.

[1098] Прийма, Ф.Я., *Антиох Димитриевич Кантемир*, dans *Кантемир Антиох.Собрание стихотворений*, Leningrad, 1965, p. 7.

[1099] Белоусова, Е.Ф., *Влияние Дмитрия Кантемира на Антиоха Кантемира*, в *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Kichinev, 1976, p. 185.

le considérant comme un écrit de jeunesse. le premier chercheur à mettre en doute la paternité du *Panégyrique* a été P. Pekarski[1100], en 1862, suivi par P.A. Efremov[1101], en 1868, et ensuite par r.I. Séméntkovki en 1893. Selon eux, le *Panégyrique* de 1719 a été rédigé par Dimitrie Cantemir dans les mêmes conditions que celui de 1714. C'est surtout Séméntkovki qui a fait valoir le fait que le premier écrit d'Antioh (La Symphonie aux Psaumes, 1726), rédigé alors qu'il avait 17 ans, montrait un auteur qui n'avait pas encore trouvé son style, se laissant entièrement influencé par son maître, Ivan Ilinskii qui avait écrit lui même une Symphonie aux Quatre Évangiles. D'où en fin la conclusion que le Panégyrique de 1719 n'appartenait pas à la plume d'Antioh[1102]. A partir des mêmes constatations, pleinement justifiées, nous pensons à notre tour que le *Panégyrique* de 1719 peut être attribué
également à Dimitrie Cantemir, et qu'Antioh, le dernier-né des enfants issus du mariage avec Casandra Cantacuzino l'avait seulement prononcé publiquement.

Une analyse plus attentive du Panégyrique de 1719 montre d'abord qu'il s'agit d'un ouvrage particulièrement compliqué, par son contenu et par sa forme, ainsi que par la multitudes des sources utilisées. Antioh Cantemir, quoiqu'il ait fait la preuve de grandes capacités intellectuelles, était trop jeune pour pouvoir rédiger un texte d'une telle envergure intellectuelle et théologique. De telles habilités exigeaient d'amples connaissances, rendues possibles seulement par de longues et profondes études.

En second lieu, Dimitrie Cantemir avait en 1719 des intérêts d'ordre personnel assez importants pour réaliser ce texte. Le *Panégyrique* de 1714 lui permettait de glorifier l'empereur et l'encourager à déclencher une nouvelle guerre contre l'empire ottoman, mais il donnait également l'occasion à son auteur de se distinguer devant Pierre Ier et l'élite impériale russe. De la même manière, le *Panégyrique* de 1719 devait rappeler combien il était dévoué à l'empereur qu'il attendait servir avec abnégation. L'exemple de dévouement total envers Dieu du saint Dimitrie de Théssalonique, évoqué par le *Panégyrique* de 1719, était ainsi une allusion directe à la personne de Dimitrie Cantemir. Selon ce texte, le dévouement envers Dieu du grand Martyre de Thessalonique était si grand que la glorieuse couronne du Martyre, une fois déposée aux pieds du tout puissant, s'est retrouvée soufainement sur la tête de Dieu. De la même manière, l'ancien prince de Moldavie, devenu désormais un très eclairé prince de l'Empire Russe, avait sacrifié sa couronne princière par son action de 1711 quand il s'est allié avec le Tsar dans la guerre contre les Infidèles. En soulignant les qualités du Martyre et son dévouement envers le tout puissant, l'auteur

---

[1100] «*Разумеется, что Панегирик написан, не самим ребенком, а отцом или учителем его.*» (Пекарский, П., *Наука и литература в России при Петре Великом*. Том 2, *Описание славяно-русских книг и типографий 1698–1725 годах*, Saint- Petersbourg, 1862, p. 321).

[1101] «*Конечно Панегирик написан не десятилетним Кантемиром, а его наставником...* » (Ефремов, П.А., *Библиографические примечания. Сочинения, переводы и письма Кантемира*, dans Кантемир Антиох Димитриевич, *Сочинения, письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Т. 2. Сочинения и переводы в прозе, политические депеши и письма. с портретом автора со статьею о Кантемире и с примечаниями В.Я.Стоюнина. Редакция изд. П.А.Ефремова. saint Petersbourg, И.И. Глазунов, 1868, p. 443).

[1102] Сементковский, Р.И., *А.Д. Кантемир: Его жизнь и литературная деятельность*, dans Кантемир, Белинский, Добролюбов, Пескарев, Гончаров. *Биографические повествования*, Tcheliabinsk, Oural, 1997, p. 32-33.

souhaitait faire monter en filigrane le prince moldave qui, tel le saint Dimitrie, s'inclinait devant son protecteur avec le désir de le servir jusqu'au bout.

Les sources mises récemment en valeur montrent en effet que Dimitrie Cantemir a essayé dès ses premières années de séjour en Russie de suggérer aux dignitaires de l'entourage du Tsar, mais aussi à Pierre Ier personnellement, qu'il était désireux à prendre une place plus importante
dans la hiérarchie nobiliaire afin de servir sa nouvelle patrie.

Une première démarche du prince envers Pierre Ier date de 8 février 1717[1103]. Bien qu'il se soit heurté quelque temps à la réticence des dignitaires de l'entourage du Tsar, le prince n'en a pourtant pas perdu espoir. En septembre 1719 notamment, il est revenu à la charge[1104], en suppliant Pierre de lui confier une fonction d'état importante. Il est donc probable que le
Panégyrique, qu'il avait préparé dans le même temps, poursuivît le même but, voir sensibiliser l'esprit et le cœur de son protecteur.

Il paraît que le prince moldave ait été informé que le Tsar devait être présent à Moscou et se décida de profiter de l'occasion pour transmettre publiquement un message de fidélité contenant son souhait de remplir d'importantes responsabilités dans l'État. Cette occasion coïncidait en plus avec l'anniversaire du prince, le 26 octobre, qui est aussi le jour de saint Dimitrie[1105].

C'est dans ces circonstances que le prince a donc rédigé le *Panégyrique* et a confié la mission de le prononcer à son fils cadet, Antioh, qui faisait alors ses études à l'Académie slave-latine de Moscou. L'innocence et la sincérité de l'enfant étaient de nature à produire un effet particulier sur le Tsar, et faire passer ainsi le message de fidélité que lui adressait le prince moldave. Malheureusement, les problèmes posés par la Guerre du Nord n'ont pas permis à Pierre le Grand d'arriver à Moscou.

Malgré l'absence du Tsar, le discours fut prononcé par Antioh Cantemir à la fête de 26 octobre, comme l'indique très clairement le titre du *Panégyrique* et les quelques informations ultérieures. La famille de Cantemir conservera le souvenir de cette fête, un souvenir gardé également par la famille de N.N. Bantich-Kamenski et de son fils D.N. Bantich-Kamenski, apparentés du côté maternel aux Cantemir. D'ailleurs, D.N. Bantich-Kamenski allait dédier quelques pages à cet épisode, qui a dû avoir un certain écho dans la société russe de l'époque. puisque l'événement en question s'est produit dans la plus haute institution d'enseignement de Russie, il est peu probable qu'il ait pu se dérouler sans l'autorisation préalable du Tsar. Il est bien connu le fait que le Tsar, en tant que monarque absolu, ait cherché (et il a réussi, pour la plupart des cas) de contrôler tous les domaines de la vie politique, culturelle, ecclésiastique de son pays, y compris la vie privée de ses dignitaires ou ses sujets.

[1103] Цвиркун, В.И., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира: Жизнь и судьба в письмах и бумагах,* Kichinev, 2008, № 61, с. 186-187.

[1104] Ibidem, № 75, с. 201.

[1105] Les historiens sont d'accord, presque à l'unanimité, à considérer le jour de 26 octobre comme jour de la naissance de Dimitrie Cantemir. Il existe en revanche des discussions quant à l'année de sa naissance (Voir: *Dinastia Cantemireştilor. Secolele XVII–XVIII,* acad. Andrei Eşanu, (éd.), Kichinev, Ştiinţa, 2008, p. *156*-159).

A la même période, Dimitrie Cantemir était particulièrement préoccupé par l'idée d'occuper une position plus importante dans les rangs de la haute noblesse russe de l'entourage du Tsar. Comme il en ressort d'une lettre du 23 novembre 1719, adressée par Cantemir au Tsar[1106], le 4 novembre (donc, seulement quelques jours après l'événement du 26 octobre), Pierre Ier a donné son accord à la demande qui lui a été faite par le prince moldave d'épouser Anastasia, une des filles du prince Ivan Yourievitch Trubetskoï[1107].

En revenant à ces deux Panégyriques en discussion, on peut remarquer que, si le Panégyrique de 1714 était une laudatio adressée à Pierre le Grand, appelé ainsi à libérer la Moldavie ainsi que les autres peuples chrétiens qui se trouvaient sous la domination ottomane[1108], le *Panégyrique* de 1719, dédié au saint Dimitrie, était en effet une *laudatio* dans laquelle Dimitrie Cantemir pensait indirectement à son propre martyre. Sous les habits d'un texte religieux, le *Panégyrique* de 1714[1109], ainsi que celui de 1719, glissent donc des allusions particulièrement claires à la personne de l'auteur.

En comparant les deux écrits, on peut aussi remarquer que le *Panégyrique* de 1714 montre que l'ancien prince de Moldavie espérait toujours regagner son trône avec l'appui du Tsar, tandis que celui de 1719 est la preuve que ses rêves se sont écroulés, et que le prince moldave n'avait aucune autre option que celle d'intégrer les rangs de la haute société nobiliaire russe.

Le discours philosophique et théologique du *Panégyrique* de 1719 commence par une référence au grand Socrate, «le maître de tous les philosophes ». Par la suite, on décrit plusieurs épisodes du martyre de saint Dimitrie. L'ouvrage est parsemé de citations, reprises telles quelles ou dans une légère interprétation de diverses variantes de la vie de saint Dimitrie, ainsi que de plusieurs textes bibliques : Isaïe, Zacharie, l'*Exode*, les *Psaumes* de David, l'*Apocalypse* de Jean, les *Evangiles* de Luc, de Jean et Mathieu, les épîtres du saint Paul aux Colissiens et aux Philippiens, la deuxième épître à Timothée, l'homélie de Basile le Grand, les œuvres de saint Jérôme, de saint Augustin, de saint Denys d'Alexandrie, etc. Toutes ces sources sont annotées en grec et en latin dans la marge de gauche des pages de l'ouvrage.

Le grand nombre de sources ayant servi à la rédaction de cet œuvre, ainsi que leur complexité, est une preuve supplémentaire que le *Panégyrique* ne pouvait pas être écrit par Antioh, qui avait entre 9 et 10 ans à l'époque, et ne pouvait naturellement pas assimiler d'aussi vastes lectures théologiques.

[1106] Цвиркун, В.И., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира : Жизнь и судьба в письмах и бумагах,* Kichinev, 2008, № 79 с. 204.

[1107] Nous ne pouvons pas exclure d'autres circonstances qui ont pu contribuer à la nomination de Dimitrie Cantemir parmi les conseillers secrets de Pierre Ier, par exemple l'éventuelle réception du prince cantemir dans une loge maçonnique (Mănescu, Jean Nicolas, *Masoneria şi heraldica rusă*, in *Francmasoneria magazin*, Bucureşti, 1999, nr. 1, p. 8. ; Turliuc, Cătălin, *Dimitrie Cantemir – ezoterismul şi societăţile iniţiatice*, in *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrten, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*, ed. Bochmann Klaus, Dumbrava Vasile, leipziger universitärsverlag, 2008, p. 80-87).

[1108] Panaitescu, P.P., *Panegiricul lui Petru cel Mare*, dans *Idem*, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 190 ; Lăudat, I.D., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Iaşi, 1973, p. 206.

[1109] Panaitescu, P.P., *Panegiricul lui Petru cel Mare*, dans *Idem*, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 190

Fondés également sur ce dernier élément, nous considérons donc que l'auteur de ce *Panégyrique* serait plutôt donc Dimitrie Cantemir, et non pas son fils.

Annexe.

La version russe de „Panégyrique…" (1719)

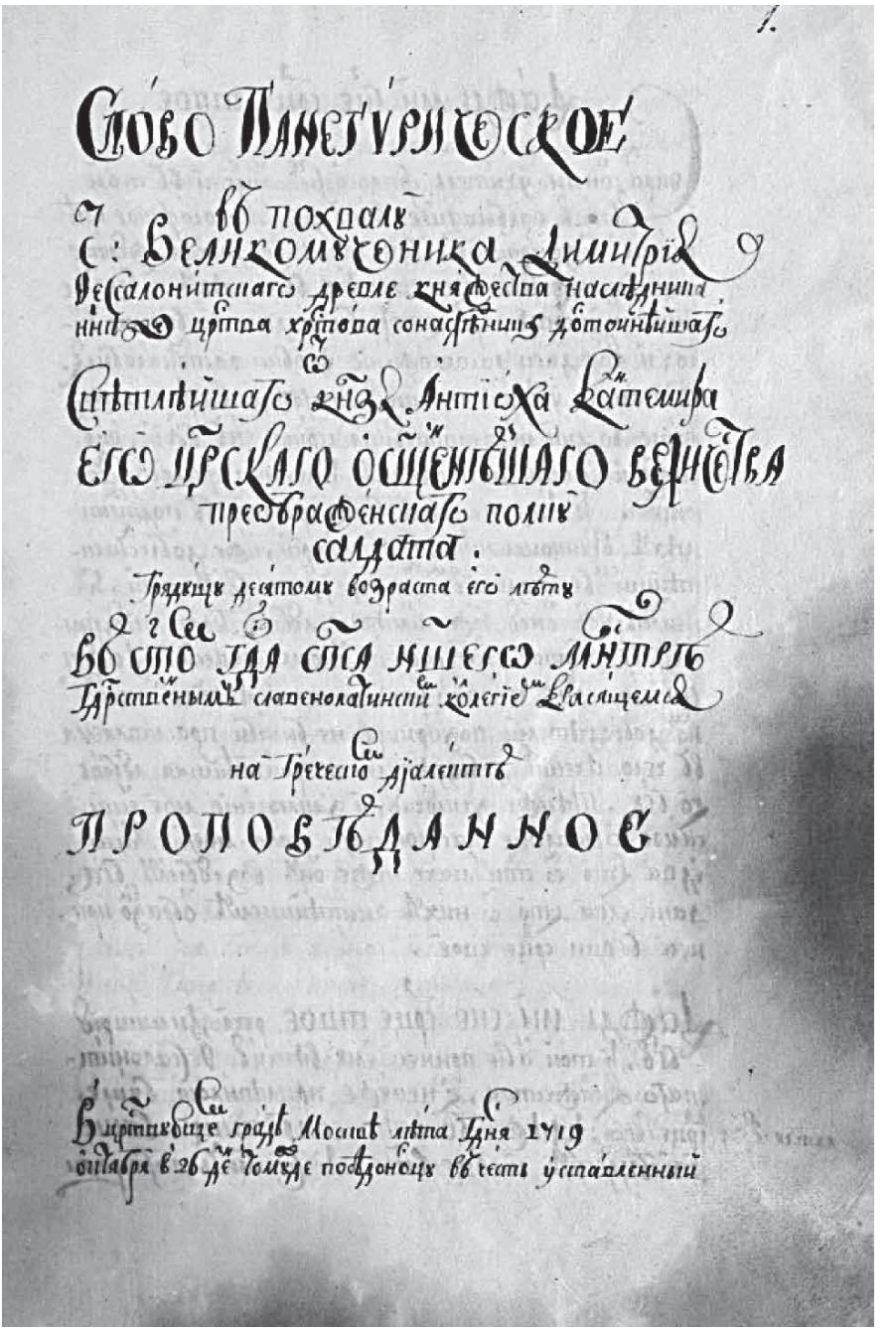

Дáждь мн҃ сн҃е ср҃це твое.

притч: 23. с: 26.

Сопра҃ный оученикъ философо҃в аще и въ той вѣнъ превыпаше, вонѣ же философное цвѣтяше безстрастіе, обаче часто воздыхая, глаше аще возможно бы было человѣкомъ въ перстѣхъ сверзое имѣти оконце, чрезъ которогобы сердце его видимо было, и сердцаго расположеніе удобно распозналовыхъ. Ѡ томъ же усердно печашеся, тогожде вѣдѣнно желаше во дни пренастающія црквѣ снъ вѣчій, оцѣ оный и єдиный наставникъ истинно философствующихъ. И аще не сбрѣвыся храбрый въ подвижницѣхъ великоименитый Димитрій, иже довлественнѣйшій великодушіе сперзе днеи боемъ своимъ, и неимѣрнов онов, иже имѣваше лѣвои горѣстію, принесе въ жертвах сре҃це свое по оном словеси: Дáждь мн҃ сн҃е сре҃це твое: воистинну нынѣ въ сумысленно добродѣтелеи позорищи, не былаби прославляема въ человѣчестѣи добродѣтелѣ совершеннѣйшая лѣвоа его сѣ҃. Твое бо дѣйствіе, и знаменіе мое есть самое сбѣлаженіе настоящаго слова моего, дáйте єдиа кто съ сны паче неже онѣ возлюбиля бга. Зане єдиа кто ѡ нихъ чистѣйшимъ образо принесе бгови сре҃це свое.

Дáждь мн҃ сн҃е сре҃це твое рече Димитріе бгъ, и той абіе принесе емъ вѣнецъ Фесалоникіискаго єпископства, и немедленно приложилося бяше

Лвк: 12. с: 34. сре҃це его: идѣже бо есть сокровище ваше тѣ будетъ и сре҃це ваше. И сіе бысть тогоради

дабы Димитрій оумалиⷣ вб мнѣніи Ѳесалоникѣ, его
почитахѫ аще полѣбога, и вораслы (: промышленіе) бжіе,
его́же не оу понаша: Оному подобаетъ расти, Іоан: 3. ℓ. 30.
мнѣ же малитисѧ. Бѣдѣ Іоаннъ вб Главѣ 4
Стаго Апокалипсиса своего двадесять четыре стар-
цовб оны, иже снемше сб Главъ вѣнцы свои попе-
гахѫ да при пономіи прѣстола бжіѧ, и поклони- Апок. 19. ℓ. 12.
шаⷣ сѣдящемѫ вб вѣцѣхъ вѣкбвъ, и поло-
жиша вѣнцы свои прѣ прѣстоло его. Паки вб во-
сторгѣ бывб, видѣ Іаково бгб имѣвше на Главѣ
своей многѧ вѣнцы, и на Главѣ его вѣнцы
мнози. Сказаніе вб сⷣ состоитъ, аще старцы
оные попергахѫ вѣнцы свои прѣ ногами бжіими,
хощѧ потомѣ обрѣтошаяся на Главѣ бжіей. Сказ-
щавъ: Іако бгб даⷭ потомкомъ моⷭтѣ расти вб
своеⷨ величествѣ, посемѣ достоинства человѣ-
ская моⷭтѣ ѡ человѣцѣхъ прѣртѣна быти. По мр-
рѣ чести, ѥюже человѣцы почитаютъ бга расте
ѵвеличитися бгб. А понеже чести ѡ Димитріѣ
богови сіѧ оученна бѣше, Іако превознесе бга паче
вѣнца княжества, того ради предрѣкше вѣнца се-
го, бысть нѣкое внѣшнее прирастѣніе величества
бжіѧ. Убо здраваго разсѫжденіеⷨ могѫ рещи, Іако
вѣнцы на Главѣ бжіей, бѣша внѣшнее прилно-
женіе бжіѧ величества, поврженіе ѡ оны прѣ
ногами бжіими, бысть прѣртѣніе достоинствъ ми-
ра сего. Тѣмже Градима Ѳесалоникѣ, ѩ ѡ
Димитрій поверже днесь прѣ ногами бжіими при-
несѣ нынѣ посемѣ даⷭ разумѣетъ величе-
ство бжіе, даже зрѣти онаѧ на Главѣ бжіей

и на главѣ его вѣнцы многи.

Да сѣдь ми сне сърце твое. рече Димитрiй его
и абiе Димитрiй принесе ему книгы своя, зане бѣше
Дѣян. 4. с. 32. сопрѣженно быти сърце его, бѣ сърце и душа една
на. Принесе сѧ онѣ во образѣ хрта и распятаго,
да исполнится знаменiе смрти хрстовы. На Грани-
цѣ Горѣ бѣ тварь хотя и неразумiенные, обаче
сознатна нѣкiя болѣзнь въ страданiи вѣчнѣмъ,
тма бѣ по всей земли, солнце помѣрче, земля
потрясеся, камене расѣдеся, гробы отверзошася, и
многа тѣлеса святыхъ воста, сiа образо попа-
дѣвше тамо въ печалѣ онѣ. Бѣсѧ доспѣша, творцѣ
ѣстества въ подобiе смрти обращающася. Сiя-
но тоимо Христово древо дадѣ себе быти не чу-
ственно, безсердечно, твердо, ни малыя жалости
нiя скорби имѣще, яко дерзаше на себѣ преславно
уловленнаго, или паче умершленнаго, Христа
паче сына человѣческiя. Сiя скорбь, ѣсѧ христа
не ощущаше, устави ощутити Димитрiя
* въ трагедiи распятаго въ трагедiи мученичества своего: Сегради распро-
стре руцѣ свои, дабы копiя удобнѣе могли провести
сърце его, и тако изобрази Христа знаменiе, сiе
плотiю своею лишенiя божественнаго Христа исправи,
дыхъ: Christ со Словесныя образ Христа имѣетъ, его же простерiи
в sicher ex. руцѣ Христовы изобразуетъ. Паче же Димит-
рiй бысть Христа и Христотерпецъ, зане сѧ и той-
де прiемляше ѣзвы въ боцѣ, и сѧ и тойде у-
правляше плоть копiй ударенiями неподвижнѣ,
Христа Христова въ неразумiенный, безстрастный,
и тако ради нѣсте страсти, нѣсте чувства имѣше

въ нъмъ́нѣемъ страда́нїи: Дїмитрїй бы́сть Хр҃тъ
ча́стенный, хр҃тъ страда́тельный, хр҃тъ самы́мъ
дѣ́ло стра́ждущїй, да и́спра́витъ лишенїя Хр҃та
Бо́га, по нетлѣ́нномъ и болѣ́зни распѣ́шагося Бо́га,
На Хр҃тѣ Голго́вѣ стра́даше хр҃тоносъ, зане смерте
въ. На Хр҃тѣ Дїмитрїѣ не стра́даше хр҃тоносъ
зане бы́сть безсмертный, сїе́ стра́даше Хр҃тъ
зане бѣ Хр҃тъ живущїй, Хр҃тъ стра́дателны, Хр҃тъ
одѣ́вшїйся, Дїмитрїй въ Хр҃тѣ преобрази-
вы́йся. Сѣмо́е бѣ порока́ хоте́нїя въ Павло рещи
мо́гый: Исполня́ю лишенїе ско́рбей хри-
сто́вых въ плоти мое́й. Колосс. гл. 24.

Да́ждь ми сне́ сре́це твое́, рече́ Дїмитрїй бг҃ови,
и а́вїе Дїмитрїй принесе́ и́мъ сре́це свое́ ѹ҆гля́деное
прїи́мѣ хр҃тоно́сно послѣ́дъ, я҆коже воспѣ́вшее ца́р-
ское: Ра́дуйся и́мене проводе́нными ѹ҆зре́
бле́женнѣ стра́сти хр҃тоно́сно хо́дитъ на
вознепи́сано, но въ та́йнѣйшѣ болѣ́знь
не́мо хр҃тоно́сно сре́це ощ҃ща́ше. И сего́ ра́ди вины!
зане́ хр҃тоно́сно сѣ́мя въ сре́це ѹ҆гля́дѣ бы́сть, ѹ҆мно́
бя́ше, и послѣ́дователно ни́мо ощ҃ща́ше бо-
лѣ́зни, Дїмитрїй сѣ́мо сѣ́мя бы́сть, тѣ́мже и
болѣ́зни ощ҃ти́ся. Да́ра хр҃тоно́сна въ сре́цѣ не́въ
пои́стинну да́ра, зане́ ни́чтоже ско́рбь принесе́
и́мъ, но бы́сть ѹ҆спѣ́шно, зане́ вода́ и́здыше на
не́дѣ, и́ли влага нѣ́гная моро́тная о мертвы́хъ
па́че не́мо о сѣ́мени и́стѣ́кающая, да́ра Дїмитрїя
па пои́стинну болѣ́зненна бя́ше, пои́стинну тя́-
жа, и́дѣже бо и не́я чта́ и сѣ́мя хр҃тоно́сно. Вѣ́ще
ещѐ ра́дующе да́ра Дїмитрїева съ да́ры

Хртовы, даже Хртоіѣ єдины тоимо копіе въ сердце проводе быстъ, Димитріи же моглъ быть тремі, якоже Авессаломъ пришедшій, дабы отнядь воспріяті утѣхи пригорбный снѣ, и мяти его предного опечаленна. Снѣ якоже убо испытанный духъ уязвленъ быти, свидѣтствовати се на умѣшаго бездѣлного дѣло быти вмѣняше, мяти якоже неповинна свѣщи, аще повинная уязвленна бысть,

Дѣян. 2. с. 23. и тебѣ же самои душу пройдетъ оружіе.

Копіе снѣдне уязвило плоть а не душу его, копіе мѣрне уязвило душу а не плоть ея: копіе же Димитріево и плоть и душу его уязвило. Снѣ пріятъ болѣніе, но не ощутилъ болѣзни, мяти ощутивъ болѣзнь, но боленія не пріятъ: Димитріи же и боленіе пріятъ, и паче ощущенія нестерпимыя болѣзни лютости.

Ѳ Дадѣ ми сне сердце твое рече бгу Димитріе. и той абіе принесе є совершеннѣишее лѣвовіе нѣсе ученикъ той, егоже лѣбляше Іисъ, свое иногда принесъ бяше, описавши въ 21 стѣнаго єгліа сосѣдо Іоанна, лѣвовіе, ѣже онъ ко Хртѣ имѣяше, и ѣже взаимно Хртоіѣ сіи показоваше. Назнаменайте мене слышателіе, яковаго глаголанія образа по всемъ таинственаго употребляя ученикъ, егоже лѣбляше Іисъ, ѣсе и возлеже при вечери на персѣ его. Да познаемъ лѣвовіе его, ѣже ко Хртѣ въ сердцѣ свое имѣяше, глаголетъ, якоже возлеже при вечери на персѣ Хртовѣ. Истинно вопрашаемъ лѣбленія познаніе, славои всѣхъ лѣвои и желѣніе, лѣбити бо Хртѣ есть, спасти есть

пренебрегати. Кто убо мощетъ быти, дабы не
бреженіе доводо было бдѣнія, и сонъ бывы лѣвое по-
паданіе? Паче Іоаннъ, убо лѣвляше, емуже доброе
послѣдованіе по правила Діастичнаго? Ѧзыкъ. За-
не Іоаннъ плаше на перстѣхъ Іудиныхъ. И сего ра-
ди мощетъ Кто попадати обра лѣвое чистивыйся,
не притворныя, не лицемѣрныя, о вѣнаго подозрѣ-
нія далече остоящія и по всемъ совершеннѣйшаго, паче
неже въ да принати срце свое и очи заповѣди. И
бо дарствуетъ срце свое отверзтыми очесы, еще
въ воздаяніе лѣвое своея, въ возмездіе дара своего,
да коне благопріятно приѣмъ будетъ о того, еже
приноситъ, а неже дарствуе срце свое смѣженны-
ми очесы, ничесо сего самаго требуетъ, въ награ-
деніе толиніе лѣвое своея, толикаго дара, сирѣчь
да ласкаво приѣмъ будетъ о того, елико при-
носитъ. Еще убо Іоаннъ имѣяше волѣвленный,
за еже дарствуя срце свое заповѣдныя очи свои, на
краткій часъ, на малое время: Колми паче достой-
нѣйшій лѣвое Божія видѣти быти Димитрій, и
дарствуя всеми срце свое, смѣвши, заповѣдныя очи
свои во вѣки? Еще Іоаннъ толь благополучно вни-
рилъ въ перси Божественнаго лѣвленія, зане дарствуя
щи срце свое, возлюбе, уязвленъ бысть; Колми паче вѣ-
рити подобаетъ, яко не сравненно болши уязвився
въ нѣдро Божія лѣвое Димитрій, зане дарствуя щи
срце свое умре; и полощи кипотъ свои лесѣ доселѣ:
болши сея лѣвое ничтоже имати, да кто душу свою положитъ за други свои. Ср. Іоаннъ
Іоа 15:13.
Ѧзыкъ въ Главѣ 15, и почто еще? зане стяжи

по раскладе́нїю ще́нныя ѵ̀еселаго̀ ѵ̀ лавѣ́ятїя, и́мяще о́чеса
спасе́нныя, ѝ да̀ нѐ са́мое и́мяти сѡ̀вразная о́чеса
да̀ наслажда́ются бла́женства зрѣ́нїѐѡ̀ въ воздая́нїе
лавы́ своѐ. Но̀ Дїмитрїй лавѣ́ящи запавшїя̀ о́чеса,
запавшїя̀ ѡ̀ сего̀ ра́зи сама́го, да ни́мже бла́жнаа
зрѣ́нїѐѡ̀ наслажда́ются въ воздая́нїе лавы́ своѐ. Ѡ̀стїи
лавѣ́ятъ тріипоста́сный безконе́чныя̀ кра́соты ѡ̀ви́дѣ,
но̀ а̀кѝѡ̀ въ непочте́нїѐѡ̀ о́чесъ свои́хъ ѹ̀слажде́нїѐѡ̀. Серафи́-
мы то́мѡ̀ мѣ́ра̀ вы́ми проти́ми разѹ́мными дво́ма
лавѣ́ятъ, запавше́нны и́мяще о́чеса по̀ ла́ти: Дво́ма
Іак. 1:12. ѡ̀ѹ̀мпа́ахѹ̀, ѝ дво́ма запры́паахѹ̀ лицѐ. Но̀ па́че
серафи́ми то́мѡ̀ запры́паавшїя̀, запавшїя̀ о́чеса,
е́гда проти́ти сїа́ѧ̀нїи а̀́гглы вы́нѣ ѵ̀и́дѧтъ лицѐ а̀ца́
нѣ́йскаго: занѐ серафи́ми грѐ а̀нтономасі́а̀ глаго́лѧтъ
лавѧщїи. Потомѹ̀ что̀ ва́шихъ па́че вы́ проти́хъ
а̀́гглъ лавы́ къ бг҃ꙋ̀ попадо́бнѣ. Да̀ ѡ̀зрятъ ѹ̀́бо
ла́ше мно́го ва́шихъ ѝ сопрїше́нѣйшихъ лево́въ лавѣ́
ятъ бг҃а̀, не́же вы́ проти́и а̀́гглы, того̀ ра́ди прино́
сяще сре́це своѐ бг҃ови, прино́сятъ ѐ попра́вленными
ѝ запавше́нными о́чесы. Дво́ма ѡ̀ѹ̀мпа́ахѹ̀ ѝ дво́
ма запры́паахѹ̀ лицѐ. Занѐ сопрїше́нно горя́тъ
и́хъ ѝ́стинныя лавы́, нѐ и́щѹщїя возмѣ́здїя во
ѡ̀ба̀ сла́вѣ, да̀ той нѐ́же ѡ̀ста́вленїѐѡ̀ сре́це своѐ,
ѡ̀ста́вѧ̀ попра́вленными о́чесы. Серафи́мъ сі́а̀ лавы́
и́мѹщи въ сре́цы своѐѡ̀ къ бг҃ꙋ̀ Дїмитрїй, ѝздалѝ вопра
ша́ѧ̀ днесь, но̀ мно́го ѝздали́ѧ̀ѡ̀ ѝ сопрїше́нѣйшїи ѡ̀ѡ̀
па́че и́хъ ѡ̀бра́зо̀ѡ̀, ѝбо̀ прино́сяще серафи́мы бг҃ови
сре́це своѐ, и́мѣ́ахѹ̀ запры́ты о́чеса, Дїмитрїй ѡ̀ прино́
сѧщи бг҃ови сре́це своѐ, и́мѣ́ѧше о́чеса свои́ ѹ̀мѣ́
вѣ́нныя. Серафи́мы поне́же ни́жѐѡ̀ возмѣ́здїе

трѣбуетъ за лѣпѣніе свое, лѣпящи закрывавъ очеса, но крилами своими двѣма закрываахъ лице. Димитрій же єгда ничє малыи искры блаженнаго зрѣнія имаше въ водареніе лѣпоте своея, лѣпящи. Ὁ τοιοῦτον ἔχειν φῶς θεοειδὲς ὀνὺξ δεδοκηκεν ἀθεώτατος ὁ μὴ φιλῶν καὶ φιλούμενος ὑπ' αὐτοῦ· ὁ μὴ ἐρῶν τοῦ ὑπερφυοῦς κάλλους, τοῦ ὑπερκειμένου καὶ ὑπερτελοῦς ὄντος καὶ ὑπερκρατοῦντος καὶ ὑπερβεβηκότος καὶ ὑπερέχοντος καὶ ὑπερβαίνοντος καὶ ὑπερτείνοντος καὶ ὑπερβάλλοντος καὶ ὑπερκειμένου καὶ ὑπερτελοῦς

то есть дабы в воздаяніе получили вѣнцы славы.
2. Тим. 4. ст. 7. Въ сей славѣ взираше Павелъ когда рече: теченіе совершахъ, вѣру сохранихъ, прочее убо сохраняется мнѣ вѣнецъ правды, егоже воздастъ мнѣ Господь въ день онъ праведный судія. Въ сей славѣ взираше
Матѳ. 19. ст. 27. Петръ когда рече: се мы оставихомъ всѣ и вслѣдъ тебе идохомъ, что убо будетъ намъ.
Псалом. 33. ст. 13. Но Іаковъ въ Моисеи: аще убо обрѣтохъ благодать предъ очима твоима Іаковѣ мнѣ лице твое, или Іаковѣ инѣ что: славу твою. Димитрій сохраняя Господа ловящихъ, чистящихъ, совершенныхъ, къ ловленію себе самаго нищаго примѣтившихъ, внемлите молвѣ Іаковѣ ловящи глаголе:
1 Іоан. 1. ст. 14. Видѣхомъ славу его, славу Іакову единороднаго отца исполнь благодати и истины. Сице Іаковъ есть Іаковъ Моисеи ловяше славу Божію, ови той насъ ловитъ не благодати ради, но славы ради. Господы онъ получити въ воздаяніе; Димитрій ловляше славу Божію не ови вомедіе мятенаго, но ови славу Божію благодати исполненъ, то есть Іаковъ славу Божію сія единому подостоинствомъ долженъ. Не намъ
Псалом. 113. ст. 1. Господи, не намъ, не намъ, но имени твоему дайся слава. Прилѣпіе понятно ралніе есть мѣсто другима сими раздѣленіями, ловити во благодати отъ ловли славы, есть ловящи взирати на воздаяніе ловле, ловити благодать отъ ловли благодати не взираетъ ловящи на Господа воздаяніе ловле. Аще понеже нѣсть вомоно имѣти благодать Божію, не насищатися славы Божія, заимѣтъ глаголъ, Іаковъ Димитрій аще ловитъ

слáвѣ бжíй, того рáди лóбляше ѭ, дáби вѣ себѣ ѹтвéрдилъ блгодáть бжíй. Слáва бо тáйно ѹпрáзднѣтъ блгодáть потомѣ, что блгодáть предшéствуетъ слáвѣ, слáва же послѣдствуетъ блгодáти. Моисéй рáзрѣшáше блгодáть дáючи зáлогъ слáвы; Димитрíй рáзрѣшáше слáвѣ, дáючи ѹтвéрждéніе блгодáти. Лóвкость Моисéова не бы́сть совершéнна, нбо лóвящи блгодáть взирáше на слáвѣ, зане ѹправлáше блгодáть къ слáвѣ, лóвяше бо дабы ѹзрѣти, лóвкость Димитрíева бы́сть всесовершéнна, нбо лóвящи блгодáть не взирáше на слáвѣ, не ѹправлáше бо блгодáти къ слáвѣ, зане лóвити а не вúдѣти хотѣ́ше.

Сконча́въ слóво ѹтвéрждáя концéптъ сúй рѣшéніемъ бгослóвскаго смнéнія. Óстаи Христóвъ вѣ прелагаéмомъ óно Евхари́стíи сакраме́нтѣ нéточнымъ бжéственныя своея блгодáти, но не хóтѣ бóлѣе дабы вѣ то прéвéсти сúщество хлѣ́ба. Постáвъ далѣе вѣ ѹсмотрéніи. Нéтолмногó чудéсъ вопрáвдѣ вúдѣтися трéбъ бы́ловы, дабы вѣ óно сакраментáльномъ Хлѣ́бѣ сопрúтне стоя́ло тúло Христóво съ сúществомъ хлѣ́бнымъ нéжéлы прéвы́шало тúла Христóва вѣ сúществѣ хлѣ́бнаго. Сúя ѹбо мéншимъ чудесы моглабы сопрúшíтися тáйна óная. почто вѣ сотворéнíи нéмéншíй чудéсъ нé ялó сложéнія сúщи, нé восхóтѣ дабы óстáнéтся вѣ сакраме́нтѣ óно сúщество хлѣ́бное! Слóвомъ прóтчія вúны, Моралная вúна éсть сíя: Предáлъ. Егóже рáди ѹставлéна и ѹстроéна бы́сть тáйна сíя, éсть: Дабы

Сре́ онѣ́в Хрто́сов сообщи́л причаща́вшихся бго-
да́ти слов. и тако́ толи́ко желѣ́лы пріобщити-
ся сего́ тайнаго́, хотя́ше Хрто́сов, да́вы той
желѣ́й и́спѣлы бго́да́ти о́ лѣ́вои бго́да́ти,
а́ не́ о́ лѣ́вои хлѣ́ба, и тогѡ ра́ди не́ хотя́ше да́вы
въ о́ной та́инѣ о́стало́ся ѣ́щенно хлѣ́вное. ви-
дя́ше Хрто́сов, я́ко вѣ́ не́ обхо́димо челове́цы
лѣ́вятъ бго́да́ти цр҃кве́ не́ о́ лѣ́вои ца́рстіа
бго́да́ти, но́ о́ лѣ́вои хлѣ́ба цр҃ковна. тогѡ ра́-
ди пресхраняя (да́ тако́ рцы́) да́вы и бла-
годати его́ не́ сътъмилося тако́вое къ презрѣ́нію
симъ образо́ въ вора́женіе прилѣ́пленія у́стаи
то́ е́сть да́вы не́ о́бращалися хлѣ́бъ въ бла́гѣ́й-
шіи о́ргано́ въ́ѣ́стественныя его́ бго́да́ти, да не́
я́ко и́мѣ́вы тако́ причи́нѣ и́спати бго́да́ти
для хлѣ́ба, но и́спалы бго́да́ти для бго́да́ти.
Ѡтъ сего́ Дими́трій и́ли бгороди́тво совръше́ны
спося лѣ́вѣ́ повсю́ду́ченный, и́ли ѿ вѣ́ры нау́че-
ный до́гма́ты желая бли́жайшее содру́жество,
бли́жайшее сообще́ніе въ пи́тителе свои́мъ и́мѣ́
сообщи́ти, желаніе и́мыи ра́рѣ́вшимися
филип. с. 3. и со Хрто́мъ бы́ти, желаше бго́да́ти Хрто́вои
для бго́да́ти, не бго́да́ти для хлѣ́ба Хрто́ва,
то́ е́сть для сла́вы, для воздаяніа, паче́ да́е
хлѣ́бъ (о́ твердости вѣ́ры! о́ горя́щести пре́свѣ́-
ныя лѣ́вѣ́!) а́ да́ти бго́да́ти ради, понеже
да́е всѣ́ сре́це и́ ѿ всего́ сръца́, да ни вы́мѣ́ре пре-
нію́ніе и́мѣ́ти да́ти́тіа лѣ́вѣ́ его́. Свойственно
бо́ е́сть совръше́нныхъ человѣ́ко́ вѣ́ сердце ѡбъ-
топати бга, и весь у́мъ тому́ посвяща́ти,

Іаковъ пишетъ с: василій въ истолкованіи ѱа- с: василій
ма десятаго: дасть кто́либо горящев лвъ- на ѱалт.9.
вів на земли лвовитъ, зане дасть не свои ра-
зранныя, но царская знаменія, ниіаковъ взираѣ
на оное, что убо будетъ на. Шт'мсѳ что иное
разумѣти мо́жетъ, развѣ Іако димитріи лв-
бляше благода́ть благодати ради, а не благодаѣ
для хлѣба, для сла́вы, для водмездіѣ.
Обаче что о́сѣдь произво́дите благочестивѣйши
слышателіе, іако въ воздаянія прійдѣ толь мно́же-
ственная добродѣтель, іако димитрій о бгѣ
почтенъ, прославленъ, вѣнча не будетъ? Іако его́
бгъ рече ємъ. Сне да́ждь ми сріе твое, ни-
коегоѳ ко водмездіѣ имѣя помѣрнѣ? да
не будетъ сіе да не будетъ. Посемъ бо димитрій
блаженнѣйшій паче самого бга бѣ бывы, что ѹмѣсто-
вати злочестиво есть. блаженнѣе бо есть паче дѣа зо:с:35
даяти, нежели пріимати. Иѣсть бгоѣнай не ѳ неблагодарный
словесолюбивый, нѣтъ: сріе сокрушенно и ѹмсто:с:19
смиренно бгъ не ѹничижитъ. бгъ нѣсть
ѹбогъ или нещедроподаятельный: Іѵ мой есѝ ѹмсто:с:2
пы Іако благихъ моихъ не требѣеши.
Аще ѳ сихъ требѣетъ и заповѣдѣ, то заори
да имать претекстъ и причинѣ воздаянія ва-
шихъ благъ. Іако ѳ утверждае блаженый Іоанъ. іѳ̃о на 1 кан
что и Іако попада въ самомъ димитріи всѣмъ гл: 66.
славы ѹдостоинашемся, его́ѳ честнѣйшія мо́-
щи тапоповъ на земли прославилъ и до нынѣ про-
славляетъ сла́вою, тапоповъ нищихъ ѳ ины́хъ
проти сты́хъ мощей почтити ѹгодно ємъ бысть,

Сда̀ ѝныѣ нипостасѣ точа́тъ неисчерпа́емаго̀ ѻ́наго мі́ра, ѩ́же ѥ́сть Па́нагіа дѣ́вица ѡ́бщественна̀ (: то̀ е́сть врачество̀ вса́кихъ болѣ́зней ѹ̀праздне́ющее :) съ вѣ́рою досто́итъ почита́ется на прогна́ніе вса́кихъ ѻ́бою тѣ́лесныхъ, ѻ́бою ду́шевныхъ болѣ́зней. А́ще у́бо плоть Ди́митріева, то̀ е́сть ѻ́ргана̀ толи́кія до́бродѣтели, толь ди́вныхъ ѝ осо́бливыхъ прослави́ласѧ сла́вословъ, Па́нагіа мни́тѣ просла́вила ѥ́сть ѻ́нѣхъ, ѻ́тнюдь дви́женіе и́мѣвше ѻ́ргатій къ попада́нію ѻ́наго мѵ̀ропроточе́ннаго дре́ва? А́ще с҃ѳ̀ мнѣ вопроша́ете, отвѣща́ю, ѩ́ко нѣ́сть є҃ѳ̀ ѻ́тро́чество но бг҃ословство.

19. "NOTATIONES QUOTIDIANAE" BY IVAN ILINSKI (1721-1730). A NEW VISION AFTER DE-VISU READING

After Dimitrie Cantemir had moved with his entire family in Russia, what was caused by the defeat of the Moldovan-Russian allied armies in the summer of 1711. One of these changes' consequences was that prince and his children were left without a secretary and teacher, as Athanasius Condoidi[1110] who has been performing this function in Constantinople and Jassy, after establishing in his new home, got more assignments from the Tsar, among which were and some missions of Russian Embassy in Constantinople. Former prince af the Country of Moldova was put in a position to seek someone in order to replace famous Greek prelate. After several years of searching and Dimitrie Cantemir stopped his choice on a young Russian intellectual, from Ivan Ilinski[1111], who just had graduated Slavic-Greek-Latin Academy from Moscow and passed into the service of Dimitrie Cantemir in 1716[1112].

Subsequently, the new secretary proved to be very helpful to Cantemir family: contributed to the training of Antioch Cantemir who got a special knowledge of Russian culture, helped his master in his scholarly activities and managed to maintain an interesting correspondence in Russian language with Tsar's high officials and with other persons. In particular, he translated from Latin into Russian "Book of Mohammedan religious systems ..." ("Книга Система, или Состояние Мухаммеданской религии" СПб, 1722) and had own literary attempts, including "Symphony in the Four Gospels" ("Симфонию, или Согласие на Священное Четвероевангелие и Деяния Святых Апостолов"), ante written 1726, published in Moscova in 1733 with reprints in 1761, St. Petersburg, 1783 and 1821. On April 1, 1725, as he notes in "Notationes quotidianae"[1113] that we will below, by the order of Empress Catherine he was appointed as a translator at recently founded Royal Academy of Sciences. Ivan Ilinski remained faithful for Cantemir family after the death of Demetrius Cantemir, and continued to serve his followers.

For a long time it is known that during being in service of Cantemir family, Ivan Ilinski held a journal called "Notationes quotidianae. Повсядневные записки" preserved until today in Old Documents Archive in Moscow, Russia (Российский

[1110] Athanasius Condoidi (? - October 10, 1737), very intelligent Greek priest, with studies made in Italy. Subsequently became a professor at Slavic-Greek-Latin Academy in Moscow, where he probably taught, Antioch Cantemirm adolescent at that time; 1721 – is an assessor of the Holy Synod of Russian Orthodox Church; 1722 - received monachism, and consecutively became hegumen of two monasteries from Yaroslavl; 1725 - is appointed adviser to the Holy Synod; and in 1726 was ordained the bishop of Vologda and Bieloozero, and in 1735 at episcopal Cathedral of Suzdal and Vladimir (*Православная этциклопедия***,** Том. IV, Москва, 2002, с. 13-14).

[1111] Ivan Ilinski (b.?, gub. Iaroslavl - 20 march 1737)

[1112] Пекарский, П., *Наука и литература в России при Петре Великом*. В 2-х т. Т. 1. Введение в историю просвещения в Росии XVIII столетия, Санкт-Петербург: Изд. Товарищества «Общественная польза", 1862, с. 233.

[1113] Ivan Ilinski, *Notationes quotidianae/Повсядневные записки***,** РГАДА, Fund 181, manuscript № 388, ff. 24.

Государственный Архив Древних Актов (РГАДА))[1114], where he was marking occasionally various events important and minor at first glance, on Dimitrie Cantemir's and his successors' life and work starting from 1721 until 1730.

"Notationes quotidianae/Повсядневные записки" is a manuscript notebook with 67 sheets (1 page is countless and white, 135 pp. + 1 p. is countless and white), paper is yellowed by time, size 15 x 10 cm, bounded in a light leather cover with a leather clasp. Notes were made by a single hand, mainly with black ink of different nuances and pencil.

Of all 135 journal pages 3 - are white (p. 24^{v}, 48, 50). Most of the notes are in Russian, some in Latin (f. 26^{v}, 30-39, 40^{v}, 41, 43, 44), and attempts of taking notes with the Arabic characters (f.54, 58) and the spelling of Arabic letters. In addition to daily notes about Cantemir's concerning 1721-1730 years, there are listed daily weather notes, travel notes prevailing distances indications in verses from one place to another, different calculations and notes about spending money, titles of books in Latin and Greek.

"Notationes quotidianae/Повсядневные записки " – content:

f.1-22: *Text Journal* [1721, June 19 - 1727, May 6];

22^{V} f: Notes in Latin;

23^{V} f: Words extracted from Latin-Russian dictionary;

f 24: continuation *Text Journal* [1725, April 1] Order on the appointment of Ivan Ilinski as a translator at the Imperial Academy of Sciences]; Other notes;

f 24^{v}: white;

f. 25-26: continuation *Text Journal* [1725, April 14 - 1730 august 29];

f. 26^{v}: Words extracted from Latin-Russian dictionary;

f. 27-29^{v}: Notes-meteorological tables [Year ?[1115] May - august 31]; Beginning of the note in Latin;

f. 30-39: Words extracted from Latin-Russian dictionary;

f. 39^{V}-40: Notes in Russian;

f. 40^{v}: Words extracted from Latin-Russian dictionary;

f. 41: A name of book in Latin (Musladini Sadi; *Rosariuv Politicum sive Amaenum sortis srumane Theatrum. De persico in Latiniu versu de a Georgio Gentio;* Amsterdami. Ex. Typograheio Ioannis Blacv, 1651);

f. 41^{v}-42^{V}: Abstract on mathematics lessons in Latin;

f. 43: A name of a dictionary LEXIKON. Ellhnorwmaïkon. Dictionarium Grecolatinum, Basileae, per Sebastianum Henric Petri, 1584);

f 43^{v}-44: Notes in Russian, a book name in Latin (Metthiae Martiny, *Lexicon Philologicum in qua Cagmus Grecophaenix. Glossarium isidori in quodus tomus.* Impres. Trajecti Batavarum, apud Gulielmum Braedelet, 1711);

f 44^{v}: Writings with pencil in Russian; notes in Russian, route calculations;

f 45-46^{V}: Text log " Journey from Astrakhan " [Year 1723, January 27-March 10];

f.47: Notes about religious calendar;

f 47v: Extract of words from Latin-Russian dictionary;

[1114] РГАДА, Fund 181, manuscript № 388, 1-67 ^{v} ff.

[1115] The year of observations is not indicated.

f 47: White;

f 48[v]-49: Different notes in Latin, Russian, geographic coordinates of some Russian cities pen tests; ieroglife and math;

f 49[v]: Words extracted from Latin-Russian dictionary;

f 50: White;

f 50[V]: Notes in Latin;

f 51-52v: *Text Journal* "Continuatio" [1722, July 25-August 25];

f 53-53v: *Text Journal* [1722, July 18 to 27];

f 54: Bookmark in Arabic script; Bookmark in Russian;

f 54v-58: Notes in the Arabic alphabet, Arabic alphabet;

58V-60V f: Expenses "Расход" [1722, August 15-November 17] Various notes;

f 61-61v: notes in Latin;

f 62-63V: *Text Journal* " Journey from Moscow" [1722, May 11-June 20], indicating the distance in verses;

f 64-67v: Expenses "Расход" [1722, 9 May to 7 July]

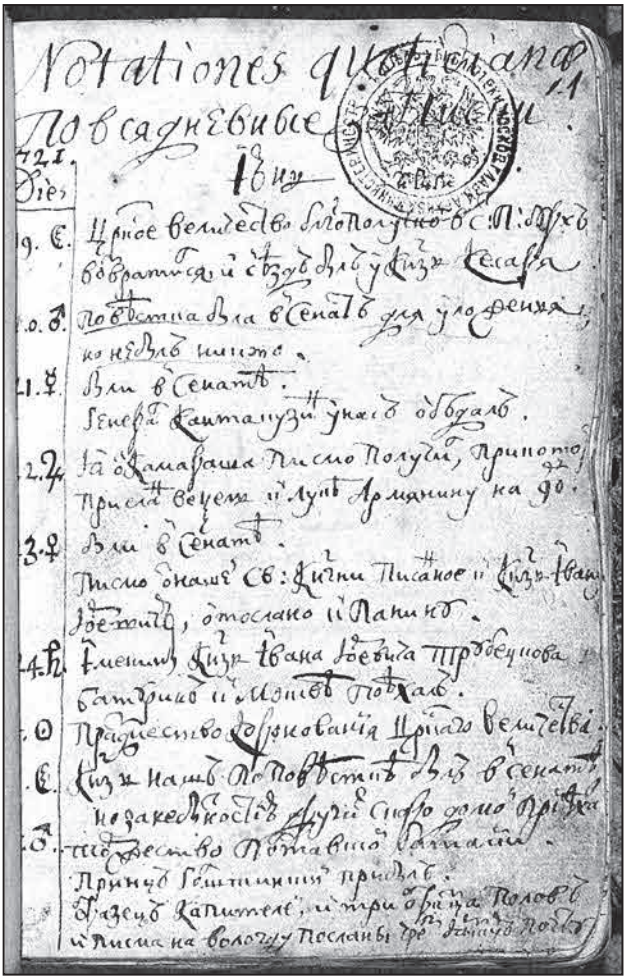

Prima pagină din "Notationes quotidianae/Повсядневные записки" de Ivan Ilinski

A cursory examination of these notes lets us to observe that he also recorded visitsshipments, receiving letters, travels, events from personal life of Cantemir family.

"Notationes ..." have attracted the attention of researchers for a long time. Some of them even tried to publish these sources and to make them known to scientists and the general public. First person, who turned to this source, was Gerhard Friedrich Müller - Russian historian of German descent, who in 70-80 years of XVIIIth century made an 8 paged summary in German. Those pages remained in manuscript in the so-called "Müller's Portfolios"[1116]. Latter scientists who've got aquainted with this sourse were: P. Pecarskii which in early XIX century describes and shows the importance of journal

[1116] РГАДА, Фонд 199 «Портфели Миллера Г.Ф.», оп. 1. Портфель 139, № 8.

as a historical source[1117]; Romanian researcher Grigore Tocilescu which translated it in Romanian with cutouts in 1877-1878, after which the document was left in manuscript in the Library of the Romanian Academy for more than a century, until it was published by Catherine Ţarălungă in 1987[1118]. Russian historian L.N. Maikov[1119], was the first to publish Ilinski diary's original in 1903, but with omission of data and information. We must show that if L.N. Maikov omitted some records that he considered unimportant, then Gr. Tocilescu excluded from translation other Ilinski's notes, which he thought were without significance. Romanian historian Constantin Serban, which didn't know about Gregory Tocilescu's translation existance, used the edition of L.N. Maikov, and published it's in the Romanian version in 1955[1120]. Recently, Victor Tvircun's[1121] twice resumed Ilinski's diary, reproducing Maikov's publication, but unlike its predecessor, he endowed it with interesting identifications of persons, notes and useful comments. Thus were put into scientific circulation two editorial exemplars of Ivan Ilinski's incomplete notes, one in Romanian translation of Gr. Tocilescu and another one in Russian edited by L.N. Maikov with its derivative in Romanian belonging to C. Serban.

Given the fact that L.N. Maikov reproduced only selected notes from pages 1 to 26, out of all 67 pages of "Notationes ...", and interferred those with his own phrases and adjustments, and Gr. Tocilescu skipped other notes, these sparse editions have generated in special literature erroneous interpretations and judgements on moments of Dimitrie Cantemir's and his descendants' lifes. Following our research we found out that both the truncation made by Gr. Tocilescu and those of L.N. Maicov provoked us great difficulties in interpretation and reconstruction of more principled Cantemir's personal life, of his wife Anastasia, Princess Maria Cantemir etc.

Both the translation made by Constantin Serban, as well as reversals of Victor Tvircun replicate the text published by L.N. Maikov with the same cuttings and therefore no longer correspond today's rules of editing of historical documents. That is why we consider that the above-mentioned editions of "Notationes quotidianae. Повсядневные записки "should be used as critically.

Ivan Ilinskii was near D. Cantemir not only in Moscow or Petersburg, but also in Persian campaign, where he recorded several events that took place from May 9,

---

[1117] Пекарский, П., *Наука и литература в России при Петре Великом. В 2-х т. Т. 1. Введение в историю просвещения в Росии XVIII столетия***,** Санкт-Петербург: Изд. Товарищества „Общественная польза", 1862, с. 236-237.

[1118] Ilinski, Ivan, *Notationes quotidianae***.** Trad. Gr. Tocilescu, în *Manuscriptum*,Bucureşti, An. XVIII, 1987, nr. 2(67), p. 97-102.

[1119] *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae / Подсядневныя записки. 1721-1730,* в Майков Л. Н. *Материалы для биографии кн[язя] А. Д. Кантемира.* С введением и примечаниями проф. В. Н. Александренко, Санкт-Петербург, 1903, с. 295-313.

[1120] Şerban, Constantin, *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721-1730),* in *Studii. Revista de istorie*, Bucureşti, 1955, nr. 5-6, p. 119-136.

[1121] Цвиркун, В., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах*, [Chişinău], Ştiinţa, 2008, p. 288-316 şi Цвиркун В. И., *Димитрий Кантемир. Страницы жизнь в письмах и документах*, Саткт-Петербург, Нестор-История, 2010, с.334-368.

1722 when they turned from Moscow to Astrakhan by summer 1723 when prince returns to his family in Dimitrievka. However, many of the events of this last period recorded by Ilinski in "Notationes ..." remained unpublished.

The notes omitted by editors contain information on the trip from Moscow to Astrakhan entitled "Тракт от Москвы" on May 9, 1722 (f. 62-67^{v}) and on the way back called "Тракт от Астрахани" (f. 45-46^{V}, 51 -53, 58^{V}-61^{v}) starting on March 10, 1723, showing events that happened in Cantemir family in Astrakhan (the expenditure bills, participation in military actions, his wife Anastasia's pregnancy loss, Dimitrie's health worsening in the fall of 1722, events which largely determined their remaining in Astrakhan until March 10, 1723, etc.). Besides these omissions contain titles of books and dictionaries that whether they were in the library of D. Cantemir, whether had to be requested for specific scientific interests of Romanian scholar in preparation of Persian campaign for the Tsar or for developing of different work.

Also published and unpublished Ivan Ilinskii's show that in D. Cantemir's entourage remained mainly men loyal to him which went to Russia in 1711[1122] (Evstrat Abaza, Codreanu (recorded Cudran) Motoc, Milescul etc.) bearing until 1722-1723 the same ranks that had held in Moldova, such as Braga captain, High Steward Lupu (Abaza), Semeon backrest (said Cleauşov), Dmitrakii courier in Constantinople, bulucbaş Vasilii, back néni a sulger, one quiet prince (without being noted their names, which Ilinskii knew for sure) and known characters from Wallachia such as General Toma Cantacuzino and Radu Constantin Cantacuzino principles established in the Russia, to which were added ministers of Russian origin including Ivan Ilinskii.

Based on Ilinskii's unpublished notes is possible to rewrite the whole circle of senior officials at the court of Tsar with whch Cantemir had certain relationships and correspondence, including Apraskin, Matiuşcov, Samoilov, Şitov, Trubeţkoi etc.

Very interesting details emphasize Ilinskii's the same notes regarding so-called relationship of Peter the Great with Princess Maria Cantemir, as we tried to demonstrate in a separate study, those were just a myth built on rumors from court and beyond it[1123].

[1122] [Бантыш-Каменский, Н. Н.], *Известие о выехавших в Россию 1711 года с молдавским господарем князь Дмитрием Константиновичем Кантемиром молдавских бояр и офицеров*, в кн.: Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 363-400. Bedreag, C. G., **„***Pohod na Charkov – 1711" sau însoţitorii prinţului D. Cantemir în exodul din 1711*, in *Studii şi cercetări istorice, Buletinul Institutului de Istorie Naţională „A. D. Xenopol",* Iaşi, vol. XVIII, 1943, p. 420-448.

[1123] Eşanu, Andrei, Eşanu Valentina, *Considérations sur la dignité de la princesse Maria Cantemir*, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 89-100. Eşanu, Andrei, Eşanu Valentina, *Prinţesa Maria Cantemir între ficţiune artistică şi realitate istorică***,** in *Akademos, Revistă de Ştiinţă, Inovare, Cultură şi Artă,* Chişinău, 2011, nr. 3 (22), p. 121-127. Eşanu, Andrei, Eşanu Valentina, *Consideraţii privitoare la demnitatea prinţesei Maria Cantemir*, in Idem, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, 2010, p. 177-187.

From those shown above it is apparent that editions of "Notationes quotidianae. Повсядневные записки" by Ivan Ilinskii from up to now contain multiple text clippings and errors, therefore for proper representation over the source we have to resort directly to the original stored in Russian archives and in order to make it accessible to researchers a new critical edition must be undertaken.

20. CONSIDÉRATIONS SUR LA DIGNITÉ DE LA PRINCESSE MARIA CANTEMIR*

L'opinion selon laquelle Maria Cantemir, la fille aînée du prince Dimitrie Cantemir, ait été la maîtresse de Pierre Ier, exprimée vers la fin du XIXe siècle par l'historien russe Leonid Nicolaevitch Maikov (à travers des interprétations douteuses des informations extraites des mémorialistes et des épistolaires qu'il donne dans son ouvrage, Княжна Мария Кантемир[1124]) s'est subrepticement imposée dans la littérature historique russe (C. Valişevskii[1125]) et roumaine (surtout P.P. Panaitescu[1126] et G. Ciorănesco[1127]), et, plus souvent encore, dans les belles-lettres. Dans les dernières décennies, cette relation supposée a été largement reflétée dans les pages des quelques écrivains contemporains (Daniil Granin, Ion Druță, Zinaida Cirkova, etc.) avant d'acquérir une grande ampleur à l'ère de l'Internet et se faire ainsi chemin dans la plus grande partie de l'opinion comme une vérité incontestable.

Selon ces auteurs, la passion du Czar pour Maria aurait pris contour à l'occasion des festivités de l'automne de 1721–22, après la conclusion de la paix de Nystadt (30 août 1721)[1128]. Conformément aux mêmes sources, la princesse Maria serait tombée enceinte à cause de sa liaison avec le Tsar, et l'impératrice Catherine aurait appris ce fait. Qui plus est, on dit que cette idylle ait été au goût de Dimitrie Cantemir, qui espérait voir ainsi sa fille devenir elle-même impératrice et que, dans l'éventualité que la princesse aurait donné naissance à un garçon, celui-ci aurait pu devenir l'héritier du trône impérial de la Russie. Une telle tournure des évènements aurait réconforté l'espoir du prince Cantemir de persuader le Tsar de reprendre les hostilités contre l'Empire ottoman et de délivrer son pays du joug étranger. Ayant

---

* Les auteurs désirent exprimer leurs remerciements à M. Adrian George Dumitru pour la version française de la présente communication.

[1124] Майков, Л.Н., *Княжна Мария Кантемирова*, в *Русская старина*, Moscou, том 89, 1897, январь, р. 49-69; март, с. 401-417; том 90, июнь, с. 425-451, том 91, август, с. 225-253. Maicov L.N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p. 37-40.

[1125] Валишевский К., *Петр Великий*, Sankt Petersbourg, 1911, с. 368-369.

[1126] Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucarest, ed. Academiei R.P. Române, 1958, p.140-141.

[1127] Ciorănesco, G., *L'Activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)*, dans *Cahiers du Monde russe et sovèetique*, 29, 1988, nr. 2, p. 261.

[1128] Maicov L.N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p. 46, note 29.

ses propres intérêts dans le problème de la succession au trône de la Russie, l'impératrice Catherine aurait essayé tous les moyens pour empêcher les plans de la famille Cantemir. Conformément à des informations fondées surtout sur des rumeurs[1129], qui sont à retrouver dans les dépêches de 8 juin 1722[1130] et 13 juin 1722[1131] de Jacques de Campredon, le ministre de la France en Russie, l'impératrice s'est assuré les services du médecin de la Cour, Polikala, et aurait poussé Maria à avorter à Astrakhan[1132]. On admet aussi que la construction d'une église dédiée à la « Sainte Marie Magdalène » serait la preuve du péché commis par Maria dans sa jeunesse.

C'est surtout dans les dernières années qu'une telle approche a été mise en question. Apparemment, le premier à proposer une autre interprétation a été Ştefan Ciobanu dans son

Maria Cantemir (1700-1757)

[1129] « О ученении Конъ(темира) государем Волошским, о его дочери » (*Архив князя Куракина*, том 1, Спб., 1890, с. 93.)

[1130] « Je sais même que la Czarine n'est pas encore sans inquiétude sur le sort de filles, quoique le Czar l'ait assurée positivement que l'une des deux lui succèderait à la couronne; elle craint la nouvelle inclination de ce Prince pour la fille de l'hospodar de Valachie; on prétend qu'elle est grosse de quelques mois ; son père est fort adroit, il a beaucoup d'esprit et de souplesse. la Czarine appréhende que, si elle accouchait d'un fils, le Czar, à la sollicitation du prince de Valachie, ne répudiât sa femme pour épouser cette maîtresse favorite, qui aurait donné un successeur mâle à la couronne… » (*Донесения французского консула в Петербурге Лави и полномоченаго министра при русском дворе Кампредона с 1722 по 1724 г.*, в *Сборнике Императорского Русского Общества*, том. 49, Спб., 1885 с. 113-114).

[1131] « Ce qu'il y a de certain, c'est que le crédit de la Czarine augmente journellement, et que ce n'est que pour lui faire plaisir, que le Czar tient éloigné à la campagne le prince de Moldavie, dont la fille avait paru pendant quelque temps attirer l'attention de ce Monarque.» (*Донесения французского консула в Петербурге Лави и полномоченаго министра при русском дворе Кампредона с 1722 по 1724* г., в *Сборнике Императорского Русского Общества*, том. 49, Спб., 1885 с. 352).

[1132] Maicov, L.N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p. 13-162. Новикова Нинель, *Любовь Петра I,* в *Родное Подмосковье*, Москва, 2005, №35. Danilescu Ion, *Ar fi putut să fie împărăteasa Rusiei*, dans *Dunărea de Jos*, Galaţi, an 2, 2003, nr. 19, p. 9. Чиркова Зинаида, *Мария Кантемир. Проклятие визиря. Исторический роман*. Изд. 2-е, Кишинев, Издательский дом Бон Офис, 2010, 504 с. Granin Daniil, *Serile cu Petru cel Mare* (Fragment de roman) – 2003, dans *Epopeea istorică a Cantemireştilor. Antologie: destine legendare în pagini literare*, Éd., trad., ét. crit., notes et com. par Gheorghe Barbă, avant propos par Aneta Dobre, Bucarest, Ed. universităţii, 2009, p. 128-138. Druţă Ion, *Maria Cantemir. Ultima dragoste a lui Petru cel Mare. Epopee istorică în unsprezece tablouri, cu epilog*, Kichinev, ed. universul, 2008, p. 96.

ouvrage[1133], *Dimitrie Cantemir în Rusia [Dimitrie Cantemir en Russie]*. Dans le chapitre dédié à Maria Cantemir de notre ouvrage, *Dinastia Cantemireştilor [La dynastie des Cantemirs]*, publiée à Kishinev en 2008, après avoir analysé les informations sur lesquelles s'est appuyé Maikov, nous étions inclinés à penser que ce qu'on avait dit à l'égard de Maria Cantemir ne correspond pas à la réalité[1134]. Toujours à Kishinev, un peu plus tard, paraît le livre de Victor Ţvircun[1135], *Moştenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir [L'héritage épistolaire de Dimitrie Cantemir]*, qui rejette l'hypothèse d'une romance entre Pierre Ier et Maria en montrant les relations qui existaient entre le Tsar et son épouse : elles étaient très bonnes pour supposer que Pierre pouvait être dominé par d'autres passions en ce moment. en analysant les notes de Ivan Ilinskii et les informations données par Campredon dans ses dépêches, notre bon ami, l'historien Ştefan Lemny montre, avec des bonnes raisons, à notre avis, que la soi-disante idylle entre pierre le Grand et Maria Cantemir n'a pas eu lieu. et même si celle-ci aurait pu avoir lieu, Pierre Ier – selon l'opinion des biographes du tsar – n'aurait pas accordé d'attention à cette relation, comme il l'avait montré dans les autres cas similaires[1136].

Dans les pages suivantes, nous allons ajouter d'autres considérations à l'égard de la supposée idylle du tsar avec Maria Cantemir. le fondement de ces considérations est l'analyse minutieuse de *Notationes quotidianae* de Ivan Ilinskii, les *Însemnările personale din campania persiană a lui Dimitrie Cantemir (Les notes personnelles faites pendant la campagne de Perse de Dimitrie Cantemir)* et les Mémoires des divers témoins de l'époque.

1. Selon toute apparence, Maria Cantemir n'avait jamais été à Sankt-Petersbourg jusqu'en 1721, quand son père fut nommé sénateur et conseiller privé du Czar[1137]. En janvier 1720, Maria a été absente aux noces de son père avec Anastasia[1138], qui se sont déroulées dans la nouvelle capitale de la Russie, parce qu'elle devait soigner sa sœur, Smaragda, gravement malade et qui allait mourir quelque mois plus tard. Une des premières opportunités où pierre Ier aurait pu rencontrer Maria s'est présentée aux festivités de l'automne de 1721, dédiées à la conclusion de la paix de Nystadt (30 août 1721). Cette première rencontre n'a pas été trop agréable pour les deux parties car pendant une fête prolongée, le 1er novembre 1721, Pierre Ier a remarqué l'absence de l'épouse et de la fille de Dimitrie Cantemir. Lorsqu'on lui

---

[1133] Ciobanu Ştefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, p. 56-57.

[1134] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Maria Cantemir (1700-1757)*, dans *Dinastia Cantemireştilor* (secolele XVII-XVIII). Coord. acad. Andrei Eşanu, Kichinev, ed. Ştiinţa, 2008, p. 462-476.

[1135] Цвиркун В., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах*, [Kichinev], Ştiinţa, 2008, p. 8.

[1136] Lemny Ştefan, *Astrakhan et l'idylle supposée entre Pierre le Grand et Maria Cantemir*, dans *Idem, Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*, Paris, éditions Complexe, 2009, p. 155-157.

[1137] Журнал Академ Наук переводчика Ивана Ильинскаго. *Notationes quotidianae. Повсядневныя записки*, в Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира*, Sankt-Petersbourg, 1903, p. 295.

[1138] Цвиркун В., *Эпистолярной наследие Димитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах,* [Kichinev], Ed. Ştiinţa, 2008, p. 84, n. 300.

avait rapporté que les deux femmes s'absentent à cause d'une maladie, le Czar, furieux, a ordonné à ses dignitaires Iagouchinsky, Tatichev ainsi qu'à son médecin Blumentrost, de vérifier si cela correspondait à la vérité. Suite à cette visite, le conflit a été aplané parce qu'Anastasia, alors enceinte, se sentait vraiment mal. Peu de temps après (le 10 novembre 1721[1139]), elle allait rater la grossesse lorsqu'elle voyageait vers Moscou, à Berezae, selon les notes d'Ilinskii.

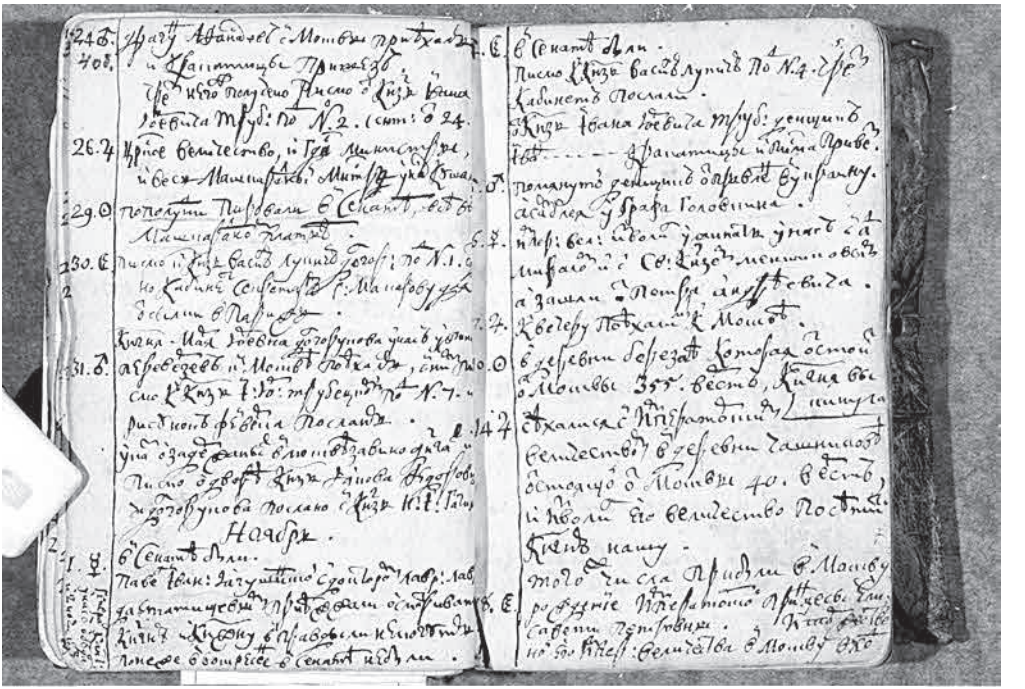

Notationes quotidianae par Ivan Ilinskii p. 4[v]-5

Cette fois ci, Pierre Ier a eu des remords quoiqu'en manquant de tact, et il a tenu visiter Anastasia quelques jours plus tard (le 14 novembre[1140]). On a donc toutes les raisons de penser qu'après tout ce qu'il venait de se passer dans cet automne de 1721 Maria n'a pas pu être «charmée par la personnalité du Tsar», comme l'affirme Maicov[1141]. Elle ait pu rencontrer Pierre Ier pendant les visites qu'il a rendues au prince de la Moldavie à Sankt-Petersbourg, soit pour venir au bout des quelques problèmes d'Etat, soit afin de participer à des fêtes de famille, mais chaque fois, selon Ilinskii, le Tsar était accompagné par des nombreux dignitaires ou par toute sa

[1139] *Журнал Академ Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae. Повсядневныя записки*, в Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д.Кантемира*, Sankt-Petersbourg, 1903, p. 300.

[1140] Ibidem.

[1141] Maicov, L. N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p. 38.

Cour (e.g., le 26 octobre et le 6 novembre 1721[1142]). Ainsi, tous ces faits semblent exclure la possibilité des relations particulières entre le Tsar et Maria.

2. En revenant à l'ouvrage de Maicov, nous tenons à souligner que c'est l'historien russe qui admet lui-même que l'existence des relations entre Pierre et Maria est un fait qu'il avait déduit d'une *façon indirecte*[1143] s'appuyant sur le fait que la princesse Maria avait refusé la demande en mariage du prince Ivan Grigorievitch Dolgorouki (1680–1739). Celui-ci essaie de sonder le terrain avant de demander en mariage Maria Cantemir dans les premiers mois de l'an 1722, étant encouragé par le fait que le père de la princesse, ainsi que sa marâtre, avait été d'accord avec un tel projet, ce qui résulte aussi du testament de Dimitrie Cantemir[1144].

Suite à ses entrevues directe avec Ivan Grigorievitch Dolgorouki, Maria s'est aperçue qu'il « ne se distinguait ni par son intelligence, ni par ses aptitudes pour le servie de l'Etat»[1145], malgré le fait qu'il était le descendant d'une grande et ancienne famille de nobles russes. El se décidât donc de refuser la demande, en motivant son geste par ce que le prétendant «n'occupait aucune fonction dans le service du Tsar»[1146]. Il faudrait préciser de passage qu'il allait devenir ensuite conseiller secret du Tsar, mais cela grâce à l'aide de sa nièce, Catherine Alexeevna[1147], qui était la sœur de Pierre Ier. Ce refus n'est pas resté sans conséquence pour Maria, car, ayant porté atteinte à la vanité et l'orgueil nobiliaire du prince Dolgorouki, celui-ci finira par conclure – avec la morale d'une ancienne fable – que les raisins mûrs mais inaccessibles « sont trop verts ». la situation gênante créée par ce refus aurait pu déterminer le prince Dolgorouki à recourir à des rumeurs comme celle-ci qui laissait croire que Maria a vécue une rencontre amoureuse avec le tsar, et c'est à cause de cela qu'elle n'a pas voulu l'épouser. Mais à partir des faits qu'on vient d'exposer, il en résulte plutôt que Maria a refusé la proposition de Dolgorouki parce que, femme d'un grand esprit, la princesse devait considérer plutôt le prince comme un personnage médiocre, dépourvu de culture. le fait qu'un des descendants du prince ait fait mention de ces détails dans ses Mémoires est un argument de plus pour penser qu'Ivan Dolgorouki devait être à l'origine de ces rumeurs sur Maria Cantemir[1148].

[1142] *Журнал Академ Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae. Повсядневныя записки*, в Майков Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д.Кантемира*, Sankt-Petersbourg, 1903, p.299.

[1143] Maicov, L. N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p.38.

[1144] [Бантыш-Каменский, Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, p. 306, примеч. (X), пункт 2.

[1145] Шимко, И. *Личность княжны Марии Дмитриевны Кантемир*, в кн. : *Новыя данныя к биографии кн. Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайгих родственников*, Sankt- Petersbourg, 1891, с. 44, примечание 4.

[1146] Maicov, L. N., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, éd. par l. Ivanov, avant propos par Ş. Lemny, trad. par. M. Vraciu et L.Ivanov, iaşi, 2005, p. 38.

[1147] Шимко, И. *Личность княжны Марии Дмитриевны Кантемир*, в кн. : *Новыя данныя к биографии кн. Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайгих родственников*, Sankt- Petersbourg, 1891, с. 44, примечание 4.

[1148] *Mémoires du prince Pierre Dolgorouki*, Geneve, 1867.

3. En essayant une approche différente, celle du problème de la succession au trône de la russie qui devait revenir au fruit de la relation entre pierre et Maria, il faudrait dès le début dire que, en accord avec les dispositions et les décrets donnés par Pierre le Grand lui-même, le trône de la Russie ne pouvait revenir qu'aux héritiers mâles. Étant donné que les tsarévitchs Alexeï et pierre étaient morts depuis 1718 et 1719[1149], l'empereur a dû réviser le principe de la succession. Le 5 février 1722, il décrète l'annulation des réglementations antérieures de succession au trône de ses héritiers mâles, en le remplaçant par un autre : le successeur serait toute personne que le *Tsar jugerait comme suffisamment adroite pour être digne* d'être son hériter au trône de la Russie. Le 16 février, il décrétera que le premier né dans la famille romanoff, le tsarévitch Alexeï, sera éliminé des rangs des successeurs au trône.

A la suite de ces évènements, même si Maria avait accouché d'un fils, celui-ci n'aurait pas pu le désigner en tant qu'héritier à son gré. Si Pierre Ier espérait en effet d'avoir un fils de Maria qu'il pouvait désigner son successeur, il n'aurait jamais changé si radicalement la modalité de la succession au trône impérial.

Il s'impose de remarquer en même temps que la prétendue aventure entre Pierre et Maria a dû commencer vers la même période que le changement de la modalité de succession au trône et se perpétua durant la campagne de Perse. Ainsi, Dimitrie Cantemir n'aurait eu moyen ni d'espérer ni de prétendre qu'un éventuel grand-fils serait un jour le successeur légal de Pierre Ier.

4. Il faut aussi préciser que la prétendue relation entre Pierre et Maria ne s'accorde pas avec l'ambiance qui existait à ce moment dans la vie du couple impérial, ou avec l'attachement que manifestait Pierre pour son épouse, l'impératrice Catherine. Selon un témoignage de 1721, du à henning-Friedrich von Bassewitz[1150], « le tsar s'y plaisait à voir Catherine partout où il allait. Il n'y avait pas de parade militaire, lancement de navire, fête ou cérémonie où elle ne soit pas présente »[1151]. Pierre n'a pas pu se passer de la présence de Catherine ni même pendant des dangereuses campagnes militaires, comme ce fut le cas de la campagne de Prouth (1711) ou celle de Caucase (1722). elle avait « tellement de confiance dans son mari, qu'elle prenait en dérision toutes les aventures amoureuses de celui-ci »[1152]. À son tour, pierre a donné maintes fois la preuve de son attachement envers Catherine: il a célébré son mariage avec elle, le 16 février 1722 ; le 18 novembre 1723, il lui octroie le droit de porter la couronne impériale[1153] et le 4 mai 1724, il la proclame impératrice.

Les Cantemir entretenaient des très bonnes relations avec l'impératrice Catherine et ils lui adressaient des pétitions et des requêtes. C'est le cas du testament de Dimitrie Cantemir, dont les premières deux points se réfèrent à Maria en stipulant que l'ancien prince « laisse le destin de sa fille Maria […] au merci de Dieu et à la

---

[1149] Брикнер, А.Г., *История Петра Великого,* Moscou, 2004, c. 360-362.

[1150] Henning Friedrich von Bassewitz (1640–1748), comte, président du Conseil Privé du prince Carl Friedrich de Schlesvig-Holstein.

[1151] *Мемуары Геннинга-Фридриха фон Бассевича*, ч. 2.

[1152] Ibidem.

[1153] Пекарский, П., *Наука и литература в России при Петре Великом.* Том 2. *Описание славяно-русских книг и типографии 1698–1725 годах*, Спб., 1862б с. 602-603.

bonté et à la miséricorde de Sa Majesté »[1154]. Aurait-il confié à la Tsarine le destin de ses enfants, et surtout de Maria, si les dissensions si délicates dont il a été question existaient vraiment entre la famille de Dimitrie Cantemir et l'impératrice Catherine?

5. Si nous comparons les récits des témoins oculaires des évènements de la Cour du Tsar et de la famille de Dimitrie Cantemir (il s'agit surtout de Henning-Friedrich von Bassewitz[1155] et de Friedrich von Bergholtz[1156] qui visitaient et qui étaient visités par le prince moldave et qui nous ont laissé des témoignages sur ceux qu'ils ont vu et entendu), nous constatons que ceux-ci n'évoquent jamais les relations particulières entre le Tsar et Maria Cantemir. Le seul à l'avoir fait reste Jacques de Campredon[1157], qui n'avait visité Dimitrie Cantemir qu'une seule fois, le 1er décembre 1721 (l'entrevue n'ayant duré qu'une heure) pour discuter le problème de la mise en liberté du frère du prince Moldave, Antioh Cantemir[1158] , avec l'aide du roi de France. Si tel a été le cas, le diplomate français n'aurait pas pu apprendre davantage sur les supposées relations intimes entre Pierre Ier et Maria. Il en résulte que l'envoyé français ne pouvait pas connaître les détails sur la famille de Cantemir qu'à travers les rumeurs.

6. Une source importante qui serait en état d'éclairer le sujet reste le *Journal de Ivan Ilinskii*[1159], le secrétaire personnel de Dimitrie Cantemir dans les dernières années de la vie. Ivan Ilinskii nous a laissé un récit qui commence en 1721 et qui finit en 1730. Ce document nous ait parvenu en original, et il a connu deux éditions – une en russe, donnée par Maikov[1160] et une autre en roumain, due à la traduction de Gr. tocilescu qui a été publiée par Ecaterina Ţarălungă[1161]. La comparaison que nous avons faite entre ces deux éditions montre qu'elles sont lacunaires (et ce fait a été mis en évidence par les deux éditeurs, Tocilescu et Maikov). heureusement, les deux historiens n'ont pas laissé de coté les mêmes informations, ce qui fait que les deux

---

[1154] Ciobanu Ştefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucarest, 1924, p. 139.

[1155] *Записки о России при Петре Великом, извлеченные из бумаг графа Бассевича*, Москва, 1866.

[1156] Bergholz, Fr. von, *Tagebuch welces er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammeriunker gefürt hat*, dans *Büschings Magazin für neue Histoire und Geographie*, halle, XIX, 1785, p. 71-221 ; XX, 1786, s. 392-592. Беогхольц, Ф.В., *Дневник кабер-юнкера Беогхольца, веденным им в России в царствование Петра Великого с 1721 по 1725 год*. Ч. 1-3, Moscou, 1857–1858.

[1157] Jacques de Campredon (1672–1749), diplomate français, premier représentant de la France en Russie (1721–1726).

[1158] Цвиркун, В., *Похищение из Константинополя. Из истории взаимо-отношений Антиоха и Димитрия Кантемиров*, dans *Revista de Istorie a Moldovei*, Kichinev, 2008, nr. 2, p. 143.

[1159] [Илински Иван], *Notationes quotidianae/ Повсядневныя записки* (РГАДА. Фонд, 181, Кантемиры, № 388, с. 1-67об. Подлинник.

[1160] *Журнал Академ Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae. Повсядневныя записки*, в Майков, Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира*, Sankt-Petersbourg, 1903, с. 295-313.

[1161] *Ilinskii Ivan*, *Notationes quotidianae*, trad. Gr. Tocilescu (Ţarălungă Ecaterina, *D. Cantemir în arhiva Gr. Tocilescu*, in *Manuscriptum*, Bucarest, An XVIII, 1987, nr. 2 (67), p. 97-102).

éditions se complètent l'une à l'autre. Voilà pourquoi nous pensons qu'une édition complète et critique de cette source si importante pour la vie des Cantemir (et surtout de Maria Cantemir) demeure une tâche à accomplir de la part des historiens.

En partant de ces deux variantes du *Journal d'Ivan Ilinskii*, nous sommes arrivés à quelques observations.

Tout d'abord, Maria Cantemir n'y est jamais mentionnée par son nom, mais par celui de «княжна»[1162], qui désignait en Russie la fille d'un prince. Or, Dimitrie Cantemir portait le titre de « prince très-éclairé». «Княжна» est traduite par tocilescu tantôt par «*principesă fiică*» (la princesse-fille) (le 19 août 1721), tantôt par «*domniță*» (*Mademoiselle, jeune princesse*, en roumain archaïque) (le 27 août, le 1er novembre 1721). Par comparaison, Anastasia Troubetskaïa, l'épouse du prince Dimitrie Cantemir, est appelée par le mot de «княгиня»[1163], traduit par Gr. Tocilescu avec le roumain «principesă» (*Princesse*). Il y a plusieurs notes d'Ilinskii qui pourraient servir d'exemples[1164], mais l'on citera, e.g., seulement une, datant du 1er août 1721, qui nous fait voir : «*писма с Котлина острова от князя к княгине и княжне получены* » (« on a reçu à l'île de Cotlin plusieurs lettres de la part du prince [sc. Cantemir] pour la Princesse et la Mademoiselle»). Ainsi, la conclusion selon laquelle «княгиня» signifierait «Princesse» (c'est à dire, Anastasia cantemir) et «княжна» veut dire «la Princessefille» ou «la Mademoiselle » (c'est à dire qu'il s'agisse de Maria Cantemir).

Il faut mettre en garde le lecteur : ces deux termes, «княжна» et «княгиня», sont habituellement rendus de russe en français par le mot « Princesse », et c'est donc ainsi qu'on arrive à expliquer les inexactitudes de Campredon : il ne faisait pas la distinction entre les deux nuances et donc il confondait les faits advenus à la princesse-mère avec ceux advenus à la princesse-fille.

Seconde observation. on a vu en effet que c'est Maria qui se cache derrière la notion de «княжна» (c'est ainsi, par exemple, que son frère, Antioh Cantemir, l'appelle dans son testament: « *сестра моя Княжна Марья*» (ma soeur, Mademoiselle Maria), une formule dont elle s'en servait aussi, comme on peut voir dans une lettre qu'elle signait[1165] pour les officiels de l'Empire[1166]), et c'est toujours elle, dé-

---

[1162] [Илински Иван], *Notationes quotidianae/Повсядневныя записки* (РГАДА. Фонд, 181, № 388, с. 1-67об. Подлинник) .

[1163] Par exemple, le 4 octobre 1721 « Рождение княгини Анастасии Ивановны Кантемировой » (Илински Иван, *Notationes quotidianane. Повсядневные записки*, в кн. Майков, Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира*, Sankt-Petersbourg, 1903, p. 299).

[1164] Ainsi, le 27 août 1721 : « ... *наш князь с княгинею и с княжною...* » ; le 1er novembre 1721 « … *осмотривати княгиню и княжну...* » ; le 14 avril 1722 : « ...*князь наш и княгиня и княжна обедали...* » (Илински Иван, *Notationes quotidianane. Повсядневные записки*, в кн. Майков, Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира*, Sankt petersbourg, 1903, p. 298, 299, 302).

[1165] Une lettre pour le frère de Maria, Şerban, du 8 août 1757, signée «*Сестра ваша Княжна Марія Ка(н)темиррова* » ([Илински Иван], *Notationes quotidianae/Повсядневныя записки* РГАДА, Фонд 1374, Кантемиры, оп. 1, е.х. 9. Лл. 2).

[1166] Le 23 février 1747 et le 2 juin 1748 « *Княжна Мария Кантемирова* » (*Два письма княжны Марии Кантемир к графу Воронцову*, dans *Архив князя Воронцова,* кн. 1, Moscou, 1870, с. 399-402).

signée par ce même terme, qu'on retrouve à Petersbourg (le 1er et le 27 août, le 1 er novembre l721) et ensuite sur le chemin de Moscou et puis à Moscou (fin 1721 et les premiers mois de 1722). En revanche, les notes d'Ilinskii relatives au voyage de la famille de Cantemir (en prenant la route de Moscou et ensuite de la rivière Volga jusqu'à la mer Caspienne) pour la campagne militaire du Caucase nous présentent Anastasia avec ses beaux-fils (Matei, constantin et Şerban, les aînés de Maria) sans faire aucune mention à Maria. D'où la conclusion qu'on peut tirer selon laquelle Maria n'a jamais pris part à ce voyage de Caucase et qu'elle est restée tout ce temps à Moscou (donc, entre le 7 mai 1722 et le 19 mars 1723)[1167], contrairement à ce que certains historiens affirment toujours.

En troisième lieu, il s'impose de constater que, en route de Petersbourg à Moscou et une fois arrivée à Moscou, selon toute apparence, c'est Maria qui a soigné les enfants de la familles, et surtout son petit frère Antioh et sa petite sœur Smaragda-Catherine (née le 4 novembre 1720, du mariage de Dimitrie avec Anastasia). Cela résulte, par exemple, du fait (qui a été noté par Ilinskii) que Dimitrie part avec Anastasia à Moscou, le 27 novembre, avec toute la Cour impériale (en y arrivant le 18 novembre 1721), tandis que Maria commence ce voyage un peu plus tard, pour arriver à destination le 3 janvier 1722 (conformément à la note d'Ilinsikii : «*Княжны и князичи меншие приехали »/les Princesses-filles [sc. Maria et Smaragda] et les Princes cadets sont arrivés*[1168]).

Enfin, quatrième et dernière remarque, l'ensemble de tous ces faits (parmi lesquels il y a aussi celui qu'Anastasia donne naissance, le 4 novembre 1720, à Smaragda-Catherine) devrait être mis en relation avec les informations données par le même Ilinskii. Selon celui-ci, le 10 novembre 1721, *la princesse [*sc. – Anastasia*] a perdu la grossesse dans le village de Berezae, à 355 verstes de Moscou (« В деревне Березае, которая отстоит от Мсквы 355 верст, кн[я]г[и]ня выкинула* »[1169]) et le 27 novembre 1722 (lorsque la famille de Cantmir se trouvait toujours à Astrakhan) « notre princesse a avorté » (« кн[я]г[и]ня наша выкинула »[1170]), dans ces deux cas s'agissant toujours de la princesse Anastasia, l'épouse de Dimitrie Cantemir. Malheureusement, l'édition de Maicov omet cette deuxième information, considérée comme dépourvue d'importance. En revanche, nous avons consulté l'édition de tocilescu qui, on se rappelle, ne faisait pas la confusion entre « княгиня » et « княжна », car il s'est servi de l'équivalent roumain de la même formule, « княгиня наша » (notre Princesse), la formule dont on a vu qu'Ilinskii n'avait employé que

---

[1167] *Журнал Академ Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae. Повсядневныя записки*, в Майков, Л.Н., *Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира*, Sankt - Petersbourg, 1903, p. 302-311.

[1168] Ibidem, p. 300.

[1169] [Илински Иван], *Notationes quotidianae/Повсядневныя записки* (РГАДА. Фонд 181, Кантемиры, № 388, лл. 5). C'est en consultant seulement les fragments de l'édition lacunaire des Notationes quotidianae de Ivan Ilinskii donnée par Maicov que Victor Ţvircun arrive à mettre en doute (à tort) la troisième grossesse de la princesse Anastasia Troubetskaya-cantemir et l'avortement du jour de 27 novembre 1722 (Цвиркун, В.,*Эпистолярной наследие Димитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах,*Kichinev, Ed. Ştiinţa, 2008, p. 308, n. 41).

[1170] *Ibidem,* лл. 16 об.

pour la princesse Anastasia, ainsi que tocilescu lui-même. nous avons trouvé la confirmation de tout ceci après avoir consulté l'original du texte d'Ilinskii, aux Archives Centrales des Actes Anciens de Moscou.

C'est à partir de ces mêmes notes d'Ilinskii que nous apprenons le fait que Dimitrie Cantemir est tombé malade après le retour de la région de Caucase, en septembre-octobre 1722. le tsar, avec sa Cour, a pris la route de Moscou, le 4–5 novembre 1722, alors que le prince moldave a du retarder son départ. Ce retard a dû se prolonger, à cause de l'état de santé de la princesse Anastasia, qui a avorté lé 27 novembre 1722. En ce qui nous concerne, nous considérons que c'est à cause de ces mésaventures que Dimitrie Cantemir n'a pas pu quitter Astrakhan que le 27 janvier 1723.

7. La famille des Cantemir cultivait une atmosphère de profonde dévotion chrétienne, où l'on observait strictement les 10 commandements et les principes de la morale orthodoxe. Le fait est témoigné par les églises bâties par Dimitrie Cantemir et ses descendants, telle l'église consacrée aux Saints Constantin et Elène du monastère grecque St. nicolas, de Moscou, l'église du village de Ciornaia-Greazi, consacrée à la « très Sainte Mère de Dieu la Source de la Vie» et l'église du domaine de Dimitrievka (région de Harkov). On pourrait aussi y ajouter l'éducation et l'instruction des enfants de la famille, confiées aux moines (comme Jérémie Cacavela) ou prêtres (Athanase Condoidi) de religion orthodoxe. les livres religieux (notamment la Bible) occupaient une place d'honneur dans la maison de Dimitrie Cantemir. A notre avis, il était impossible que le prince de la Moldavie, ainsi que les membres de sa famille, tous de gens profondément religieux, aient pu outrepasser les principes du Décalogue (« tu ne commettras pas d'adultère ») ou admettre parmi eux des si graves violations de la morale chrétienne. C'est Marie elle-même qui a bâti une église dans le village d'Oulitkino[1171], entre 1742–1747, et a légué dans son testament de faire fonder un monastère pour les Sœurs. Toute la vie qu'elle a menée, ainsi que les relations qu'elle a entretenues, montrent parfaitement qu'elle avait été une femme particulièrement dévote. Le fait qu'elle ait consacré une église à la « Sainte Marie Magdalena » ne semble pas être la preuve qu'elle ait commis quelque péché ou qu'elle ressentait des remords à cause de cela – c'était tout simplement, selon toute apparence, pour honorer et éterniser le nom de Maria qu'elle portait.

8. Quoiqu'on lui ait plusieurs fois demandait sa main[1172] par des gens des divers rangs de la noblesse, elle n'a personne épousé, mais son comportement a toujours été irréprochable, et cela a été reconnu non seulement par son entourage et ses proches, mais aussi parla haute société russe. Se distinguant par son intelligence et à sa culture, elle occupait une place de premier rang parmi les dames russes de l'époque. elle recevait des invités, elle rendait à son tour des visites (à la sœur du tsar Piere II, Nathalie Alexeevna, à la sœur de l'impératrice Catherine Ivanovna, Eli-

[1171] Le village d'Oulitkino était dans la possession de Maria Cantemir et se trouvait à 40 verstes de Moscou. A partir de 1767 son nom change en Mariino (Марьино).

[1172] Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Maria Cantemir (1700-1757),* dans *Dinastia Cantemireştilor* (secolele XVII-XVIII). Coord. acad. Andrei Eşanu, Kichinev, ed. Ştiinţa, 2008, p. 469.

zabeth Petrovna[1173], etc.), étant traitée avec considération – et elle avait été élue en tant que Demoiselle de la Cour auprès de l'impératrice Anna, qui l'appréciait au plus haut degré. Aurait-elle pu jouir d'une telle considération si elle avait été reconnue comme une femme d'une moralité douteuse ?

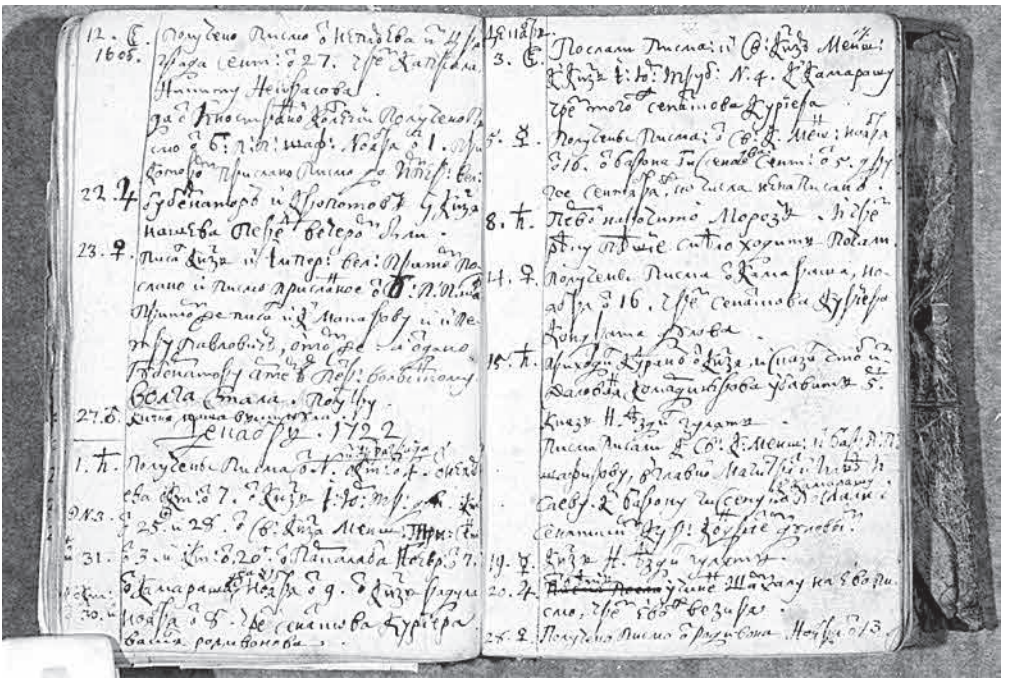

Notationes quotidianae par Ivan Ilinskii p. 16[v]-17

Après toutes ces précisions, nous sommes arrivés à la conclusion que parmi les proches de la famille des Cantemir (y compris Ivan Ilinskii, le plus informé) mais aussi parmi les gens de l'entourage du tsar on ne retrouve aucune information relative à la supposée idylle entre Pierre Ier et Maria. Ce sont quelques diplomates étrangers, suivis par des historiens modernes, qui, suite à des confusions et par manque d'autres informations, ont commis des graves erreurs d'interprétation, en prenant Maria Cantemir pour sa mère Anastasia Troubetskaya-Cantemir (les deux femmes ayant le même âge, à l'époque) et en lui attribuant des évènements advenus seulement dans la vie privée d'Anastasia, la deuxième épouse de Dimitrie Cantemir.

[1173] *Ibidem*, p. 468-469.

21. ADDENDA (2010-2013) LA BIBLIOGRAFIA *„NEAMULUI CANTEMIRESTILOR”*

Precum arată torentul de informaţii ştiinţifice problematica dinastiei Cantemireştilor în plan universal rămâne una de mare interes şi actualitate din partea cercetătorilor din multe ţări ale lumii. Dovadă în această privinţă sunt numeroasele investigaţii în acest domeniu care continuă neîntrerupt, fiind descoperite şi publicate noi opere şi documente legate de Cantemireşti.

O înviorare deosebită în procesul de cunoaştere are loc în pragul şi pe parcursul manifestărilor ştiinţifice din diferite ţări dedicate unor date remarcabile, jubilee ce ţin de viaţa şi activitatea lui Dimitrie Cantemir, Antioh Cantemir-fiul, alţi Cantemireşti şi personalităţi din anturajul lor. Or, Cantemireştii prin marele personalităţi pe care le-a lansat aparţin atât culturii şi civilizaţiei naţionale româneşti cât şi celei universale. Atât în Răsăritul şi Occidentul Europei, în Orientul islamic şi ortodox, cât şi pe continentul american creşte interesul faţă de această tematică. În lume continuă procesul de valorificare şi cunoaştere a moştenirii ştiinţifice şi culturale a Cantemireştilor, creşte torentul de informaţii despre opera lui Dimitrie şi Antioh Cantemir-fiul în internet, unde sunt plasate SITE-uri, bloguri[1174], iar în ultima vreme sunt fondate şi institute de cercetări[1175] preocupate de problematica acestei celebre dinastii.

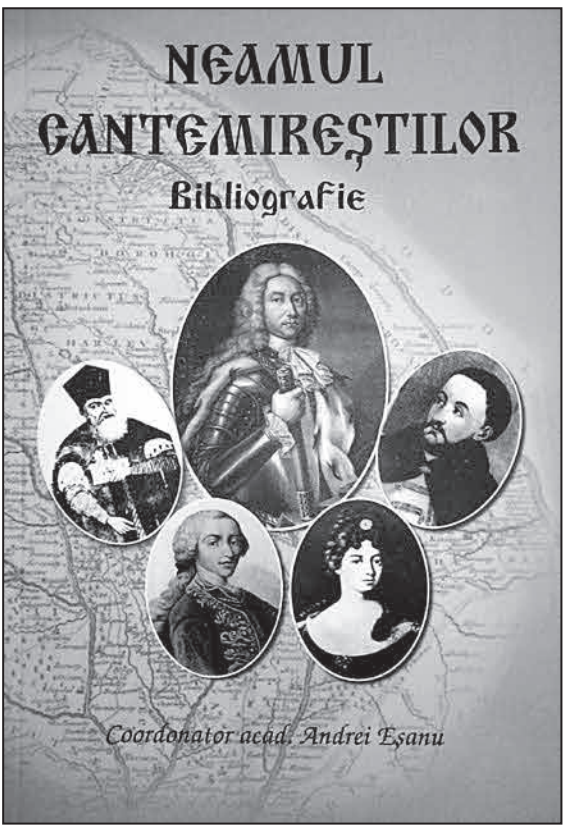

Neamul Cantemireştilor. Bibliografie.
Coord. Andrei Eşanu, Chişinău, 2010, 388 p.

Apariţia în 2010 a volumului bibliografic *Neamul Cantemireştilor* a trezit un mare interes în mediul academic din mai multe ţări ale lumii. Tirajul fiind epuizat, lucrarea continuă să fie expediată pe multe adrese şi în formă electronică. În perioada pregătirii pentru tipar şi imediat următoare după apariţia acestui volum nu a fost întrerupt proce-

[1174] http://cantemir.asm.md/dimitrie/bibliografie ; http://cantemiriana.blogspot.com

[1175] „Cantemir Institute” de pe lângă Facultatea de Istorie a Universităţii din Oxford, Director dr. Marius Turda.

sul de investigaţii acumulându-se un număr destul de mare de titluri (ediţii de opere, documente şi materiale, monografii, culegeri de studii, teze de doctorat, articole în reviste şi periodice de specialitate din mai multe ţări), care ţin sau abordează problematica Cantemiriană.

Titlurile anexate în număr de peste 300 sunt în mai multe limbi şi parvin din mai multe medii ştiinţifice de pe mapamond. Materia acumulată reprezintă un supliment la *Neamul Cantemireştilor. Bibliografie* fiind compartimentată în două părţi:

I. Ediţii de opere cantemiriene.

II. Volume, monografii şi studii despre Cantemireşti şi operele lor.

Materia este repartizată în ordinea alfabetică a autorilor şi titlurilor şi are aceiaşi menire de a pune la dispoziţia cercetătorilor informaţia necesară la zi.

I. Ediţii de opere Cantemiriene:

1. **CANTEMIR DIMITRIE,** *„Слово Панегирическое* / в похвалу / Великомученика Димитрия / Фессалонитскаго древле княжества наследника / ннеже ц[а]р(с)тва Хр[и](с)това сонасле(д)ника до(с)тойнейшаго / о(т) / Светлейшаго кн[я]зя Антиоха Ка(н)темира / его ц[а]рскаго ос[ве]ще(н)нешаго величе(с)тва / Преображенскаго полку / салдата. / Грядущу десятому возраста его лету / во С[в](я)то(м) Г[о](спо)да Сп[а]са н(а)шего м(о)н[ас]т[ы]ре / Г[о](с)[у]д[а]рстве(н)нымь славенолатински(м) ко(л)легие(м) Красящемся / на Греческо(м) диалекте/ Проповеданное. / В ц[а]р(с)твуеще(м) граде Москве лета Г[о](с)[по]дня 1719, / октября в 26 де(н)[ь], тому(ж)де Победоно(с)цу въ честь уставленный". Traducere din anii 20-30 ai sec. XVIII din limba greacă în limba rusă (p.81-86). Traducerea în l. rom. (p.86-91). Faximil (p. 91-95), în *Destin Românesc*, Chişinău, 2010, nr. 2, p. 74-95. Reluat în *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice,* Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2011,p. 75-99. http://www.bmms.ro/ Uploads/ChivuGhe_Cantemir.pdf. Reluat şi în Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor. Studii*, Chişinău, 2010, p. 83-102.

2. **CANTEMIR DIMITRIE**, *The Hieroglyphic history*. (Glossary). Trad. de Florin Bican, în *Plural*, Bucureşti, 2000, nr. 3, trim. III, p. 23-35.

3. **CANTEMIR DEMETRIUS** *Princips Moldoviae, Istoria Creşterilor şi a Descreşterilor Curţii Othmannice/ Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae*. Versiune românească în ediţie princeps – Dan Sluşanschi. Prefaţa traducerii româneşti de acad. Virgil Cângea. Anexă de Aurel Dicei, Bucureşti, 2010, 356+273 p. ISBN 978-973-596-643-0

4. **CANTEMIR DIMITRIE**, *L' immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa. A curs di Vlad Alexandrescu*. Traduzione di Igor Agostini e Vlad Alexandrescu. Introduzione e note di Vlad Alexandrescu. Edizione critica del testo latino di Dan Sluşanschi e Liviu Stroia, Milano, 2012, 490 p. ISBN 978-88-00-74393-8

5. **CANTEMIR DIMITRIE**, *Micul compendiu asupra întregii învăţături a logicii*. Ed. a II-a. Traducere din limba latină de Dan Sluşanschi. Studiu interactiv, note şi indici de Alexandru Surdu, Bucureşti, 2012, 170 p. ISBN 978-606-647-402-3

6. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 1**: *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*. Pref. Constantin Noica, f.a., 49, 299, [13] p. ISBN 978-606-8183-43-5

7. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 2:** *Loca obscura in Catechisi*. Pref. de Teodor Bodogae, f.a., 55, 247p. ISBN 978-606-8183-43-5

8. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 3**: *In Isagogem Porphirii Proemium*. Pref. de Alexandru Surdu, f.a., 344 p. ISBN 978-606-8183-46-6

9. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit / ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editira Revers. **Vol. 4**: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae*, [I]. Pref. Virgil Cândea, f.a., 21, 49, 530 p. ISBN 978-606-8183-47-3

10. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 5**: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae* [II]. Pref. Virgil Cândea, f.a., 495 p. ISBN 978-606-8183-48-0

11. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 6**: *Epistome dell' Istoria turca : A. Dell' accrescimento e decadenza dell' Imperio Othomano o sia epistome dell' Istoria turca. B. Annotazioni*. Pref. Grigore G. Tocilescu, f.a., 765 p. ISBN 978-606-8183-49-7

12. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 7**: *Istoria ieroglifică*. Pref. G. Călinescu, f.a., 697 p. ISBN 978-606-8183-50-3

13. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor". [Craiova], Editura Revers. **Vol. 8**: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahior*. Pref. Stela Toma, f.a., 710 p. ISBN 978-606-8183-51-0

14. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor".[Craiova], Edi-

tura Revers. **Vol. 9**: Curanus; *De Curani etymologico nomine*. Pref. Virgil Cândela, f.a., 481 p. ISBN 978-606-8183-52-7

15. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor". [Craiova], Editura Revers. **Vol. 10**: *Ioannis Baptistae Van Helmont phisices iniversalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia*. Pref. Lucian Blaga, f.a., 16, 361, [28] p. ISBN 978-606-8183-53-7

16. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor".[Craiova], Editura Revers. **Vol. 11**: *Ioannis Baptistae Van Helmont. Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia*. Pref. Lucian Blaga, f.a., 442 p. ISBN 978-606-8183-54-1

17. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 12:** *De Vita et rebus gestis Constantini Cantemiri* [Text]. Pref. Valentin Al. Georgescu; *Panegiricul Sfântului Dumitru*. Pref. Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, [2012], 212 p. ISBN 978-606-8183-55-8

18. **Integrala manuscriselor Cantemir**, Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor". [Craiova], Editura Revers. **Vol. 13**: *Jurnalul persan*. Pref. Grigore Tocilescu, f.a., 25, [165] p. ISBN 978-606-611-255-0

19. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor".[Craiova], Editura Revers. **Vol. 14**: *Incompendiolum universae logices institutionis*. Pref. Alexandru Surdu, f.a., [97] c. ISBN 978-606-8183-51-0

20. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor".[Craiova], Editura Revers. **Vol. 15**: *Tratatul de la Luţk*. Pref. de Maria Holban & L. Demény, f.a.,16, [11] p. ISBN 978-66-8183-51-0

21. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 16**: *Uimitoarele revoluţii ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu asupra familiei lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor vestiţi în Ţara Românească*. Pref. Paul Cernovodeanu, f.a.,17, [34] p. ISBN 978-606-611-255-0

22. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor". [Craiova], Editura Revers. **Vol. 17**: *De Antiquis Dacia nominibus* / Pref. Grigore Tocilescu. f.a. - 33, 143, [1] p. ISBN 978-606-8183-51-0

23. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 18**: *De antiquis et hodiernis moldaviae nominibus*. Pref. Grigore Tocilescu, f.a., 63, [24] p. ISBN 978-606-8183-51-0

24. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 19:** *Satire de Antioh Cantemir* / Pref. Haralambie Corbu, f.a., 25 p. ISBN 978-606-611-255-0

25. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 20:** . *Arhiva Serghei Cantemir* / Prefață de Constantin Barbu., f.a., 225 p. ISBN 978-606-611-255-0; ISBN 978-606-611-239-0

26. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 21**. *Corespondența dintre Antioh Cantemir, Maria Cantemir, Constantin Cantemir (I)*, f.a., 381 p. ISBN 978-606-611-668-8

27. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 22**. *Corespondența dintre Antioh Cantemir, Maria Cantemir, Constantin Cantemir (II)*, f.a., 297 p. ISBN 978-606-611-669-5

28. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit, Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 23**. G.F. *Müller Jurnalul prințului Dimitrie Cantemir. Biografia lui Demetrius Cantemir*. Pref. de Emil Pop, f.a., 126 p. ISBN 978-606-611-670-1

29. **Integrala manuscriselor Cantemir**. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Revers. **Vol. 24**. *Notationes quotidianae de Ivan Iliinski*. Pref. Constantin Şerban, f.a., 164 p. ISBN 978-606-611-671-8

30. **Integrala manuscriselor Cantemir.** Manuscris facsimil inedit / ed. coord. de Constantin Barbu ; Acad. intern. "Mihai Eminescu", Fund. "Paul Tudor", [Craiova], Editura Revers. **Vol. 25**. *Manifestul lui Pentru cel Mare*.f.a., 646 p. ISBN 978-606-611-667-1

31. **CANTEMIR DEMETRIUS** Princips Moldoviae, *Istoria creşterilor şi a descreşterilor Curții Othman[n]ice/ Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae. De la primul început al neamului, adusă până la vremurile noastre în trei cărți*. Volumul I şi volumul II. Prefața traducerii româneşte de acad. Virgil Cândea. Traducere românească şi indice de Dan Sluşanschi. Ediția a II-a revăzută. Bucureşti, Paideia, 2012, 608 p. ISBN 978-973-596-799-4

32. **ДМИТРИЙ КАНТЕМИР,** *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Коментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, 434+CDVI с. ISBN978-5-905-986-21-5

II. Volume, monografii şi studii despre Cantemireşti şi operele lor

1. **AFLOROAEI ŞTEFAN**, Cantemir et le scénario moderne de la métaphysique, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 18-41.

2. **AFLOROAEI ŞTEFAN**, Cetatea metafizică a unui principe, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 87-114.

3. **ALEXANDRESCU ION**, Percepția personalității şi operei lui Dimitrie Cantemir la comemorarea a 300 de ani de la naşterea sa (în spațiile german, ex-sovietic şi Turcia), în *Analele Universității Creştine „Dimitrie Cantemir*", Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă, An. 1, 2010, nr. 3, p.47-55.

4. **ALEXANDRESCU VLAD,** La Théologo-physique de Démètre Cantemir, in *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, IX, 2007, p. 273-281.

5. **ALEXANDRESCU VLAD,** Définition de la pensée et vie universelle chez le Prince Démètre Cantemir, in Mihail Neamtu and Bogdan Tataru-Cazaban (eds.), *Memory, Humanity and Meaning. Selected Essays in Honor of Andrei Pleşu's Sixtieth Anniversary*, Bucharest, Zeta Books, 2009, p. 251-262.

6. **ALEXANDRESCU VLAD,** Autour de la carte de Moldavie par Démètre Cantemir, dans *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Bucarest, XLIX, 2011, nr. 1-4, p. 139-188.

7. **ANDEA SUSANA,** Domniile Cantemireştilor, în *Istoria României*. Compendiu. Coord. Ioan-Aurel Pop şi Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2007, p. 346-348.

8. **ANTON MANUELA,** Modernizarea culturii şi ortodoxia în epoca lui Dimitrie Cantemir. Teză de doctorat. Univ. Bucureşti, Fac. de Istorie, 1998, 185 p.

9. **ARTAMONOV V.A.; CONSTANTINOV V.,** Încercarea de trecere a lui Dimitrie Cantemir sub protectorat austriac în anul 1715, în *Revista de Istorie a Moldovei, Chişinău,* 2011, nr. 1-2, p. 32-43.

10. **BACALOV SERGIU**, Despre proveniența neamului Cantemireştilor (1), în *Prutul. Revistă de cultură*, Huşi, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p.27-42.

11. **BACIU PETRONEL MARIUS**, Dimitrie Cantemir Princeps Valachorum, Iaşi, 2009, 158 p.

12. **BADEA MARIN,** Dimitrie Cantemir and the Historical Genesis of the Oriental problem, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal*, Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.13-17.

13. **BADEA MARIN,** Dimitrie Cantemir şi geneza istorică a problemei orientale, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.18-22.

14. **BARBU CONSTANTIN**, Odiseea Manuscriselor lui Cantemir, în Dimitrie Cantemir *Opera esențială. Aniversarea a 300 de ani de la urcarea pe tron a Marelui Voievod Cărturar Dimitrie Cantemir*. Antologie de Constantin Barbu., Craiova, 2010, p. 7-77.

15. **BERINDEI DAN,** Dimitrie Cantemir – omul modern, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiințifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 45-52.

16. **BÎLBĂ CORNELIU**, *Divanul* lui Cantemir. O arheologie a exegezei mistificatoare, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 11-86.

17. **BOBÂNĂ GHEORGHE**, Antioh Cantemir, în *Literatura şi arta Moldovei*, vol.1, Chişinău, 1985, p. 279-280. (Cu caractere chirilice).

18. **BOBÂNĂ GHEORGHE**, Antioh Cantemir: „Toți sunt uimiți de realizările mele diplomatice" , în *Akademos. Revistă de Ştiință. Inovație. Cultură şi Artă,* Chişinău, 2008, nr. 3 (22), p. 39-42.

19. **BOBÂNĂ GHEORGHE**, Dimitrie Cantemir - filosoful, în *Dimitrie Cantemir - umanist, gânditor şi om de ştiință.* Materialele conf. şt. intern., Cahul, 2003, p. 62-64.

20. **BOBÂNĂ GHEORGHE**, Dimitrie Cantemir şi filosofia timpului său, in *American Romanian Academy of Arts and Sciences journal*, 2003, nr. 28, p. 39-43.

21. **BOBÂNĂ GHEORGHE**, Idealul politic al lui Dimitrie Cantemir, în *Legea şi Viața*, Chişinău, 2003, nr. 2, p. 25-26.

22. **BOBÂNĂ GHEORGHE,** O scriere mai puțin cercetată: Loca obscura in Catechisi …, în *Dimitrie Cantemir (1673-1723). Simpozion ştiinţific consacrat aniversării a 325 de ani de la naştere,* Chişinău, Civitas, 1999, p. 66-67.

23. **BOCHMANN KLAUS**, Dimitrie Cantemir – reprezentant al culturii europene, în *Danubius. Muzeul de istorie Galați*, 2008, vol. XXVI, p. 283-294.

24. **BRAD CHISACOF LIA,** The Phanariot prince Nicolae Petru Mavrogheni and prince Dimitrie Cantemir, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 42- 55.

25. **BRATU LUMINIȚA**, L' enseignement turc aux XVII et XVIII siècles d' après l' oeuvre de Dimitri Cantemir „Le système de la religion musulmane", dans *Cahiers balcanique*, 2000, nr. 30, p. 207-231.

26. **BRÂNCUŞ GRIGORE,** Probleme de istoria limbii române în opera lui Dimitrie Cantemir, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 63-74

27. **BUDA DANIEI**, Atituditea turcilor față de creştini până la cucerirea Constantinopolului, aşa cum este reflectată în lucrarea *Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman (Creşterile…)* a lui Dimitrie Cantemir, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p.81-90.

28. **CANTEMIR LORIN; CHIRIAC GABRIEL**, Preocupări deosebite din domeniul muzical ale Principelui Dimitrie Cantemir, compozitor şi inventator, în *Prutul. Revistă de cultură*, Huşi, Serie nouă, An. II (XI), 2012, nr. 2 (50), p. 19-28.

29. **CÂNDEA IONEL,** Brăila 1711. Documente şi studii. Trad. doc. din limba germană de Radu Ştefănescu, Brăila, Ed. Istros, 2011, 252 p.

30. **CERNENCHI EUGEN**, Organizarea activității diplomatice a Țării Moldovei în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea (în opera lui Dimitrie Cantemir), în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chişinău, 2010, nr. 2, p.138-150.

31. **CIORTEA MARCELA**, Modurile nepersonale în *Divanul* lui Dimitrie Cantemir. Teză de doctorat, Cluj-Napoca, Univ. „Babeş-Bolyai", 2004, 216 p.

32. **CIOCOITEI MIHAELA-ELENA**, Valori universale ale operei lui Dimitrie Cantemir. Teză de doctorat. Univ. Bucureşti, Fac. de istorie, 2005, 390 p.

33. **CHELARU CARMEN**, Cantemir-oglu – interpret, compozitor şi muzicolog, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 223-240.

34. **CHIABURU ELENA**, The History of the Country through Commoners' eyes: the Cantemir Princes' Times According to Book notes, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 56-68.

35. **CHIABURU ELENA**, Moldova cantemireştilor reflectată în însemnările de pe cărți, în *Acta Bacoviensia. Anuarul Arhivelor Naționale Bacău*, vol. VI, 2011, p. 211-226.

36. **CHIȚESCU NICOLAE**, Ortodoxia în opera lui Cantemir, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p. 5-25.

37. **CHIVU GHEORGHE,** Dimitrie Cantemir şi înnoirea limbii române literare vechi, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiințifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 125-138.

38. **COMAN VIRGIL,** Cenzura comunistă. Revista „Tomis" şi Dimitrie Cantemir, *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion național. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgoviște, Bucureşti, Constanța, 2011, p. 141-158.

39. **CONSTANTINOV VALENTIN,** Țara Moldovei în timpul domniei lui Constantin Cantemir. Documente interne (1685-1693), în *Akademos*, Chişinău, 2010, nr. 4 (19), p.157-159.

40. **COSTEA OCTAVIA,** Dihotomii în semiotica alaiului domnesc din secolul al XIII-lea, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 137-148.

41. **COSTEA OCTAVIA,** Dichotomy in semiotics of riyal procession of the eighteenth century, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.149-160.

42. **CREȚU BOGDAN**, Dimitrie Cantemir şi tradiția medievală a simbolului zoomorf, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p.91-99.

43. **CREȚU BOGDAN**, Dimitrie Cantemir şi cultura română. Probleme de apartenență, în *Prutul. Revistă de cultură*, Huşi, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p.43-52.

44. **CREȚU BOGDAN**, Dimitrie Cantemir: literatură şi cunoaştere, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 267-294.

45. **CREȚU BOGDAN**, Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir. Studiu comparativ, vol. I-II, Iaşi, Institutul european, 2013, 498 p.

46. **CRISTEA CORNELIA**, Antioh Cantemir, Craiova, 1984.

47. **CRIŞAN EUGENIA**, Patrimoniul sibian. O carte manuscrisă din Ocna Sibiului. [despre manuscrisul „Divanul" de Dimitrie Cantemir aflat în colecția Bibliotecii Astra din Sibiu], în *Transilvania*, Sibiu, An. 38, 2009, nr. 3, p. 54-57.

48. **CUBLEŞAN CONSTANTIN**, Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p. 42-46.

49. **CURTICĂPEANU DOINA,** Amprenta constantinopolitană, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p. 100-106.

50. **DANILOV MARIA**, [Recenzie] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Chişinău, Pontos, 2010, 212 p., în *Tyragetia. Istorie. Muzeologie*. Seria nouă, Chişinău, 2011, vol. V (XX), nr. 2, p. 416-418.

51. **DĂNILĂ IRINA ZAMFIRA**, Muzica prințului Cantemir – rediviva, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 241-252.

52. **Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011**. Simpozion național. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanța, 2011, 177 p.

53. **DINU TUDOR,** Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat**.** Rivalități politice şi literare la începutul secolului XVIII. Cuv. înainte de Giorgios Dion. Poukamisas, Bucureşti, Humanitas, 2011, 464 p.

54. **Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiințifice** [Academia Română, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, 183 p.

55. **Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare**. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Istritutul European, 2012, 300 p.

56. **DEMCIUC VASILE M.,** Dinastia Cantemireştilor, în *Crai Nou*, Suceava, 28.06.2011 [Recenzie].

57. **DRAGNEV DEMIR**, Dimitrie Cantemir – autor al primei descrieri economico-geografice a Țării Moldovei, în Demir Dragnev, *Istorie şi civilizație medievală şi*

modernă timpurie în ţările române. Studii şi materiale, Chişinău, 2012, p. 236-245.

58. **DUMITRESCU CORINA ADRIANA,** Dimitrie Cantemir **–** puntea de aur între umanism şi iluminism, în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.23-31.

59. **DUMITRESCU CORINA ADRIANA,** Dimitrie Cantemir – the golden bridge between humanism and the enlightenment, in *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.32-40.

60. **DUMITRESCU CORINA ADRIANA,** Conştiinţă şi moralitate în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.94-99.

61. **DUMITRESCU CORINA ADRIANA, Conscience and morality in** Dimitrie Cantemir' s woeks, in *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.199-105.

62. **EKER SÜER**, The place of Dimitri Kantemiroglu's turkish in 18th Century ottoman Turkish, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p.69-79.

63. **EMIL DUMITRU; ŞTEFANIA ECATERINA;** Sufletul rus – caracteristici şi percepţie [D. Cantemir], în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.271-276.

64. **EMIL DUMITRU; ŞTEFANIA ECATERINA;** Russian soul – characteristics and perception, in *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.277-296.

65. **EREMIA ION,** Consideraţii privind tratatul moldo-rus din 1711, în vol. *Frontierele spaţiului românesc în context european*, Oradea-Chişinău, 2008.

66. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Moştenirea culturală a Cantemireştilor, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, 212 p.

67. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Alt Panegiric al lui Dimitrie Cantemir?, în *Destin Românesc*, Chişinău, Serie nouă, An. V (XVI), 2010, nr. 2 (66), p. 74-98.

68. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Consideraţii privitoare la demnitatea prinţesei Maria Cantemir, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p.177-187.

69. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA,** Contribuţia lui Antioh Cantemir la editarea şi receptarea operei lui Dimitrie Cantemir în cultura europeană, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p.192-203.

70. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA,** Dimitrie Cantemir şi Sud-Estul Europei după Campania de la Prut, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, Pontos, 2010, p. 125-130.

71. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA,** O întregire la iconografia Cantemireştilor, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p. 204-212 şi în *Analele Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir”*, Bucureşti, Seria Istorie. Serie nouă, Anul 1, Nr. 3, 2010, p. 27-41

72. **EŞANU ANDREI**; **EŞANU VALENTINA,** Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise şi ediţii princeps. Repertoriu, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chişinău, 2008, nr. 4, p. 27-55, în *Neamul Cantemireştilor. Bibliografie*. Coordonator acad. Andrei Eşanu, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p. 71-125.

73. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, „Panegiricul …” din 1719 al lui Dimitrie Cantemir, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*. Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p. 75-102.

74. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Receptarea „Descrierii Moldovei” de Dimitrie Cantemir în cultura europeană, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor.* Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p.155-176.

75. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Repertoriul scrierilor lui Dimitrie Cantemir în manuscrise şi ediţii princeps, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor. Studii,* Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p. 7-74.

76. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Universul cărţii la Dimitrie Cantemir, în **Idem**, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor.* Studii, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p.143-154.

77. **EŞANU ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Un *Panegiric* necunoscut al lui Dimitrie Cantemir, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p.75-99.

78. **EŞANU ANDREI, EŞANU VALENTINA,** Le Panégyrique de 1719 de Dimitrie Cantemir, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 80-88.

79. **EŞANU ANDREI, EŞANU VALENTINA,** Considérations sur la dignité de la princesse Maria Cantemir, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 89-100.

80. **EŞANU ANDREI, EŞANU VALENTINA**, Consideraţii privind paternitatea "Cuvântului panegiresc …" dedicat Sfântului Dimitrie de Tesalonic, în *Cultură şi politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX).* Materialele sesiunii ştiinţifice din septembrie 2010. Coord. Acad. Andrei Eşanu şi dr. prof. Constantin Iordan, Chişinău, CEP USM, 2011, p.46-65.

81. **EŞANU, ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Prinţesa Maria Cantemir între ficţiune artistică şi realitate istorică**,** în *Akademos, Revistă de Ştiinţă, Inovare, Cultură şi Artă,* 2011, nr. 3 (22), p. 121-127.

82. **EŞANU, ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Dimitrie Cantemir între cruce şi semilună. Ţara Moldovei la răspântie de secole şi destine istorice, în *History & Politics. Revistă de istorie şi politică*, Chişinău, An IV, 2011, nr.2 (8), p. 25-34.

83. **EŞANU, ANDREI; EŞANU VALENTINA**, Dimitrie Cantemir' s Reign – the Crossroad of Moldovan History, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal,* Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.5-12.

84. **GHILAŞ VICTOR**, Tradiţia muzicală în familia lui Cantemir, în *Danubius. Muzeul de istorie Galaţi*, 2008, vol. XXVI, p.319-328.

85. **GHILAŞ VICTOR**, La musique religieuse dans l'œuvre de Dimitrie Cantemir, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 109-117.

86. **GHILAŞ VICTOR**, Muzica militară în scrierile lui Cantemir, în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.161-172.

87. **GHILAŞ VICTOR**, Military music in Cantemir' s work, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.173-184.

88. **GHIRCOIASIU ROMEO,** Demetre Cantemir. Ethnographie et musicien, Bydgoszcz, 1972, 11 p.

89. **GONȚA GHEORGHE,** Rolul lui Dimitrie Cantemir în studierea statutului politico-juridic al Țării Moldovei, în *Probleme actuale de istorie națională. Studii în onoarea profesorului Pavel Parasca*, Chişinău, 2009,ULIM, p. 93-112.

90. **GOROVEI, ŞTEFAN S.,** Contoverse cantemiriene, în *Prutul. Revistă de cultură*, Huşi, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p. 21-26.

91. **GOROVEI, ŞTEFAN S.,** Dimitrie Cantemir şi boierimea Moldovei. Interesul pentru strămoşi, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 133-145.

92. **GROZEA LUCIAN**, Timp cantemirian versus timp aristotelic [despre Hypomnematica la cartea a IV/a din Sacro-Sancte Scientiae Indiligibilis Imago], în *Saeculum Sibiu*, An 4, nr. 1, trim. I, 2005, p. 8-12.

93. **FAUCHEREAU SERGE**, Cantemir, „citoyen de l' univers", în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 57-61.

94. **FELEA ALINA,** Testamentele Cantemireştilor. Studiu de caz (sec. XVII-lea – încep. sec. al XIX), *Tyragetia. Istorie. Muzeologie*. Seria nouă, Chişinău, 2011, vol. V (XX), nr. 2, p.165-184.

95. **FELEZEU CĂLIN**, Între fanariotism şi mişcarea de emancipare națională. Modelul cantemirian de abordare a imaginii Imperiului Otoman în cultura românească scrisă, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p. 47-61.

96. **FEODOVOV IOANA**, [Recenzie] Stefan LEMNY, *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*, Paris, Éditions Complexe, 2009, 368 p. , în *Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol"*, Iaşi, t. XLVII, 2010, p. 429-431.

97. **FEODOROV IOANA,** Stadiul actual al studiilor privitoare la Dimitrie Cantemir, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 138-150.

98. **FEODOROV IOANA,** Le Préambule d'Athanase dabbās à la version arabe du Divan de Dimitrie Cantemir, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 101-108.

99. **FRANȚUZOV SERGHEI**, Manuscrisele operelor lui Dimitrie Cantemir în arhiva Muzeului Asiatic din Sankt-Petersburg, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 2011, nr. 10, p. 76-77.

100. **FRANTSOUZOFF SERGE A.**, Le fonds de Dimitrie Cantemir dans les Archives de l'Institut des Manuscrits Orientaux de l'Académie des Sciences de Russie, dans *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Bucareşt, XLIX, 2011, nr. 1-4, p. 123-137.

101. **HOLBAN THEODOR,** Contribuție la istoria luptelor ruso-turce din iulie 1711, în *Viața Basarabiei*, Chişinău, 1936, nr. 2, p. 14-19.

102. **KARASU CEZMI; AKINIZ SERCAN**, Some notes on ottoman administration in Moldavia and Wallachia post cantemirial and Brâncoveanual era, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.57-68.

103. **KARATHANANIS A.E**., Contributions à la connaissance de la vie et de l'œuvre de deux grecs de la diaspore: Athanasios Kondoïtis et Athanasois Skiadas (18e soècle), dans *Balkan Studies*, 1978, 19, part 1, p. 159-171.

104. **KOUTSOUDAKI MARY**, The hellenic element un the world of Dimitrie Cantemir, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.69-74.

105. **IABANJI MARINA,** Noi studii despre Cantemireşti, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chişinău, 2011, nr. 1-2, p. 174-176. [Recenzie la vol. Eşanu A, Eşanu V., Moştenirea culturală a Cantemireştilor, Chişinău, Pontos, 2010, 212 p.]

106. **IFTIMI SORIN,** Dimitrie Cantemir la Iaşi (1935), în Iftimi Sorin, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieşene*. Monumente, ctitori, mentalități, Iaşi, 2008, p. 84-98.

107. **ISPAS SABINA,** Actualitatea considerațiilor etnologice cuprinse în *Descriptio Moldaviae*, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiințifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 101-112.

108. **IVANOV LEONTE**, Odiseea postumă a familiei Cantemir, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 253-266.

109. **LAZĂR ZĂVĂLEANU LAURA,** „Lupta monomahiii împotriva uitării lucrurilor": ontologie şi deontologie în Predosloviile lui Dimitrie Cantemir, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p.75-80.

110. **LAZĂR ZĂVĂLEANU LAURA,** „Lupta monomahiii împotriva uitării lucrurilor": ontologie şi deontologie în Predosloviile lui Dimitrie Cantemir. Studiu de caz asupra textelor prefațatorii din *Hronicul vechimei romano-moldovlahilor*, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 195-222.

111. **LEMERCIER-QUELQUEJAY C.,** La campagne de Piérre le Grand sur le Prut, dans *Cahiers du monde russe et sovietique*. Paris, 1966, VII, p. 221-233.

112. **LEMNY STEFAN**, Cantemir: bibliothèques réelles, bibliothèques imaginaires, dans Bibliothèque Métropolitaine de Bucarest. Actes du Symposium internationaş „Le Livre. La Roumanie. L' Europe", 4ème édition, 20-23 Seprembre 2012. Tome 1. Première section- Histoire et civilisation du livre. Textes réunis et présentés par Frédéric Barbier, Bucarest, Biblioteca Bucureştilor, 2012, p.169-178.

113. **LEMNY STEFAN**, Cantemireştii. Aventura europeana a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea, Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie. Trad. Magda Jeanrenaud, Iaşi, Polirom, 2010, p. 328.

114. **LEMNY STEFAN**, A dispărut un tablou, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 2011, nr. 3, p. 93.

115. **LEMNY STEFAN**, S-a găsit tabloul, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 2011, nr. 4, p. 29.

116. **LEMNY STEFAN**, Introduction: Cantemir – nouvelles lectures, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 13-17.

117. **LEMNY STEFAN, SVENBRO ANNA**, Les Cantemir en russie selon les mémoires d'une prisonnière suédoise: lovisa von Burghausen, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 118-134.

118. **LOZBĂ MIHAI**, Dimitrie Cantemir şi problema ştiinței române, Iaşi, Junimea, 2009, 232 p.

119. **MAXIM MIHAI**, Brăila 1711. Noi documente otomane, Brăila, Ed. Istros, 2011, 121 p.

120. **MÂNDRUȚ STELIAN,** Neamul Cantemireştilor. Bibliografie. Coord. Acad. Andrei Eşanu, Alcăt. Eşanu A., Cereteu I., Eşanu V., Poştarencu D., Poştarencu Maria, Chişinău, 2010, Ed. Pontos, 388 p. Andrei Eţanu, Valentina Eşanu, Moştenirea culturală a Cantemirteştilor, Ed. Pontos, Chişinău, 2010, 212 p. [Recenzie], în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p. 109-110.

121. **MEURS WILHELMUS PETRUS van**, Dimitrie Cantemir as Strategist, în *Romanian Civilization*, 1999, An. 8, nr. 2, p. 3-12.

122. **MIHAIL ZAMFIRA**, [Recenzie] Mihaela-Elena Ciocoiţeu, *Valori universal ale operei lui Dimitrie Cantemir*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2009, 432 p. , în *Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol"*, Iaşi, t. XLVII, 2010, p.432-434.

123. **MIHĂILĂ GHEORGHE**, Cuvinte româneşti cu litere latine în *Descriptio Moldaviae*. *Studii şi cercetări lingvistice*, Bucureşti, LIX, 2008, nr, 2, p. p. 465-470.

124. **MIHĂILESCU GABRIEL,** Dimitrie Cantemir. Literatură şi credinţă, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion naţional. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanţa, 2011, p. 94-105.

125. **MIHĂILESCU GABRIEL**,Un apologet paradoxal al ortodoxiei: D. Cantemir în *Loca obscura*, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p.68-74.

126. **MIRON VASILE,** Cantemir, domn luminat şi umanist cărturar, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion naţional. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanţa, 2011, p. 119-132.

127. **MOUTSOPOULOS E.,** Ulysse entre Turcs et Vénitiens, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 53-55.

128. **MUNTEANU HELIANA,** Implicaţiile unei perspective sistemice în studierea scrierilor muzicale ale lui Dimitrie Cantemir, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion naţional. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanţa, 2011, p. 41-51.

129. **MUŞETESCU RADU CRUSTIAN; MUŞETESCU ADINA,** Idei de economie politică în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 222-233.

130. **MUŞETESCU RADU CRUSTIAN; MUŞETESCU ADINA,** Ideas of political economy inthe work of Dimitrie Cantemir, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.234-246.

131. **NEAGOE GHEORGHE**, Cantemirologie, în *Cultura. Fundația culturală română*, Bucureşti, 2011, nr. 34 (339).[Recenzie la volumele *Dinastia Cantemireştilor, sec. XVII-XVII*. Coord. Andrei Eşanu, Chişinău, 2008 şi Stefan Lemny, *Cantemirestii. Aventura europeana a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea,* Iaşi, 2010].

132. **Neamul Cantemireştilor. Bibliografie**. Coordonator acad. Andrei Eşanu. Alcăt. Andrei Eşanu, Igor Cereteu, Valentina Eşanu, Dinu Poştarencu, Maria Poştarencu, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, 388 p.

133. **NEGOIȚĂ FLORIN**, Dimitrie Cantemir – 300 de ani. Activitatea diplomatică, în *Analele Universității Creştine „Dimitrie Cantemir"*, Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 1, Nr. 3, 2010, p. 42-46.

134. **NEGOIȚĂ FLORIN**, Activitatea şi diplomația lui Dimitrie Cantemir după 3 secole, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 54-61.

135. **NEGOIȚĂ FLORIN**, Dimitrie Cantemir' s diplomacy is still present in the context of the contemporary world even after three centiries, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal,* Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 48-56.

136. **NICOLAE FLORENTINA,** Considerații privind utilizarea adjectivului verbal ca centru de grup în operele cantemiriene Historia Moldo-Vlahica şi Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion național. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgoviște, Bucureşti, Constanța, 2011, p.133-140.

137. **NICOLAESCU CRISTINA,** Teoria „adevărului dublu" în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 125-130.

138. **NICOLAESCU CRISTINA,** The double-truth theory in the philosophical works of Dimitrie Cantemir, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.

139. **OLTEANU ŞTEFAN,** The socual and political structure of the Northern – Danubian rural communities after the Aurelian retreat, in Dimitrie Cantemir' s and Nicolae Iorga' s vision and in the light of the recent research work, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal,* Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.18-35.

140. **OLTEANU ŞTEFAN,** Structura social-politică a comunităților săteşti nord-dunărene după „retragerea aureliană", în viziunea lui Dimitrie Cantemir şi Nicolae Iorga şi în lumina cercetărilor recente, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.23-41.

141. **PARASCA PAVEL,** Reflecții istorico-politice asupra domniei în Moldova a lui Dimitrie Cantemir (I-II), în *History & Politics. Revistă de Istorie şi Politică*, Chişinău, An. II, 2009, nr. 1-2, p.65-98 şi în *Destin Românesc*, Chişinău, 2010, nr. 1, p. 17-30; 2011, nr. 2, p. 29-47.

142. **PARASCHIV ELENA; PARASCHIV RAMONA,** Normele de conduită şi morală în opera lui Dimitrie Cantemir şi evoluția lor, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.283-290.

143. **PARASCHIV ELENA; PARASCHIV RAMONA,** Rules of conduct and ethic in Dimitrie Cantemir' s work and their evolution, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 291-298.

144. **PAŞTIN IULIANA,** Descrierea Moldovei un chef - d' œuvre du grand savant humaniste Dimitrie Cantemir, dans *Cogito. Multidisciplinary Research Journal,* Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.18-35.

145. **PĂCURARIU MIRCEA**, Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir, în vol. *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică,* Bucureşti, 2011, p. 142-145.

146. **PECICAN OVIDIU**, Cantemir, curteanul pe care Istanbul l-a transformat în romancier, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p. 62-67.

147. **PECICAN OVIDIU**, Balet aulic şi fabula animalieră. Dimitrie Cantemir şi *Istoria ieroglifică*, în *Steaua*, an. LIX, 2010, nr. 1-2, p. 23-24.

148. **PECICAN OVIDIU**, Cantemir în *Istoria ieroglifică*, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, CXLIV, 2010, nr. 10 (178), p. 84-87.

149. **PECICAN OVIDIU**, Cantemir şi Descartes, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, an.CXLIV, 2011, nr. 4 (184), p. 102-106; nr. 5 (185), p. 105-106.

150. **PECICAN OVIDIU**, Cantemir şi fabula animalieră. Surse iudaice, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, 2010, an. CXLIV, nr. 11 (170), p. 103-104.

151. **PECICAN OVIDIU**, *Istoria ieroglifică* (de Dimitrie Cantemir) şi *Ceasornicul domnilor* (de Antonia Guevara, în interpretarea lui Nicolae Costin), în *Dacia literară,* Bucureşti, an. XXI, 2010, nr. 1 (88).

152. **PECICAN OVIDIU**, *Istoria ieroglifică*, un criptosistem, în *Convorbiri literare*,Bucureşti, an. CXLIV, 2011, nr. 2 (182), p. 124-125.

153. **PECICAN OVIDIU**, *Istoria ieroglifică*: Scara şi modelul ei, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, 2010, nr.4 (172), p. 113-115.

154. **PECICAN OVIDIU**, Metafora egiptologică şi orizontul ei cultural în *Istoria ieroglifică* de D. Cantemir, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, 2010, nr. 1 (169), p. 103-105; nr. 2 (170) şi în *Romania Orientalis. Volum omagial dedicat prof. univ. dr. Ion Taloş/Festschrift fur Ion Taloş*. Coord. Alina Branda, Ion Cuseu, Cluj-Napoca, Ed. Fundației pentru Studii Europene & Ed. Mega, 2009, p. 487-495.

155. **PELIN VALENTINA**, Manuscrisele operelor lui Dimitrie Cantemir în arhivele şi bibliotecile Rusiei, în *Cultură şi politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX).* Materialele sesiunii ştiinţifice din septembrie 2010. Coord. Acad. Andrei Eşanu şi dr. prof. Constantin Iordan, Chişinău, CEP USM, 2011, p.46-65.

156. **PIPPIDI ANDREI,** Cantemir – portret intelectual, în Idem, *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iaşi, Polirom, 2000, p. 119-134.

157. **PLOEŞTEANU GRIGORE,** Noi contribuţii privind *Istoria Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir, în *Idem, Receptarea operei şi a personalităţii lui Dimitrie Cantemir în Europa*. Studii şi articole, Târgu Mureş, Veritas, 2007, p. 155-176.

158. **PLOEŞTEANU GRIGORE,** Aspecte ale receptării operei lui Dimitrie Cantemir la maghiari (sec. XVIII – prima jum. a sec. al XIX-lea), în *Idem, Receptarea operei şi a personalităţii lui Dimitrie Cantemir în Europa*. Studii şi articole, Târgu Mureş, Veritas, 2007, p.235-258.

159. **PLOEŞTEANU GRIGORE**, Lucrările lui Dimitrie Cantemir în biblioteci străine, în *Idem, Receptarea operei şi a personalităţii lui Dimitrie Cantemir în Europa*. Studii şi articole, Târgu Mureş, Veritas, 2007, p. 269- 271.

160. **POHOAȚĂ GABRIELA,** Raţiune şi credinţă în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.106-114.

161. **POHOAȚĂ GABRIELA,** Reason and faith in Dimitrie Cantemir' s works, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.115-124.

162. **POP IOAN-AUREL,** Între real şi ideal: Dimitrie Cantemir despre locul românilor în Europa**,** în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p.113-124.

163. **POPA MIHAI,** Imaginarul istoric în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.75-83.

164. **POPA MIHAI,** Historical imaginary in Dimitrie Cantemir, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.84-93.

165. **POTCOAVĂ MONICA**, Dimitrie Cantemir. Cărţi de învăţătură, de simţire şi de trăire creştină, în *Mitropolia Olteniei*, An. 44, 1992, nr. 1, p. 57-88.

166. **Prinții Antioh si Maria Cantemir in documente de epoca**, Coord. Leonte Ivanov, Editura Universitatea Al. I. Cuza, Iaşi, 2012, 510 p.

167. **RALIADE RODICA; ŞERBĂNESCU MIHAELA,** Dimitrie Cantemir – precursor al etnografiei şi al folcloristicii româneşti, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.185-193.

168. **RALIADE RODICA; ŞERBĂNESCU MIHAELA,** Dimitrie Cantemir – predecessor of romanian folklore and ethography, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir”, ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works”* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.194-202.

169. **RĂDULESCU DRAGOŞ MARIAN,** Dragostea şi tradiţiile de nuntă în Balcani: din Orient şi Occident, în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.2-3-212.

170. **RĂDULESCU DRAGOŞ MARIAN,** Love and wedding traditions in the Balkans: from Orient to Occident, in *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p.213-221.

171. **RÂPĂ-BUICLIU DAN**, Cantemiriana. Excurs biografic şi orizont bibliografic. Trad. Textului rus Nicolae şi Aurelia Atanasov, Bucureşti, Ed. Biblioteca Naţională, 2008, 190 p.

172. **RÂPĂ-BUICLIU DAN,** Opera lui Dimitrie Cantemir, Breviar bibliografic adnotat, în *Danubius. Muzeul de istorie Galaţi*, 2008, vol. XXVI, p.295-318.

173. **RESCEANU ŞTEFAN,** Dimitrie Cantemir – istoric al religiilor, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion naţional. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanţa, 2011, p. 31-40.

174. **RÎJENCOV MIHAIL R.,** Dimitrie Cantemir şi moştenirea sa spirituală în Rusia, în *Biblioteca Bucureştilor*, An. XIV, 2011, nr. 1, p. 20-31.

175. **ROAŢIŞ FLORIAN**, De la Dimitrie Cantemir la N. Steinhardt, Cluj-Napoca, Riosprint, 2002, 152 p.

176. **ROGOJANU IOAN C.,** Un portret gravat al Ecaterinei Cantemir, în *Biblioteca*, Bucureşti, 1998, nr. 5, p. 151-152.

177. **ROTARU FLORIN,** Primul proiect românesc al ediţie de opere complete Dimitrie şi Antioh Cantemir, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 161-165.

178. **SALA MARIUS**, Cantemir şi limba română, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 41-44.

179. **SIMION EUGEN,** Dimitrie Cantemir – moralistul, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 9-40.

180. **SISERMAN SORINA,** Organizarea judecătorească şi procedura de judecată în dreptul cutumiar românesc, în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 247-258.

181. **SISERMAN SORINA,** Judicial organization and legal proceedings in the romanian customary law, in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a / International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir's works"* second edition. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 259-270.

182. **SLUTU-GRAMA CLAUDIA; VASILACHE RAISA**, „Neamul Cantemireştilor" – bibliografie de anvergură, în *Biblio Scientia*, Chişinău, 2010, nr. 3-4, p. 91-94.[Recenzie]

183. **SOROHAN ELVIRA,** Dimitrie Cantemir. Modernitatea romanului autobiografic [despre romanul „Istoria ieroglifică"], în *Convorbiri literare*, Bucureşti, An. 137, nr. 12, dec. 2003, p. 75-77.

184. **SOROHAN ELVIRA,** Dramatizarea epicului [despre romanul „Istoria ieroglifică"], în *Convorbiri literare*, Bucureşti, an.142, nr. 1, ian, 2008, p. 20-21.

185. **SOROHAN ELVIRA, Două cărți despre Cantemiri** [Recenzii la volumele: *Dinastia Cantemireştilor sec. XVII-XVIII*. Coord. Red. şt. Andrei Eşanu, Chişinău, 2008; Ştefan Lemny, *Les Cantemir. L' aventure européenne d' une famille princière au XVIII-è siècle*, Paris, 2009), în *România Literară*, Revistă a Uniunii Scriitorilor din România (Bucureşti), 2010, anul XLII, nr. 14, 23 aprilie, p. 10.

186. **SOROHAN ELVIRA,** Dimitrie Cantemir, pasiunea pentru retorică şi degradarea elocinței în lumea *Istoriei ieroglifice*, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p.36-41.

187. **SOROHAN ELVIRA,** Teatrul politic în *Istoria ieroglifică* şi modernitatea romanului, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 115-132.

188. **SÖZEN ZEYNEP**, The Vicious Circle: Cantemir's friends and foes in Istanbul, în *Analele Universității Creştine „Dimitrie Cantemir",* Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 1, Nr. 4, 2010, p. 7-11

189. **STOENESCU GEORGE VIRGIL**, Cantemir oeconomiae peritus, Bucureşti, 2007.

190. **STRATULAT ANDREI**, Dosarul Cantemir. Recenzie la Harea Vasile, „Dimitrie Cantemir şi fiul său Antioh", Iaşi, Ed. Univ. Al. I. Cuza, Iaşi, 1999, în *Revista română*, Bucureşti, An 6 (nr. 1), trim. I, 2000, p. 7.

191. **SURAIYA FAROQHI**, *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* , I. B. Tauris, 2000, p. 81-85, [un superb portret intellectual al lui D. Cantemir].

192. **SURDU ALEXANDRU**, acad., Semnificaţia axiomelor în context istoric la Dimitrie Cantemir, în *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 13-17.

193. **SURDU ALEXANDRU**, acad., The significance of axioms within the historical context in Dimitrie Cantemir' s works, in *Conferinţa internaţională „Dimensiunea enciclopedică şi universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediţia a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, Bucureşti, 2012, p. 18-22.

194. **SZÉKELY MARIA MAGDALENA,** Moldova lui Dimitrie Cantemir şi *Descrierea* ei**,** în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 145-176.

195. **ŞERBĂNESCU NICULAE**, Dimitrie Cantemir. Trei sute de ani de la naşterea sa, în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, An. 9, 1973, nr. 9-10, p. 1031-1062.

196. **ŞPAC ION,** Repere Cantemiriene [Recenzie la „Neamul Cantemireştilor. Bibliografie"], în *Akademos*. *Revistă de Ştiinţă. Inovaţie. Cultură şi Artă*, Chişinău, 2010, nr. 4 (19), p.178-179.

197. **TANAŞOCA NICOLAE-ŞERBAN**, Un cantemirian catolic: Samuil Micu, în Idem, *Bizanţul şi românii. Eseuri, studii, articole*, Bucureşti, ed. Fundaţiei PRO, 2003, p. 129-138.

198. **TANAŞOCA NICOLAE-ŞERBAN**, L' Image roumaine de Byzance à l' epoque des lumièrs, in *Studies on Sccience and Culture. South Easr Europe – the Amniguous Definitions of a Space / L' Europe du Sud-Est – les définition ambigues d' un espace.* Red. Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows, Bucharest, 2002, p. 47-75.

199. **TĂNASE VIRGIL,** Cantemir - l' excellence romanesque du roumain, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiinţifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 167-171.

200. **TĂRNĂUCEANU DORINA-CLAUDIA**, Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir. Teza de doctorat. Univ. Al. Ioan Cuza, Iaşi, 2006, 273 p.

201. **TĂRNĂUCEANU DORINA-CLAUDIA,** Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic şi literar. Cuv. înainte de Dan Sluşanschi, Iaşi, 2008, 504 p.

202. **TĂRNĂUCEANU CLAUDIA,** Câteva posibile influenţe româneşti asupra latinei cantemiriene din *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae historia*, în *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iaşi, Institutul European, 2012, p. 177-194.

203. **TEODORESCU VIRGIL Z.,** Simboluri de for public dedicate cinstirii lui Dimitrie Cantemir, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion național. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgovişte, Bucureşti, Constanța, 2011, p. 52-94.

204. **TIRZIMAN ELENA; PALADI DINA**, Dimitrie Cantemir şi Antioh Dimitrievic Cantemir în documente aflate în colecțiile Bibliotecii Naționale a României, în *Danubius. Muzeul de istorie Galați*, 2008, vol. XXVI, p.329-338.

205. **TOICANU HORIA**, Banii şi onoarea. Recenzie la „Istoria ieroglifică”, Ed. De Ioan Marinescu şi G.Pienescu, Bucureşti, Gramar, 2001, în *Amurg sentimental*, An. 8, nr. 5, mai, 2002, p. 10 şi în *România liberă*, Bucureşti, an. 40 (nr. 19), 18 mai, 2007, p. 30.

206. **TOMA STELA**, Textele româneşti cantemirene şi editarea lor în cultura națională, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări ştiințifice* [Academia Română, Bucureşti, 10 decembrie 2010], Bucureşti, Biblioteca Bucureştilor, 2011, p.151-165.

207. **TROFIN LILIANA**, Imagini ale femenității în opera lui Dimitrie Cantemir, în în *Acta Bacoviensia. Anuarul Arhivelor Naționale Bacău*, vol. VI, 2011, p. 227-232.

208. **TODOR DIANA LIGIA**, Dimitrie Cantemir and the book of the science of music, an unprecedented musicological document in the history of music, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal*, Bucharest, vol. IV, no. 4/december, p. 42-47.

209. **TODOR DIANA LIGIA**, Dimitrie Cantemir şi *Cartea Ştiinței Muzicii*, primul document muzicologic important din istoria muzicii, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p.48-53.

210. **TURLIUC CĂTĂLIN**, Dimitrie Cantemir şi ezoterismul baroc din „Istoria ieroglifică", în *Trivium. Revistă de gândire simbolică*, Iaşi, 2010, nr. 1, ianuarie-martie.

211. **ȚÎRLEA MARIANA RODICA,** Cantemir' s role and importance in educație past, prezent an future, in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal*, Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 63-73.

212. **ȚÎRLEA MARIANA RODICA,** Rolul şi importanța lui Dimitrie Cantemir în educație. Trecut, prezent şi viitor, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 68-79.

213. **ȚOIU CONSTANTIN**, Portretul clasic [al domnitorului Dimitrie Cantemir], în *România literară*, Bucureşti, An. 41 (nr. 1), 11 ian. 2008, p. 15.

214. **ȚURCANU ION**, Dimitrie Cantemir despre Basarabia, în vol. *În căutarea originii numelui Basarabia*, Chişinău, Labirint, 2010, p. 162-192.

215. **ȚVIRCUN VICTOR**. Istoria unei scrisori a lui Dimitrie Cantemir, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chişinău, 2009, nr. 2-3(78-79), p. 231-239.

216. **ȚVIRCUN VICTOR**, Dimitrie Cantemir la Istanbul, în *Magazin Istoric*, Bucureşti, 2010, Martie-Aprilie, p.11-16, 54-59.

217. **ȚVIRCUN VICTOR,** Toma Cantacuzino în slujba țarului, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 2011, nr.11, p. 66 - 71.

218. **ȚVIRCUN VICTOR**, Formational ways of Moldovan genesis in the Russian nobility of the 18-th century, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiincifică pluridisciplinară*, Bucuresti, Vol. III, 2011, nr.1, March, p. 80-88.

219. **ȚVIRCUN VICTOR**, Ion Neculce în emigrație (1711 – 1720), în *Cogito. Revistă de cercetare ştiincifică pluridisciplinară*, Bucureşti, Vol III, 2011, nr.1, Martie, p. 65-77.

220. **ȚVIRCUN VICTOR**, Voloşii vin la noi neîncetat, în *Magazin istoric*, 2011, Bucureşti, nr.7, p. 5-10.

221. **ȚVIRCUN VICTOR,** Viața şi activitatea contelui Toma Cantacuzino în Rusia (partea I), în *Revista istorică*. Bucureşti, Seria nouă. Tomul XXI, Nr.5-6. Septembrie-decembrie 2010. Bucureşti, 2011. p.501-516. Partea II, în *Revista istorică*. Seria nouă. Tomul XXII, Nr.1-2. Ianuarie-februarie 2011. Bucureşti, 2011. p.83-101.

222. **ȚVIRCUN VICTOR**, File din istoria campaniei de la Prut din anul 1711, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiincifică pluridisciplinară*, Bucureşti, Vol. III, nr. 2/iunie, 2011.

223. **ȚVIRCUN VICTOR**, Pariul cu țarul și exilul. Toma Cantacuzino ia drumul Moscovei, în *Magazin istoric*, București, 2011, nr.8, p. 38 - 43.

224. **ȚVIRCUN VICTOR**, Adrianople (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir, in *International symposium "Edirne in the archival resources of the Balkan Countries*. Paper book. Edirne, Trakya Ünıversıtesi, 2011. S. 120-127.

225. **ȚVIRCUN VICTOR**, Contribuții la istoria scrierii și publicării lucrării lui Dimitrie Cantemir „Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman", în *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică și universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, București, 2012, p.41-48.

226. **ȚVIRCUN VICTOR**, Conributions to the history of writing and publication of Dimitrie Cantemir' s „History of the growth and decay of the Ottoman Empire", in *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică și universală a operei lui Dimitrie Cantemir", ediția a II-a/ International conference „The encyclopedic and universal dimension of Dimitrie Cantemir' s works" second edition*. Vol. I, București, 2012, p. 49-56.

227. **ULIERIU-ROSTÁS THEODOR E.,** Jordi Savall și muzica otomană a lui Dimitrie Cantemir, în „*Observator cultural*", 2011, nr. 585, 28 iulie.

228. **Universul baroc al „Istoriei ieroglifice": între retorică și imaginar**. Ed. de Gabriel Mihăilescu, București, Fundația Națională pentru știință și artă, 2002, 272 p.

229. **UȚĂ BĂRBULESCU OANA,** Influența latinei savante asupra limbii române (cu referire specială la Dimitrie Cantemir). Teză de doctorat. Univ. București, 2009.

230. **UȚĂ BĂRBULESCU OANA,** Integrala operei lui Dimitrie Cantemir – un proiect academic necesar, în vol. *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice* [Academia Română, București, 10 decembrie 2010], București, Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 173-183.

231. **UȚĂ BĂRBULESCU OANA**, Literal translation vs. Free translation. A case study: Cantemir's translation from *Stimuli virtutum, fraena peccatorum*, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 135-145.

232. **UȚĂ LUCIA,** The relation between morality and justice in „Descriptio Moldaviae", in *Cogito. Multidisciplinary Research Journal*, Bucharest, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 57-62.

233. **UȚĂ LUCIA,** Relația dintre morală şi justiție în „Descriptio Moldaviae”, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie, p. 62-67.

234. **VERGATTI RADU ŞTEFAN,** La famille et la formation de Dimitrie Cantemir, în *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711-2011*. Simpozion național. Coord. Gheorghe F. Anghelescu. Târgoviște, Bucureşti, Constanța, 2011, p. 13-30.

235. **VICOVAN ION**, Dimitrie Cantemir şi contribuția sa la istoria Bisericii din Moldova, în *Tabor. Revistă de cultură şi spiritualitate românească*, Cluj, an. VI, 2012, nr. 2, p.26-36.

236. **ZACH KRISTA**, Similar and Differing – Mapping the Lower Danubde and Dimitrie Cantemir' s Lost Map of Moldaviam in His Time, dans *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. Tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p.602-628.

237. **ZĂRNESCU NARCIS**, Oare a fost Cantemir inițiat în secretele Kabbalei? O încercare de cartografiere a unei hărți spirituale, în *Cogito. Revistă de cercetare ştiințifică pluridisciplinară,* Bucureşti, vol. IV, 2012, nr. 4/decembrie ,p. 7-17.

238. **ZUB ALEXABDRU,** Dimitrie Cantemir – erudit şi om politic, în *Convorbiri literare*, Bucureşti, An. 137, nr. 10, oct. 2003, p. 21-22.

239. **АНГЕЛИ ФЁДОР,** Эпоха и новая трактовка родословия Кантемиров: конец XIV- первая половина XVIII вв., Кишинев, 2010, 240 с.

240. **АРТАМОНОВ ВЛАДИМИР А.**, Дмитрий Кантемир и Русское Наступление, in *Analele Universității Creştine „Dimitrie Cantemir”*, Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 1, Nr. 4, 2010, p. 16-31.

241. **БЕЗРУТЧЕНКО В.**, Новая книга о династии Кантемиров, в *Luceafărul. Газета диаспоры в Придунавье*, Одесса, 2011, 15 ianuarie (№ 3), с. 6.

242. **БОБЫНЭ ГЕОРГЕ**, Философско-исторические воззрения Антиоха Кантемира, в Георге Бобынэ, *Социальные и гносеологические идеи в русской философской мысли XVIII – начала XX века* / АН СССР. Ин-т Философии, Москва, 1978, с. 71-108.

243. **БОБЫНЭ ГЕОРГЕ,** *Философские воззрения Антиоха Кантемира* : автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. филос. наук : 09.00.03. Акад. наук ССР, Ин-т Философии, Москва, 1978, 21 с.

244. **БРАЖУК В.П.,** Дмитрий Кантемир и «Описание Молдавии» в контексте постмодернизма, в кн. *Национальные образы мира: Единство – разнообразие – справедливость*, Кишинев, 2003, с. 86-97.

245. **БУХАРКИН П.Е.,** К вопросу о месте А.Д.Кантемира в литературном движении его времени, в *Актуальные проблемы изучения и преподавания русской литературы:взгляд из России - взгляд из зарубежья*, 2, СПб., 2011, с. 229-242.

246. **ВИНОГРАДОВ В.Н.,** Трагедия на реке Прут, в кн.: *История Балкан. Век восемнадцатый*, Москва, Наука, 2004, с. 55-63.

247. **ВОДАРСКИЙ Я.Е.,** Загадки Прутского похода. М., Наука. 2004.

248. **ГИРФАНОВА АЛЬБИНА Х.**, Дмитрий Кантемир и Российское Востоковедение, in *Analele Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir*", Bucureşti, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 1, Nr. 4, 2010, p. 12-15

249. **ЕШАНУ АНДРЕЙ,** Димитрий Кантемир – личность европейского уровня, в *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, Poznan, vol. XVI, 2009, p. 7-19.

250. **ЕШАНУ АНДРЕЙ, БАЛМУШ ПАВЕЛ,** Стурдзовский список „Descriptio Moldaviae" Д. Кантемира, în Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor. Studii*, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p. 103-124.

251. **ЕШАНУ АНДРЕЙ ЕШАНУ ВАЛЕНТИНА,** Димитрие Кантемир и европейская книжная культура, în Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor. Studii*, Chişinău, Ed. Pontos, 2010, p.31-142.

252. **Записка по делу о имении князя Кантемира**, Москва, Тип. П.Степанова, 1835, 18 +X с.

253. **КОПАНЕВ Н.А.** О первых изданиях сатир А. Кантемира, în *Danubius. Muzeul de istorie Galaţi*, 2008, vol. XXVI, p.339-345.

254. **КОРСАКОВ Д.А.,** Суд над князем Д.М.Голицыным (1736-1737), в *Древняя и Новая Россия*, 1879, том XV, ч. 1, октябрь, с. 20-62.

255. **КОРСАКОВ Д.А.,** О процессе Константина Кантемира с мачехой, в *Древняя и Новая Россия*, 1879, том X, с. 20-63.

256. **Маркиз де ла Шетарди в России 1740-1742 годов**, Рязань, Александрия, 2010, 560 с. [despre Antioh Cantemir, p. 9, 34-36, 49, 55, 67, 68, 88, 113, 117, 209, 235, 413, 417, 421, 427, 435, 466, 476-477, 494, 511].

257. **ПАВЛЕНКО И.Ф**., А.Д.Кантемир и Н.В.Гоголь (к постановке проблемы), в *Вісник Запорізького державного університету. Серія Філологічна*, 1998, № 1, с.117-119.

258. **Петр Великий, его полководцы и министры. 23 портрета с присовокуплением кратких о жизни их описаний**. Второе издание, Москва, 1853, с. 75-79.

259. **ПОНОМАРЁВ А.М.** Утерянная рукопись Дмитрия Кантемира и Персидский поход Петра I, в *Астраханские краеведческие чтения*. Выпуск III. Материалы конференции. Под ред. А.А. Курапова, Астрахань, 2011, с.358-363.

260. **РЕЗВАН ЕФИМ**, Коран и его мир, Санкт Петербург, 2001, с. 395.

261. **РОСТЯГАЕВ АНДРЕЙ ВИКТОРОВИЧ**, Житийная топика в прозе писателей XVIII столетия (Кантемир, Тредиаковский, Фонвизин), Самара, Книга, 2009, 291 с.

262. **РОСТЯГАЕВ АНДРЕЙ ВИКТОРОВИЧ**, Агиографическая традиция в русской литературе XVIII в. (Кантемир, Тредиаковский, Фонвизин, Радищев), Самара, Изд-во СГПУ, 2007, 409 с.

263. **СЕРГЕЕВ ИГОРЬ**, Церковь Кантемира в Царицыне, Москва, Голос-Пресс, 2011, 232 с.

264. **СОЙМОНОВ Ф**., Описание Каспийского моря и чиненных на оном Российских завоеваний, яко часть истории Государя Императора Петра Великаго. СПб., 1763, с.58, 64, 66-67, 96-98, 103.

265. **СОЙМОНОВ Ф.,** Описание похода Государя Императора Петра Великого к лежащим при Каспийском море персидским провинциям. Опубл. в качестве приложения в : Муравьева Л.Л., Военно-исторический плакат XVIII в. о Персидском походе Петра I, в *Археографический ежегодник за 1961 г.*, Москва, 1962, с.400.

266. **СЫРКУ П**., Путешествие румынских ученых по славянским землям, в *Журнал Министерства народного просвещения*. Часть CCXI. (Сентябрь), 1880, с.2-21; (Октябрь), 1880, с.54-60.

267. **УЛЬЯНИЦКИЙ В.А.,** Русские консульства за границей в 18 веке, Москва, 1889, Т.2. [приложение № 46, письмо А. Кантемира об учреждении консульства в Англии от 1735 г.]

268. **ЦВИРКУН В.И.**, Биография Марии Кантемир. Вымыслы и реальность, в *Factorul feminin în istorie*. Culegere de studii şi documente, Chişinău, 2012, p.419-426.

269. **ЦВИРКУН ВИКТОР**, Димитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах, Санкт-Петербург, 2010, 412с.

270. **ЦВИРКУН В.И.,** Д.К. Кантемир и окружение Петра Великого**,** в *Вестник Славянского университета*. Вып.16. Культурология. Кишинэу, 2010. С.53-62.

271. **ЦВИРКУН В.И.,** К истории политической деятельности Д.К.Кантемира в России, в *Вестник Славянского университета*. Вып.16. Культурология. Кишинэу, 2010. С.62-77.

272. **ЦВИРКУН В.И.**, Луцкий договор. Детали и обстоятельства. РИА Новости. http://www.newsmoldova.ru/trend/moldovahistory/. 28-29 марта 2011 г.

273. **ЦВИРКУН В.И.**, Ктиторская деятельность Димитрия Кантемира в Молдавском княжестве и в России, в *Вестник Славянского университета*. Вып. 19. Кишинэу, 2011. С.45-55.

274. **ЦВИРКУН В.И.** Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России. Издание 2-е исправленное и дополтенное, Кишинев, Cartdidact, 2013, 280 с.

22. IARNA ÎN EUROPA ŞI ÎN SPAŢIUL ISTORIC AL ŢĂRII MOLDOVEI (DE LA ÎNCEPUTUL EREI NOASTRE PÂNĂ LA 1900)

În evul mediu au fost făcute multe descoperiri ştiinţifice, ele, însă porneau nu de la experienţe de laborator, ci de la activitatea practică de fiecare zi a diferitor categorii de oameni.

Oamenii în activităţile lor cotidiene, cum ar fi agricultura, navigaţia, vânatul, creşterea animalelor, etc, acumulau multe deprinderi, cunoştinţe şi experienţe de muncă, dar şi se ciocneau de intemperii şi alte fenomene ale naturii. Pe aceste căi nu rareori ei ajungeau la descoperiri fenomenale cu carecter cognitiv, pe care le fixau în scris pe o copertă sau o pagină de manuscris sau tipărită. De rînd cu altele ei însemnau şi observările făcute în mediu şi din practica lor de fiecare zi. Astfel, pe parcursul anilor, a secolelor sau chiar a mileniilor s-au acumulat un extrem de bogat material empiric cu caracter descriptiv, obiectiv şi ştiinţific cu privire la mediu, la fenomenele naturale terestre şi astronomice. În primul rînd, erau fixate de cele mai multe ori evenimente, fenomene naturale ieşite din comun, fiind vorba de calamităţi naturale (cutremure de pămînt, geruri cumplite şi arşiţe, mari inundaţii, furtuni, ploi şi căderi de zăpadă masive, eclipse de Soare şi de Lună, comete, epidemii, invazii de lăcuste, foamete ş.a.).

Abordarea problemei relaţiei om-natură, natură-om, în istoriografia din Republica Moldova lipseşte aproape total nu numai în lucrările de sinteză dar şi în cercetări speciale. De obicei manualele, diverse tratate de istorie încep cu obştea primitivă, în care se arată că omul depindea total de natură şi surmonta cu dificultate cataclizmele naturii. În continuare, în aceleaşi tratate, istoricii uită cu desăvârşire că în istoria umanităţii multiplele fenomene care din antichitate pînă în prezent, de rînd cu diferiţi factori sociali şi politici, au influienţat puternic viaţa oamenilor, deoarece provocau mari pagube economiei ţărilor, influinţînd direct asupra roadei diferitor culturi agricole, asupra şeptelului de animale, şi nu în cele din urmă asupra diferitor aşezări umane (sate, oraşe, popoare) şi chiar asupra proceselor demografice. De toate aceste fenomene naturale şi climaterice trebuie să ţină cont istoricul, care studiază cele mai diverse probleme de istoria social-economică şi demografică a unei sau altei ţări la o anumită etapă de dezvoltare.

Încă din antichitate oamenii prin intermediul scrisului nu numai că au fixat un număr considerbil de informaţii privind diverse calamităţi naturale şi fenomene ieşite din comun, dar şi au încercat să le înţeleagă, să le explice, să se apere de ele. Dacă e să ne referim la evul mediu românesc, în special la Ţara Moldovei, descoperim şi la noi asemenea încercări. De exemplu, în cunoscuta „Carte românească de învăţătură ...” (Iaşi, 1643) a mitropolitului Varlaam, fiind conştient de impactul acestor fenomene asupra oamenilor autorul le tâlcuieşte în spiritul vremii. Astfel, providenţialismul consecvent îl face să afirme că marile calamităţi istorice (Potopul, So-

domul şi Gomorul, războaiele) s-au făcut „numai pentru să audză şi să vadză oamenii şi să se întoarcă către Dumnedzeu şi să părăsească de păcatele ce făcea”[1176].

Cu toată evoluția, care a avut în dezvoltarea gîndirii umane, a schimbărilor fenomenale în dezvoltarea ştiinței tehnicii, societății, în general, care au avut loc în cei peste 350 de ani după trecerea în neființă a lui Varlaam, aceste considerente ale sale par a nu fi fost zdruncinate cît de puțin. Căci un număr mare de fenomene naturale de cel mai divers ordin au rămas în mare parte tot atît de imprevizibile şi neaştepate ca şi cu sute de ani în urmă. Destul de frecvent toate acestea îi pun pe oameni în sutuații poate tot atăt de complicate ca şi în antichitate sau în evul mediu. Oricum, ştiința contemporană acumulează, sistematizează şi încearcă să analizeze aceste date, să tragă anumite concluzii (dintre care una din principalele este încercarea de a stabili periodicitatea lor), iar pe aceste temeiuri să facă prognoze de scurtă şi lungă durată, care să le dea posibilitate oamenilor, pe cît e posibil, să preîntâmpine sau să diminueze daunele şi urmările grave a unor eventuale calamități naturale de proporții.

În cele ce urmează vom încerca să urmărim fenomenul iernii în perimetrul geografic al Țării Moldovei pe parcurs de cîteve secole şi să încercăm să distingem principalii parametri caracteristici a unor anomalii, periodicitatea lor, ca în baza acestor date atît noi cît şi alți oameni de ştiință să putem trage anumite concluzii cu repercusiuni utile pentru un viitor apropiat sau chiar mai îndepărtat.

Un număr considerabil de calamități şi anomalii l-au însoțit pe om de-a lungul secolelor pe parcursul iernii. În primul rînd, este vorba de *ierni grele* cu geruri mari, ninsori abundente şi viscole, înghețuri şi temperaturi deosebit de scăzute în cursul toamnei (uneori chiar foarte devreme) şi a primăverii (uneori chiar prin luna mai şi în prag de vară). În al doilea rînd, este vorba de *ierni calde* cu întreruperi brusce a iernii geroase şi încălzirea vremii, uneori pentru un timp îndelungat, fenomene însoțite de topirea masivă a zăpezilor şi respectiv de inundații mari şi alunecări de teren sau ierni fără precipitații atmosferice, timp secetos şi geruri sporadice, cu venirea primăverii timpurii, epidemii şi epizootii ş.a.

Sub acest aspect o istorie a naturii şi climei spațiului geografic dintre Carpați şi Nistru, unde a apărut şi s-a dezvoltat timp de mai multe secole Țara Moldovei o considerăm o sarcină dintre cele mai importante ale istoriografiei noastre. Cu atât mai mult că o astfel de lucrare i-ar putea înarma de diverşi specialişti din domeniul agriculturii cu un bogat material, care le-ar permite elaborarea unor asolamente, cultivarea în anumiți ani a unor sau altor culturi, le-ar permite crearea unor modele agricole şi economice în general, care să reiasă şi din indicii unor prognoze, bazate pe datele şi experiența de secole a poporului nostru în diferite zone climaterice şi de relief ş.a.

În cazul concret al lucrării de față, credem că materialul acumulat va permite să constatăm că iarna pe meleagurile noastre a fost şi este destul de capricioasă cu multe abateri de la mediile anuale înregistrate de-a lungul vremii, cu anomalii şi situații extremale dintre cele mai neaşteptate.

Din izvoare istorice nu ne-au parvenit din vechime pînă în evul mediu decît informații extrem de rare şi sporadice, privind evoluția şi manifestarea iernii în zona noastră climaterică dintre Nistru şi Carpați.

[1176] Varlaam. *Cazania*, Ed. de J. Byck, Bucureşti, 1943, p. 474.

Una dintre cele mai vechi informaţii privind evoluţia iernii în exstremitatea vestica a Europei ne parvine încă din primii ani ai erei nioastre. Astfel, mai mulţi istorici climatologi menţionează că secolele 8-10 e.n., în această zonă geografică, s-au caracterizat prin ierni foarte aspre. Astfel, referindu-se, probabil, la aceşti anii poetul roman Ovidiu (43 î.e.n. – 17 e.n.) exilat pe ţărmul Mării Negre, menţiona în una din operele sale că de cînd se află el pe aceste meleaguri deja de trei ori „Istrul (Dunărea) s-a oprit (adică a fost încătuşată de gheaţă) şi tot de trei ori a îngeţat valul Pontului Euxin (Marea Neagră)”[1177].

Din alte surse aflăm că în anul 355 în Europa iarna a fost aspră, cu zăpezi. În acest an în Sciţia (probabil şi nordul Mării Negre) a căzut un strat de zăpadă de 7 coţi[1178], în urma cărora au îngheţat viile şi semănăturile de toamnă[1179]. Geruri asemănătoare s-au semnalat peste 11 ani. La răscrucea sec. IV-V iernile în zona noastră geografică au fost într-atît de aspre, încît a îngeţat Marea Neagră, iar la Ţarigrad (Constantinpol, azi Istanbul) timp de 30 de zile valurile împingeau mormane de ghiaţă pe uliţele oraşului[1180].

În anii 762-764 iernile au fost extrem de aspre în toată Europa. Astfel, informaţiile din izvoarele vremii arată că începînd cu data de 5 octombrie 763 toate rîurile şi mările Europei au îngheţat pe neaşteptate. Au îngheţat de asemenea Marea Neagră şi Dardanelele, care s-au acoperit cu ghiaţă cu grosimea de 75 cm. Iarna a fost cu multă zăpadă ajungînd la un strat de circa 20 coţi. În luna februarie a survenit o încălzire, care a provocat topirea zăpezii şi inundaţii masive în toată Europa. În acelaşi an au pierit toate semănăturile de toamnă. După această iarnă aspră au urmat veri secetoase, din cauza cărora ardeau pădurile. Seceta a fost cauza nerodului în spicoase şi a altor culturi arabile. Foametea a cuprins toată Europa, care a fost însoţită şi de epidemii în oameni (763-764).

Deosebit de grea, cu multă zăpadă s-a dovedit a fi iarna anului 800-801. La fel ca în anii 401, 764, 776 a îngheţat Marea Neagră[1181].

Deosebit de aspră şi cu zăpezi abundente a fost iarna 826-827. În această iarnă, de exemplu, s-au produs fenomene foarte rar întâlnite, sau chiar fără precedent în epocile posterioare naşterii lui Isus Hristos. Rîul Temza (Anglia) s-a ţinut îngheţat timp de 7 luni, iar în părţile de sus a Europei a fost observată aurora borială. Însă şi mai grea a fost iarna anului 829 cînd au îngheţat toate rîurile Europei. După datele savantului german R. Hennig[1182] în această iarnă a îngheţat pentru 7 luni rîul Nil (Egipt).

După iernile grele din anii 827, 829, 833 se constată ierni aspre în Europa doar peste aproape trei decenii.

[1177] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 23.

[1178] Un cot = 56,7 cm.

[1179] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 25.

[1180] Ibidem, p. 26; Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы,* Москва, 1988, с. 167 (în continuare Borisencov E.P. *Letopisi*)

[1181] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 32-33

[1182] Hennig R. *Katalog bemerkenswerter Witterungsereighissen von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1800*, în *Preuss. Meteor. Inst.* , 1904, Bd. 11, nr. 4, p. 1-93.

O iarnă destul de aspră şi îndelungată se observă în Europa în anul 1012. Astfel, a înghețat strîmtoarea Bosfor, s-a acoperit de ghiață răul Nil. Ca urmare în acest an au avut loc mari inundații în bazinul rîurulor Rin, Dunărea, Nipru, ş.a. În continuare anul s-a dovedit a fi deosebit de ploios, iar din cauza umidității excesive roadele au fost proaste şi ca urmare Europa este bîntuită de foamete[1183].

Iarna 1076-1077 pe continentul nostru a fost deosebit de lungă şi geroasă şi cu multă zăpadă. Toate rîurile Europei, inclusiv Rin, Elba, Dunărea ş.a. au înghețat. Au pierit semănăturile de toamnă şi mulți pomi fructiferi[1184].

În 1186, în Câmpia de vest a Transilvaniei au înflorit copacii în ianuarie, păsările au ouat, iar la sfârşitul lunii merele erau cât o nucă şi celelalte culturi se dezvoltaseră foarte repede[1185].

O altă iarnă grea cuprinde Europa, inclusiv spațiul Balcano-Dunărean în anul 1209-1210 când râurile între care şi Dunărea, Marea Neagră au înghețat[1186]. Au fost pierdute semănăturile de toamnă[1187]. Gerurile au ajuns şi la Veneția unde populația orașului traversa cu trăsurile marea înghețată[1188]. În schimb în 1225-1226, în Transilvania a fost o iarnă atât de blândă încât la 6 decembrie au înflorit păşunile[1189].

Ierni deosebit de aspre în acelaşi spațiu au fost şi în 1234, când vinul a înghețat în pivnițe sau 1236, când Dunărea s-a acoperit cu sloiuri de gheață[1190], iar la Crăciun, copacii au dat în floare, în toiul iernii copiii se îmbăiau în râuri, iar secerişul a avut loc cu două luni mai devreme[1191].

Precum notează călugărul orădean Rogerius în anul invaziei tătaro-mongole 1241-1242 în spațiul românesc a căzut zăpadă multă şi a fost un ger cumplit la Crăciun (1241), Dunărea fiind înghețată. Frigul s-a extins şi în sudul Europei, încât Padul a înghețat, lucru neobişnuit pentru italieni[1192]. Iarnă geroasă a fost urmată de o vară cu recolte slabe, care au fost agravate şi de jafurile mongolo-tătarilor, ceea ce a adus la o cumplită foamete, care a durat câțiva ani, urmată de o cumplită epidemie de ciumă în toată Europa, apreciată drept o catastrofă umană, murind o bună parte din populația continentului nostru.

În 1302/3 peste toată Europa şi Rusia (Pscov, Novgorod) a fost o iarnă caldă („зима тепла не бысть снега через всю зиму"). În Europa numai câteva zile a fost

---

[1183] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 43

[1184] Ibidem, p. 48-49.

[1185] Cernovodeanu Paul, *Foamete, ciumă, inundații, geruri şi secete,* în *Magazin istoric*, Bucureşti, 1994, nr. 2 , p. 50. Aici şi mai jos autorul a spicuit informați din *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, sive Annales Hungarici et Transilvanici.*

[1186] Ibidem

[1187] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе,* Ленинград, 1989, с. 74.

[1188] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысеячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 273.

[1189] Cernovodeanu Paul, *Foamete, ciumă, inundații, geruri şi secete*, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 1994, nr. 2 , p. 50.

[1190] Ibidem.

[1191] Ibidem.

[1192] Ibidem.

frig, iar în ianuarie înfloreau copacii, vara a fost rece cu multe precipitaţii, care au adus mai multe pagube[1193].

După o iarnă grea (1310) au urmat mari inundaţii a rîurilor din Europa, an cu mari cantităţi de precipitaţii însoţit de foamete în Polonia, Germania, Valahia, ş.a. S-au consemnat ierni grele în 1322/23, când au îngheţat ţărmurile Mării Baltice şi celei Negre sau cele din anii 1364, 1378, 1399, 1408[1194] şi din 1413 resimţite în întreg bazinul danubian[1195]. Dar sunt consemnate şi ierni mai uşoare în partea vestică a Europei - în 1380, 1383, 1409, iar iernile din 1368, 1404/5 au fost la fel de calde şi fără zăpadă cum în Europa, aşa şi în partea europeană a Rusiei, până la Moscova şi Pscov[1196].

Iarna anului 1419-1420 s-a dovedit a fi extrem de caldă în Transilvania, unde în toiul iernii au înflorit livezile, obţinându-se în acel an două recolte de fructe[1197]. Din analele timpului aflăm că iarna anului 1420-1421 a ieşit din comun prin mai mulţi indici. Aşa de exemplu, conform unor izvoare ruseşti în partea de sud-vest a Rusiei din cauza unor geruri şi ninsori deosebit de mari au pierit semănăturile, iar Marea Neagră a îngheţat în întrejime. Iarna, după care a urmat o primăvară cu mari revărsări, cu vară foarte secetoasă. După cîte se pare, aceste fenomene au atins în bună parte şi spaţiul geografic dintre Carpaţi şi Nistru. În aceaşi vară diverse surse narative au fixat fenomene mai rar întîlnite. Astfel, în toiul verii a nins puternic pe parcursul a trei zile şi trei nopţi (15-17 iunie) în diferite regiuni ale Rusiei. Fenomenul exremal a cuprins şi alte spaţii europene: la 16-17 iunie au avut loc căderi abundente de zăpadă pe cursul rîului Rin (Germania). Iar în părţile sudice ale Europei şi în preajma Mării Negre din cauza temperaturii deosebit de scăzute au fost nimicite toate semănăturile[1198]. Este interesant să observăm că într-un interval scurt de timp, care a urmat după aceasta au fost semnalate încă cîteva ierni foarte grele cu mare frig şi multă zăpadă în Europa între anii 1421-1426[1199] şi iarna din 1428/29 urmată de o vară răcoroasă[1200].

O altă iarnă năpraznică a lovit Europa în 1442-1443, care a fost tot atît de grea ca şi iarna anului 1408 (care se socotea cea mai gheroasă iarnă din Europa în ultimii 500 de ani, din sec. X-XIV). De exemplu, în Germania iarna a fost nu numai aspră, dar şi deosebit de lungă (din octombrie până în iunie). Gerurile şi îngheţurile din această iarnă au avut un impact vădit şi asupra operaţiunilor militare întreprinse

---

[1193] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М.*Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 272.

[1194] „*În anul 6916* (1408) *au fost iarnă rea*" (Bogdan I., *Letopiseţul lui Azarie*, în *Analele Academie Române*, Mem. Sect. ist., Ser. II, tom 31, Bucureşti, 1907, p. 142.)

[1195] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 35.

[1196] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М.*Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы,* Москва, 1988, с.282-288.

[1197] Cernovodeanu Paul, *Foamete, ciumă, inundaţii, geruri şi secete*, în *Magazin istoric*, Bucureşti, 1994, nr. 2 , p. 51.

[1198] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 137-138.

[1199] Ibidem, c. 139-138.

[1200] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p.36.

de Iancu de Hunedoara în Balcani, nevoit să se retragă, de la sud de Dunăre, în două rânduri, datorită asprimii vremii[1201]. Au fost semnalate ninsori pe parcursul lunii mai, dintre care o ninsoare abundentă la 12 mai. Iarna a fost grea şi în Rusia. Gerurile năpraznice şi zăpezile mari au provocat peirea multor oameni şi animale[1202]. Eventual această iarnă grea a cuprins mari spaţii în Europa, a afectat serios şi Ţara Moldovei.

Sistematizând informaţiile preponderent din cronici, istoricii au constata că iarna anilor 1448/1449, deşi a venit devreme (în Rusia a nins în prima decadă a lui septembrie), a fost destul de blândă, instabilă cu puţine precipitaţii atât în pământurile Rusiei moscovite, cât şi a mai multor ţări din Europa occidentală. De exemplu, Rinul, pe parcursul întregii ierni, până la Paşti a avut într-atât de puţină apă, încât puteai să-l treci în picioare. A urmat o primăvară timpurie cu puţine precipitaţii, fenomen, care s-a menţinut şi pe parcursul verii. Aceasta din urmă fiind însoţită de epidemii şi epizootii[1203].

Ierni grele s-au mai înregistrat în anii 1457/1458 în Bazinul Dunării ca şi la 1463, când potrivit afirmaţiilor unui cronicar musulman, „Crocodilul gerului a înghiţit căldura aerului şi Dunărea a îngheţat şi pe drumuri zăpada ajunge până la brâul cailor”[1204].

O informaţie care ne-a parvenit doar din izvoarele vest europene, atestă în această arie geografică o iarna caldă în 1470/1471, când în luna lui februarie înfloreau copacii ca în luna lui mai, adică o primăvară foarte timpurie, urmată de o vară secetoasă şi foarte fierbinte, cu mari incendii până în Boemia. În partea ungară Dunărea foarte scăzută, că puteai trece pe jos râul. Toamna înflorise a doua oară pomii fructiferi. În partea europeană a Rusiei la fel a fost o iarnă uşoară fără precipitaţii („зима иссохла”, „было по рекам воды мало”), în lunile aprilie-mai s-au întors frigurile, care au nimicit culturile agricole, vara la fel de secetoasă şi fierbinte cu incendii[1205].

O iarnă „crâncenă” şi lungă este atestată în Balcani, în 1473/1474, când „a răposat Radul (cel Frumos – n.n.) voievodul românilor”[1206], iar Ştefan cel Mare a venit din nou în principatul muntean în sprijinul protejatului său, Basarab Laiotă, dar a fost nevoit să se retragă la 14 martie 1474 fiind „prea frig, încât el nu a putut rămâne cu oastea şi s-a întors iarăşi acasă”[1207].

[1201] Ibidem.

[1202] Ibidem, p. 148.

[1203] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе***,** Ленинград, 1989, с. 151-152; Борисенков Е.П. Пасецкий В.М.*Тысеячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 294-295.

[1204] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 36.

[1205] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М.*Тысеячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с.298.

[1206] Mioc D., *Ştiri de istorie a românilor în „Letopiseţul Brâncovenesc*”, în *SMIM*, Bucureşti, vol. IX, 1978, p. 140.

[1207] *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI.* Publicate de Ion Bogdan. Ed. rev. Şi compl. de P.P.Paniatescu, Bucureşti, 1959, p. 32.

Una din primele informaţii, în ceea ce priveşte fenomenul iernii în Moldova şi care ne parvine dintr-o sursă narativă moldovenească o datorăm lui Grigore Ureche. Astfel, vestitul cronicar descriind campania turcilor în Moldova în iarna lui **1475** ne oferă unele date indirecte privind situaţia meteorologică în partea de sud şi centrală a Moldovei, cel puţin în prima jumătate a lunii ianuarie 1475. Din cele arătate de Grigore Ureche putem conchide că la acel început de an, 1475, când au dat năvală turcii, Ţara Moldovei era stăpânită de o iarnă deosebit de blândă, fără zăpadă, căci după cum ne informează cronicarul, Ştefan cel Mare a poruncit ca să fie arsă iarba în calea duşmanului, ca să nu aibă unde paşte caii gingaşi ai turcilor: „Că întâi au fostu învăţatu de au pârjolitu iarba pretutindeni, de au slăbitu caii turcilor cei gingaşi". Apele nu erau îngheţate căci, aceiaşi sursă ne informează că „… împiedicându-i (pe turci – n.n.) şi apa şi lunca (este vorba de lunca râului Bârlad, care era pe acea vreme mlăştinoasă şi desfundată, neînghețată –n.n.) şi negura acoperindu-i …" în afară de aceasta, iarna caldă era însoţită de o ceaţă deasă: „… i-au cuprinsu pre turcii negura, de nu să vedea unul cu altul"[1208]. După cum se pare, turcii au fost îndemnaţi să declanşeze această campanie împotriva moldovenilor şi de timpul deosebit de favorabil (cald şi fără zăpadă în toată Europa[1209]) de la începutul iernii, căci de obicei otomanii îşi duceau războaiele mai ales pe timpul verii. Însă după intrarea cu mari forţe pe teritoriul Moldovei situaţia meteorologică s-a schimbat pe neaşteptate survenind negura deasă. Cel care a ştiut să folosească maximal această din urmă împrejurare, a fost Ştefan cel Mare, căruia ceaţa deasă i-a devenit prin iscusinţa sa un aliat puternic în bătălia de la Podul Înalt.

Astfel de ierni calde şi fără zăpadă, care au cuprins toată Europa până şi Rusia moscovită au mai fost în anii 1483, 1493. În acest ultim an, de căldură şi uscăciune la sfârşitul lui aprilie s-au aprins pădurile în Costroma, Tver, Vladimir şi Moscova, când a ars aproape tot oraşului, murind 200 de oameni[1210]. Tot în această iarnă în Polonia şi Ţările Baltice în ianuarie-februarie înverzise iarba, au înflorit livezile, păsările călătoare făceau cuiburi. Dar în 15 martie au venit îngheţurile şi toată roada a fost nimicită[1211]. Vara a fost secetoasă. Putem doar presupune, deoarece ştiri din acea perioadă nu ne-au parvenit, că în Moldova, la fel ca şi în toată Europa, iarna până la 15 martie a fost foarte caldă, dar apoi a urmat un ciclon rece, care a adus mari pagube. Înghețul urmat de o secetă din toiul verii, care la fel ne face să credem că a fost un an foarte slab în roade.

Începând cu sec. al XVI-lea informaţiile din Principatele româneşti privind diverse anomalii (temperatură aerului excesivă, depuneri atmosferice, oscilaţii ale aerului, starea bazinelor ş.a.) devin tot mai frecvente şi le aducem mai jos, ajungând până la începutul sec. al XX-lea. Acestea sunt culese din cele mai diverse izvoare: letopiseţe, inscripţii de pe cărţi manuscrise şi tipărite, diverse izvoare narative cu caracter descriptiv, presă ş.a. Informaţiile sunt aduse în strictă ordine cronologică şi

---

[1208] Ureche Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1955, p. 92.
[1209] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с.163.
[1210] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 24.
[1211] Бетин В.В., Преображенский Ю.В., *Суровость зим в Европе и ледовитость Балтики*, Ленинград, 1962.

reflectă situaţii la zi din întreg spaţiul de la Est de Carpaţi, cât şi din diferite ţinuturi, regiuni, localităţi concrete.

O iarnă timpurie e fixată la hotarele istorice ale Poloniei şi Moldovei în **1500/1501.** Iată cum scrie Nicolae Costin: „… toamna, au intrat în Ţara Leşească 70 de mii de turci şi toate locurile pe Nistru, pre la Haliciu, pre la Jidaciov, pe la Drohobici şi pre la Sambor, cu foc şi cu sabie le-au pusteit şi mulţi robi au luat. Şi de nu s-ar fi întorsu singuri păgânii, nime nu le eşea înainte să le stea împotrivă, ce numai singur Dumnezeu i-au bătut făcându-i-să milă de norod, că acea iarnă de grabă cu omeţi mari şi cu ger au căzdut, cât nu putea turcii străbate cu caii prin omeţi. Ce au rămas înghеţaţi ca la 40 mii de turci, prin munţi. Îi afla oamenii ucigându-şi caii şi întra în coşul cailor de să învăluia. Iar câţi au rămas, trecând pre aicea pren ţară, le ţinea calea moldovenii; făcându-să leşii, îi ucidea, cât abea dzece mii or fi hălăduit peste Dunăre”[1212].

Cunoscuţii cercetători ai fenomenelor naturale extremale în plan istoric european E.P.Borisencov şi V.M. Paseţki constată după izvoarele narative (letopisеţe ş.a.) o iarnă timpurie, extrem de aspră cu geruri şi friguri rar întâlnite în 1500/1501 în întreg spaţiu Est european al Pscovului, întregii Rusii Moscovite de atunci, a Ucrainei[1213]. Toate aceste informaţii ne-ar permite să presupunem aceeaşi stare în privinţa iernii şi în spaţiul geografic moldovenesc, dintre Nistru şi Carpaţi, învecinat cu cele indicate mai sus.

1503. „Fos-au mai înainte de moartea lui Ştefan vodă într-acel an, iarnă grea şi geroasă, cât n-au fost nice dănăoare. Iar peste vară au fost ploi grele şi povoae mari de ape şi multă înecare s-au făcut”[1214]. Într-adevăr, în partea europreană şi până în Rusia în 1503 a fost o iarnă foarte geroasă şi de durată. Majoritatea râurilor europene au înghеţat, de trecea pe gheaţă armata cu tot cu obuze. Primăvara cu puţine precipitaţii, iar vara secetoasă, foarte fierbinte. Toamna nestabilă, cu ploi[1215].

După izvoare vest europene şi ruseşti aflăm că patru ierni la rând (din anii **1519-1523**) au fost calde şi fără zăpadă. De exemplu, în ianuarie în Germania Centrală şi de Sud înfloreau cireşii, primăverile cu puţine precipitaţii, vânturi uscate, furtuni, în lunile mai înghеţuri, vara – ploi, inundaţii, în Rusia epidemie de ciumă. În 1523 la fel o iarnă blândă cu puţine precipitaţii, cu întoarcerea frigurilor în luna mai, vara umedă, cu grindină.

Specialiştii consideră că cu acest din urmă an se termină o perioadă scurtă a iernilor calde, fiind urmată de câţiva ani la rând (**1524-1526**) de ierni reci, instabile, cu precipitaţii moderate şi de durată în Europa şi foarte reci, cu abundente precipitaţii în Rusia europeană. Iarna din 1525 în Rusia s-a deosebit de celelalte ierni reci prin puţină zăpadă şi temperaturi foarte joase, când au înghеţat semănăturile, pomii,

---

[1212] Costin Nicolae, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711*, în Costin Nicolae, *Opere*, Iaşi, 1976, p. 135.

[1213] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с.306.

[1214] Costin Nicolae, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711*, în Costin N., *Opere*, Iaşi, 1976, p. 144; Ureche Gr. *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Chişinău, 1971, p. 115

[1215] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с. 177-178.

multă lume şi animale (într-o iarnă fără zăpadă ca aceasta se poate întâmpla la temperatura de -35, -40^{0}C)[1216]. Primăvara târzie cu puţine ploi, vara secetoasă, ardeau pădurile şi bălţile, oraşe şi sate. Apele râului Volhov au curs îndărăt 9 zile, fenomen care se observa numai în timpul marilor secete. Toată roada a fost pârjolită de secetă, „nu s-a rodit nimic, nici grâuncioase, nici fân". Scumpete mare. Foamete. În Europa primăvara a fost caldă, umedă, vara – călduroasă cu furtuni, pe alocuri. An neroditor, foamete[1217].

Revine în Europa din nou perioada iernilor calde în **1527, care va continua până în 1533**, **inclusiv** fiindu-i caracteristic aceiaşi indici: temperatură ridicată pentru perioada de iarnă, fără zăpadă, cu precipitaţii minime de ploaie, drept dovadă fiind informaţiile din cronici, care scriau că în unele ţări „iarnă nu a fost". Primăverile cu precipitaţii minime, vara umedă, toamnă rece sau ploioasă. În iarna lui 1529/30, de exemplu, în Franţa (21 decembrie) înfloreau vişinii, iar în ianuarie – florile de câmp. În mijlocul lui februarie înfloreau ceilalţi copaci, în martie s-au copt spicoasele. Primăvara şi vara au fost ploioase, toamna cu inundaţii în Centrul Europei, de exemplu în octombrie la Roma – inundaţie mare, când mor 12 mii de oameni, iar în Veneţia s-a ridicat nivelul apei la cote maxime. Mari inundaţii la ţărmul mărilor Atlanticului de Nord, unde au fost distruse 25 de oraşe şi 24 de localităţi mai mici (înaintarea apelor oceanului pe uscat). În luna noiembrie foarte frig, ca apoi să înceapă o iarnă caldă. Din cauza umezelei roadă foarte mică, foamete. În iarna anului 1531 în Rusia au loc incendii din cauza căldurii şi uscăciunii, în Europa iarna a fost moale fără zăpadă, în începutul lui martie şi până în mai au căzut multe precipitaţii, din care cauză se revarsă râurile, vară rece cu vânturi puternice şi grindină. Din lipsă de roade - an fometos. În 1533 în Europa Centrală după o iarnă moale vine o primăvară şi vară ploiasă cu inundaţii (fenomen semnalat şi în Braşov[1218]), pe când în Spania şi Rusia mare uscăciune, secetă, incendii, ardeau bălţile şi torful, epidemie de vărsat de vânt, invazie de lăcuste[1219].

În următorii ani 1534-1536 în toată Europa au urmat ierni foarte aspre, cu abundente precipitaţii, primăvara umedă, vara caldă şi uscată, toamna rece şi ploioasă[1220], urmată de foamete şi mare scumpete[1221].

1537-1542 în Europa Vestică, Centrală şi în Rusia europeană iarna a fost neobişnuit de caldă şi fără zăpadă. În Ţările Baltice în ianuarie înfloreau livezile[1222]. Primăvara timpurie, cu puţine precipitaţii, după care a urmat o vara secetoasă. Roadă sub media anuală. În Europa de Vest iarna din 1537/38 a trecut fără o zi de ger, după Crăciun (25 decembrie) oamenii arau, iar în următoarea iarnă, care a fost deosebit de

---

[1216] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с.184-186.
[1217] Ibidem, c. 185.
[1218] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)***,** Bucureşti, 1993, p.48.
[1219] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе***,** Ленинград, 1989, с. 186-189.
[1220] Ibidem, c. 190-191.
[1221] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p.48.
[1222] Московкина Э.Г. *Паводки на р. Даугаве за историческое время*, Рига, 1960, Cf. după Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе***,** Ленинград, 1989, с.191, 234.

caldă de Anul Nou înfloreau viorelele, precum şi în cea din 1541 înfloreau vişinii[1223]. Primăverile acestor ani se caracterizează prin puține precipitații (маловодие) şi cu întoarcerea frugurilor în lunile târzii de primăvară, verile deosebit de ferbinți, secetoase, toamnele ploioase, unele chiar calde (1540), când în octombrie înfloreau a doua oară trandafirii. Roada sub nivel mediu[1224], dar şi aceia nimicită de marile invazii de lăcuste între anii 1539-1544 din țările române. Țara Moldovei care suferise şi de pe urma pustiirilor turco-tătare din timpul expediției sultanului Suleiman Magnificul de la 1538, urmată de o foamete îngrozitoare, a mai îndurat şi flagelul învaziilor de lăcuste, care a împresionat atât de mult pe contemporani, încât domnitorul înscăunat Ştefan vodă, în timpul căruia s-a produs dezastrul, a primit chiar porecla de Ştefan Lăcustă[1225].

În prima jumătate a sec. XVI după informațiile sistematizate a lui Barâş S.I. constatăm trei **cicluri de ierni** deosebit de calde în multe țări ale Europei Occidentale şi în cea de Răsărit, în special în Rusia. Astfel, un prim ciclu de ierni calde îl observăm în anii 1519-1523, altul în 1527-1533 şi ultimul în 1537-1542, cu o durată de 5-7 ani. Aceste trei cicluri erau întrerupte pe o durată scurtă de 2-3 ani de ierni deosebit de geroase, abundente în precipitații, cum au fost de exemplu anii 1524-1526; 1534-1536.

În cadrul acestor cicluri de ierni calde se trezea complet natura, grânele uneori, erau recoltate în martie, primăverile cu puține precipitații, verile erau deosebit de calde şi secetoase, iar toamnele reci şi ploioase.

Din păcate nu posedăm informații privind evoluția vremii în această perioadă în spațiul istoric al Țării Moldovei, dar prin comparație cu fenomenele meteo şi climaterice care se produc în zilele noastre în alte zone ale Europei şi Rusiei, putem admite că în linii mari într-o formă sau alta, mai mult sau mai puțin accentuat, aceleaşi stări ale timpului cu caracteristicile lor de bază pe timpul iernii şi a altor anotimpuri, au avut loc şi în spațiul nostru geografic.

Constatăm de asemenea că pentru perioade destul de îndelungate sursele narative moldoveneşti, care ne oferă de cele mai multe ori informații, nu atestă fenomene meteo ieşite din comun, ce ne-ar înclina să considerăm ca timpul s-a menținut ani de-a rândul în limitele normalului sau cu ierni moi, destul de blânde. Ne-a determinat sa afirmăm aceasta pentru că în anii următori cu multe ierni grele cronicarul vremii a ținut numaidecât „să le scrie la letopiseț", fapt care arată că omul acelui timp consemna mai des doar greutățile, nevoiele care-i căzuse pe cap, în cazul dat ierni grele, pe când iernile blânde, moi, uşoare au rămas neconsemnate.

[1223] Боголепов М.А. *Материалы к вопросу о колебаниях климата*, в *Землеведение,* 1911, т. 18, кн. I-II, с. 249-257.

[1224] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе***,** Ленинград, 1989, с.192-193.

[1225] *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI***.** Publicate de Ion Bogdan. Ed. rev. şi compl. de P.P.Paniatescu, Bucureşti, 1959, p. 102; Ureche Gr. *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1955, p.145-146; Popescu Radu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti.* Ed. de C.Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 49.

Unii cercetători admit că anumite fenomene naturale, cum ar fi seceta, verile deosebit de fierbinți, iernile calde sunt legate de ciclurile activității solare[1226].

Clima europeană de pe la mijlocul sec. al XVI-lea prezintă o „mica eră glaciară", care se face mai mult resimțită în zona țărilor noastre, şi constă în răcirea vremii cu o predominanță a iernilor grele şi a unui regim ploios activ în cursul verilor[1227], după cum vom vedea mai jos.

În **1545-1546** iarna în toată Europa a fost foarte geroasă şi abundentă în zăpadă[1228]. După informația care ne-a parvenit din Cronica lui Grigore Ureche putem spune ferm că şi în Tara Moldovei au avut loc aceleaşi temperaturi joase: „Ci Dumnezeu în zilele lui atâta certare lăsase că şi copacii şi pomii şi viile secase de geruri mari"[1229].

1552. În Moldova în „anul de la zidirea lumi 7060 … într-acestu an s-au tâmplat mare omor (epidemie de ciumă, ce a avut ca urmare moartea unui număr de oameni - n.n.) în oameni şi iarnă grea"[1230].

1556. „Pre acee vreme fost-au iarnă gre, mare şi friguroasă de au înghețat dobitoace şi heri prin păduri"[1231]. Trebuie de menționat că ultimele două ierni menționate (1552, 1556) în cronicele moldoveneşti şi apreciate ca „ierni grele" se confirmă prin datele aduse şi din letopisețele ruseşti, care spun că în aceşti ani iernile la ei au fost deosebit de aspre şi abundente în precipitații, pe când în Europa au fost fără mari geruri şi zăpezi[1232].

1585. În anul 1584, în țările române a fost secetă atât vara, toamna, cât şi iarna spre 1585. Cronicile relatând că numai în puține locuri s-a putut semăna; uscăciunea din toamnă şi iarnă „a împiedicat desfăşurarea aratului; pe câmp n-a înverzit nimic, parcă n-au fi fost viață". Râurilor mari le-a scăzut nivelul, încât abia se putea măcina la mori grâul[1233]. În aceleaşi principate în vara anului 1585 a urmat o secetă, fiind urmată de o mare foamete. De exemplu, în Moldova, pe timpul lui Petru Şchiopul o „mare secită … în țară, de au secat toate izvoarele, văile, bălțile şi unde mai nainte prindea peşte, acolo ara şi piatră prin multe locuri au căzut, copacii au secat de secetă, dobitoacele n-au fostu având ce paşte vara, ci le-au fost dărămând frunză. Şi atâta prafu au fostu, cându să scorniia vântu, cât s-au fostu strângându troieni la garduri şi la gropi de pulbere ca de omeți. Iar dinspre toamnă deacă s-au pornitu ploi, au apucat de au crescut mohoară şi cu acelea ş-au fostu aprind sărăcia-

---

[1226] Schove D.J. *The sunspot cycle, 649 B.C. to A.D. 2000,* J. Geophys. Res. 1955, 60, 127; Витинский Ю.И. *Цикличность и прогнозы солнечной активности,* Ленинград, 1972, Cf. după Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе,* Ленинград, 1989, с.236.;

[1227] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 74.

[1228] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе***,** Ленинград, 1989, с. 195.

[1229] Ureche Gr. *Letopisețul Țării Moldovei*, Chişinău, 1971, p.158.

[1230] Costin Miron, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711***,** în Costin M., *Opere*, Iaşi, 1976, p. 194; Ureche Gr**.** Letopisețul Țării Moldovei, Chişinău, 1971, p.162.

[1231] Ureche Gr. *Letopisețul Țării Moldovei*, Chişinău, 1971, p. 163.

[1232] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с.198, 200

[1233] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 54.

mea foamea…”[1234]. Seceta, foametea şi scumpetea cumplită s-au extins pe întreg arealul Peninsulei Balcanice, aducând însemnate pierderi omeneşti şi migraţii de proporţii spre Boemia şi Polonia[1235]. Majoritatea populaţiei, care a mai rămas în Principate a supravieţuit datorită unei ierni calde (1585/86).

1585/1586. În Europa Centrală şi de Sud iarnă a fost deosebit de caldă, copacii înfloreau. Primăvara şi vara ploioase. Roadă mică în ceriale[1236].

În Moldova s-a început iarna lui **1621** din luna lui octombrie când „… lovisă nişte răceale şi ploi cu ninsori.”[1237]. Această iarnă a fost într-adevăr lungă, friguroasă şi în toată Europa, când şi Bosforul chiar a îngheţat[1238].

1633 martie. Se pomeneşte din zilele lui Miron Barnovschi Movilă (este vorba de a doua domnie a lui în Moldova), de „o iarnă ce cădzuse în luna lui martu, care iarnă dzic, iarna lui Barnovschii vodă, până astădzi”[1239].

1655. „Ce acela geri şi viscol au lovit, cât multă oaste de îmble părţile au perit de frig”[1240].

1671. „Iaru în alu treilea an a domniei lui (Duca vodă, 7180), s-au ridicatu Orheeenii şi Lăpuşnenii cu oaste pre Duca vodă, pentru urăciunea grecilor …Iarna mare era, că aşa şi iarna s-au făcutu acea zarvă”[1241].

1682 aprilie 25. „Să să ştie când au ninsu după Sfeti Gheorghie, meseţa aprilu în douădzăci cicnci dzile, vleat 7194)(1682). Diacon Ghinadie”[1242], care a provocat în vară foamete în toată Ţara Moldovei.

1683/84. În ţările române se aminteşte de o iarnă foarte grea cu repercusiuni negative pe plan economic. De exemplu, în Ţară Moldovei bântuia o foamete cumplită, din pricina căreia oamenii se refugiau în Transilvania, unde datorită iernii uscate şi geroase recolta de grâu slabă[1243], foametea nu s-a manifestat atât de cumplit ca în Moldova. În aceiaşi iarnă, operaţiunile militare efectuate pe teritoriul Moldovei a trupelor armatei polone „… de greutatea ernii … au peritu şi şi-au lăsatu agărlâcul loru, carele, căruţele, lefticheleşi puştile cele mari şi cu mare pagubă s-au întorsu la ţara loru cu caii stătuţi”[1244]. Foametea în Moldova s-a menţinut până în 1686, când

---

[1234] Ureche Gr. *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1955, p. 202.

[1235] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 55.

[1236] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с.215.

[1237] Costin M. *Letopiseţul Ţării Moldovei***,** în Costin M., *Opere*, Bucureşti, 1958, p. 85.

[1238] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысеячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 329.

[1239] Costin Miron, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711***,** în Costin M., *Opere*, Iaşi, 1976, p. 103.

[1240] Ibidem, p.175.

[1241] Muste N., *Letopiseţul Ţării Moldovei de la domnia lui Dabija v.v. până la a treia domnie a lui Mihai Racoviţă v.v. (1662-1729),* în Mihail Kogălniceanu, *Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei.* Ed. a II-a, Tom 3, Bucureşti, 1874, p. 7. (în continaure Muste N., *Letopiseţul*)

[1242] Corfus Ilie, *Însemnări de demult*, Bucureşti, 1975, p. 115; Panaitescu P.P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.,* vol. I, Bucureşti, 1959, p. 314.

[1243] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 97.

[1244] Muste N**.,** *Letopiseţul*, p. 24; Amiras Al. *Cronica anonimă a Ţării Moldovei. Care se începe de la Domnia lui Istrati Dabija N. şi se sfârşeşte cu Domnia lui Grigore Ghica vodă celu bă-*

aceasta a fost agravată de o secetă cumplită, când se manifestau fenomene ca sărăcia, scumpete, tâlhării din partea cazacilor şi tătarilor.

1691 noiembrie. „În al şesăle anu de domniei lui [Constantin] Cantemir – vodă (1685-1693) coborâtu-s-au craiul Sobetchi cu oşti grele, iar în Ţara Moldovei … au venit craiul cu obuzul pe la Botăşeni şi pen Contani pân' la Târgul Frumos, şi de la Târgul Frumos iar s-au întorsu la ţara lui, că era vreme de toamnă… Şi când au ajunsu cu obuzul pe Siret, pe la Ropcea, aşe i-au lovit o ploaie cu ninsoare, de i-au ţinut acel viscol vro trei, patru dzile, de-au murit oastea mai bine de giumătate, îngeţată şi leşinată, că era pe la noiemvrii. Iar caii le-au murit toti din obuz, de le-au rămas carăle şi carăteli şi puşceli toate la Ropcea. Dzic că nice craiul mai n-ai fostu având cal, să-ncalece. De-bie au mărsu păn la Sletin, că i-au fostu lovitu mânia lui Dumnedzeu, de nu era numai viscol, ce-i lovisă şi o boală, de murie şi oameni şi cai."[1245] În toată Europa iarna lui 1691/92 a fost friguroasă şi abundentă în precipitaţii. Din acest ultim an menţionat şi până în 1699 urmează în Europa de vest (dar şi la noi) ani nerodnici, foamete din cauza gerurilor mari, inundaţiilor, vânturilor pustiitoare (1692), a iernii calde fără zăpadă (1696), urmată de revenirea frigurilor, care vor cădea tocmai la 25 martie), care prejudiciază recolta acelui an, vara ploioasă, cu inundaţii, urmată de o iarnă aspră şi ploi în Europa din iulie până în octombrie (1697), apoi de o iarnă cu multă zăpadă (1698), cu inundaţii în luna lui mai[1246].

1699. „Să să ştie de cându iarna cea rea cându am mărsu la beserică pe omătu într-o săptămână după Paşti … eu popa Isac la Căuceşti" [1247].

„Vleto 7208 (1699) sept[embrie], 13 zile. În zilele [lui] Noi Antioh Constantin [Cantemir] voevod Domnul Ţării Moldovii s-au întunecat soarele mercuri la 6 ceasuri de zi. Şi într-acela ceas, într-aceeaşi zi au eşit turcii din Cameniţa şi au intrat leşii. Şi au dat leşii cetăţile ţării, care le ţin. **[Iar] atunce, într-acela an au căzut iarna mare peste sat.** Să să ştie…"[1248].

De asemenea, iarna lui **1699-1700** a fost foarte grea pentru ţările române, aceasta prelungindu-se până la sfârşitul lui aprilie, când s-au topit zăpezile[1249].

1713 mai 3. „Vleat 7221 (1713) meseţa mai 3 dzile au căzut omăt mare pe muncel şi la munţi …"[1250].

1716 august 3. „Să să ştie de cându au ninsu în luna avgust în 3 zile, leat în 7224 (1716), în zilile lui Mihai vodă în domnie a doua"[1251]. Cum a fost iarna pe

---

trân (1662-1733), în Mihail Kogălniceanu*, Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei.* Ed. a II-a, Tom 3, Bucureşti, 1874, p. 109 (în continuare Amiras Al. *Cronica*).

[1245] Neculce Ion, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, Bucureşti, 1959, p. 107-108, în continuare Neculce I., *Letopiseţul.*

[1246] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 344.

[1247] Marian S., *Înscripţiuni de pe manuscrise şi cărţi vechi din Bucovina***,** Suceava, 1900, p. 16-18.

[1248] Rîpă-Buicliu Dan, *Cartea românească veche cu însemnări,* în *Danubius*, 1972-1973, vol. VI-VII, Galaţi, p. 164; *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei,* Ed. de Caproşu I. şi Chiaburu E, vol. I (1429-1750), Iaşi, 2008, p. 423.

[1249] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti, 1993, p. 119.

[1250] Ştrempel G. *Catalogul manuscriselor româneşti.* Vol. 4, Bucureşti, 1967, p. 454.

[1251] Corfus Ilie, *Însemnări de demult*,p. 115.

meleagurile noastre putem doar deduce şi compara cu iarna acelui an în Eropa, care a fost de durată, cu multă zăpadă[1252].

1718-1719. Iarnă caldă chiar şi în ţările nordice ale Europei[1253]. Căldura neobişnuit de caldă pentru acea vreme de iarnă s-a înregistrat şi în Moldova: "În al treilea an al domniei lui Mihai Vodă (1715 decembrie 25 -1726), Împărăţia a făcut pace cu nemţii lăsându-le Belgradul, Timişoara, şi Craiova cu satele şi pământurile din jurul lor. Tot într-acest an şi în Moldova şi în Ţara Românească a fost mare nerodire şi oameni fugeau care încotro putea să se găsească pâine. Şi era mare scumpete căci nu s-a făcut nici un fel de rod şi nici poame din pricina că toată vara n-a plouat şi mulţi dintre oamenii săraci, care nu aveau făină, mâncau rădăcini de papură şi umblau pe drumuri cerşind pâine ca să nu moară. Domnul văzând suferinţele acestor săraci, i-a adunat şi le-a dat puţină hrană şi pe urmă i-a împărţit pe la boieri, din fiecăruia câte 30, 20, 10 sau 5 oameni, după putinţa fiecăruia, ca să hrănească într-acea iarnă. Atunci s-a vândut merţa de mei cu 10 lei.

A dat Dumnezeu de a fost iarna aceea uşoară, aproape că n-a căzut zăpadă aşa că oameni nu au avut nevoie de lemne multe. Şi deoarece din pricina ploilor n-a lipsit verdeaţa din păduri şi din câmpii, oamenii săpau pământul din munţi şi din văi şi scoteau rădăcini şi buruieni, cu care se hrăneau în acea iarnă.

Primăvara a plouat iarăşi bine şi Dumnezeu, cel care pedepseşte şi iarăşi iartă, cel care milostiveşte şi dă cu împrumut a răsplătit paguba, suferită şi cu părerea oamenilor, dându-le împătrit căci a fost multă eftinitate la toate roadele. S-a făcut mult vin, multe grâne, multă miere încât cine avea 100 de stupi lua 400 de lei şi vitele erau sănătoase aşa că de mult Moldova n-a cunoscut un an mai îmbelşugat. De la un sac de mei semănat, mulţi au luat până la 100 de saci, dar mai puţin de 50 nimeni n-a luat. De asemenea, şi grânele şi orzul s-au făcut mai mult ca de obicei şi fânul şi poamele s-au făcut multe şi toată sămânţa semănată toamna trecută şi vara a răsărit şi au crescut semănăturile atât de înalte încât se putea ascunde în ele un om stând în picioare…"[1254] „Şi seminţa ce semănase oamenii în toamna trecută înaintea fometei, şi din veră ce semănase în anul fometei şi nu resăriseră de secetă, răsărit-au şi acu într-acestu anu îmbelşugat şi s-au făcut pâne câtu omul … Trămis-au într-acea veră la Moldova bolă de ciumă şi au ţinutu 6 luni şi au murit mulţi oameni şi câţi scăpase de fome au murit de ciumă"[1255].

"Când au îmblat 1718, fu secetă foarte mare, fântâni secară pe multe locuri. Şi sate la câmpie pentru apă se pustiiră şi bucate de prim vară nu fură mai nimic, nici de toamnă. Şi ajunseră bucatele la mare scumpetie pân la seacere. Grâul feadel 100 florinţi, secara de-al doi florinţi, malaiu iar aşa. În Ţara Bârsei şi în Chizdovea Săcui, Păduceale au măcinat şi lobădă de mâncare şi rădăcini de papură, şi la câmpie tiu.. de cucuruz zdrobită în piio şi le măci(na…), făcâmd mămă(ligă…).

Fân nu fu, ci tăiară cracuri cu frunză de stejar, de fag şi tăia iarna păduril(e) şi trecură şi în Ţara Rum(â)nească cu marha de ernară, că acolo crescu iarbă toată iarna

---

[1252] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 352.

[1253] Бараш С.И. *История неурожаев и погоде в Европе*, Ленинград, 1989, с.152.

[1254] *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754.* Bucureşti, 1965, p. 225-227.

[1255] Amiras Al. *Cronica***,** p. 135-136.

că n-au fost zăpadă, iar foamete fu şi acol(o). Şi aici n-au fost iarnă grea, iar în Ţara Turcească au fost grâu destul, de aduseseră în Ţara Rumânească."[1256].

„ … Dat-au Dumnezeu de s-au făcut erna uşora câtu de abia au căzdut puţintel omătu şi iarăşi s-au luat, nau trebuitu oameniloru lemne şi verdeaţă din câmpu şi din pădure n-au lipsitu de multe ploi ce au ploatu peste erna, şi pământul n-au îngheţatu. Şi au sapatu oamenii papura şi alte buruiene ce găseau prin păduri şi coline şi cu acele au trâitu tată erna. De primăvara au fostu ploi foarte multe şi Dumnezeu celui ce certa şi era milueşce dându oameniloru hrana, dupe urgiea ce versare asupra acestui pământu pe erna cu atâta milă s-au intorsu câtu au răsplătitu îndzecitu necazul norodului seu. Fost-au belsugu mare peste vera, pâni, vinu multu … "[1257].

1719. „Să să ştie când îmbla leatul de la facerea lumii 7229 (corect 7227 – n.n.), iar de la Hristos 1719, atunce era mierţa de grâu 4 mărieşi şi de mălaiu mare 3 mărieşi. Şi au fost iarna ca şi toamna, că n-au îngeţat, nici au căzut zăpadă după Bobotează 3 săptămâni: pute ara, cui vre hi fost voia. Pe la Botez au fost tină, de n-au putut merge să facem Iordanul de tină şi de ploaia"[1258].

1725 ianuarie 6. „Cu mila milostivului Dumnezeu, astăzi la ghenarie la 6 zile, în zilele de Bobotează, la leat 7233 (1725), n-au fostu iarnă, ci au fostu o zi împărătească de vară. Şi bătrânii s-au minunat"[1259]

1726. „Fost-au aice la noi érna mare şi lungă. Omeţe mari peste toată ţara"[1260].

1727-1728. „Şi din voia lui Dumnezeu era o ernă caldă, ca o primăvară"[1261]. Iarnă caldă până la 30 ianuarie, apoi viscol putrenic în Moldova, ger, victime omeneşti şi în animale[1262].

La 31 ianuarie 1728, după ce în iarna aceasta fusese „multă căldură", Grigore Ghica vodă plecând din Ghermăneşti spre Iaşi (în timpul unei operaţiuni militare împotriva tătarilor), „… dat-au o furtună cu ninsoare şi cu vintu den sus foarte cumplită … Că aceia furtună era cât nu mai vădzusă acel rând de oameni, mulţi cai au crăpat şi oameni au perit …"[1263]

1728-1729. "Ce precum au fostu vara cumplită cu boale multe şi cu secetă, la anul 7236 (1728), că secase apele, izvoarele, câtu prea puţine izvoare rămăsese cu apă, aşa şi iarna în anul ce s-au isprăvutu 7237 (1729), au fost iarna foarte grea cu omeţi mari, de care iaernă multe dobitoace au peritu, fiindu iarna înşelătoare, că d-inceputu s-au arătatu a fi iarna bună, era pe urmă au căzutu foarte grea, şi de omeţii acestei ierni, de primăvară nu numai văile cele ce au fostu cu apă, ce şi cele ce n-au avutu apă de cându erau, au rămasu pline de apă; şi vărsăturile apeloru celoru curgătoare au făcutu multă pagubă locuitoriloru ce trăiau pe lângă ape. Fost-au într-

---

[1256] Corfuz I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975,p. 116

[1257] Amiras Al., *Cronica*, p.135-136.

[1258] Ştrempel G. *Catalogul manuscriselor româneşti*. Vol. 3, Bucureşti, 1987, p.48.

[1259] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.116.

[1260] Muste N., *Letopiseţul,* p.71.

[1261] Amiras Al. *Cronica*, p.165.

[1262] Constantinescu I., *Evenimentialul meteorologic, agricultura şi societatea românească în secolul fanariot*, în *SMIM*, vol. XI, Bucureşti, 1992, p. 27, (în continuare Constantinescu I., *Evenimentialul).*

[1263] *Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras),* Ed. de Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 135.

acestu anu şi ploi multe şi belşugu în toate, care timpu într-alte vremi n-au mai fostu ca acesta; că nemica scădere n-au fostu numai în pâinele mari de multe ploi au rămasu cu scădere."[1264] Acelaşi izvor precizează că în acelaşi an 1729 „fost-au şi boală de friguri (malearie- n.n.) foarte multă aicia la Moldova, în toată țara". Tot atunci şi ciuma şi-a făcut reapariția sporadic în sudul Moldovei, la Galați, iar în 1730 se extinde în toată țara, precum şi în Țara Românească[1265].

1732/1733. „Si multu greu au tras bejenarii preste iarnă, că cădzusă o iarnă pre mare şi gre. De la 6 dzile a lui dechevri s-au început şi au ținut pân la 20 de dzile a lui martu, tot cu omăt, iar şi până-n Sfetâi Gheorghie tot frig au fost. Şi sfârşisă oamenii nătrețele, de ajunsese stogul de fân 10 sau 12 lei, şi însă nu să găsie. Peritau multe vite a lăcuitorilor, iar aşeşu a bejenarilor au perit mai de tot, fiind nişte oameni neaşădzați"[1266].

1736. „Şi era pre cu greu oamenior, că de iarnă vitele murisă, şi de pâne pe multe locuri duce lipsă, că nu rodisă de anul trecut. Şi negustorii cu datorie, simțindu de nepace nu da un ban cu datorie nimănui"[1267].

1739-1740. Iarnă grea, de la 10 octombrie, până la sfârşitul lui aprilie (în întreaga Europă). Mor vitele din cauza gerului, a vărsatului şi a lipsei de nutreț, degeră vița de vie, scumpete, foamete, fiscalitate apăsătoare, situația de criză agravată şi de urmările războiului, cutremure de pământ[1268].

„…În anul 7248 de la zidirea lumii (1739-1740), iarna a fost aspră şi lungă şi a pricinuit în această țară multă pagubă, iar în vară cei nevoiaşi, fiind supărați de oştile ruseşti, n-au putut să pregătească fân destul pentru hrana vitelor lor şi întâmplarea făcând ca iarna să fie cu zăpezi şi frig foarte mare, încă din luna octombrie vitele şi oile oamenilor mureau din pricina lipsei de fân şi a frigului prea mare.

Începând iarna … încă din 10 octombrie, n-a îngăduit oamenilor nici să-şi îngroape viile şi au degerat, de aceea a fost lipsă de vin, încât la vădrăritul țării nu s-a strâns nici a douăzecea parte din ce s-a strâns în alți ani. Iarna n-a pricinuit alte pagube, dar prelungindu-se … până în luna aprilie, nu a îngăduit celor nevoiaşi, din cauza gerului şi a slăbiciunii vitelor pricinuită de iarnă, să lucreze pământul şi să semene îndeajuns ca altădată, de aceea toată nădejdea lor a rămas în mei, din care au semănat destul, deoarece acesta se seamănă mai târziu. Dar fie din pricina păcatelor noastre, fie că şi-a băgat dracul pizmaş coada, s-a întâmplat ca, în chip ciudat în luna august să cadă o brumă groasă, fără ca mai înainte să fi plouat. Bruma aceasta a nimicit tot meiul şi păpuşoiul celor nevoiaşi, şi mai ales al locuitorilor din Țara de Sus. Din această pricină a fost primejdie de foame mare, căci în partea muntoasă gerul distusese totul, încât oamenii nu nădăjduiau să culeagă nici măcar un bob de mei sau de păpuşoi şi de acela au dat drumul vitelor să pască în semănături. Şi desigur, nu numai ca ar fi murit foarte mulți de foame, dar şi cea mai mare parte a locuitorilor

---

[1264] Al. Amiras. *Cronica,* p. 169; *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754.* Bucureşti, 1965,p. 289

[1265] Cernovodeanu P., Binder P., *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p. 146.

[1266] Neculce I., *Letopisețul,* p. 316

[1267] Ibidem, p. 337.

[1268] Constantinescu I., *Evenimentialul,* p. 31-31.

țării s-ar fi risipit în diferite locuri, unii trecând în Turcia, alții în Țara Leşască, ducându-se fiecare acolo unde ar fi putut găsi hrana trebuincioasă să trăiască aşa cum se întâmplase şi altădată, dacă domnul, printr-o bună îngrijire cu merinde, n-ar fi apucat să îndrepte cât a fost cu putință şi această nevoie a supuşilor săi. Domnul ia măsuri pentru ca locuitorii să nu se risipească din pricina foametei: reduce dările, importă mei şi secară din Polonia (la prețuri mari) şi împarte săracilor cerialele provenite din darea „uşurului", primită de la tătarii, care cultivau în perimetrul Celor două ceasuri"[1269].

„Şi s-au tâmplat de-au căzdut şi iarnă mare, pân la brâu. Şi au căzdut de vinerea mare şi au ținut pân la Sfeti Gheorghie (23 aprilie – n.n.). Şi perea vitele oamenilor, cât mai scăpasă de oaste şi intrasă şi boală în vite şi în oi, vărsatu, de sa potope cu totul. Că fân nu putusă face oamenii, de oaste şi de ploai multă ce era. Şi cît şi făcusă, încă îl mâncasă moscalii pâna să întoarce înnapoi. Şi agiunseră stogul de fân 15 lei şi nu să putea găsi nicăieri; şi vadra de vin un lei" [1270].

„Să să ştie că într-acest an cu leat 7248 (1740) au fost iarnă mare foarte, cât au murit multe dobitoace. Şi au fost scumpete în toate, că au ajuns carul de fin taleri 25 şi ocaoa de făină câte 12, ocaua de vin bani 15. Şi s-au făcut şi multe minuni, cutremure mari. Viile din Târgovişte foarte rău s-au surpat şi vița au degerat.

… Şi au fost şi vijălie cu furtună prea grea, încât mulți oameni au murit, care pre unde i-au găsit"[1271].

„Într-această vară, let 7248 (1740), la avgust, dat-au o brumă mare de au stricat pânele, mălaele, păpuşoii. Şi până în martie nu putusă ara oamenii. Şi s-au făcut foamete mare în țară. Şi de pâne şi de vin, şi de vite. Scumpete mare, că le cumpăra şi de la Crim şi vite şi pâne, şi de la Țarigrad şi de-n toate părțile, de să scumpisă toate lucrurile: 80 lei – 100 lei pereche doi; vaca 15-20 lei. Că şi la Țarigrad şi la unguri şi la Crim şi mai cu prețu decât aice era bucarele"[1272].

„Să să ştie că în let 7248 (1740), fevruarie 17 au fost un viscol prea mare"[1273].

1742-1743. Iarnă timpurie, ninsoare abundentă la începutul lui octombrie în Moldova[1274].

1748-1749. „Leat 7257 (1748). Să să ştie că în zilile prea luminatului şi prea înălțatului nostru domn Io Grigore, ficior al Ghicăi voevod, fiindu şi în Sfânta şi mare Mitropolie preasfințitul mitropolit şi arhiepiscop Neofit, că dă la dichemvri în 1 an fost tot caldu şi bine până la ghenarie 29 dni, şi toate moidătați (?), unbla păn târgu copii, iar dă la 29 dni a lui ghenarie, duminica, la lăsata săcului dă carne, au începutu dă la 12 ceasuri din zi a dură până la 3 ceasuri, şi apoi au început vântul, adică crivăț, şi au început a ninge şi au ninsu zile 2 şi nopți 3. Şi căndu au fostu luni

---

[1269] *Cronica Ghiculeştilor***,** p. 411, 499.

[1270] Neculce I., *Letopisețul* , p. 838-839. Vezi menționată „iarna cea mare" şi într-un document din *Condica lui Constantin Mavrocordat.* Ed. de C. Istrati, vol. II, Iaşi, 1986, p. 451.

[1271] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.117-118,

[1272] Neculce I., *Letopisețul ,* p.843-84.

[1273] Corfus I. *Însemnări de demult.* Bucureşti, 1975, p.117.

[1274] Constantinescu I., *Evenimentialul,* p.33.

au fost cu mare vijălie şi vântu foarte tare şi la 8 ceasuri au mai continuat vântul, dar tot ninge, iar dă la 8 ceasuri, iar au început şi mai tare"[1275].

În a treia domnie a lui Constantin vodă Mavrcordat (1748 apr.- 1749 august) în Moldova au „…murit vitele, iar după acest chirlagan cu voia lui Dumnzeu a urmat şi iarna foarte grea "[1276].

„… De la 1 decembrie au fostu caldu şi bine până la ghenarie 29 dni. Şi toate florile şi toate bucatele răsărise."[1277]

„Cădzuse şi o iernă care de multă de multă vreme nu ţineau minte oamenii iernă ca aceasta, căci ajunsese carul de fânu 30 de lei şi nu se găsia, şi descoperiau case de da la cai"[1278].

„Între schimbarea acestor domni (Grigore Ghica voievod şi Constantin Mavrocordat voievod - n.n.) s-au tâmplat o iarnă mare, începându a ninge din nouă dzile a lui mart, au ţinutu până la sfârşitul lunii şi au pieritu multe vite a lăcuitorilor. Şi cu mare greutate au mers Grigorii voievoda de la unu scaun până la altul …"[1279]

În această iarnă „… dintre puţinele vite ce rămăseseră după boală (din anii precedenţi) n-au scăpăt de frig nici a treia parte"[1280]. De exemplu, din evidenţele contabile ale casei T. Paladi sunt consemnate pierderi substanţiale în rândul vitelor din 106 vite cornute de la moşia Ciorăşti, mor 55; din 283 cai, mor 91; din 1780 oi, mor 656, iar din turma de la Iaşi, alte 512 din totalul de 2367 oi, etc.[1281]

„… Semănăturile noastre s-au stricat din cauza secetei, căci de la începutul primăverii n-am văzut un pic di ploaie… De doi ani lăcustele bântuie ţară noastră, făcând mari stricăciuni"[1282].

1758-1759. „Şi a fost iarna fără omăt. În toate zilele arde pojar, de la noiamvrie până la martie cald şi pulbere şi secetă în toate zilele"[1283].

„Să să ştie de aciastă iarnă de acum, că prea bună a fostu în zilele luminatului domnul Ion Todor voevodu Calmăşul, let 7267 (1759) …"[1284]

1760. „Să să ştie de când au nins spre zio de Ispas (50 de zile după Paşti - n.n.) leat 7268 (1759/1760)"[1285].

[1275] Bianu I., Caracaş R., *Catalogul manuscriselor României*, tom. II, Bucureşti, 1913, p. 140, (în continuare Bianu I., *CMR).*

[1276] *Cronica Ghiculeştilor***,** p. 629.

[1277] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.118.

[1278] Kogălniceanu E. *Letopiseţul Ţării Moldovei de la domnie anteiu şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat v.v. (1733-1774).* În Kogălniceanu M. *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei*. Ed. a II-a, tom 3, Bucureşti, 1874, p. 213, în continuare Kogălniceanu E. *Letopiseţul.*

[1279] Ioan Canta. *Letopiseţul Ţării Moldovei (1741-1769).* Studiu introductiv, notă asupra ediţiei, îngrijirea textului, glosar, indice, tabel cronologic de Andrei Eşanu, membru corespondent al A.Ş.M. şi Valentina Eşanu, ed. Civitas, 1999,p. 24-25.

[1280] *Cronica Ghiculeştilor***,** p.629.

[1281] Istrati C. *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova, la mijlocul sec. al XVIII-lea***,** în *Cercetări agronomice în Moldova*, Iaşi, martie 1972, p. 127-128.

[1282] *Cronica Ghiculeştilor***,** p.629.

[1283] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.72.

[1284] Ibidem, p.119.

[1285] Ibidem, p. 120.

1768 octombrie 5/16. „La let 7277 (1768) 5 dni mi-au spus dumnealui căpitan Dumitraşcu Potlog că fiindu la casa dumnealui la Târnauca, duminica noapte spre luni, la 4 ceasuri din noapte (ora 22^{00} seara – n.n.), au văzutu un semnu pi ceri, adică o zare ca di focu spre apus şi ceri şi mult au giucat ca pol ciasu, suind şi pogorând, iar un nooru diasupra, negru, au potolit ace pară de focu şi pi didâsuptu s-au făcut zare albă. Spuind aceasta oaminilor, au spus că fiindu la Godineşti la moasră şi au văzut şi ei, dară scaun di focu şi cu coroană diasupra, şi tot di acelu nooru i-au fost piire”[1286]. Această însemnare reprezintă poate cea mai frumoasă descriere a unei aurori boreale văzute la noi, din partea nordică a Moldovei. Fenomenul a avut loc în seara zilei de 5/16 octombrie 1768, care a căzut într-adevăr într-o duminică, pe la orele 21-22. Luminile aurorale erau mai intense în regiunea vestică a bolţii cereşti şi erau mişcări rapide. La vreo jumătate de oră de la începutul acestui impresionant spectacol, norii au acoperit strălucirea aurorei, dar „pi didâsuptu s-au făcut zare albă”. Descrierea celor care au urmărit fenomenul la Godineşti (jud. Bacău) confirmă observaţiile căpitanului Dumitru Potog şi aduce un element în plus: aurora a prezentat, pare-se, forma de coroană boreală[1287].

1778. „La leat 1778 în urma moscalilor cu trei ani au fost iarna caldu, ştii, ca la luna lui maiu, de umblai pă la Bobotează cu cămaşa”[1288].

1780-1781. „Să să ştie de când au fost iarna uşoară şi n-au căzut umăt până la Trisfetitile şi în 11 a lui ghenar au tunat şi curcubeu au fost despre răsărit, let 1781”[1289].

„În anul de la Hristos 1781, la Înălţare (5 mai) a început un vifor cu omăt (de „cinci palmaci”), care a ţinut două zile şi trei nopţi, cu vifor şi cu geru şi nimic păgubiri nu s-au tâmplatu”[1290].

1782-1783. „Să să ştie când … iarna au fost uşoară şi toamna au fost tot ploi pân la Crăciun”[1291].

1783-1784. „Care iarna era în velet 1783, de la noiamvrie în 14 au început şi în primăvară tot una au ţinut”[1292].

„…Iarna cea mare cu trii viscole, care au fost agiunsu omătul pân pin streşini, de nu putea iaşi oamenii den casă şi ulițele iar până în vârful zeplazurilor, de nu iara cu putinţă să iasă omu cu sloboda. Cari, oameni câte 50, 60 de ani de bătrâni n-au fost apucat iarna ca aciasta. Dar pagubă la bucate nu s-au făcut fiindcă se întâmplă îndestulari de fân. Oareşci pagubă la oi de răpire furtunii”[1293].

„1784, săptemvrie 23, s-au întâmplat ploai pe urmă au şi ninsu ca di doao degete, ş-au ţinut (loc gol) zile. Care nime n-au apucat încă a culege viile pe multe lo-

[1286] Ibidem, p. 283.
[1287] Mioc. D, Mioc V., *Cronica observaţiilor astronomice româneşti*, Bucureşti, 1977, p. 307.
[1288] Ştrempel G., *CMR,* vol. 3, p. 35.
[1289] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.121.
[1290] În ţinutul Neamţ, Ibidem, p. 121-122.
[1291] Ibidem, p. 122.
[1292] Ibidem, p. 120-121.
[1293] Ibidem, p. 120; Constantinescu I., *Evenimentialul***,** p. 38.

curi şi păpuşoi, un lucru care nu ţinu minte să fi mai fostu altă dată la aciastă vremi”[1294].

„Şi în anul trecut au fost iarnă cei mare, care iarnă au ţinut de la Vovidenie până la Blagoveştenii, tot omet şi viscol. Şi era omătu acemene cu gardurile, de nu pute umbla omu din sat în sat şi pe drum când se tâlne doi oameni nu pute de drumul unul altul. Şi era domn ţării măria sa Ion Alexandru Mavrocordat voevod La let 1785, ghenar 12”[1295]

1787. „Leat 1787, mart 5, într-o vineri, noapte, la 5 ceasuri din noapte s-a cutremurat pământul foarte tare. Şi peste un ceas iarăşi s-au cutremurat.

Într-acest an au fost iarnă foarte grea. La mart 15 au dat viscol şi au ţinut 3 zile”[1296].

1790. „Să s ştii de când au ernat moscalii pi Moldova şi nemţii pe raea o Hotin, atunci iarna n-a fost păn la Crăciun, 1790 valet. Priutu Ion ot Larga, am scris în zilele acele dechemvrie 20 zile”[1297]

Să să ştie de cându … în dechemvrie în 24, leat 1790, în iarna când au fost vara pohoiu cel mare şi iarna au fost goală…spitalul nemţăscu s-au mutat la Bacău de la Fântâneale”[1298].

1794. “Să să ştii de când au fostă săcită mari şi n-au plootu nici primăvara toată, nici vara pînă iuli în 25, veleat 1794. Iară din aici s-au pornit ploili şi au ploot toamna toată şi s-au făcut zăruf mare din ziua Sfântului Andrei pînă la Sfântul Nicolaie. Şi apoi a începutu a ninge un omătu ca de o palmă di mari şi a fost unu viscol după Crăciun şi alt înainte marilui Vasile. Şi au fostu foarti groaznicu vifor.”[1299] .

„1794-1795, iarnă grea (în întreaga Europă), la 18 ianuarie, Dunărea era îngheţată. În ţinuturile din nordul Moldovei, zăpada atingea în decembrie înălţimea omului, acoperind multe vite, iar din lipsa nutreţului mortalitatea în oi şi porci a fost foarte mare, după cum informa consulatul rus din Iaşi.

Foametea, pricinuită deopotrivă de seceta din primăvara lui 1794 şi de rechiziţionarea forţată a cerialelor din ordinul Porţii, se înăspreşte şi mai mult în condiţii de iarnă. Preţurile cresc vertiginos… „[17]95 fost-au iarnă mare, au ajunau ... ocaoa de mălaiu parele 8 chila, de grâu t[a]l[eri] 50. Fost-au moarte de ciumă mare în Bucureşti. Mutat-au oameni mai mulţi dă 2000 în afară de cei din ţară”.[1300]

Poporul suferă în întregul principat de mare foamete – se arată într-o notă informaţională rusească din Iaşi, la 27 ianuarie/7 februarie 1795 – încât este nevoit să se hrănească cu coajă de copac şi cu mlădiţe …”[1301]

[1294] Semnează „Enache Kogălniceanu biv vel medelnicer” (Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 122). Despre acelaşi fenomen vezi Gaidagis Nocor, *Însemnări privitoare la istoria românilor de pe cărţi vechi. Însemnări privind fenomenele naturale,* în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D.Xenopol*”, Iaşi, vol. XI, 1974, p. 231-232., în continuare Gaidagis N., *Însemnări.*

[1295] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 122.

[1296] Însemnare din s. Coteşti (Moldova) (Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p.243).

[1297] Mihai Paul. *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia,* Chişinău, 1993, p. 174.

[1298] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 122.

[1299] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 124

[1300] Urechia V. A. *Pe file de Ciaslovu*, în *Analele Academiei Române*. Ser. II. Mem. secţ. Ist., tom X, 1887-1888, Bucureşti, 1889, p. 248.

[1301] Constantinescu I., *Evenimentialul,* p. 43-44.

„Să să ştie de când au fost foamete … în zilele preînalţatului domn Io Constantin Suţul voievod (corect: Mihai Suţu vv., 1792 - 25 apr. 1795) au fost un an de plin 1795”[1302].

„În anul 1795 omătul au fost până în brâu şi au fost foamete mare. În acel an mălauil au fost cu 7 florini, grâu cu 12…”[1303]

1798-1799 iarnă excesiv de geroasă şi prelungită până la sfârşitul lui martie, intră în amintirea oamenilor drept: „iarna cea mare”)[1304].

„Să să ştie de cându au căzut iarnă mare la let 1798, în zilele lui Alexandru vodă Callemah (domn al Moldovei 1795-1799). Şi după dânsul au vinit Constantin Ipsilanti, cari au fostu mari scumpete di fân şi nu să găse nici acum, 1799”[1305].

„Să s(ă) ştie de când s-au tâmplat o mare iarnă ce s-au început de la 14 zile ale lui noiemvriii la anii 1798, şi tot hojma au ţinut cu viscole şi mari geruri pâră la 22 a lunii mart, anii 1799 şi apoi au prinsu a să lua umătul şi pâră la mart 29, s-au luat tot umătul şi pi urmă alte furtuni n-au mai fost şi multe bucate au perit la iarna aceasta”[1306].

„Când au fost anul 1798 s-au început iarna cu omăt din luna noemvrie în 6 zile şi au ţinut păn în cinci săptămâni, în Postul cel Mare, care s-au împlinit, cari s-au împlinit douăzeci şi una di săptămâni, iarna foarte mare şi tare, iar alta n-au mai fost şi s-au făcut multă scădere şi pagubă multă”[1307].

„Să să ştie de când iarna ce geroasă, au murit vitele în Ţara Moldovii … la velet 1798”[1308].

La 25 martie 1799, consulul rus din Iaşi raporta: „De trei ani pământul nu a produs nimic, din cauza secetei continue, şi dările arbitrare crescânde …îm timpul acesta locuitorii pierzând multe vite din lipsă de iarbă, care constituie baza bogăţiei lor… ultima iarnă, venind după o vară din cele mai secetoase şi continuând până astăzi, a făcut să piară deja, după rapoartele ispravnicilor de judeţ, peste o jumătate din vite , toate hergheliile şi toate turmele sânt abandonate total, pierderea este generală şi nu există mijloc de remediere…”. La 2 aprilie aceiaşi sursă informa: „natura parcă s-a dezlănţuit contra acestei ţări pentru a prelungi iarna până la sfârşitul lunii trecute … ea a cauzat pierderea a peste jumătate din vitele ţării”[1309].

Iarna a fost la fel de grea în Ţara Românească şi Bucovina, dar numai în Moldova, în acelaşi an 1799, bântuie seceta, foametea şi molima.

[1302] Balaur Dim., *Biserici din judeţul Lăpuşna*, 1928, p. 126 (MS-VI-74, Biblioteca Universităţii „M.Eminescu”, Iaşi, secţia „Manuscrise”). O altă informaţie despre aceiaşi foamete din 1795, din satul Şişcani jud. Lăpuşna (Ibidem, p. 127, 199).

[1303] Barniţiu Elena, *Cartea veche românească din sec. XVIII în jud. Satu Mare*, Satu Mare, 1980, p. 9.

[1304] Constantinescu I., *Evenimentialul***,** p.51-52.

[1305] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 126.

[1306] Pe un „Triodion”, Râmnic, tip. Episcopiei, 1782, f. 33-36 (Cereteu Igor**.** *Însemnări de pe cărţi veci tipărite în sec. XVIII-XIX. Colecţia Bibliotecii Naţionale din Republica Moldova,* în *Destin Românesc*, Bucureşti-Chişinău, 2003, nr. 3-4, p. 91, nr. 17).

[1307] Mihai Paul. *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia*, Chişinău, 1993, p. 166.

[1308] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 126-127.

[1309] Constantinescu I., *Evenimentialul,* p.51-52.

1800. „Să să ştie când au fost iarna cea mare la velet 1800, în zilele când stăpâne nemții Suceava. Eu Constantin dascăl, am scris”[1310]. Tot în acest an s-au abătut asupra Moldovei, mai ales în părțile Focşanilor şi Chişinăului, lăcustele[1311].

1801. „Să să ştie de când a fost iarna cea bună în zilele Mării Sale Constantin Alexandru voievod, în zilele prea sfinției sale, părintele Veniamin episcopul de Roman, la anii de la Hristos 1801 şi am scris eu ieronim Macarie Răcăuțanu, pentru ca să se pomenească această iernă aşa bună şi blagoslovită”[1312].

1802. „Să să ştie când au fost erna cei rele în anul 1802 în zilele prealiminatului … domnului nostru Constandin Moruzi voevod. Dechenvrie 20”.[1313]

1804-1806.”Tot în acest an (1804) de cu toamnă au fost nişte ploi foarte rele, că au ținut de pe la 1 august şi păr pre 26 octombrie. Şi apoi au căzut o iarnă foarte cumplită, încât multi vite au dejerat, încât nu au fost jeroasă, dar fiind ploi multe, ploa şi înghețа. Şi au ținut iearna aceasta păr pre la aprilie 1805, dar frig toată vara a fost şi ploi multe, încât multă păgubire s-au făcut. Iar la 21 săptemvrie, au picat şi omăt şi ploae şi au tot ploat toată toamna şi toată iarna păr pe la 1806, februarie. Apoi decembrie a fost tot gol, n-au picat omăt. Şi au fost multe feluri de boli neobicinuite în vite, cât n-au mai rămas vite pe alocure, că s-au potolit cu totul, mai ales din Siret în sus. Iar când fu la aprilie, în Duminica Mironosiților, sara spre luni au căzut un omăt de o palmă şi au ținut o zi şi numai, însă la altele stricăciuni n-au pricinuit decât la stupi, că au perit prin pricaci mulțimi, şi la cereşi, că apucase de înflorise. Iar apoi de acolo au purces o primăvară foarte frumoasă şi bună, cu ploi mărunte şi cuvincioase. De altele în țară au fost prea bine, numai lipsă de pâne au fost şi de vin şi de miere, apucând omătu şi ploile pânele pe țarini şi viile neîngropate şi câte au îngropat iarăşi cele mai multe rele au eşit în primăvară, şi stupii murind prin temnice şi prin prisaci după ce s-au scos, iar apoi pe urmă atâta au fost buni, încât roii au paroit. Şi alte asemeni”[1314].

1805. „Aici am însemnat eu cel mai gios iscălit ca să se ştie că la 21 septembrie, anu 1805 s-aui pornit o zăpadă mare şi au început a înghețа şi a viscoli atât cât nu pute eşi omul din casă şi era troian cât gardurile”[1315].

1809. „Iarna au fost pre bună, cald, zbicit, cali pre bună să făcură pâr la dechemvrie în 14 zile. Apoi au început a ningi şi s-au pus omăt pre bunu păr la 17 dechemvrie,. Fiind şi norocu moscalilor şi a țării, fiind multă lume pi drumuri cu privint”[1316].

[1310] Mitric O. *Însemnări pe carte veche existentă în colecțiile județului Suceava*, în *Revista muzeelor,* 1990, nr. 2, p. 45.

[1311] Cernovodeanu P., Binder P. *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800),* Bucureşti, 1993, p.182.

[1312] Lovin Ghiherie, *Mănăstirea Bogdana din județul Bacău*, Chişinău, 1926, p. 57-58.

[1313] Brătulescu Victor, *Însemnări pe o Evanghelie de la Biserica Voroneț*, în *Mitropolia Moldovei şi Siucevei,* 1964, An. XL, nr. 3-4, p. 151.

[1314] Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 301-303.

[1315] Mitric O. *Însemnări pe carte veche existentă în colecțiile județului Suceava*, în *Revista muzeelor,* 1990, nr. 2, p. 45.

[1316] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p. 129.

1810. "La anul 1810 au fost foamete. Anul 1811 anul cel mai roditor. La 30 aprilie 1813 calandarul vechi au nins şi au fost omăt mare." (Însemnările lui V. Tintilă din Cernăuți.)"[1317] .

1818. „Să să ştii la velet di când au fost anul chel şi au fost lăcustă pi [rod] şi au ploat [5] luni di zile. Iarna [a] fost goală, fără omăt pân[ă] la 1818."[1318]

„Această trecătroare iarnă au fost foarte goală şi nefriguroasă, dar finaţele s-au mâncat tot di mai n-au rămas pe la cei mai avuți, iar la cei necuprinşi lipsă … de tot. Imbla veleatul 1818 fevruarie"[1319].

„… Iarna a cestui an, noemvrie, dechemvrie, ghenarie, fevruarie, martie au fost goală, cu vremi bune şi de ticnă, cum şi aprilie. Dar la anul 1818 prea făr de ticnă şi pricinuitor de mari pagube. Ca fiind eu de vârsta aproape de şaptezeci de ani, n-am apucat omăt, ninsoare deplin şi brume grele pe la 28 de zile ale lui mai. … Mi s-au întâmplat de am văzut pe la cicnci, pe la şapte zile maiu, iară acum am văzut vreme peste toată rânduiala, 1818, ploi cu răcele groaznice pe la 28 i 29 a lui maiu, noaptea sănin şi ziua ninsoare cu răcele deplin, stricând mai toate sămănăturile şi poamele…"[1320].

1821. „În anul 1821, când s-au bătut grecii cu turcii în Moldova şi au izgonit turcii pe greci cu Ipsilant şi pe boierii din Moldova, în anul acela, până la Crăciun n-au fost omăt, oamenii ara şi semăna. Ce numai din începutu ernii au fost vo câteva geruri, dară în zioa de Crăciun şi a doua zi au fost tare frumos şi cald ca în zioa de Paşti. Şi a treia zi de Crăciun, în zioa de sfântul Ştefan, dimineaţa, au început a ningi"[1321].

„Să să ştie că la 1821 au ţinut caldu la 27 decembrie. Şi la 27 au nins şi au ţinut păr la …(loc liber).

La anul 1821, tot postul Crăciunului au arat oamenii. Şi în zioa şi a doao zi de Crăciun aşa de cald ca vară au fost, că fetele la ţară au giucat afară, disculţă, în cămaşe"[1322].

1822. „În anul 1822 au fost iarnă goală fără omăt şi călduroasă, primăvara încât au fost bună şi vara şi până am fost îndestul şi copt, toamna bună şi fără omăt …"[1323].

„Aice am însemnat întru aciastă „Psaltire" de când au fost iarna ce goală la anul [1]822, care foarte puțin omăt au fost"[1324].

[1317] Ibidem, p. 124

[1318] Cereteu Igor**.** *Cărți veci şi însemnări valoroase (din colecţia Muzeului Naţional de Artă al Republicii Moldova),* în *Destin Românesc*, Bucureşti-Chişinău, 2006, nr. 2, p. 184, nr. 25.

[1319] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p. 135.

[1320] Însemnările călugărului Vitalie de la mănăstirea Neamț (Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 135).

[1321] Mitric O**.** *Însemnări pe carte veche existentă în colecţiile judeţului Suceava*, în *Revista muzeelor*, 1990, nr. 2, p. 44.

[1322] Insemnarea lui V.Ţintilă din Cernăuți (Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 136).

[1323] Mitric O**.** *Însemnări pe carte veche existentă în colecţiile judeţului Suceava*, în *Revista muzeelor*, 1990, nr. 2, p. 47.

[1324] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p. 136.

„Aice am însemnat că în anul 1822 au fost iarnă goală fără omăt şi călduroasă, primăvară încă au fost bună şi vară şi până am fost îndestul şi copt, toamnă încă bună şi fără omăt, au umblat bine cărăuşii la ţară … şi au adus vin bun şi mult, noiembrie 15, 1822”[1325].

1823. „ 1823 s-au fostu datu de la Dumnezeu mare iarnă încă de la anu de la [1]822, de la Sfâtu Necolae, la care au fostu mare nevoie în vite, fiindu lipsă de fân. Fiindcă s-au fostu de vară, şi cât fân s-au aflat, s-au luat dupe poruncă de s-au dus la Bucureşti, în zilele domnului Ghigore vodă Ghica. Fevruarie 15”[1326].

1829. „În anul 1829 toamna s-au cutremurat pământul noapte. Mare şi groaznic cutremur au fost şi iarna ce au urmat spunu bătrânii că n-au apucat să fi mai fost, începându-să de la 20 noemvrie groaznice viscole, ningând necontenit tot către trii şi patru zile – nu să vide om cu om de viscol cu ninsoare …”[1327].

1834. „În anul 1834 au fost goală, vânturoasă, dar molt cald şi pulbere, au uscat toate apele”[1328].Cald şi în Ţara Românească, când în iarna 1834 „… n-au nins până la Stratenie şi la Stratenie au dat puţină zăpadă”[1329]

1835. „Anul 1835, luna octombrie 26 s-au început iarna cu ninsore şi geroasă, care tot întărindu-să din zi în zi cu sporire şi cu geruri cu neţinere de minte nici la o vârstă di-a bătrânilor aflaţi în viaţă, că ar fi mai urmat vre-o dată asămine, urmând Domnu aşa ţării mai tot o potrivă până a tăiat. Dechemvrie 24 tot [1]835”[1330].

1840. „Anul 1840 ghenarie 25 zile, la 10 ciasuri şi jumătate era; au tunat şi au fulgerat, s-au arătat şi curcubeiu ca cum ar fi fost vara în maiu şi spre ştiinţă am iscolit”[1331]. În acelaşi an şi lună „Ghenarii în 25 … dinspre apus ridicându-se nori mari cu ploaie şi au curs piatră mare cu ploaie şi fulger”[1332] sau „Să să ştie de cându s-au făcutu zădufu, în ghenar toată şi s-au luatu zăpada, la leatu 1840, ghenar”[1333].

1841. „La începutul anului nou 1841, la 2 ceasuri din noapre spre sfântul Vasile cel Mare s-au luminat deasupra mănăstirii ca o minune”, de unde putem considera că lumina văzută pe cer în primele ore a nopţii de Anul Nou 1841 (după calen-

---

[1325] Însemnarea lui Gheorghe Cantemir, paroh (Mitric O**.** *Însemnări pe carte veche existentă în colecţiile judeţului Suceava,* în *Revista muzeelor,* 1990, nr. 2, p. 47).

[1326] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p. 137.

[1327] Kirileanu G.T. *Însemnări istorice pe cărţi vechi bisericeşti*, în *Convorbiri literare*, 1923, LV, p. 51-52.

[1328] Însemnare din Iaşi (Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 139).

[1329] *Cartea românească veche în Bibliotecile documentare ale arhivelor statului***.** Catalog, Bucureşti, 1985, p. 26.

[1330] Însemnare la biserica s. Recea, jud. Lăpuşna (Mihai Paul. *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia,* Chişinău, 1993, p. 227-228). Despre aceleaşi ninsori în 26 octombrie 1835 vezi: Cândea V., *Cartea veche românească în colecţii Bibliotecii Centrale Universitare Bucureşti,* Bucureşti, 1972, p. 87.

[1331] Arbure V., *Însemnări culese de pe marginea cărţilor bisericeşti din Focşani*, în *Milcovia,* 1932, nr. 1-2, p. 66. Menţiuni despre aceleaşi fenomene din Iaşi vezi: Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p.143-144.

[1332] Arbure V., *Însemnări culese de pe marginea cărţilor bisericeşti din Focşani,* în *Milcovia*, 1932, nr. 1-2, p. 66.

[1333] Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 143-144.

darul gregorian, în noaptea de 12 spre 13 ianuarie 1841) a fost o aurora boreală[1334] şi am adăuga noi, în acel timp era o iarnă geroasă.

1842-1843. „În anul 1842 timpul a fost roditor, mai vârtos în roduri de copaci, în grâu şi păpuşoi, iar fân puţin, vin îndestul. Şi toamna foarte lungă, păr la Sfânt Andrii (13 decembrie, *st. nou* –n.n) n-au înghețat; atunci puțân şi înainte sărbătorilor ceva, dar moloşag şi fără omăt. După sărbători au înghețat ceva nopțile, iar după aceasta ploae; şi în 19 ghenari ploae şi curcubeu foarte frumos, încât îndoit, despre Prut, sara la 4 ceasuri”[1335].

1843. „Să să ştie de cându s-au făcut pâne de am arat toată iarna, de n-au fost umăt şi s-au făcut orzul, săcara şi ovăsul pre bine, iară grâul cantar. Au umblat ve let 1843”[1336] .

„Anul 1843 tătă iarna a fost ploi şi omăt n-o fost. Şi vara ploi multe, de o rămas bucatele nesămăluite. Holdile s-o arat bine primăvara şi vara, s-o pălit, di n-o slobozit mai nemica şi bucatile au suit la 15 şutaci cucuruzu şi niminea nu-i plătea şi oile o murit de călbează”[1337].

1845. În Basarabia, la Soroca s-au format troiene de zăpadă până de un stângen şi jumătate, viscol. Primăvara timpurie la sudul Ucrainei, în Moldova şi Crimeea[1338].

1846. „La anul 1846 au fost pomii înfloriți şi codrul verde la Marte, în 25 zile”[1339].

1847. „În leatul 1847 au fost o zăpadă foarte mare, încât nu puteai să umbli deloc nici vite, nici oameni”[1340].

1848. „În anul 1848, au nins în luna lui septembrie în 8 zile. Atunci s-au bătut țara cu împăratul…”[1341].

„La anul 1848 au fost iarna foarte grea, care nici s-au mai pomenit de trei sute de ani înainte, şi nici va mai fi până la sfârşitul viacului. Şi i(arăşi) întru acest an au fost şi cutremur, dar nu foarte mari. Şi când s-au topit zăpada au înecat multe oraşe şi cetăți”[1342].

1850. „În anul 1850 au fost o iarnă atât de mare încât spunea bătrânii că n-au apucat niciodată, au nins mai toată iarna, s-au pus omăt atâta de mare, au fost pi la

---

[1334] Mioc. D, Mioc V., *Cronica observațiilor astronomice româneşti*, Bucureşti, 1977, p. 312.

[1335] Bianu I., *CMR*, tom III, Bucureşti, 1931, p. 29.

[1336] Pe un „Molebnic”, Chişinău, 1815, f. 105[v]- 107 (Cereteu Igor**.** *Însemnări de pe cărți veci tipărite în sec. XVIII-XIX. Colecția Bibliotecii Naționale din Republica Moldova, în Destin Românesc, Bucureşti-Chişinău, 2003, nr. 3-4, p. 97, nr. 36).*

[1337] Ştrempel G. *Catalogul manuscriselor româneşti*. Vol. 3, Bucureşti, 1967, p.88.

[1338] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 413, 415.

[1339] Informație pe un „Ceasov”, Chişinău, 1817 (Balaur Dim., *Biserici din județul Lăpuşna*, 1928, p. 89 (MS-VI-74, Biblioteca Universității „M.Eminescu”, Iaşi, secția „Manuscrise”).

[1340] Însemnare pe o „cazanie”, Râmnic, 1781 (Cândea V., *Cartea veche românească în colecții Bibliotecii Centrale Universitare Bucureşti,* Bucureşti, 1972, p. 87).

[1341] Însemnarea lui Ianoş Dimitrie, diac în Gurbeşti (Bianu I**.,** *CMR*, tom III, Bucureşti, 1931, p. 162).

[1342] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p. 147.

unele locuri şi de cinci palme domneşti. Şi spre ştiinţă am însemnat aici, Costache Ciudin pitar, 1850 iulie 25. ”[1343].

„Ţăranul locuitorul din satul Hogineşti Feodor Filipov şi legiuita soţia lui Victoria au dăruit (un „Penticostar”, Bucureşti, 1782). Să să ştie la 1850 aprilie 23 zile, au fost omăt şi frig îi ziua de Paşti”[1344].

„Iar vara apoi au fost foarte prost timp aici în părţile din sus pentru că de la 23 aprilie când au fost şi sfintele Paşti în aceeaşi şi noapte spre 23 au nins de s-au pus omătul de jumătate palmă şi au îngheţat, şi au plouat până la 26 iunie decât vre-o două buri de ploaie mici încât aici la Liteni găsindu-mă din 200 fălci de grâu de toamnă şi vară nu s-au luat un fir, ci tot s-au cosit. Boală între oameni deobşte ca chip de friguri cu vărsat până în toamnă au fost foarte multe şi încă cu primejdie. Pentru care s-ai însemnat spre ştiinţă., Matei Ciudin căminar, 1850 octombrie 1, satul Liteni ”[1345].

După unele informaţii din Chişinău bătrânii nu-şi amintesc o sosire atât de târzie a primăverii. Copaci abea de s-au acoperit cu frunzuliţe la sfârşitul lui aprilie, începutul lui mai[1346].

1851-1852. În Basarabia iarna a fost moale şi cu puţină zăpadă[1347].

“În leatul 1852, iarna au fost uscat, pământul negru, cu ploi şi tunete, toată iarna au lucrat oamenii. Şi tocmai în noaptea de sfântul Paşte au dat o zăpadă şi o lapoviţă de au ţinut până Duminica Tomii. La Munţi era zăpadă de 13 palme. S-au prăpădit o mulţime de vite şi de vreme şi de foame, că nu era nici fân, nici iarbă, că în trecuta vară cu leatul 1851, fusese la câmpu o nespusă secetă, nu să făcuse bucate de loc şi fân asemanea, iar mieii s-au stins cu totul. Şi toată vara aceasta cu leat 1852 au fost ploiasă, când era iulie ploa în toate zilele de nu puteau oamenii să lucreze nimic[1348].

„1852 au fost iarna goală, nu au nins nimic până la mart 28, s-au întâmplat sâmbăta Paştilor, şi au început a ninge cu lapoviţă păr la aprilie şi omăt şi s-au luat di Sfântul Gheorghe. Codrul ea che[l]it. Mai 8 tot nu era încheet di ispravă şi omăt şi după Ispas la locul era prin gropi. Fân nu şi găsi nicăeri. Viti au perit mulţi, grâu, papuşoi mulţi, şi s-au stricat fin şi toate cele, pagubă. Omidi pi copaci, toată frunza au mâncat”[1349].

1853. „La anul 1853, fevruarie au tunat şi au plooat cu piatră”[1350].

1856. „Să să ştii ced vreme au fost la Sfântul Vasile, au ploatu foarte tare, în anul 1856. Şi la Bobotează a viscolit tare”[1351].

[1343] *Carte românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*. Catalog, Bucureşti, 1985, p. 53-54.

[1344] Însemnare din Basarabia (Mihail Paul. *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia,* Chişinău, 1993, p. 218).

[1345] Însemnare din Moldova (*Carte românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului.* Catalog, Bucureşti, 1985, p. 53-54).

[1346] Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. *Тысячилетняя летопись необычайных явлении природы*, Москва, 1988, с. 424.

[1347] Ibidem, c. 427-428.

[1348] Însemnarea lui M. Jipescu din Văleni, Moldova (Corfus I. *Însemnări de demult.* Bucureşti, 1975, p. 149).

[1349] Însemnare din Moldova (Corfus I. *Însemnări de demult.* Bucureşti, 1975, p. 319-320).

[1350] Ştrempel G. *CMR,* vol. 4, p.91.

[1351] Însemnare din Moldova (Corfus I**.** *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 151-152).

„1856, octombrie 25, au căzut o zăpadă mare pe la câmpu de trei palme şi aici de două. Şi au ţinut frig ca două săptămâni. Apucat-au viile jumătate neculese. Venit-au păsări de la câmpu babiţi, care nu s-au pomenit, le prindea de vii. Şi au mai venit alte păsări mici ca ţinteza, milioane nesocotite, ca norii, de coprindea cerul când trecea cu doă ceasuri şi au mâncat jârul în păduri, pe la noemvrie 10. Tot 1856, în 12 noemvrie tuna şi ploa ca vara. Au ţinut iarnă neagră, cald şi bine, până la sfârşit. ”

1863-1864. „Să să ştie că într-acest leat 1863 au fost iarna ca şi vara de caldă, fără zăpadă. Numai de au nins prea puţină zăpadă pă la Crăciun, dar de aci încolo au fost pulberă pă drum, încât au treierat oamenii, şi fâneţăle rămasă de toamna în luna lui fevruarie. Şi spre a să şti cum va fi vara viitoare, am însămnat …1863, fevruarie 23….”[1352]

„Ştiutu când au fost timpul cel bunu 1863, noemvrie. Ştiut ce vreme au fost la Naşterea Domnului. Au fost viscol mare di nu s-au putut duce la schit, 1863, dechemvrie 25”[1353].

„În anul 1864 februar 15 d(z)ile sau scăldat copii pin baltzi. După atseja au fost mult omăt, frig mar…(şters) foarte …(şters) greu am ieşit în primevare în 20 aprilie mai cu samă”[1354].

1868. La începutul lunii februarie au dat nişte friguri cu vânt şi zăpadă. Gerurile au atins -18, -20^{0}C. În timpul cutremurului de pământ de la 13 februarie temperatura aerului s-a încălzit cu 2^0.[1355]

1869. „Când au fost pohoi mare la anul 1869 şi au luat căpiţele preutului din luncă la 26 ianuarie şi au mâlit multe lunci şi au ţinut pohoi trei zile”[1356].

1872-1873. „În acestu anu n-au umblat timpul bine, au căzut mană din cer în mai multe rânduri vara. Şi mai cu osebire viile s-au stricat rău, încât n-au produs nici un rodu, adică care făcuse în anu trecut 10 buţi vinu, acestu an avea 10 vedre. Şi s-a vândut anul trecut cu 70 parale vadra, acum cu 17 lei vadra. Iar toamna aceasta a fostu foarte frumoasă, călduroasă, fără ploi şi fără zăpadă, până la 15 ghenare 1873, loc negru şi [în] munţi. S-a înlesnit lume a lucrat ca vara. Pe la 25 ghenare a căzut un praf de zăpadă”. Vara la 17 iunie grindină foarte mare, care distruge toată recoltele[1357].

Iarnă cu puţine precipitaţii. Primăvara şi vara - secetă. “În Novorosia în multe locuri din cauza arşiţelor ierburile s-au uscat, grânele s-au îngălbenit înainte de vreme”, au apărut omizi şi gândaci. ”În majoritatea judeţelor Basarabiei “nu se nădăjduieşte nici la o roadă; fân s-a făcut foarte puţin”[1358].

[1352] Corfus I. *Însemnări de demult***,** Bucureşti, 1975, p.153.

[1353] Ibidem, p. 154.

[1354] Însemnarea lui Ignatie Kornya din Pattai (Cândea V. *Carte veche românească în colecţiile Bibliotecii Centrale universitare Bucureşti,* Bucureşti, 1972, p. 67).

[1355] Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений*. Москва.1988, с. 448-449.

[1356] Mitric O**.** *Însemnări pe carte veche existentă în colecţiile judeţului Suceav***a**, în *Revista muzeelor*, 1990, nr. 2, p. 47.

[1357] Corfus I. *Însemnări de demult,* Bucureşti, 1975, p. 156-157.

[1358] Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений*. Москва.1988, с. 451

1873-1874. „La anul 1873 n-au căzut omătu di felu şi au fostu timpulu ca vara pân la 17 ghenar 1874, în cari vitile aici la noi n-au mâncat strânsură pârâ atunce di felu, di câtu la câmpu s-au paşunat şi la munţii noştri vrânceneşti”[1359].

1875-1876. Probabil iarna lui 1874-1875 a fost geroasă din care cauză în iarna viitoare s-a simţit acut fânețele pentru vite: „În iarna anului 1875 către 76 am avut o mare nevoie de fân la vite” fiind toate scumpe. „În anul 1876 de la 1 fevruarie s-au pornit spre bine nicurmat căldură şi secetă până la 3 aprilie, care atunce am avut Paştele. În ziua Paştilor am avut frunză verde prin copaci şi flori pi la pomi. Şi toată s[ăp]tămâna Luminată vremi frumoasă, iar la 23 aprilie am avut fragi copţi în zioă de Sfânt Gheorghge. Iar tot în anul acesta 1876 la 7 mai la amiază în diseară au pornitu un viscol mare cu ninsoare, cu omătul şi noapte spre 8 mai au şi înghețat buruenile şi ger cumplitu încă, ci nu puteam a sta la slujba bisericii di sărbătoarea Sf. Apostol Ion Bogoslovon, şi au ţinut omăt toată zioă şi frig mare în zioă di optu şi pârâ la 10 au ţinut frig şi s-au pricinuit o mari păgubire în toate roditoare şi păpuşoi au degerat pârâ în pământul şi la arbori niroditori le-au picat frunzele, ba s-au şi smintitu şi crengile de copaci, celi mai tinere di s-au uscatu”[1360].

„1876, mai 7 a fost gheață de a înghețat apa, fragile erau coapte …”[1361].

1881-1882. În Moldova „… iarna spre 1882 a fost aşa de uscată, neagră, astfel ca nu s-a pomenit, că de la 20 octombrie n-a mai ploat nimic, nici n-a nins până în sâmbăta Paştilor şi în ziua de Paşti puţină zăpadă, adică la 28 martie a fostu greu de a înghețat apa şi a degerat toate florile pomilor şi nucilor, a uscat crăcile. Astfel, ca de la octombrie n-a ploat până la 17 aprilie, când s-a pornit ploi cele bune …”[1362].

„La anul 1882, primăvara luna aprilie 1,2,3,4, aceste patru zile, di la Mera divali spre Focşani, iar diacolo la dinspre munte pi la noi au ninsu nicurmat aceli 4 zile pârâ au pus omătul di 6 palmi proaste. Şi fânul di vite nu se găse nicăieri şi acelu amăt au ţinut pârâ aproape de sfârşitul lunii lui aprilie şi despre primăvară numai ploi au fostu nicurmat, care nici sămănătura n-am putut a o face la vreme. Dar cea mai întâi sămănătură au fost bună şi ce sămănată pe urmă din pricina ploilor, pi la 25 mai, au rămas crudişoară”[1363].

1899. „1899 god meceța ianuarie 10 dni. După Botezul Domnului a fost cald ca vara cându-i bine minunat Ps.V. şi a fost toată iarna cald nici n-au apucat aşa”[1364].

1900. „1900 mart 2,3,4 au fost foarte mare vânt cu omăt şi s-au pus troianu la streaşina casei şi s-au închis pi mulţi la case drumul cu omăt”[1365].

[1359] *Condica bisericii din Herăstrău. Însemnări particulare ale preotului Toader Tataru*, în *Milcovia*, I, vol. I, Bucureşti, 1930, p. 104.

[1360] Ibidem, p. 104.

[1361] Informația parvine de la Ioana din Bacău (*Cartea românească veche în Bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului.* Catalog, Bucureşti, 1985, p. 84).

[1362] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 157-158.

[1363] *Condica bisericii din Herăstrău. Însemnări particulare ale preotului Toader Tataru*, în *Milcovia*, I, vol. I, Bucureşti, 1930, p. 104.

[1364] Balaur Dim., *Biserici din județul Lăpuşna*, 1928, p. 426 (MS-VI-74, Biblioteca Universității „M.Eminescu”, Iaşi, secția „Manuscrise”).

[1365] *Însemnările meteorologice ale cântărețului bisericesc Gheorghe Deliu (1844-1926)*, în *MMS*, 1975, LI, nr. 9-12, p. 784.

Din amplul material informativ prezentat în studiul de față observăm, că pe parcursul celor circa două milenii continentul european, inclusiv şi spațiul nostru geografic, a suportat pe timp de iarnă numeroase calamități naturale între care friguri deosebit de năprasnice, viscole, înghețuri şi zăpezi abundente, ierni îndelungate, încălziri bruşte însoțite de topirea masivă a zăpezilor provocând mari inundații ş.a., care au avut deseori un impact negativ asupra vieții oamenilor. Nu rareori iernile geroase erau însoțite de pierderi mari în semănături şi roade, de peirea unui număr mare de animale domestice, pagube, care inevitabil declanşau foamete, epidemii şi epizootii. Toate acestea ne vorbesc despre aceia că factorul climateric şi anomaliile s-au năpustit frecvent asupra continentului european, de aceea istoricii în elaborarea unor tratate de istorie ar trebui să ee în calcul şi aceste fenomene, care timp de secole, de rând cu războaiele, secetele, invaziile de lăcuste, cutremurele de pământ au influențat mult viața oamenilor, progresul, mersul istoriei în general.

23. ANOMALII NATURALE IN ISTORIE: ARSITA SI SECETA IN MOLDOVA (SEC XVI-XIX)

Una din preocupările majore ale ştiinței istorice contemporane a devenit problema interacțiunii dintre om şi natură de-a lungul istoriei. Drept argument în această privință ne poate servi şi faptul că la Congres mondial al istoricilor din anul 1995 (Montreal, Canada) problema centrală pusă în discuție a fost cea a istoriei mediului. Datele acumulate, analizele şi concluziile istoricilor din diferite zone geografice ale globului pot fi de un real folos pentru oamenii de ştiințe din alte domenii de activitate, în special a celor ce se ocupă de evoluția climei, de influența factorului geografic, climatic şi natural, în general, asupra dezvoltării economiei mondiale, umanității, precum şi celor ce se ocupă de prognozele meteo-climatice de scurtă şi lungă durată.

Se cunoaşte că în ultima vreme în cercurile savante şi chiar cele politice se discută tot mai frecvent aşa numită problemă a efectului de seră ca urmare directă a industrializării, fenomen care afectează tot mai mult clima de pe glob. Ba mai mult, temperaturile atât de înalte pe parcursul lunilor de vară din ultimul deceniu (cele mai mari din perioada de când se efectuează măsurări) sunt considerate în centrele de analiză respectivă o manifestare directă a fenomenului enunțat. Bineînțeles, numai evoluția de mai departe a climei în plan global va putea arăta în ce măsură aceste prognoze şi respectiv temeri ale climatologilor sunt îndreptățite.

Este interesant şi punctul de vedere conform căruia, clima, mediul evoluează ciclic în strânsă interacțiune cu universul. Un loc aparte, deosebit de important în acest foarte complex sistem îi revine soarelui, ca principală sursă de energie şi condiție de viață pe Pământ.

În Republica Moldova asemenea acumulările de date şi respectiv – cercetările în domeniul istoriei impactului mediului climei asupra condițiilor de viață şi asupra activității umane în general, de-a lungul istoriei sunt doar la început de cale. Materialul propus de noi este o primă şi modestă încercare în această privință. Din multi-

tudinea de fenomene şi factori naturali, care direct sau indirect au influenţat condiţiile dezvoltării umane în spaţiul nostru istoric est carpatic, în articolul de faţă ne vom limita doar la cel ce ţine de temperaturile excesive pe timpul verii. Asemenea fenomene, de multe ori, au provocat secetă. O rezultantă imediată a acestor fenomene naturale este foametea cu importante repercusiuni în plan fiziologic, social-economic şi demografic

Dacă încercăm să apelăm la datele, pe care ni le oferă istoria, apoi vedem că, de obicei, tratatele noastre de istorie, după cum ne-am obişnuit deja reflectă, în primul rând, aspecte şi probleme mai des solicitate: de istorie, social-economice, politice, de evoluţie a unor diverse evenimente şi personalităţi de cultură. În acelaşi timp, fiind trecute cu vederea ori uitate cu desăvârşire şi considerate ca ne demne de atenţie, o foarte largă gamă de fenomene strâns legate de viaţa societăţii omeneşti, de interacţiunile permanente ale omului cu natura, nu şi-au găsit locul în tratatele noastre de istorie. Astfel, în afară de războaie, răscoale, revoluţii mai mari sau mai mici, diverse ocupaţii agricole, meşteşuguri, negoţ, pe parcursul secolelor oamenii au avut de înfruntat calamităţi şi cataclisme naturale, dintre care ţinem să evidenţiem: cutremurele de pământ, alunecări de teren, ploi torenţiale şi înzăpeziri masive însoţite de inundaţii, epidemii, secete, foamete, atacuri masive de lăcuste, etc., care au avut urmări grave pentru omenire, inclusiv şi pentru spaţiul nostru geografic.

Pe parcursul secolelor Ţara Moldovei, din păcate, a avut de suferit mult în urma acestor fenomene nedorite, care s-au soldat deseori cu pierderea multor vieţi omeneşti, provocând tot odată mari distrugeri şi pagube materiale. Oamenii au încercat în fel şi chip să se apere, să se opună acestor orori ale naturii, interpretându-le de cele mai multe ori ca o mânie a Celui de Sus, pentru gravele lor păcate. Treptat, însă gândirea umană a ajuns la unele prognozări cu caracter ştiinţific, care le oferea posibilitatea să fie surmontate mai uşor eventualele cataclisme şi alte fenomene nedorite ale naturii.

În Basarabia măsurările instrumentale a Serviciului Hidro-meteo au început doar din 1890. Sumând aceste măsurări, un specialist în domeniu V.Sofroni, observă că pe parcurs de 106 ani (1890-1996) s-au înregistrat secete, de diferite intensităţi care în sumă au durat 16 ani (una la fiecare 6-7 ani). În această perioadă au avut loc şi cazuri de secetă bianuală, când după un an de secetă a urmat un an nu mai puţin uscat. Astfel de secete au fost trei la număr: 1894-1895; 1923-1924; 1945-1946. Au fost observate şi secete de trei ani: 1923-1925. În urma acestui fenomen pierderile de roadă se cifrează la 20 – 50 % şi mai mult în dependenţă de intensitatea secetei. În anii secetoşi timpul cald şi uscat, vânturile uscate şi fierbinţi duc la apariţia în masă a dăunătorilor şi bolilor culturilor agricole, care pe alocuri distrug complet recolta. De rând cu secetele anuale au loc şi secete sezoniere: de iarnă, toamnă, vară şi primăvară[1366].

Pornind de la cumplita realitate a secetei, care a cuprins Moldova în anii 1945-1946, 1992, precum şi temperaturile deosebit de înalte din vara anului 2012, care au durat pe meleagurile noastre aproape patru luni precum şi de la faptul că asemenea calamităţi naturale, inevitabil, ne vor mai face vizite nedorite, în lucrarea

[1366] Sofroni Valentin, *Secetele în Moldova*, în *Dialog*, 1997, 16 octombrie.

de față am încercat să urmărim fenomenul respectiv pe parcurs de câteva secole, până în pragul veacului XX. Astfel bazându-ne pe informații cu un suport temeinic științific, încercăm să aruncăm lumină asupra unui fenomen istoric precum ar fi seceta în Moldova, omis pe nedrept din arealul de investigații a savanților noștri.

Drept anexă la această informație prezentăm în ordine cronologică date cu privire la secetă și urmările ei în spațiul dintre Carpați, Nistru, și Marea Neagră, reieșind din izvoarele istorice, pe care le-am avut la dispoziție. Sperăm că materialele întrunite în studiul de față vor da posibilitate specialiștilor din agricultură, climatologie, serviciul meteo, altor oameni de știință să alcătuiască prognoze cât mai exacte. Fără a ne deda în comentarii mai ample, menționăm că toate aceste date deși cam răzlețe, destul de convingător demonstrează că Moldova, cel puțin o bună parte a teritoriului ei, este situată într-o zonă geografică, în care temperaturile excesiv de înalte pe timpul verii, arșița și seceta, sunt fenomene destul de frecvente și că asemenea oscilații ale climei a avut ulterior grave consecințe.

Aceste materiale, alăturate celor acumulate în sec. XX – începp. XXI, ne arată că seceta evident ne va ataca și pe viitor. Fiind o sursă fermă de informație, ele vor permite savanților să ofere propuneri constructive în vederea priorității cultivării anumitor culturi agricole, ținându-se cont de faptul că un sezon agricol poate fi mai uscat cu temperaturi deosebit de înalte s-au chiar secetos, iar altul mai umed cu precipitații mai mult sau mai puțin normale ori excesive. Aceste prognoze ar da posibilitate de a recurge la crearea unor rezerve de furaje și alimente.

Date privind fenomenele naturale extremale în cultura medievală scrisă din Moldova au început a fi înregistrate din secolul al XV-lea și poartă un caracter absolut sporadic. De multe ori unul și același fenomen printre care arșița, seceta însoțite, de regulă de foamete sânt înregistrate în mai multe zone geografice ale spațiul nostru ceea ce dă posibilitate cercetătorilor să-și creeze imaginea ariei afectate, particularitățile și urmările ei.

Una din cele mai mari secete a cuprins Moldova în **1560.** Astfel, în acest an autoritățile otomane cereau de la Moldova și Țara Românească să transporte cu carele lor alimente în mari cantități în cetatea Oceakov, în legătură cu efectuarea unor reconstrucții de mari proporții. Dar printr-un alt firman amână lucrările de reparația cetății, deoarece în cele două țări românești bântuia o cumplită secetă[1367].

1585. „În dzilele acestui Petru Vodă, în anul 7093 (1585) mare secetă au fost în țară cât au săcat toate izvoarele, pâraiele și bălțile, și unde mai înainte prindea pește, acolo ara cu plugul și peatră pre multe locuri au căzut și copacii au săcat de secetă, dobitoacelor, neavând ce paște, le dărâma frunza.

Și atâta pulbere era, dacă bătea vântul și strângea troiene în râpi și pe la garduri, ca și iarna de omăt, iar despre toamnă, dacă s-au pornit ploi, au otrăvit câmpul și s-au făcut mohor pen țarini și au strânsu de acele mohor de s-au scos sărăcimea, foamea, că să făcură foame în țară”[1368].

[1367] Guboglu M., *Catalogul documentelor turcești*, Vol. I, p. 33; Vol. II, p. 28-29.

[1368] Costin Nicolae, *Letopisețul Țării Moldovei*, în N. Costin. *Opere*, Iași, 1976, p. 251. Vezi și: Ureche Grigore. *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău, 1971, p.207.

1661. „Înțelegându Ştefan Vodă că trece Costin Vodă Nistru la Soroca cu oastea sa s-au pus tabără acolea, însă oastea era pre puțină, că țara înrt-aceea foamete era într-acela ani cât mânca oamenii papură uscată în loc de pâine măcinând-o uscată. Şi de pe acea foamete poreclita şi pre Ştefăniță Vodă dei dzicea Papură Vodă”[1369].

1711. „Începutu-s-au atunce şi omor în vite, cât nu mai biruiau oamenii să le despoae. De pâine încă era lipsă că nu rodis-într-acel an”. Cu toate acestea, din ordinul Porții, domnul a trebuit să aprovizioneze cetatea Tighina cu cereale şi lemn, „deci era prea în val şi în mare supărare”. Petru cel Mare, în campania sa, „înțelegând că nu-i pâine în Moldova”, dă dispoziții să se aducă “o samă de căruțe” cu pâine la Iaşi. „Iară din gura Jijiei pân în gura Sărății să tâmplasă a cel loc tot mâncat de lăcuste, cât era numai pământul de nu avea ce mânca caii”[1370]. „…Era în acea vară secetă mare şi lăcuste multe aici în țară”, încât oastea rusească nu a găsit nici iarbă, nici apă[1371].

1718. „În al treilea an al domniei lui Mihai Vodă (1715-1726), Împărăția a făcut pace cu nemții lăsându-le Belgradul, Timişoara, şi Craiova cu satele şi pământurile din jurul lor. Tot într-acest an şi în Moldova şi în Țara Românească a fost mare nerodire şi oameni fugeau care încotro putea să se găsească pâine. Şi era mare scumpete căci nu s-a făcut nici un fel de rod şi nici poame din pricina că toată vara n-a plouat !? Mulți dintre oamenii săraci, care nu aveau făină, mâncau rădăcini de papură şi umblau pe drumuri cerând pâine ca să nu moară. Domnul văzând suferințele acestor săraci, i-a adunat şi le-a dat puțină hrană şi pe urmă i-a împărțit pe la boieri, din fiecăruia câte 30, 20, 10 sau 5 oameni, după putința fiecăruia ca să hrănească într-acea iarnă. Atunci s-a vândut merța de mei cu 10 lei. A dat Dumnezeu de a fost iarna aceea uşoară, aproape că n-a căzut zăpadă aşa că oameni nu au avut nevoie de lemne multe. Şi deoarece din pricina ploilor n-a lipsit verdeața din păduri şi din câmpii, oamenii săpau pământul din munți şi din văi şi scoteau rădăcini şi buruieni, cu care se hrăneau în acea iarnă. Primăvara a plouat iarăşi bine şi Dumnezeu, cel care pedepseşte şi iarăşi iartă, cel care milostiveşte şi dă cu împrumut a răsplătit paguba, suferită şi cu părerea oamenilor, dându-le împătrit căci a fost multă eftinitate la toate roadele. S-a făcut mult vin, multe grâne, multă miere încât cine avea 100 de stupi lua 400 de lei şi vitele erau sănătoase aşa că de mult Moldova n-a cunoscut un an mai îmbelşugat. De la un sac de mei semănat, mulți au luat până la 100 de saci, dar mai puțin de 50 nimeni n-a luat. De asemenea, şi grânele şi orzul s-au făcut mai mult ca de obicei şi fânul şi poamele s-au făcut multe şi toată sămânța semănată toamna trecută şi vara a răsărit şi au crescut semănăturile atât de înalte încât se putea ascunde în ele un om stând în picioare… a urmat într-acea vară în Moldova după foamete, epidemie de ciumă, care a ținut 6 luni şi mulți dintre acei care scăpase cu viață după foamete murise atunci…

Dar Mihai Vodă (e vorba de Mihai Racoviță, în a doua domnie în Moldova 1715-1726), văzând că din pricina catanelor şi tătarilor mulți au fugit în alte locuri

---

[1369] Costin Miron. *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Bucureşti, 1958, p. 195.
[1370] Neculce Ion. *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Ed. G. Ştrempel. Bucureşti, 1982,p. 517, 551.
[1371] Kogălniceanu Mihail. *Cronicile*. Tom. III, Bucureşti, 1874, p. 48

depărtate, dintre care puțini s-au întors că de asemenea din pricina foametei şi ciumei foarte mulți au plecat din țară s-au au murit, că mulți au căzut în robie la tătari şi că țara a slăbit şi nu se putea strânge haraciul împărătesc aşa cum era orânduit să se dea, a făcut jalbă la împărăție arătând starea de sărăcie a țării… "[1372].

1718. „Când au îmblat 1718, fu secetă foarte mare, fântâni secară pe multe locuri. Şi sate la câmpie pentru apă se pustiiră şi bucată de prim vară nu fură mai nimic, nici de toamnă. Şi ajunseră bucatele la mare scumpetie pân la seacere. Grâul feadel 100 florinți, secara de-al doi florinți, malaiau iar aşa. În Țara Bârsei şi în Chizdovea Săcui, Păduceale au măcinat şi lobădă de mâncare şi rădăcini de papură, şi la câmpie tiu.. de cucuruz zdrobită în piio şi le măci(na…), făcâmd mămă(ligă…).

Fân nu fu, ci tăiară cracuri cu frunză de stejar, de fag şi tăia iarna păduril(e) şi trecură şi în Țara Rum(â)nească cu marha de ernară, că acolo crescu iarbă toată iarna că n-au fost zăpadă, iar foamete fu şi acol(o). Şi aici n-au fost iarnă grea, iar în Țara Turcească au fost grâu destul, de aduseseră în Țara Rumânească"[1373].

„Să să ştie de când au fost foamete în domnie, lui Mihaiu Vodă, leat 7226 (1718)"[1374]. „Fost-au pre atunce şi o foamete mare în Țară, cât agiunsese de să vinde mierța de pâine în Iaşi 10 lei. Că numai în Țara Leşască şi din Țara Turcească aduce oamenii pâine. Iară la anul după foamete scornitu-s-au şi un omor mare de ciumă în țară, şi au ținut un an şi au agiunsu şi pân-în Podolia, în Țara Leşească"[1375]. „Iar când foamete la Mihai Vodă, let 7226 (1718). Iar când belşugul let 7227 (1719)"[1376].

1724. „Într-acestu anu 7232 (1724) fost-au secetă mare, pâinele proaste, moarte în dobitoace, stupii în scădere şi peste toate aceste, scos-au desetina de stupu îndoite, de au datu cu toții şi bioerii şi monastiri, câte 48 de bani de stupu"[1377].

1728-1729. "Ce precum au fostu vara cumplită cu boale multe şi cu secetă, la anul 7236 (1728), că secase apele, izvoarele, câtu prea puține izvoare rămăsese cu apă, aşa şi iarna în anul ce s-au isprăvutu 7237 (1729), au fost iarna foarte grea cu omeți mari, de care iaernă multe dobitoace au peritu, fiindu iarna înşelătoare, că dinceputu s-au arătatu a fi iarna bună, era pe urmă au căzutu foarte grea, şi de omeții acestei ierni, de primăvară nu numai văile cele ce au fostu cu apă, ce şi cele ce n-au avutu apă de cându erau, au rămasu pline de apă; şi vărsăturile apeloru celoru curgătoare au făcutu multă pagubă locuitoriloru ce trăiau pe lângă ape. Fost-au într-acestu anu şi ploi multe şi belşugu în toate, care timpu într-alte vremi n-au mai fostu ca acesta; că nemica scădere n-au fostu numai în pâinele mari de multe ploi au rămasu cu scădere"[1378].

[1372] Cronica Ghiculeştilor. *Istiria Moldovei între anii 1695-1754*. Bucureşti, 1965, p. 225-227.
[1373] Corfuz I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975,p. 116.
[1374] Ibidem, p. 115.
[1375] Neculce Ioan, *Letopisețul Țării Moldovei. O samă de cuvinte*. Bucureşti, 1959, p. 294.
[1376] Corfus. I. *Însemnări de demult*, Bucureşti, 1975,p. 295.
[1377] Must Nicolae. *Letopisețul Țări Moldovei de la a doua domnia lui Dabija voievod. Până la a trea domnie a lui Mihai Racoviță voievod (1662-1729),* în Mihail Kogălniceanu. *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei*. Ed. II-a, Tom. III, Bucureşti, 1874, p. 69.
[1378] Amiras Al., *Cronica Anonimă a Țării Moldovei… (1662-1733),* în Mihail Kogălniceanu. *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei şi Valahiei.* Ed. II-a, Tom.III. Bucureşti, 1874,p. 169; *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Bucureşti, 1965,p. 289.

1733. „Pe acestu Domnu (Constantin Mavrocordatu) nu-lu iubea ţara, căci era Domnu fără de norocu: totu scumpe erau, căci era secetă mare de nu s-au făcutu pâinele în doue pol ani ce au domnitu”[1379].

„Într-aceşti 2 ani pol (pol - jumătate) ce au fost la Constantin vodă: bilşuguri n-au fost, nici în pâine, nici în stupi, nici vândzare în nimic. Şi moarte în vite încă era, de mure vitele; şi văcăritu pe vitele moarte lua. Numai la mazilia lui viile au rodit bini”[1380].

1748. „Într-această domnie a lui Constantin vodă, mare secetă au fostu de vara câtu se speriase locuitorii la care vedendu-şi Domnul au poruncitu, ca să se facă litanii pe la toate bisericile scoţendu şi sfântele moaşte ale Prepadomnei Parascheve, mergându Mitropolitul şi cu toţi Vladicii şi preoţii şi Domnul cu toată boierimea şi slujitorii stringându-i cu toţii la unu locu, în grădina cea mare de sub curţile Domneşti, făcându aghiazma, cetindu molitfele de ploi, trămiţându toţi zapcii de strângeau norodul, bărbaţi, femei, copii, fete, de le aduceau ca să asculte regulele”[1381].

„Semănăturile noastre s-au stricat din cauza secetei, căci de la începutul primăverii n-au văzut un pic de ploaie… De doi ani lăcustele,bântuie ţara noastră, făcând mari stricăciuni”[1382].

1754. „În al doilea an de domnie a lui Matei vodă (1753-1756), cu toate că locuitorii ţării trăiau în lineşte şi netulburaţie în toate, şi mai ales pentru că scăpaseră de ameninţarea şi de supărarea de altădată a lazilor (negustorilor - nota A.S.) turci, totuşi din pricina secetei prea mari ce a fost în timpul primăverii şi verii nu numai în aceste părţi, dar şi în multe altele, se simţea mare lipsă de cele de trebuinţă pentru hrană, adică grâu, mei şi porumb cu care se hrănesc ţăranii săraci. Din pricina aceasta bieţii oamenii au fost stîmtoraţi, avînd de îndurat multe nacazuri. În unele locuri mulţi se hrăneau cu ghindă şi altele, ca să-şi potolească puţin foamea, mai ales locuitorii din Ţara de Jos, care cu preţuri foarte ridicate îşi cumpărau hrana trebuinciosă din Ţara Leşască şi din Ţara de Sus, deoarece în unele părţi de la munte se făcuse puţin mei şi porumb”[1383].

1794 „Să să ştii de când au fostă săcită mari şi n-au plootu nici primăvara toată, nici vara pînă iuli în 25, veleat 1794. Iară din aici s-au pornit ploili şi au ploot toamna toată şi s-au făcut zăruf mare din ziua Sfântului Andrei pînă la Sfântul Nicolaie. Şi apoi a început a ninge un omătu ca de o palmă di mari şi a fost unu viscol după Crăciun şi alt înainte Marilui Vasile. Şi au fostu foarti groaznicu vifor”[1384].

[1379] Kogălniceanu Enake. *Letopiseţul Ţării Moldovei de la domnia anteiu şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordatu VV*., în Mihail Kogălniceanu. *Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei.* Ed. II-a, Tom.III. Bucureşti, 1874,p. 169; *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Bucureşti, 1965,p. 197).

[1380] Neculce Ion. *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Bucureşti, 1982, p. 740.

[1381] Kogălniceanu Enake. *Letopiseţul Ţării Moldovei de la domnia anteiu şi până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordatu VV*., în Mihail Kogălniceanu. *Cronicile României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei.* Ed. II-a, Tom.III. Bucureşti, 1874,p. 214).

[1382] Cronica Ghiculeştilor. *Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Bucureşti, 1965, p. 629.

[1383] Ibidem, p. 707.

[1384] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 124.

Într-un raport oficial trimis Porții Otomane la 17 decembrie de către Divanul Moldovei motivând neputința țării de a livra cantitatea de porumb cerută, descrie o situație asemănătoare cu cea din Țara Românească: deşi în primăvară s-au semănat „mai mult decât în toți anii" (în urma măsurilor întreprinse de domnie), din pricina secetei „din cele mai multe semănături oamenii abea au putut să-şi ia sămânța ce au semănat", iar altele n-au răsărit deloc sau, deşi au răsărit, s-au uscat; țara a făcut mari eforturi şi a satisfăcut toate celelalte cerințe ale Porții (inclusiv refacerea cetății Bender), doar meiul cerut ulterior nu a putut fi strâns „că mălai în țară nu se găseşti nici ca cum", iar Poarta a înțeles şi „a iertat" jumătate din cantitatea cerută; se nădăjduieşte că şi de data aceasta Poarta să-i înțeleagă şi să amâne cererea de porumb pentru la primăvară, cunoscut fiind că şi cele mai roditoare ținuturi este o lipsă „desăvârşită" de zaherea (produse alimentare – n.n.), că porumbul care s-a mai făcut în vreun ținut, două, este atât de puțin, în cât nu va putea asigura hrana locuitorilor până la recolta următoare; se speră însă că „după silința ce s-au pus în astă toamnă la semănături şi care încă se va mai pune la primăvară", se vor putea satisface toate cerințele Porții[1385].

1797. Însemnare manuscrisă pe un „Minei" pentru luna mai. Râmnic, 1780: „La vă let 1797 au fost mare cercetare de la milostivul Dumnezeu pentru păcatele noastre, adică mare nevoie de seceta cî s-au doborât toate"[1386].

1798. În Țara Românească, an relativ roditor, prețuri „îndestulătoare"; lăcuste în zona Focşanilor; în Moldova, secetă, scumpete, sărăcie. În ambele țări, sarcini sporite pentru întreținerea oştilor turceşti trimise să reprime răzvrătirile pasvangiilor; ciuma reizbucneşte[1387].

1809. Însemnare manuscrisă pe un „Octoih", editat la începutul sec. XIX: „Să să ştie de când s-au fost secetă mare, la anul 1809 în luna lui mai şi a lui iunie şi s-au uscat toate cele din țarină şi câmpul cât era să chei dobitoacele şi toate cele. Am scris eu acelaş"[1388].

1810. „La anul 1810 au fost foamete. Anul 1811 anul cel mai roditor. La 30 aprilie 1813 calandarul vechi au nins şi au fost omăt mare." (Însemnările lui V. Tintilă din Cernăuți) [1389].

1832-1836. Însemnare pe „Apostolul "de Râmnic, 1774, a lui popa Constantin din Chilia: „Prea iubitule cititorule, de la anul 1800 până la an 1836, întru care vieţuim cu darul Domnului, foarte certări de-la Dumnezeu s-au arătat precum război cumplit cu Francii, care au ținut 23 de ani: mai apoi lipsa mare di bucate, însî şi

---

[1385] Constantinescu Ioana. *Evenimențialul meteorologic, agricultură şi societatea românească în „secolul fanariot"*, în *Studii şi materiale de istorie medie*. Vol. XI, Bucureşti, 1992, p. 42-43.

[1386] Mitric O. *Însemnări de pe cartea veche existentă în colecțiile județului Suceava*, în *Revista muzeelor*, 1990, nr. 2, p. 45.

[1387] Hurmuzaki Eudoxiu. *Documente privind istoria României*. Seria Noua, vol. IV, Bucureşti, 1974, p. 161, 120, 243. Este apreciată ca una din cele mai secetoase veri, cu grave consecințe în iarna următoare în domeniul creşterii vitelor. Constantinescu Ioana. *Evenimențialul meteorologic, agricultură şi societatea românească în "secolul fanariot"*, în *Studii şi materiale de istorie medie*. Vol. XI, Bucureşti, 1992, p. 50.

[1388] Mihail Paul. *Manuscrise româneşti din biblioteca Mitropoliei,* în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, (Iaşi), 1976, An. LII, nr.1-2, p. 129.

[1389] Corfus I. *Însemnări de demult.* Bucureşti, 1975, p. 124.

foamete groaznică, pe la anii 1817. Tot pe aceea vreme boale cumplite şi între dobitoace, însă foametea aceasta au fost pentru multă ploaie, iar după aceia pe la anuu 1831-1832 secetă mare până astăzi. Ce între numiţii ani au fost şi cutremur mare de pământ, moarte groaznică, ce se numeşte coleră şi boală între …(indescifrabil), secetă, mai vârtos în 1836 aşe mare cât apă de băut nu avem, însă norodul de la relele obişnuite nu se întoarse, nici să lapădă… Septembrie 16 anul 1836. Tilie"[1390].

1836. „Vara aceasta au fost foarte secetoasă, cât nu s-au făcut nici mălaiu, nici legume, nici vin, că n-au ploat doo luni, 1836, iulie 17. Popa Nița Runcanu"[1391].

1847. „Astăzi la treizeci de zile ale lunii lui iulie au venit lăcustele. 1847 iulie 30 "[1392]. În Basarabia în lunile aprilie-mai a fost o mare secetă. A apărut şi lăcustele, la început în Transcaucazia, iar mai apoi în guberniile Herson şi Basarabia[1393].

1847-1848. …În general**,** recolta anului 1847 a fost slabă, cu mult sub nivelul obişnuit. Insuficiente au fost şi furajele necesare pentru hrana vitelor. La seceta din timpul primăverii şi verii, s-au adăugat "necontenite ploi întâmplate pe vremea secerişului." Drept urmare recolta de grâu şi de nutreț din ținuturile Dorohoi, Botoşani, Iaşi, Fălciu, Covurlui, Tutova şi Tecuci (considerate printre cele mai apte pentru agricultură) este apreciată ca „mai puțin decât de mijloc"; la celelalte fiind, doar „în destul de mulțumitoare". Consecințele secetei au fost agravate de pagube pricinuite de „ploile revărsate cu necurmare la vreamea strângerii" şi, mai ales, de lăcuste.

Potrivit datelor oficiale, recolta obținută în cursul anului 1847 se cifrează la 551662,55 chile[1394] pentru proprietari şi 458287,40 chile pentru țărani. Făcând abstracție de disproporția enormă, care reflectă modul de repartiție a terenului cultivabil şi întinderea rezervei moşiereşti, apreciind cota ridicată a exportului, lipsurile cu care a fost confruntată populația apar evidente. Considerând că, la sfârşitul anului 1847, populația dajnică se cifra la 174640 capi de familie, fiecăruia urma să-i revină, în medie, cantitatea de 2,6 chile cereale, cu totul insuficientă pentru hrana necesară până la noua recoltă.

Scumpirea excesivă a produselor alimentare, lipsa de bani, gerurile aspre din timpul iernii, precum şi datoriile contractate de locuitori au creat acestora o situație insuportabilă. Astfel, de pildă, potrivit datelor (incomplete) extrase din rapoartele unor ispravnici, de la sfârşitul anului 1847 şi începutul lui 1848, rezultă că un mare număr de sate erau complet lipsite de hrană zilnică. Din ținutul Fălciu, sânt indicate un număr de 27 de sate, cu 2660 locuitori, care „nu au nici o închipuire". Celelalte sate se află la limita posibilităților. În aceeaşi situație se află 29 de sate, cu 2612 locuitori, din ocolul Prutului, 28 sate, cu 2552 locuitori din ocolul Horincii şi 27 de sate, cu 1804 locutori din ocolul Siret, aparținând ținutului Covurlui. Din ținutul Tutova, sânt menționate 9 sate, cu 428 locuitori, de pe malul Prutului şi 14 sate, cu 836

[1390] Pop Dariu. *Mărturii strămoşeşti. Note paleografice pe margini de cărți bisericeşti sătmărene*. Satu-Mare, 1938, p. 39.

[1391] Corfus Ilie. *Însemnări de demult*, Bucureşti, 1975, p. 142.

[1392] Ştrempel G. *Catalogul manuscriselor româneşti*, Bucureşti 1987., vol. 3, p.371.

[1393] Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений*. Москва.1988, с. 417.

[1394] Chilă, veche măsură de capacitate, egală cu circa 500 kg. întrebuințată mai ales pentru cereale.

locuitori, din ocolul târgului. Într-o situaţie asemănătoare se află şi o parte din ţinuturile Tecuci şi Iaşi […].

Chiar de la începutul crizei şi pe parcursul desfăşurării acestea, ocârmuirea a adoptat unele măsuri, de natură să prevină sau să amelioreze consecinţele provocate de invazia lăcustelor şi de secetă. Prin ofisul din 15 februarie 1847, sânt interzise vânzările de cereale înainte de a se asigura necesarul pentru hrana locuitorilor […].

La sfârşitul lunii mai, ajunse la concluzia că recolta anului 1847 este definitiv compromisă, se adoptă măsuri cu caracter excepţional. Deşi libertatea exportului de cereale rămâne în vigoare, se dispune, - până la data de 1 august – prohibirea vânzării produselor recoltate. De asemenea, se procedează la inventarierea produselor ce nu fuseseră contractate încă pentru vânzare. Dispoziţia nu a fost respectată, însă şi exportul a continuat în proporţii apreciate ca fiind „nemăsurate"[…].

În cursul anului 1847 şi la începutul 1848, foametea s-a agravat. Ineficienţa măsurilor anterioare a impus preocupări sporite pentru asigurarea unei recolte viitoare mai mari. La începutul anului 1848, s-a desfăşurat o amplă acţiune pentru sporirea suprafeţelor cultivate. Boierii însărcinaţi cu supravegherea însămânţărilor de primăvară sânt investiţi cu autoritatea necesară, putând folosi în acest scop şi „măsuri poliţieneşti". Predarea obligatorie de către fiecare ţăran a unei cantităţi de ceriale pentru magaziile de rezervă este înlocuită cu obligativitatea creării, pe fiecare moşie a ţăranilor de rezervă a căror rod trebuia păstrat în coşare şi gropi. Suprafeţele acestor ţărani trebuiau scăzute din pământul acordat în folosinţa ţăranilor (câte opt prăjini de fiecare) […].

Calamităţile naturale, care, s-au abătut asupra Moldovei în prejma anului 1848 au înăsprit doar criza sistemului regulamentar; au reliefat nevoia soluţionării problemei agrare în spirit nou, modern. Acţionând în cuprinsul unei societăţi înapoiate, calamităţile şi consecinţele lor au fost cu atât mai profunde, mai dureroase. Au reprezentat tot atâtea teste, - tragice teste – pe care s-au sprijinit eforturile înnoitoare ale partidei naţionale[1395].

1848. Iaşi, biserica din Lungani. Însemnare manuscrisă pe un „Strasnic" de la Buda, 1816. „I-iu, ştiut să fii ca la anii de Hristos 1848, lunii în 8 zile, prin lunile acii primăveri au fost mare secetă, la doile, multă lăcustă, al treilea, moarte holeri, la patrălea, oşti din toate părţile ieşite spre război, şi mari griji şi scădere au fost la neamul omenesc…"[1396].

1851-1852. Moldova. „În leatul 1852, iarna au fost uscat, pământul negru, cu ploi şi tunete, toată iarna au lucrat oamenii. Şi tocmai în noaptea de sfântul Paşte au dat o zăpadă şi o lapoviţă de au ţinut până Duminica Tomii. La Munţi era zăpadă de 13 palme. S-au prăpădit o mulţime de vite şi de vreme şi de foame, că nu era nici fân, nici iarbă, că în trecuta vară cu leatul 1851, fusese la câmpu o nespusă secetă, nu să făcuse bucate de loc şi fân asemenea, iar mieii s-au stins cu totul. Şi toată vara aceasta cu leat 1852 au fost ploiasă, când era iulie ploa în toate zilele de nu puteau oamenii să lucreze nimic. (Însemnarea lui M. Jipescu din Văleni. Moldova)[1397].

[1395] Platon Gh. *Moldova şi începuturile revoluţie de la 1848*. Chişinău, 1993, p. 243-246.
[1396] Iorga Nicolaie, *Inscripţiile din bisericile României*. Fascicola II, Bucureşti, 1908, p. 288-289.
[1397] Corfus I. *Însemnări de demult*. Bucureşti, 1975, p. 149.

1865. „1865, aprilie 30 zile, au fost mare secetă în luna aciasta, ştiutu cînd s-au făcut anul acesta”[1398].

1873. Iarnă cu puține precipitații. Primăvara şi vara - secetă. „În Novorosia în multe locuri din cauza arşițelor ierburile s-au uscat, grânele s-au îngălbenit înainte de vreme, au apărut omizi şi gândaci. În majoritatea județelor Basarabiei „nu se nădăjduieşte nici la o roadă; fân s-a făcut foarte puțin”[1399].

1899. Furtuni, care ridică nouri de praf pe o mare întindere din Basarabia până în părțile Donului. O toamnă foarte uscată în sud-vestul (Imperiului Rus), inclusiv Basarabia, Crimeea şi în unele raioane ale guberniei Herson. Lipsă de roadă şi foamete în Taurida şi parțial în Basarabia[1400].

1900. Secetă. A suferit de pe urma lipsei de roadă guberniile Herson, Basarabia şi Taurida[1401].

Exemplele aduse mai sus culese din cronici, însemnări de pe cărți vechi şi documente istorice arată că pe parcurs de secole spațiul istoric al Țării Moldovei de rând cu alte calamități a fost atacat nu rare ori şi de secete cumplite , arşițe, care au avut urmări grele asupra oamenilor, care adunând puținul rog şi suferind pierderi în animale erau cuprinşi de foamete, epidemii, epizootii, care laolaltă cu războaiele, bir urile grele provocau mari suferințe majorități populației.

Experienţa seculară de depăşirea urmărilor acestor nefaste manifestări ale naturii l-au călit pe om, l-au determinat să găsească noi soluții şi abordări pentru a depăşi aceste inevitabile dificultăți. Or, astăzi umanitatea înțelege mai bine decât în trecut, ca omul trebuie să trăiască în armonie cu natura, căci orice faptă nesăbuită în raport cu mediu (de exemple, nimicirea excesivă a pădurilor, intoxicarea solului şi apelor, lichidare zonelor umede ş.a.) duc la dezechilibre grave care pot provoca chiar şi fenomene apocaliptice.

[1398] Ibidem, p. 154.
[1399] Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. *Тысячелетняя летопись необычайных явлений*. Москва.1988, с. 451.
[1400] Ibidem, c. 467.
[1401] Ibidem, c. 468.